

Хто ти?

Олесь Бердник

Олесь Бердник

Хто ти?

Роман-симфонія

Нежданому другу присвячую

Автор

...Не бійтеся — в кривавих хвиль навалі

Не згине правда, думка і добро,

Лиш краще, ширше розів'ється далі,

Не бійтеся — не людськості ядро

Та буря зломить, а суху лушпину, —

Ядро ж живеє розростесь без впину...

ІВАН ФРАНКО

Запитають — як перейти життя? Скажіть — як по струні безо-дню: Красиво, бережно, блискавично.

АФОРИЗМИ СХОДУ

Увертюра

БУМЕРАНГ ЧАСУ

Прохолодне весняне повітря, напоєне запахами альпійських луків, попливло через від-чинені двері в зал обсерваторії. Папірці з цифрами та графіками затріпотіли. Фон Круфт при-тримав їх долонею, оглянувся. На порозі стояла секретарка, гнучка, з буйною гривовою білого волосся, вродлива фрейлейн у вишмугляних джинсах. Вона вибачливо усміхнулася зелени-ми очима, люб'язно перепитала:

— Я вас потурбувала, гер професор?

Він притримав записи важким прес-пап'є.

— Дрібниці. Я вже скінчив. Що у вас?

Вона наблизилася легко, безшумно. Поклала на стіл конверта.

— Квитки на завтра. До Києва.

— Ах так! Я й забув. Дякую, фрейлейн Марта...

— Машина до Цюріха буде о десятій ранку біля обсерваторії. З Цюріха до Женеви — о дванадцятій. В аеропорту ви приєднаєтесь до інших делегатів. Виліт о двадцятій. О двадцять другій ви вже будете в аеропорту Бориспіль. Там вас зустрічатимуть.

— Прекрасно. У вас все?

— Ви забули про кореспондентів, — зауважила секретарка. — Вони чекають уже бли-зько двох годин.

Фон Круфт поморщився з досадою. Зітхнув.

— Запросіть. Тільки попередьте: не більше двадцяти хвилин. Мені ще треба дещо під-готувати для київського конгресу...

— Гарзд. Буде зроблено, гер професор.

Дівчина зникла. А за хвилину гомін і гам сповнили телескопний зал альпійської обсерваторії Цюрихського університету. Спалахнули переносні юпітери, блискавки бліців засліпи-ли очі вченого. Він втомлено прикрив їх долонею, важким поглядом окинув журналістів.

— Прошу, панове, якнайстисліше...

Наперед виступила юна кореспондентка студентського журналу "Ілюзіон". Ввімкнувши магнітофон, запитала:

— Пане професоре, наші читачі вельми цікавляться проблемою міжзоряного контакту різних цивілізацій. Київський конгрес скликано для обговорення саме цієї проблеми?

— Так.

— Ви один із швейцарських делегатів?

— Ви вгадали, — усміхнувся фон Круфт. — Завтра ми вилітаємо.

— Ви спеціаліст міжзоряного контакту чи це ваше хобі? Як давно ви займаєтеся цією проблемою?

— Спеціалістів у цій справі ще нема, — поблажливо роз'яснив фон Круфт. — Триває лише нагромадження думок, гіпотез, проектів. Усі ми ще дилетанти в цій галузі. Проте особисто я захоплююся ідеєю зв'язку з мислячими істотами всесвіту ще з юності, зі студентських років.

Кореспондентку заступив літній журналіст з ФРН. Піднісши мікрофон до вченого, поцікавився:

— Ви кажете, що узгодженої думки щодо контакту цивілізацій ще нема. Але особисто ви маєте певні міркування щодо необхідності, доцільності чи реальності такого контакту? Чи склалася у вас певна гіпотеза?

— Безумовно, — знизав плечима вчений. — Хто знайомий зі спеціальною періодикою, той читав мої проекти міжнародної програми "Космоконтакту".

— Я читав експрес-інформацію з вашим проектом, — кивнув журналіст. — Але там лише технічний бік справи. Абстрактний розгляд проблеми. А ви що думаєте про реалізацію свого проекту? Чи вірите в наявність інших розумних істот поза Землею? І якщо так, то коли сподіваєтесь на таку зустріч? Маєте факти, які б свідчили про існування життя десь у Всесвіті?

— Сам факт нашої розмови, — всміхнувся фон Круфт, — свідчить про існування тако-го життя. Адже ми з вами — його представники, чи не так?

Присутні засміялися. Та кореспондент не вгамовувався:

— Віддаю належне вашому гумору, гер професор! Проте я запитую про життя на інших планетах...

— Розумію, розумію. Я пожартував, прошу пробачення. Але що можна сказати конкретно у відповідь на ваше запитання? Сама підготовка до контакту вже багатозначна. Людство в суті своїй — консервативний, інерційний космофеномен. Історія показує, як тяжко його виводити на інші площини усвідомлення і

космобачення. Доказів у минулому достатньо — люди віками змагалися супроти вже очевидних істин: згадайте хоча б Галілея, Коперніка... І тому сам факт бурхливого прогресу в реалізації ідей космоконтакту, їхньої всепланетної по-пулярності вельми багатозначний! Я особисто певен, що ми з вами, панове, будемо учасниками першого зоряного контакту.

Кореспонденти загаласували. Застрекотіли кінокамери, об'єктиви телепристроїв наці-лилися на вченого, посипалися нові запитання:

- Де, на вашу думку, найближче вогнище іншої цивілізації?
- Які вони?
- Перспективи контакту — сутичка чи спілка?
- Що може дати поєднання різних розумів?

Фон Круфт зненацька напружився, зблід. У вихорі запитань йому вчувся дивний голос — тихий, майже дитячий. Звідки, чому? Він щось машинально відповідав журналістам, си-пав стереотипними фразами, а сам прислухався до несподіваного гостя з небуття. Юний ба-сок про щось запитував. Такий до жаху знайомий. Як його звали, того хлопця-підлітка, зда-ється, Толиком... Так, так, Толя Вогник. Далєбі, Вогник... В очах його мерехтіли іскри ро-зуму й допитливості. Навіть тоді, коли по його скроні цебеніла кров. Пітер, безумовно, пере-старався. Що ж вдієш, жорстока пора була — люди ставали жорстокими: сумна необхідність! А все-таки... Жорстока пора минула, а погляд того хлопця лишається, не щезає, коле, бенте-жить, вбуравлюється у свідомість)

"Пане фон Шварц, ви втішаєтеся спогадами юності, розчулюючи людей тим, що змал-ку мріяли стати астрофізиком. Вас магнетично притягували зорі. Ви зачитувалися Жюлем Верном, Фламарионом, мріяли про польоти до інших планет..."

Учений мимохіть киває головою. Все це було. Давні юнацькі прагнення. Та й хіба лише прагнення? Хіба він не став одним з найвідоміших астрофізиків Європи, ініціатором підгото-вки варіанту "космолінгви" для контакту з іншими цивілізаціями?

А дзвінкий голос з минулого застерігає:

"Хіба контакт лише науковий експеримент? Поза людяністю й совістю? Що ви скажете тим, кого зустрінете? Чи дозволите їм заглянути в свою душу? Хіба для порозуміння достат-ньо лише демонстрування абстрактних схем та певних інтелектуальних знаків?"

Як він сміє, сопливий хлопчисько з минулого? Що він знає про глибини людських душ і доль? Він ледве встиг ступити на стежку життя і... вмер... випарувався, розтанув, як ранко-ва роса... Хіба це не випадковість, яка рухає історію?

"Випадковість? — іронізує голос. — Вам достатньо цього визначення, щоб заспокої-тись, оберштурмбанфюрер? Чому ж і досі вас переслідує страх? Чому ви ніяк не позбавитесь минулого, хоч і вважаєте його лише випадковістю?.."

Професор сіпнув головою, ніби відганяючи видіння — непрохані, болісні. Вибачливо всміхнувся журналістам:

— Досить, панове. Пробачте, мені ще треба відпочити й підготуватися до подорожі.

Гадаю, стенограми конгресу будуть опубліковані, ви ознайомитеся детальніше з моїми теза-ми. Дякую вам, до побачення...

Ще не встигли журналісти покинути зал, як професор відчинив дверцята бару, налив тремтячою рукою келишок коньяку, випив. Оглянувшись назад, уздрів, що біля дверей стов-бичить один з кореспондентів. Здавалося, що він і не думає покидати приміщення.

— Чого вам? — сухо запитав фон Круфт. — Прес-конференція закінчена.

— Для вас, — спокійно озвався невідомий. — Але не для мене.

Він зробив кілька кроків до професора, не зводячи пильного погляду з його обличчя, іронічно ворухнув сухими вустами.

— Ви пізнаєте мене?

— Вперше бачу, — роздратовано сказав фон Круфт. — Що вам від мене потрібно? Хто ви?

— Таке ж питання у мене до вас — хто ви?

— Мені не до жартів, — гамуючи тривогу, сказав професор. — Скажіть, чого вам треба, і попрощаємось. Я не люблю недомовленостей.

— Я теж, — кивнув невідомий. — Але не поспішайте. Прошу відповісти на кілька запитань.

— Я вже відповів на всі! — ледь не вибухнув фон Круфт. — Ми ж домовилися: подробиці — після повернення з Києва.

— Заспокойтеся. Запитання нескладне: чи збираєтеся ви в Києві виступати з тими ж ідеями, що й перед журналістською братією чи в недавньому інтерв'ю по телебаченню?

— Яке ваше діло, пане!.. Пробачте, не маю честі знати вашого прізвища. Це моя особи-ста справа, про що й як я буду говорити!

— Це небажано, — сухо сказав невідомий.

— Що саме?

— Рожевий оптимізм у прогнозах контакту...

— Кому небажано? — глумливо запитав фон Круфт, втрачаючи терпіння.

— Великому Невідомому, — тихо, з притиском відповів гість, суворо й гостро дивлячись в очі професору. — Ви зрозуміли мене, Генріх фон Шварц?

— Ви помилилися, — змертвілим голосом озвався професор, відчуваючи, як розслаб-лююча млюсть підступає до грудей, обважнює руки й ноги, його пергаментні щоки, сухі й жовтаві, посіріли. — Ви обізналися... Моє ім'я... Йоганн фон Круфт!

— Киньте жарти, Циклопе! Чи вам нагадати вашу клятву?

Професор враз ніби оглух. Таємничий гість щось казав йому, а він думкою перебував десь там, на півстоліття назад, у кабінеті ректора Франкфуртського університету.

...У широкі вікна б'ють скісні промені весняного сонця. На душі Генріха легко, весело. В кишені диплом магістра, запрошення від директора Мюнхенської обсерваторії.

Чудові перспективи, здійснення юнацьких мрій. Дослідження планет, зірок, Галактики. Вивчення можливостей життя в інших світах.

Ректор, сивий, підтягнутий вчений, стоїть біля столу, підбадьорливо киває Генріхові, робить знак підійти ближче. В його кріслі сидить чоловік у чорній уніформі з відзнаками СС. Нарукавник зі свастикою впадає в очі юнакові. Він спочатку кидає усміхнений погляд на есесівця, потім здивовано переводить його на ректора. Той нахилиє голову й завчено, ніби повторює чийсь слова, каже!

— Генріх фон Шварц, доля посилає вам можливість прекрасного вибору. Я знаю ваші задуми, знаю про запрошення з обсерваторії. Все це чудово. Але вам пропонується інша кар'єра. Вислухайте пропозицію нашого гостя і вирішуйте. Я не буду вам заважати, — й по-вагом вийшов з кабінету.

— Ми пропонуємо вам, Генріх фон Шварц, стати нашим співробітником, — почав гість. — Часу для роздумів мало. Бажано, щоб ви відповіли зараз же.

— Хто такі "ми"? — запитав трохи розгублено.

— Облиште раз і назавжди запитання — хто, що, куди, — нахмурився есесівець. — Та-кі запитання не задаються. Великий рейх готується до походу на Схід. Там — цілий недосліджений континент, мільйони диких аборигенів. Нам потрібні освічені люди, еліта, яка б три-мала в руках ту хаотичну стихію. Ви розумієте, які перспективи, які можливості? Ви оцінює-те таке довір'я?

Генріх мимоволі виструнчився. Приємний холодок прокотився в грудях, залоскотав у горлі. Есесівець підбадьорливо торкнувся його руки.

— Ви прекрасно склали фаховий екзамен. Тепер найважливіший екзамен — життєвий. Екзаменує фюрер, нація, історія. Ви розумієте? Зорі подождуть. А велика доля рейху — не чекатиме! Ясно вам, Генріху?

— Хайль! — чітко відповів фон Шварц.

Есесівець вдоволено поплескав його по плечу.

— Я знав, що ми знайдемо спільну мову...

Після цього блискавично-несподіваного рішення Генріх цілу ніч не спав. А коли на кілька хвилин склеплювались повіки, снилися йому старовинні знаки зодіаку. Вони зловісно ворушилися, підморгували, і чомусь погляд в кожної зоряної істоти був схожим на гострий вимогливий погляд есесівця, Генріх прокидався, вставав, підходив до вікна, дивився на бліді сузір'я над дахами Франкфурте. І здавалися вони йому блідими, невиразними, далекими. Справді, слушно сказав його співрозмовник. Зорі подождуть! А життя... Готується вражаючий, історичний похід. Не було ще такого в історії. Німеччина виконує новий порядок у світі. Хіба може він залишатись поза цією героїчною місією? А зірки, інші світи? Хіба ж там, на Сході, не лежать недосліджені духовні континенти? Практично там — інша, чужа цивілізація. Аборигени, джунглі душ. Потрібен науковий підхід. "В СС, в гестапо достатньо косто-правів, — так відверто сказав гість. — У них відсутнє розуміння ситуації. Це — м'ясники, виконавці, і вони вельми корисні для рейху, бо в такій великій колонії слід буде вживати різні прийоми, в тому числі й силові. Але аборигени все-таки людиноподібні я, отже, їм не чужий

психологізм. Потрібно буде знаходити ключики для контакту. Тонка психологічна настройка, науковий підхід..." Так, так, Генріх розуміє це, і стане на шлях пошуку й героїчної дії.

А потім... Що потім?

Дні й ночі в гестапо. Знайомство з роботою. Страшно, солодко-тривожно. Глибини людських душ — ворожих, зневажених, відчайдушних, застраханих. Генріх поринав у свої обов'язки, мов у трясовину, відчуваючи, як зорі все далі й далі відходять у небуття, мов при-мари дитячих снів...

Нарешті, як знак найвищого довір'я, прийом до "Чорної Ложі". Про неї не знає навіть більшість співробітників гестапо й СС. Лише обрані, лише найдовіреніші. При світлі свічок, у сутінках втаємниченого підвалу Генріх стоїть перед Великим Драконом, обличчя якого надійно прикрито чорним балахоном, і всотує настанови:

— Викиньте всі забобонні казочки про "світлих", "темних", "білих", "вогняних" і тому подібну бридоту. Кольори не мають ніякого значення там, де вирішує сила, мужність і знання мети. Кров червона у негрів і євреїв, у арійців і китайців. Усі жупели ідеологій віддамо ворогам та слабоумним сліпцям, яким належить бути рабами, виробничою силою історії. А що таке історія? Воля сильного! Страх і морок — для мізерних душ, які створили етичні табу й заборона серед нуртуючих сил реальності. Це смішно! Ми кидаємо виклик драглистому світові й, ламаючи так звані етичні, культурні, гуманістичні огорожі, поклоняємося князеві мороку — Великому Невідомому. Там, де для принижених і страхопудів морок сповнений привидів та жаху, там для нас засяють вогнища великих перемог і урочистостей. Юберменш, надлюдина витопче всі застороги так званої цивілізації загнилого світу і витворить ідеали жорстокої сили й всевладності. Що може бути величніше? Чи готовий ти, Циклопе, прийняти нову заповідь? Чи готовий глянути в очі Великому Невідомому?

Генріх хоче запитати, хто він такий — Великий Невідомий, але вчасно стримує себе. Згадує, що тут він не має права запитувати, його право й обов'язок лише відповідати. І він тихо, але твердо видихає:

— Готовий...

— Бачу, — каже Великий Дракон, і його темні очі в прорізах балахона викреслюють іс-кри, — що тобі хотілося б знати ім'я Великого Невідомого. Забудь про це. Навіть фюрер на-зиває його "Той". Умій приймати нові істини просто, без роздумів. Відкинь усе, що дає пле-беям зниділий лібералізм. Різець творця — нещадність. Ми — глина грядущого генія. Відки-нувши страх і вагання, слухай волю його. Стань його воїном і співучасником торжества. Слова — дим. Обіцяй що завгодно, лай кого завгодно — капітал, плутократів, євреїв, комуні-стів, імперіалістів, — але пам'ятай: сильні — підніжжя творчого поступу Великого Невідо-мого. Капітал — наше джерело. Лаючи його перед плебеями, ми маємо його старанно обері-гати і втаємничувати. Ти збагнув?

І останній спогад. Великий збір усіх членів ложі. Чорні балахони, повна тиша, аж чути коливання вогню свічок у канделябрах. Коротке вступне слово Великого Дракона. Тривожне очікування появи таємничого Великого Невідомого. Гасне світло, і в повному

підземному мороці чути кроки. Скрипить поміст біля Великого Дракона. Лунає металевий голос, розси-паючи жах і трепет:

— Воїни мої! Звільняю вас від усього, що зветься людськістю! Ви — мої виконавці, ви — хвилі потоку, ви — снаряди моєї гармати, ви — вістря меча! Хіба меч сумнівається, руба-ючи те, на що опускає його владна рука? Він гартується кров'ю. Забудьте слова, вигадані кастратами, про справедливість і закон. Є лише одна правда, одна справедливість — закон моєї волі й моїх прагнень! Є лише один закон — закон сили й жорстокості! М'якість і жаль — почуття виродків, місце яким у перегної на ваших полях. Збагніть нову заповідь! йдіть під стягом фюрера у пекло останнього іспиту. Це — ваш іспит на право БУТИ Й ПОВЕЛІВАТИ!

Професор отямився від видінь, облизав шорстким язиком пересохлі вуста.

— Згадали? — насмішкувато обізвався гість. — Вітаю вас з поверненням до себе, Цик-лопе!

— Навіщо вам цей маскарад? — втомлено озвався професор.

— Не мені, фон Шварце, не мені! — сухо мовив невідомий. — Всім нам. Не забувайте, що ви військовий злочинець. Для них, — показав рукою на схід. — І підлягаєте трибуналу. Вам пощастило змінити шкіру. Прекрасно. Але ж душу міняти Велика Ложа не дозволить. Битва страшна не позаду — попереду, наші брати не повинні грати з ворогом у піддавки.

— Де я припустився помилки? — здивувався фон Шварц (так, так, тепер він повинен думати про себе в спів'єдності з цим прізвиськом). — Чим я завинив?

— Поки що нічим. Крім хіба того, що жадали замести сліди навіть перед своїми брата-ми. Але ближче до справи. Ви днями будете виступати на конгресі в Києві?

— Так, — хрипко сказав фон Шварц.

— Наша переконаність — в унікальності життя в космосі. Як і тисячі літ тому. Бо де винятковість життя, там і максимальне прагнення до влади. Розмазати життя по неосяжному космосу — це прагнення убогих духом, які ідіотський пацифізм і любов до "братів" по розу-му хочуть розпросторити по безконечності. Лишіть ці проповіді комуністам і гнилим гумані-стам. Не личить синам Великого Невідомого розпускати слину у вирішальному герці. За-пам'ятайте, фон Шварце: винятковість життя, культ евгеніки, прагнення до супермена, кот-рий стане володарем всесвіту. Ось програма!

Гість мовчки повернувся, щоб піти геть, навіть не дослухаючись, що там почав бурмо-тіти професор. Та за кілька кроків від дверей зупинився, ніби щось пригадавши. Витяг з ки-шені книжку, подав її здивованому фон Шварцеві. Професор глянув на обкладинку, на якій вогнем палав заголовок українською мовою: "Вогонь не спопеляє правди!"

— Що це? — здивувався він.

— Випущено на Україні. Книга про минулу війну. Там є витяги з записів щоденника одного українського вчителя та його учнів. Вони партизанили в придніпровських лісах. Зга-дується й ваше ім'я. Прочитайте, прочитайте. Досить цікаво. Інколи минуле згадувати кори-сно. Погляньте на себе очима ворогів. Тим більше, що їх уже нема...

завдяки вашим опера-тивним діям. Ну, ну, справа давня... Солдатська справа... Нам не личать екзистенційні шту-чки. Хай ними займаються інтелігенти. До побачення, Циклопе!

Гість зник, ніби його й не було. Лише в долонях фон Шварца лежала книжка в чорній обкладинці, і на ній палахкотів напис: "Вогонь не спопеляє правди!"

Гуркочуть мотори авіалайнера. Внизу пливуть величні, як неznані континенти, хмари з примарними долинами й горами. В прогалинах інколи відкривається земля — вона у весня-ній імлі, й обриси міст і сіл, що ледь-ледь проглядаються внизу, здаються нереальними.

Фон Шварц втомлено дивиться вниз. Сорок років тому він приходив на цю землю як завойовник, відчуваючи себе господарем. Тепер прибуває як гість. З маскою на обличчі й на серці. Що він скаже нащадкам тих, з батьками яких довелося зустрітися віч-на-віч на полі бою? Чи знайде спокій і стриманість, щоб бути коректним і дружнім? Бути в гостях, здавало-ся, вже поперженого, та так і нескореного ворога, який потім став торжествуючим перемож-цем. Обговорювати з ним проблеми космічного контакту? Вміло сіяти зерна грядущого кос-мічного реваншу для майбутнього вирішального бою. Визнати поразку — значить зійти зі сцени буття. Розчинитися. Стати примарою. О, ні! Вони гадають, що історія на їхньому бо-ці?! Сліпці! Ми маємо ще тисячі варіантів реваншу. І там, де вони урочисто святкують день примарної перемоги, ми закладаємо міни прийдешньої війни. Вона вам непотрібна? Ви праг-нете миру? У цьому бо й ваша поразка! Бо всесвіт — це поле бою. Він викохує вічних воїнів. Пацифісти лише гній еволюцій. А ми понесемо у космос вогонь нових переплавок, бо ми — вічні бійці, невмирущі, як Кошій у вашій казці. Так, так! Йому зрубують одну голову, а в нього виростає десять. Перемагає той, хто збагнув закони войовничої природи, нещадної Калі східних космогоній!.. Ви всюди бачите поле для творчості, а ми на кожному клапті ма-терії сіємо зуби дракона...

Вирують хмари. Лайнер пронизує туманні гори, виходить з них. Виникають, щезають райдужні ореоли. Боковим зором фон Шварц бачить, що люб'язна стюардеса гостинно схи-ляється до нього, щось пропонує. Він заперечливо похитує головою, знову одвертається до вікна — до своїх дум і видінь, що розчиняються десь там у зникаючих хмаровищах.

З-за туманної стіни впливає велика постать, ніби зіткана з імливих ниток. Той самий хлопець! Вогник. А поряд з ним високий солдат у вилинялій зеленкуватій гімнастюрці. Хто це? Чому він з цим хлопцем? Чому при цьому видінні так болісно стислося серце?

Хто ти, привиде? Чому виникаєш з небуття? Навіщо з'являєшся з країни смерті?

"Смерті? — сміється солдат. — Смерть — то лише слово, яким злочинці та боягузи за-туляються від реальності. Чом ви затремтіли, фон Шварце? Ви ж тільки що так хвацько мір-кували про вогонь нових руйнацій, про космічні герці, які жадаєте нав'язати нам?! Чому ж тоді така приреченість у вашому погляді?"

Хто ти, фантоме, як смієш просторікувати про мою приреченість? Ти лише вигадка

мо-єї підсвідомості, каламуть втомленого мозку. Щезни, розвійся.

Солдат усміхається хлопцеві, і надхмарний вітер колише його русяво-золотисте волос-ся.

"Не так просто, пане професоре! Не так просто. Ми вже не можемо щезнути, бо стали над смертю. І навіть ваші зерна дракона, котрі ви сієте, не викинуть своїх паростків — їм не прорости! Чуєте? Оновлена нами земля вичавить їх із свого святого лона, бо надто рясно по-лита вона кров'ю героїв. А кров, пролита за свободу, отруйна для хижаків".

"Вогонь, запалений нами, — озвався хлопець, ніби стверджуючи слова солдата, — не погас, пане фон Шварц, змете й спопелить вас, як непотріб. Це вічний вогонь Прометея, й він розсудить нас!"

"Вогонь розсудить нас", — шепоче сірими вустами професор. Звідки ця фраза? Чому вона свердлить мозок, здавлює свідомість нестерпним болем?

"Згадайте, згадайте, — наполягає солдат. — Сорок перший... Дніпро... Переправа..."

Так, так! Він згадав. Пам'ять прорвала греблю часу. Солдат-композитор, кобзар. Химе-рне поєднання. Він тоді наказав йому що-небудь заграти, заспівати. І закривавлений, неголе-ний, закіптюжений солдат не відмовився. Він співав йому якусь афористичну пісню — злові-сну, апокаліпсичну. Так, так... Щось про вогонь відплати! Сакраментальна фраза звучала містично, тривожно. Переможений стверджував у тій пісні свою вищість. Генріх тоді звелів розстріляти його. Чому ж ти, фантоме, з'являєшся знову, бентежиш мене?

Професор застогнав. Стюардеса турботливо схилилася над ним:

— Вам погано? Може, щось дати?

— Коньяку, — прохрипів він.

Випивши два келишки міцного напою, він заспокоївся, заплющив очі. Не можна так ро-зпускати себе, свою уяву. Брама з минулого міцно замкнена, вона під контролем його волі. Бумеранг часу? Так, буває, він боляче б'є. Але хіба вперше йому зализувати рани? Розум і спокійна певність допомогли йому сорок років тому, уникнувши чіпких рук переможців, ще-знати, розтанути в Південній Америці. І повернутися звідси до Європи, в Швейцарію, вже іншою людиною. Всюдисуща рука Великого Невідомого тепер знайшла його, повернула до минулого. Може, й на краще. Віднині він під надійним захистом, він у монолітному легіоні мороку. "Вогонь не спопеляє правди"? Ми ще побачимо, на чийм боці вогонь! Ядерне по-лум'я потужніше, воно не лишить тепер і сліду від вас. Хіба що зостанеться одна тінь, та й то навряд... Що ж, позмагаємось.

Фон Шварц згадав парадоксальний подарунок вчорашнього гостя. Відкривши "дипло-мата", добув книжку. "Вогонь не спопеляє правди"? Що ж, побачимо. Я не буду, привиде, сахатися тебе. Я піду тобі назустріч. Я спробую знайти ключа до ворожих сердець, хай і че-рез зоряні контакти. Тоді ми просто ламали замки. Тепер треба буде шукати ключі. Щоб пе-ремогти ворога, треба збагнути його душу.

Професор відкрив палітурку книжки.

Частина перша

НАЩО ЖИВЕ ЛЮДИНА?

Мелодія перша

ЯСНА ЗІРНИЦЯ

БДЖОЛА НА КАМЕНІ

Вона прикипіла до маленької заглибини кам'яного стовпа загорожі — коричнево-золотиста, непорушна. З Лівобережжя віяв холодний весняний вітер, ворухив прозорі крильця, ніби хотів вихопити нещасну бджілку з її останнього прихистку, й тонка дівоча рука про-стяглася до бджоли, ніжні пальці взяли її, поклали на долоню. Піднялися густі вії, в синіх очах з'явився сум. Дівчина глянула на свого супутника, юного хлопця з руським непокірним чубом і ясним дитячим поглядом. На обличчі хлопця співчуття й розуміння.

— Мертва, — прошепотіла вона.

— А, може, й ні, — заперечив юнак. Він схилився над долонею дівчини, торкнувся пальцем комахи. Задумано повторив: — Може, й не мертва.

— Знаєте що, — жваво озвалася вона, — давайте загадаємо... Якщо оживе, то загадане здійсниться.

Хлопець поглянув у очі дівчини, чомусь густо зашарівся, кивнув головою:

— Згоден. Загадаємо...

Дівчина піднесла долоні до вуст, почала дихати на бджолу. Хлопець з-за плеча дівчини дивився на непорушну коричневу цяточку. Дивився, закусивши губи, нахмуривши чоло, че-каючи, щоб від подиху цієї дівчини сталося чудо.

Минали хвилини. Дівчина невтомно зігрівала теплим подихом бджолу. Серце билось сильно, ніби хотіло передати маленькій комасі частинку своєї сили. Хлопець намагався не дихати, мов боявся зурочити. Якщо бджола не оживе, не полетить, то все загадане не справ-диться.

Раптом... вона заворушилася. Звелася на лапки. Підняла крильця. Поповзла по долоні.

— Ожила, — ще не вірячи своїм очам, шепнула дівчина. — Погляньте, Миколо, ожила...

Комаха затріпотіла крильцями, знялася й полетіла. Вона майнула золотистою цяточкою в промені сонця і зникла між білого суцвіття. Дві пари очей — сині й сірі — провели її, потім несміливо зустрілися. Руки хлопця й дівчини зішлись, торкнулися кінчиками пальців. Юнак схвильовано зітхнув, опустив погляд униз.

— Що ви... загадали? — Вона несміливо й трошки лукаво зиркнула на нього.

— А ви... що загадали?

— Я... про вас...

— І я... про вас...

— А що саме?

— Скажіть ви...

— Я скажу... Я задумав, чи не розлучимось ми... чи вічно будемо дружити?

— І я... теж...

Вії піднялися й знову опустилися. Пальці дівчини тремтіли. Хлопець несміливо поклав її долоню на свою, прошепотів:

— Я хочу сказати вам щось дуже... важливе...

— Що? — спалахнула дівчина.

— Давайте поклянемося!

— Поклянемося?

— Еге, на вічне побратимство... На вічну... вічну дружбу...

— Як це... на вічне побратимство? — схвильовано запитала дівчина.

— Так робили наші предки, — таємниче прошепотів хлопець, схилившись до її вуха.
— Коли хотіли стати кровними друзями, побратимами. Коли друг був у біді, інший побратим поспішав допомогти йому, визволити, полегшити горе, а якщо треба, то й віддати своє життя за нього. Дві долі... єдналися в одну, спільну... А хто зраджував друга, того карала клятва побратимства. Хоч би де був зрадник — на землі, на морі, під водою чи під землею, — всюди його наздоганяла страшна кара. Ми поєднаємо свої долі, мрії, прагнення. І все найкраще, що є в нашій серці. Ми дамо один одному... клятву серця... А таку клятву зламати не можна, бо зламати слово серця — то відмовитись від себе.

— Я згодна, — уста дівчини відкрилися, очі замріяно дивилися десь у далечінь.

— Тоді сьогодні, ввечері. Зорі й місяць будуть нашими свідками. Вони слухатимуть нас... і клятва наша буде нерушима. Чуєте, Оленко?

— Чую, Миколо.

— Зустрінемося о восьмій вечора... Або краще — о дев'ятій.

— Я прийду.

— Біля Володимира. Чуєте, Оленко?

— Чую, Миколо.

Вона пішла по алеї. Хлопець не зводив погляду з її милої постаті в простенькому синь-ому платті.

Оленка зупинилась, оглянулася. Ледве помітно махнула рукою.

СНИ НАЯВУ

Микола йшов вулицею і нікого не бачив. Він мугикав щось собі під ніс, усміхався до перехожих, радів розквітлим деревам, весняному вітру. Зустрічні люди натикались на нього, та побачивши на його обличчі блаженну усмішку, говорили вслід, знизуючи плечима:

— Божевільний або п'яний... Не інакше.

А він міряв потертими черевиками Хрещатик, плив у святковому потоці юрби, марив наяву, забувши про все на світі. Він знову сьогодні ввечері побачить її. Загляне в глибокі очі, торкнеться тремтливих пальців, почує ніжний хвилюючий голос. Невже це станеться?!

Не можна повірити, щоб коли-небудь не існувало Оленки, не може бути, щоб він жив без неї. Вона існувала, йшла поруч, він знав про це, тільки не хотів турбувати її. А потім — вона прийшла. Як це було?

Кілька днів тому Микола отримав диплом про закінчення композиторського відділу консерваторії. Були поздоровлення, був концерт, веселий галас товаришів. А потім дивна самотність. Віднині друзі розліталися по широких просторах, йшли своїми дорогами. У Ми-коли теж був свій шлях. Він збирався повернутися до рідного села над Дніпром, працювати там у клубі.

Не одразу зважився Микола на цей крок. Перед тим було багато шукань, роздумів, сумнівів. Шлях до великої музики почався з дитинства: перші зернята любові до пісні посіяв дід Василь, материн батько, його знали далеко від рідного села і навіть району — славетний співак, кобзар, жартівник. До революції він служив матросом на Балтиці, був учасником кругосвітнього плавання, штурмував Зимовий палац. Повернувшись до рідного села, застав пустку: хату спалили бандити, дружина збожеволіла під час пожежі, померла, не діждавшись свого моряка. А доньку переховали в лихоліття добрі люди.

Жартівливий характер діда Василя пригас, але пісенна душа давалася взнаки. Він часто виходив зоряними ночами на горб за хатою, сідав під віковим в'язом, виймав кобзу із спо-витку, в який загортав її, мов улюблене немовля. Неподалік збиралися діти, дорослі, дівчата, парубки, мовчазно й схвильовано вслухалися в ніжні, тривожні переливи струн кобзи. Дід Василь завжди дивував своїх слухачів: майже кожного разу слова його пісень були різні, навіть знайомі мелодії часто мали інші слова. Це вражало Миколу. Перша пісня, що відбилася в дитячій свідомості Миколи, була щемливо-печальна, але разом з тим і на диво оптимістична. Навіки вкарбувалися в душу загадкові слова:

Лебеді дитинства, станьте на хвилину,
Та візьміть на крила доленьку мою!
Землю я покину, з вами я полину,
Де квітує тайна в зорянім гаю...
Ключ не зупинити, крил не доточити,
Птах давно тріпоче в серденьку твоїм...
Лише власні крила повертають силу
Відшукати стежку в материнський дім...

Пісня нагадувала Миколі казку про Івасика-Телесика, якого маленьке лебедятко зняло з явора, визволивши з полону злої зміюки, і повернуло до рідного дому. Ті казкові образи зли-валися, глибоко відбивалися в душі малого Миколки, формуючи його вразливу музично-романтичну натуру. Дід змалку заохотив його до кобзи й скрипки, а в школі пісенне пори-вання хлопця ще більш спонукав учитель співів Яків Степанович, котрий керував хором сільської самодіяльності. Якось їхній четвертий "а" повезли до Києва, щоб показати картинні галереї, зводити в планетарій, у музеї. Увечері вони слухали у парку, під відкритим небом, симфонічний оркестр.

Той вечір вривався в пам'ять хлопця навічно. Все сплелось в єдиному гармонійному поєднанні — темно-синє небо над Дніпром, задумливі каштани й дуби, припишклі люди й могутній прибій райдужних звуків.

Микола сприймав симфонію, як молодий лебідь вперше сприймає воду, як сокіл — повітряний простір, як сліпонароджений після щасливої операції — перші промені безмежного розмаїтого світу.

Виконували героїчну симфонію Бетховена. Ураган мелодії довго переслідував хлопця, не давав спати, сплітався з його повсякденним життям, змушував мріяти. Дитяча мрія — присвятити життя музиці — набирала сили й певності. І вже в сьомому класі він безповоротно вирішив: стане композитором. Закінчивши середню школу, Микола подав документи в консерваторію.

Дехто з односельчан підсміювався над ним, подекуйкував:

— Закортіло Миколі бути лірником, як і дід Василь, що все життя своє проспівав. На легкий хліб потягло. В колгоспі, бач, йому важко. Паличкою махати, либонь, легше, ніж ви-лами гній накидати.

Микола не розумів, що часто в тих словах треба було шукати не безпричинне нерозуміння, а багатовіковий біль за втраченими можливостями, голос стихії, яку віками тримали в полоні, не даючи їй достойної роботи, прикладання сил. І хоч хлопця проводжали до Києва не лише глумливими, а більше добрими, щирими словам", він довго зберігав у душі гірку образу і навіть мстиве бажання довести недоброзичливцям, що вони обмежені, грубі люди. Жовчі додала ще й прикрість діда Василя, якого безжально звільнили з роботи в дитячому будинку, де він викладав для юних вихованців працю. Окрім основної роботи, дід за-охочував учнів до народної пісні, вивчав з ними народні думи, легенди, казки. Якийсь заздрісник написав до району анонімку, де доводив, що Василь Сміян, який "до революції служив у царському флоті, маючи звання мічмана, підозрілий тип, навчає дітей тому, що не передбачено програмою, розповідає їм усякі небилиці, міфи, казки, — і все це поза всякими класовими критеріями..."

З району надіслали комісію, а та діяла вельми рішуче. Діда звільнили з роботи всупереч волі учительського колективу дитбудинку, наперекір бажанню директора Івана Громограя та всіх вихованців залишити старого кобзаря в спокої. Дід Сміян махнув на все рукою та й по-дався десь аж на Камчатку, де працював боцманом на риболовецькому судні, періодично посилаючи дочці та внукові гроші й бадьорі оптимістичні листи з наказами Миколі не зрад-жувати пісні й музики ніколи й нізащо.

З плином часу плетиво дитячої гіркоти й образи в душі Миколи розвіялося. Крапку на цьому поставило останнє побачення з учителем співів Яковом Степановичем. Це було на третьому році навчання в консерваторії. Микола приїхав до рідного села на канікули, йому передали, що Яків Степанович дуже хворий, може, й помре скоро. Микола відвідав його.

Надовго запам'ятав той вечір, висохлі руки вчителя, його ледь чутний голос і дивні, потойбічні очі. Погляд їх був прозорий, ніжний і вимогливий.

— Я радий, що ти прийшов, Миколо, — шепотів учитель. — Хотілося перед смертю сказати тобі кілька слів.

— Ви не вмерете, учителю...

— Не говори зайвого, — спокійно заперечив Яків Степанович. — Треба завжди бути щирим, а тим більше перед останнім прощанням.

Помовчавши, вчитель запитав, дивлячись в очі юнакові:

— Ти любиш музику, Миколо?

— Дуже, Якове Степановичу! Ви ж знаєте, що я...

— Знаю... Бачу... Від гарного кореня виріс твій пагін. Таке джерело, як дід Василь, може напоїти навіть не тебе одного. Вірю, станеш добрим пісенником, композитором. А скажи... де ти будеш жити, працювати?

— Не знаю, — розгубився Микола. — Може, в Києві. Пропонували.

— У Києві, — повторив учитель. — Що ж... Київ — древнє, славетне місто. Столиця. Принадно, зручно... Розумію. Проте... дивно мені, чому так багато людей тягнуться до міста? Чого там шукають? Я розумію тих, що збираються працювати на великих заводах то-карями, конструкторами, креслярами, інженерами чи економістами, юристами, службовцями в установах. А ти... чого ти там шукаєш?

Микола мовчав, зненацька захоплений несподіваним докором. Вчитель узяв його теплу руку в свою кощаву холодну долоню і зашепотів:

— Я не хочу тебе ні в чому переконувати. Якщо в душі людини живе зерно добра й правди, то воно розквітне. Обов'язково... Я хочу, щоб ти правильно зрозумів мене.

Ти свою пісенну душу одержав тут, серед трударів села, від рідної землі. Народ вічно зберігає в лоні своєму пісню й казку, як запоруку невмирущості. З того чарівного джерела брали й беруть наснагу й початок усі наші великі піснярі й поети. Так було завжди. Повер-тайся сюди, інакше — змілієш, висохнеш... Змарнуєш свій талант.

...Старенького вчителя поховали над Дніпром, на прадавньому цвинтарі. На свіжу мо-гилу спадало жовте листя, в небі пливли павутинки бабиного літа. Микола дивився в далину і потай дивувався, що йому бракувало сліз. У душі дзвеніла якась струна, жебоніла, ніби ти-хий потічок, улюблена пісня старенького вчителя:

Чи у тиші, чи під ураганом,
Під дощами, під промінням зір
В серці радість з'явиться неждано,
То мій добрий вісник — ти йому повір!
У пустелі чи під громи бою
Я нечутно поруч тебе йду...
Щит блакитний вічно над тобою,
Будь спокійний, брате, я не підведу.

В годину смутку Микола особливо глибоко відчував її простий, але вічний смисл: все правдиве, щире, вірне, радісне, життєве не щезає, воно переливається у серця тих, котрі підхоплюють естафету попередників і офірують своє життя й талант народів.

В цю скорботну мить він зрозумів Якова Степановича. А може, просто відкрив цю дум-ку в своїй душі — хоч краплю того, що здобув, влити до рідного джерела, з якого пив так щедро.

Останній рік навчання був сповнений роздумами, суперечками з товаришами,

бороть-бою з самим собою. І ось прийшло остаточне рішення: він повертається до рідного села. Дех-то сміявся, кажучи, що працювати в сільбуді з освітою композитора все'дно, що грати симфонію на балалайці. Та Микола не зважав на це. Він знав, куди йде, бачив далеку мету і обрії майбутнього. Тільки чогось не вистачало. Серце бажало, щоб поряд ще хтось ішов... У житті, у мріях, у дерзанні.

І ось зустрілася вона...

Микола у трамваї протискувався до виходу. Схилившись до якоїсь дівчини, ввічливо запитав:

— Ви зійдете тут?

— Ні.

— Дозвольте пройти.

— Прошу.

Микола ступив на східці, оглянувся, зиркнув на дівчину, і остовпів. На нього сяйнули великі сині очі, обрамлені довгими густими віями. Над ними крильми розліталися густі бро-ви, що зрослися на переніссі. Дівчина ніяково всміхнулася. Трамвай рушив, але Микола й не думав стрибати з підніжки. Він дивився на незнайомку, і дивна тиша пливла між ними. Трамвай знову почав гальмувати. Кондукторка назвала зупинку, смикнула за мотузку дзвінка.

— Вам сходити? — тихо озвалася дівчина.

Микола не рухався з місця. Він стояв стовпом, несміливо дивлячись на неї. Що трапи-лось, хлопець не усвідомлював. Тиша раптового приголомшення прорвалася натиском ура-ганних почуттів. Микола раptom відчув, що нізащо не залишить її, не познайомившись, бо жити без неї вже не зможе. Трапилося таке, чого ніяк не збагнути. Вперше бачить дівчину, але відчуває, ніби знає її одвіку, і ця зустріч — лише одна з багатьох минулих. Що ж робити? Як до неї звернутися? Чи не розгнівається вона, чи не осоромить привселюдно?

Трамвай дійшов до Червоноармійської, зупинився. Дівчина підступила до виходу, гля-нула на Миколу.

— Мені пора. Дозвольте.

Вона вистрибнула з трамваю. Пролунав дзвінок. І тоді Микола, ні про що не думаючи, не зважаючи ні на кого, очманіло кинувся вслід за нею.

Вона перейшла на правий бік вулиці. Микола пішов назирці, нервово м'яв у руках ди-пломну книжку, з кожною хвилиною втрачаючи сміливість.

Дівчина помітила його, раз у раз озиралась на Миколу. Це надало йому сміливості. Він вихопив з кишені блокнота, знайшов огризок олівця. Натикаючись на людей, похапцем по-чав писати:

"Дорога незнайомко..."

Зупинився, з досадою почухав потилицю. Банально! Ніби в якомусь сентиментальному романі. Та й що він напише? Що хоче зустрітися? Що вона йому подобається? Хіба можна передати словами те почуття, яке виникло в душі, і якому він сам не може дати пояснення?!

Микола рішуче порвав листочка, подивився на людський потік. Дівчина зникла. Погляд хлопця не бачив її серед натовпу. Ех, розтяпа. Боягуз!

Микола метнувся через вулицю. Він не зважав на свистки міліціонера, на сигнали ав-томашин. Метушився серед людей, заглядав у обличчя дівчат. Нема! Він був ладен рвати волосся на голові. Що ж тепер буде? Як він без неї житиме? Хіба знайдеш її у великому місті, не знаючи навіть імені?

І раптом Микола побачив її. Дівчина стояла біля сатураторного візка й пила газовану воду. Дивилася на нього. І Микола якось підсвідомо відчув, що вона жде його, хоче, щоб він підійшов.

Вона поставила склянку. Рушила тротуаром. Хлопець рішуче догнав її, пішов поруч. Вона не обернулася, тільки матово-біла щока її запаленіла. Підійшли до Ботанічного саду. Тут було затишно. На голови перехожих падали одцвітаючі свічки каштанів. Плакучі верби пестливо торкалися ніжно-зеленими косами людських плечей і облич.

Микола кашлянув. Дівчина зупинилася, підняла очі вгору. Їхні погляди зустрілися і... не могли розійтися. Хлопець не бачив ні стоптаних білих черевиків, ні старенького плаття. Він купався в синьому джерелі, що струмилося з нововідкритого світу — світу її очей. Серце солодко защеміло, глухо загупало, ніби теж хотіло прорватися на волю. В о й а... Одна в цілому світі. Та, що марилося в снах, мріях, видіннях, у музиці, в піснях, котра малювалася на сторінках книг, дивилася з блакиті неба, з квітів, озивалася в шепоті дерев, у подиху трав-невих вітрів.

Вона стоїть перед ним. Не вигадана, не змальована! І знову у серці зародилося відчуття, що це не перша їхня зустріч, — він знає, що так було вічно... завжди... Та й справді, хіба без неї можна жити? Хіба вона може не існувати? Вони всього-на-всього були в розлуці... А те-пер зійшлися. Навіки зійшлися знов, як у тій пісні.

Довго стояли вони, зачаровано дивлячись одне на одного. Нарешті хлопець здобувся на слово.

— Я... Микола...

— А я... Оленка, — почувся несміливий голос.

Микола аж засяяв від щастя. Оленка! Яка гармонія в слові: Оленка... Музика в імені! Саме це ім'я, лише воно одне марилося йому в снах.

Три дні зустрічалися Микола й Оленка. Ходили алеями над Дніпром, між рядами каштанів та лип, і все говорили, говорили. Про свої мрії, про музику, книги. І лише про по-чуття, яке в обох пломеніло в очах, рвалося з грудей, чулося в кожному русі, в кожному погляді, не прохопилися й словом.

Хлопці з гуртожитку помітили незвичайний стан Миколи. Роз'їжджаючись по домівках, жартували:

— Гай-гай, закохався наш Горенко! Прощай тепер, сільський клуб. Не поїде ентузіаст на ниву народну!

Микола, справді, відкладав поїздку додому. Він повертався з побачення, картав себе за те, що не сказав Оленці головного, про що невпинно думав. Все ніяк не наважувався.

І от бджола, воскресла на її долоні, надала йому снаги. Микола вирішив більше не жда-ти. Він летів вулицями Києва, мов на крилах. В душі органом звучало тільки одне: увечері він знову бачитиме Оленку, дивитиметься при зорях в її ніжні очі, чутиме тихий, грудний, неповторний її голос.

ДОЧКА І МАТИ

Оленчина мати працювала продавцем у штучному відділі аптеки. До неї й поспішала зараз дочка, щоб поділитися своєю радістю. Оленка не запам'ятала жодного слова з того, про що переговорено з Миколою вчора, сьогодні. Вона пливла на хвилях п'яної радості, самоза-буття, бачила тільки якесь сяйво перед собою. І тим сяйвом був блиск його очей. Оленка й думки не мала про таке кохання, яке оспівують у книгах, у піснях. Вона не сміла навіть ду-мати так. У них було щось інше. Незбагненне, несподіване, хвилююче! Мертва бджола, що ожила... Клятва вірності...

Дівчина стріпнула головою, ніби відганяючи якісь видіння, тихенько засміялася. Хлопці захопленими поглядами проводжали її. Оленка не бачила нікого. Музика любого го-лосу звучала в її вухах, ввижались глибокі сірі очі, високий блідий лоб.

Оленка зайшла в аптеку, проштовхалася до ручного відділу. За прилавком стояла повна красива жінка з владним суворим лицем. Вона помітила доньку, ледь усміхнулася. Вийшла з-за прилавка. Оленка кинулася до неї, цмокнула в щоку.

— Що з тобою? — здивувалася мати. — Ти якась чудна сьогодні! Очі горять... щоки червоні...

— Слухай, мамусько, — зашепотіла Оленка. — Я познайомилася...

— Познайомилася? З ким?

— З хлопцем...

— Цього ще не вистачало! — занепокоїлася мати. — Хто він?

— Микола, мамочко!

— Я не про те питаю, дурненька. Хто він за фахом?

— Композитор. Красивий, розумний. Якби ти бачила його, то похвалила б мене.

— Композитор — це непогано, — роздумливо мовила мати.

В цей час її покликали:

— Маріє Іванівно!

Мати озирнулася. До її відділу вже зібралася черга. Чувся гомін невдоволення.

— Приведи його завтра до нас, — поспіхом кинула, прямуючи за прилавок. — Я за-прошу Олену Антонівну. Вона тільки гляне на нього й одразу скаже, чого він вартий. А те-пер іди. Бачиш, мені ніколи.

Оленка, вийшовши з аптеки, полегшено зітхнула. Вона сподівалася бурі, а вийшло все на лад. Навіть можна буде познайомити Миколу з батьками. Ось тільки до чого тут Олена Антонівна? Оленка не любила її. П'ятдесятип'ятилітня жінка ніде не працювала, отримуючи пенсію за покійного чоловіка, мала великий вплив на Марію Іванівну, і кожне її слово було законом для мами. Хоча слова її були якісь дивні. Та хай уже говорить, що їй заманеться, раз матері так хочеться. А в неї попереду — нова зустріч з Миколою. Ходитимуть у сяйві зірок під кронами столітніх дерев, і в і ї читатиме їй

вірші про кохання, про дивовижні мрії, про наступні дороги. І найголовніше — сьогодні таємнича, хвилююча клятва вірності. Оленка завмирала в передчутті чогось невідомого, що мало змінити все її життя.

КЛЯТВА СЕРЦЯ

Вони зустрілися о дев'ятій вечора біля пам'ятника князю Володимиру. Трохи постояли біля бар'єра, мовчки спостерігаючи за імистою далиною, що поволі огорталася сутінками. На Дніпрі загоралися вогні бакенів, казково мерехтіли в тремтливій течії води. На видноколі засяяли великі зірки. Звідкілясь зронилося й поплавало над Володимирською гіркою протяжно-мелодія. Дівочі голоси ніжно виводили:

Ой у полі дві тополі,
Одна одну перехитує,
А в козака дві дівчиноньки,
Одна одну перепитує...

Оленка повернулася до Миколи, і він помітив у її очах полиски вогнів Подолу. Почав тихо декламувати:

Вийшли дівчата-зірки,
Сплівши іскристі вінки,
Плавно, врочисто ведуть хоровод
Над берегами безодні-ріки...
А у глибинах незміряних вод
Все притаїлося, спить, —
Серце схвильоване, цить!
Вічність — чи мить?..
Вона прихилила голову до його плеча.
— Чари які навколо.

— Чари, Оленко. У мене таке враження, ніби ми з вами пливемо на казковому кораблі в далеку, таємничу дорогу.

І в мене... таке відчуття.

Повільно одійшли від бар'єра, попливли разом з юрбою вниз, до Хрещатика. Тримаючись, мов діти, за руки, вони піднялися по вулиці Кірова до Пролетарського саду. Над містом упав синій вечір. З глибини парку лунали звуки музики — там виступав оркестр. Микола зупинився, запитливо глянув у очі дівчини.

— Сюди не підемо. Дуже людно...

— А куди?

— Спустимося до Дніпра... Я там скажу...

— Як хочете, Миколо, — прошепотіла дівчина, віддано зиркнувши на нього.

На Печерському спуску світла майже не було. Вони йшли в суцільній пітьмі поміж при-видами дерев. Де-не-де на стовпах розгойдувалися лампочки. Могутні віти у примхливому промінні здавалися живими. Оленка боялася таких відлюдних місць, та нині вона відчувала поруч себе супутника, який вселяв у неї спокій і силу. Опираючись

на його руку, вона могла йти куди завгодно і скільки завгодно. Хлопець ніби розумів її настрій: ішов поруч неї тихо, обережно, боячись розхлюпати невидимий келих святкового настрою.

Дніпровська хвиля зустріла їх журливим плюскотінням. По набережній інколи мчали машини. Микола подав дівчині руку, допоміг спуститися до ріки. Зачерпнувши в долоні прохолодної води, потримав її, аж зірки заглянули в долоні, й пристрасно прошепотів:

— Дніпре, батьку наш! Омий мої очі, уста, лице і серце... змий всю облуду, аби мої слова були правдиві, погляд ясний, вчинки — чисті, почуття — вірні. І благослови нас із Оленкою на вічну дружбу... — Він зробив кілька ковтків з долоні й рештою дніпрової води омив обличчя, руки.

Оленка здивовано запитала:

— І мені зробити те саме?

— Так, Оленко. Тоді клятва, яку ми дамо... матиме силу вічності.

Вона вмилася, припала вустами до води. Схвильовано сказала:

— Дніпре, дай і мені своєї сили й чистоти. Щоб віднині й довіку лише правда й любов жили в моїм серці.

Взялися за руки й відчували, як таємні чари пронизали їхні тіла. Ніби сама природа при-чащала й очищала їх. Оленка поглянула на схід і, тихенько торкнувшись Миколиної руки, показала в бік Слобідки. Звідти повільно й величаво виповзало велике багрове коло місяця.

— Я дуже люблю місяць, — сказала вона. — Це чудово, що він зійшов саме тепер.

Микола щасливо всміхнувся: справді, це його просьбу вволив місяць, зійшовши тільки для неї, для нього... для них...

Взявшись за руки, вони повільно підіймались нагору. Минувши Аскольдову могилу, заглибились у зарослу кущами алею. В гущавині під столітніми дубами знайшли ветху ла-вочку. Десь на схилах заливались п'янкими піснями солов'ї. Ставало прохолодно.

Микола зняв піджака, накинув його на плечі Оленці. Вона вдячно кивнула, закуталася. Обличчя її у місячному сяйві було блідим і урочистим. Якусь мить вони мовчали, ніби не зважувалися на слова, після яких уже не буде повернення назад. У душі дівчини оживало щось нове, досі невідоме; здавалося, хтось нечутний, рідний, ласкавий заглядав у її серце, радів тому, що відбувалося. Заховані в глибинах почуття пробуджувалися, воскресали, й здавалося, що все це вже колись було.

— Оленко, — схвильовано прошепотів Микола, — клянучись одне одному, наші пред-ки кликали свідків, щоб їхня клятва була стверджена й відзначена...

— Де ж їх узяти? — розгубилася Оленка.

— Свідки ті мають бути вічні, як течія ріки, що не переривається. Дніпро вже очистив нас своєю священною водою. Тепер можемо покликати ще й далекі зорі, котрі нині дивлять-ся на нас. Ти згодна, щоб вони стали нашими свідками?

— Згодна, — заворожено озвалася дівчина.

— Ще покличемо до себе і землю-матір, яка дала нам життя, годує хлібом, напоює

во-дою, дарує квіти й пісні, і місяця ясного, вічного друга і побратима закоханих. Земле-мати, зорі ясні, місяцю-чарівнику, будьте свідками нашої клятви вірності... клятви серця. Доки земля народжує життя, доки сяють зорі, доки місяць по небу пливе, доти збережемо ми вірність одне одному, вірність нашій дружбі, нашому побратимству. Коли ж потрапить хтось із нас у біду, будемо силою продиратися крізь пільму, горе й лихоліття, щоб виручити друга. І навіть смерть не зламає нашої клятви вірності, клятви серця!

Взявши Оленку за руку, Микола врочисто завершив свою схвильовану імпровізацію:

— Клянуся... бути вічно вірним тобі, Оленко! Якщо зраджу — нехай мене покарає клятва вірності!

— І я клянуся! — почувся тремтливий голос Оленки. — Ніколи не порушу клятви вірності. Земля, і зорі, і місяць... І весь світ хай будуть моїми свідками.

Микола несміливо наблизив своє обличчя до її очей. Вона глибоко зітхнула, обхопила хлопця за шию, поцілувала. Він, відчувши біля себе її стан, груди, палаюче обличчя, не тям-лячи себе, схопив її в обійми. Дівчина падала в безодню, летіла у вихорі ще незнаного почуття в таємничий світ кохання, відкривала його вперше і не могла збагнути до кінця.

Знеможено сіли на лавку. Заплющили очі. Він пригорнув її до себе.

— Ти щось сказала?

Вона не здивувалася, що він звернувся до неї на "ти". Так треба. Так має бути.

Хлопець став перед нею на коліна, мовчки поклав голову в її долоні, і вона ніжно, лагідно пестила його буйний чуб.

Місяць піднявся між верховіття дубів. Вщухли далекі звуки міста. Замовкли солов'ї. Тільки вітер захоплено хитав напружені життєвою снагою віти, доносив з далеких задніпровських лугов запахів квітів і полину.

Оленка, щаслива, спустошена неймовірним спалахом почуття, дивилася в небо, і місячні промені ткали на її блідих щоках якісь неземні узорі. Раптом Микола відчув, як вона здригнулася.

— Що з тобою, Оленко?

— Нічого, нічого... Мовчи.

Микола занепокоєно підвів обличчя. Довкола пливла суцільна пільма. Місяць і зорі заховалися за темними хмарами. Оленчин погляд, спрямований у глибини нічного неба, ніби хоче розірвати примарну запону, за якою щезло срібне коло місяця. В її душі заворушилося забобонне почуття: якщо місяць вийде з-за хмар, якщо переможе — все у них буде ясно, гарно, щасливо, вони з Миколою не розлучаться ніколи, якщо ж хмари не розійдуться... Ой, краще не думати!

Оленка притислася до Миколи, чекала. Неясні проблиски пробивалися крізь густу пелену, ніби там, за нею, билосся, пульсувало болюче, гаряче серце неба. Невже не вирветься місяченько, невже не з'явиться знову?

Минали хвилини. Микола відчував, як важко дихає дівчина, як тремтить її тіло.

— Тобі погано, Оленко?

— Зажди... Одну мить... зачекай.

Срібною каймою спалахнув край хмари. Ось... зараз... вийде світло, розжене морок... Але що це? Ще чорніша запона насувається з безвісті, оповиває місячне видноколо.

Серце Оленки впало. Невже таким буде їхнє життя? Знала в глибині душі, що це забо-бони, що нема ніякого зв'язку між місяцем і людиною, але нічого не могла вдіяти з дивним настроєм.

Вітер налетів з-за Дніпра, радісно загойдав велетенські дерева. Трохи заясніло вгорі, місяць вийшов з темної пастки — раптово, ніби камінь, викинутий з пращі владною, силь-ною рукою. Хмари розбіглися врізнобіч, зоряне тло розширилося, і в ньому урочисто запану-вало ясне місячне сяйво.

Оленка знеможено видихнула:

— Нарешті.

Микола нічого не спитав. Він інтуїтивно відчув її настрій, знав, що з нею тепер відбувається щось дуже важливе. І коли срібне проміння осяяло її натхненне, щасливе об-личчя, він усе зрозумів. Знову їхні уста зійшлися, а нічні прозорі тумани обминули їх, про-котившись поміж деревами вниз до Дніпрові саги.

Німі, приголомшені, аж під ранок вертали назад. Пустельні вулиці мовчали. Тільки де-не-де відлунювали кроки окремих перехожих. Недалеко від Сінного майдану, де жила Олен-ка, Микола сказав:

— Мені все здається сном. Ти зараз підеш додому. А я залишуся один. Я не зможу те-пер без тебе... Ти розумієш, Оленко? Я не можу!

Вона радісно зазирнула в його лице, в сірі, пристрасні очі.

— Так ми ж знову зустрінемося, Микольцю...

— Я не хочу зустрічатися з тобою, — палко заперечив він. — Я хочу завжди бути разом. Їдьмо зі мною в село. До мене. Я працюватиму в клубі.

— А я, — перебила його Оленка, — працюватиму в школі? Я ж закінчила педшколу. Ти не знав цього?

— Ніколи ж було, — кумедно виправдувався Микола, широко всміхаючись.

Вона теж засміялася. Поклала свою долоню на груди хлопця, тихо заспокоїла:

— І ти міг сумніватися? Я поїду... Куди захочеш. Завтра... та ні — вже сьогодні... прийдеш до нас. Мама запрошувала тебе в гості.

— В гості? — злякався Микола. — Я ж не знайомий!

— То познайомишся, смішний! Приходь сюди о восьмій вечора. Я ждатиму тебе. А потім про все й поговоримо...

Вона подала йому руку, поклала її в сильну долоню коханого, тихенько відступила, не зводячі погляду з нього. Ще на мить їхні пальці затрималися, потім розійшлися, навіть на відстані несучи дивне почуття єдності.

Стукнули двері. Микола зітхнув і поволі пішов назад. Понад дахами жевріла зірниця.

Мелодія друга
РІШУЧІ КРОКИ
ТІНІ Й СВІТЛО

Микола постукав у полуплені двері. Хвилюючись, кашлянув. За дверима зашепотіли, дзенькнув засув. Виглянула висока пишна жінка з гарним чорнобровим лицем.

Вона на якусь мить привітно всміхнулася, потім одразу спохмурніла. Провела поглядом від стоптаних брезентових черевиків Миколи до його худорлявого обличчя, строго запитала:

— Вам кого?

— Пробачте... Тут живе Дячук?

— Тут. Це я...

— Мені потрібна Оленка. Вона казала, що сьогодні...

Оленчиини мати зневажливо зиркнула на сірий потертий піджачок хлопця, одрізала:

— Сьогодні вона жде гостя. Розумієте? Що передати?

Микола розгубився від несподіванки, закліпав очима.

Винувато затоптався на місці.

— Як же так? Вона запрошувала...

Він поглянув у очі матері таким ясним, дитячим поглядом, що вона пом'якшала. Пере-хилилася в коридор, прошепотіла:

— Зустрінетеся з нею пізніше. А тепер вона жде нареченого. Композитора. Ви ж розумієте...

— Так це ж я композитор, — зрадів Микола. — Вона мене запросила. І говорила, що ви також...

Мати аж одсахнулася, скривилась, ніби проковтнула щось кисле, силувано всміхнулася. Недовірливо перепитала:

— Справді композитор?

— Правда! — закивав головою хлопець.

Вона знизала плечима, гукнула в глибину коридора:

— Оленко!

Почулися швидкі кроки, дзвінкий голос. У Миколи радісно тьохнуло серце. Вона. Блис-нули сині промінці, прозвучали, мов музика, слова:

— Ой, Миколо, пробач! Я затрималася. Мамо, знайомся, це і є Микола. Проходь у кімнату.

— А ми вже познайомилися, — стримано озвалася мати. — Прошу...

Вона одразу стала як хмара. Важко засопіла, пішла на кухню. Закохані не помічали то-го. Оленка провела Миколу до кімнати. Він несміливо переступив поріг, оглянувся. Досить велике приміщення завалене всякою всячиною. Старовинного виробу комоди з викрутасами, і дзеркальні шафи, і буфет з десятками склянок та келихів, і столики з слониками, мережив-цями, статуетками. Все розташовано хаотично, вільного місця майже не лишилося.

Біля круглого стола, на якому вже стояло кілька пляшок та графинів з напоями, сиділо двоє. Чоловік з запалими грудьми і склеротичним одутлим обличчям та огрядна літня жінка. Вона здивовано втупилася в хлопця, примружила очі, мугикнула щось зневажливо.

Оленка приязно всміхнулася, взяла хлопця за руку, потягла до столу.

— Будь, як дома, Миколо. Знайомся. Це мій тато. Мусій Трохимович. А це мамина при-ятелька, Олена Антонівна.

Батько подав Миколі холодну вогку руку, Олена Антонівна тицьнула два випечені пальці.

Доки він сідав, не знаючи, куди подіти довгі худі руки, жінка безцеремонно розглядала його з голови до ніг. Скоса зиркнувши на неї, Микола відчув дивне почуття антипатії. Він помітив і примружені очі, і бундючний вираз, і тонкі губи, які безперервно ворушилися, ніби щось обсмоктували.

"Немов черв'яки, — подумав Микола. — І чого вона так дивиться на мене?"

Оленка теж відчула якусь настороженість у настрої Миколи. Запанувала мовчанка. На-раз батько смачно цмокнув губами, простягнув руку, підняв закорковану пляшку. Діловито вдарив долонею по денцю, одкоркував.

— Ну що ж, зятьок, вип'ємо за знайомство?!

— Тату, — спалахнула Оленка. — Як ти можеш?

— А що таке? — Мусій Трохимович грубувато засміявся. — Хіба я щось не те сказав? Я радий, що прийшов зятьок. Сьогодні він, завтра, може, буде інший... Все одно! Аби випи-ти було! Правда, синок?

Олена Антонівна багатозначно хихикнула. Оленка зашарілася ще дужче, на очах у неї виступили сльози. Микола не знав, куди подітися. Батько, дурнувато всміхаючись, наливав горілку у келишки.

До кімнати зайшла мати. Вона покликала Олену Антонівну. За кілька хвилин вони вдвох поставили на стіл закуску. Пливла якась негарна тиша. Блудливо всміхалася Олена Антонівна, насуплено дивилася на тарілку мати.

— Ну то що? Будьмо? — бадьоро вигукнув батько. — Дай боже нашій Оленці хорошо-го жениха. Ну — пити не перепити!

Мати бликнула на нього, торкнулася вустами до келишка, поставила на стіл. Микола й незчувся, як випив до дна. По грудях пройшла гаряча хвиля, він відчув себе трохи вільніше.

Мати, зітхнувши, поглянула на гостя.

— То ви, справді, композитор?

— Справді, — радісно згодився Микола. — Ось погляньте... диплом. Недавно одержав.

Марія Іванівна розгорнула книжечку, перебігла по ній поглядом, повернула назад.

— А квартира у вас є?

— Нема, — безтурботно сказав Микола. — Я жив у гуртожитку.

Мати презирнулася з Оленою Антонівною.

— А де ж ви будете жити? Працювати?

— Поїду в село. До матері. Там у нас хата. Тут недалеко. Над Дніпром.

— Думаєте жити в селі? — з жахом вигукнула мати.

— А чого ж? Там чудово. Ліс, ріка, природа. Кращого місця важко знайти. Приїжджайте, вам сподобається.

— Умгу, — мугикнула мати. По її обличчю поповзли багрові плями. Вона замовкла й більше не обзивалася.

Виручив батько. Він знову налив келихи, одноманітно примовляючи:

— Будьмо!

Очі його звузилися, почервоніли. Після кількох чарок він розійшовся, почав щось несусвітнє теревенити:

— Бери її, Миколо, бери! А цих старих шлюх не слухай... Головне — мене не забувай! Півлітра купиш — і до мене. Оленку держи в руках! Коли ж горе яке-небудь... давай до ме-не.

Він перекинув ліктями посуд, огризнувся на Марію Іванівну, яка смикала його за піджак, підморгнув Миколі. Оленка не знала, куди подіти від сорому очі. Тільки Олена Антонівна монументом височіла на своєму стільці, і губи її іронічно ворушилися, ніби сма-куючи скандальну ситуацію.

Вечеря здалася Миколі пекельною мукою. Він ледве досидів до кінця. Нарешті Оленка встала з-за столу, благально озвалася до матері:

— Я піду на свіже повітря. У мене голова розболілася.

— Іди, — похмуро бовкнула мати. — Тільки недовго.

Шепіт каштанів здавався небесною музикою після двозначних натяків Мусія Трохимо-вича. Микола вдихав повітря повними грудьми, ніби хотів вигнати з легенів і горілчаний дух, і пригнічений настрій, і неприємне враження від "знайомства". Він гаряче стискав руку Оленки, поглядав на неї, дивувався. Як серед усього цього могла вирости така дивна, чудова квітка?

"СПРАВЖНІЙ" ЖЕНИХ

Оленка повернулася додому після одинадцятої вечора, забувши на мить і про матір, і про Олену Антонівну. Все ясно, світло, гарної Чудовий, щасливий світі Вони з Миколою одружаться і поїдуть на село. Їм нікого й нічого не треба. Є руки, голова, гаряче серце. Все інше — прийде...

Весело витанцьовуючи, дівчина піднялася до входних дверей, зайшла до коридора. Наспівуючи пісеньку, зупинилася на порозі.

— Ой, мамочко, яка я щаслива!

На неї дивилося дві пари очей. Одні — мамині — пронизливо-чорні, другі — Олени Антонівни — примружено-насмішкуваті. Обидві підкреслено мовчали.

Ніби хто води холодної линув на Оленку. Її веселий настрій миттю випарувався. В душі поледеніло.

— Чому ви так дивитеся? Що сталося?

Дівчина оглянулася. Може, щось із батьком? Ні, він лежить на ліжку, розкривши

рота, і хропе, аж склянки в буфеті деренчать.

— Що сталося? — зловісно перепитала мати, насуваючись на неї. — Привела якогось босяка та ще й питаєш, що сталося? В яке дурне становище ти нас поставила? Композитор! І тобі не соромно? Сопливий хлопчисько!

— Без роду, без племені! — підхопила Олена Антонівна.

— Без квартири, без роботи! — додала мати.

Олена Антонівна округлила очі, з жахом сплеснула долонями.

— А ти помітила, які в нього штани? Вони ж нависають над коліними, нерозпрасовані. А піджак — як мішковина! Та через одні лише штани я б не вийшла за нього заміж! Та не те що заміж — не подивилася б у його бік! Ти така красива й лізеш у петлю? Опам'ятайся!

На Оленчиних віях заблищали сльози. Знетямлена, оглушена криком двох пересерд-жених жінок, вона не розуміла, що ж це коїться. Схопившись за голову, дівчина прошепотіла:

— До чого тут штани? Я його люблю. Ви розумієте — люблю!

Олена Антонівна облесливо схилилася над нею, провуркотіла:

— Яка ти ще дівчинка. Любиш, то й милуйся на здоров'я. Будь ласка, моя квартира до твоїх послуг. А заміж ти повинна вийти за солідного мужчину з положенням.

Оленка з відразою глянула на неї. Що вона каже? Яка квартира? Для неї й Миколи? Навіщо? Які послуги?

Олена ж Антонівна атакувала далі:

— Для тебе є справжній жених, а не якийсь там приبلуда!

— Який жених? — жахнулася Оленка.

— Русанов! — урочисто виголосила Олена Антонівна. — Що, не ждала? Це тобі не якийсь жевжик. Сила! Я була в нього, він пропонує тобі руку... й серце.

— Благородний, багатий, відомий! — захоплено додала мати. — Заслужений діяч. Що тобі ще треба?

Вони туркотіли в Оленчині вуха, а вона з жахом і подивом згадувала свій недавній візит до Русанова.

Це було до знайомства з Миколою. Олена Антонівна, захлинаючись від задоволення, повідомила, що в неї є чудова партія для Оленки. Воля дівчини, яка підтоптувалася матір'ю протягом багатьох років, зламалася тоді. Вимогливі очі матері, облесливий шепіт Олени Антонівни зробили своє. Вона згодилася піти до "жениха".

Піднімалася по мармурових широких сходах на другий поверх, мов на тортури. Відчувала на собі, ніби кайдани, плаття, яке їй для знайомства дала Олена Антонівна. Десь у свідомості жило, ворушилося бажання втекти, повернутися назад, заховатися від усіх. Та ноги механічно несли її далі.

— Ти не знаєш собі ціни. Ти красуня. Він ляже перед тобою. Умій себе поставити. А потім загнздаєш його. Ввійдеш у високе общество. Будеш сама собі господиня. І мене не забудеш. Сама потім скажеш, що була дурна. Я своє пожила, слава богу, знаю, яке життя і чого воно варте.

Ось і мідна табличка. Пишний напис: "Заслужений діяч мистецтв М. І. Русанов". Олена Антонівна кивнула на табличку, гордо зиркнула на дівчину.

— Бачиш? Приємно наблизитись до таких дверей.

Вона натиснула кнопку дзвоника. Двері широко розійшлися. З'явився високий, поважний чоловік у коричневому костюмі, в білосніжній сорочці. Привітно всміхнувся. Блискавичним поглядом обмацав Оленку з ніг до голови, затримав його на грудях, на стрункій шиї.

— Дорогі гості! Прошу!

Він поцілував руку Олені Антонівні, змовницьки моргнув їй, прошепотів:

— Німфа...

Олена Антонівна, зберігаючи величний вигляд, познайомила їх. Оленка назвала себе, пропустила мимо вух його ім'я. Пішла за ним у глибину широкої й довгої кімнати, потім у другу, третю. Нишком дивувалася: навіщо самотньому чоловікові така неосяжна площа? Жи-ти в таких кімнатах, певно, сумно й незатишно.

Русанов, розсаджуючи гостей у м'яких кріслах, без упину говорив про останні фільми, п'єси, цікаво розповідав про роботу в кіно.

— У вас, Оленко, дозвольте вас так називати?.. У вас фотогенічне, чарівне обличчя. Треба вам у кіно. Обов'язково. Я гадаю, ви не будете заперечувати? Яка молода дівчина не бажає побачити себе на екрані? Хто ви за фахом? Учителька? Ну, це не для вас. Безперспективна робота. Рутинна. Не можна допускати, щоб марнувалася така краса. Мій дім відкритий для вас. Я вас запрошуюю — приходьте. Ми з вами станемо друзями, я вам допоможу.

Він говорив, говорив без утаву, водив її по кімнатах, показував картини — унікальні, чудові, грав на роялі сонати й п'єси, а Оленка напружено думала, дивуючись власній інертності: "Куди я потрапила? Чому я тут? Що спільного у мене з цим розумним, може, навіть добрим, але цілком чужим чоловіком?"

А Русанов співав далі, самозакоханий, величний, переконаний у повній перемозі над несподіваною здобиччю:

— Ми обов'язково з вами подружимося. Один ваш погляд може стати основою на-тхнення. Ваша присутність може відродити людину. Ви бачите — я самотній у цьому палаці. Якщо моє серце, мій розум близькі вам — мій дім може стати вашим домом...

Олена Антонівна сяяла. Її жених перевершував найоптимістичніші сподівання. Вона не сумнівалася, що "пташка" спіймана в міцне сильце...

Так було ще недавно. А тепер... Коли Оленка зустріла Миколу, коли вона збагнула ве-лику радість кохання? Ніколи! Нізащо!

— Русанов — хороша людина, — спокійно сказала Оленка. — Тільки до чого тут я?

— Як то до чого? — здивувалася Олена Антонівна. — Ти в нього будеш, як лялечка. Захочеш — на курорт поїдеш, захочеш — лежатимеш на подушках. Ти повна господиня!

— Слухайся Олену Антонівну! — гримнула мати. — Вона тобі добра бажає. Чого на-дулася? Спробуй не послухатися — я з тобою не так поговорю! Вижену, як собаку!

СОН І ДІЙСНІСТЬ

Миколі снівсь дивний сон.

Немов стоїть він у порожній велетенській кімнаті, якій не видно кінця-краю. Ні стелі, ні стін, ні вікон. Тільки звідусіль падають на підлогу сині химерні тіні. Вони повзуть, насува-ються на Миколу, сплітаються в якісь неясні образи. Зненацька в тих тінях з'являється Олен-ка. Та ні — це мовби й не вона. Її обличчя, її стан, її руки, а очі — не її. Вони блудливі, обманні, нещирі, а на вустах — фальшива посмішка.

Микола простягає руки до Оленки, щось питає її. Але вона мовчить. За її спиною мая-чить якийсь привид. Це чоловік з самовдоволеним обличчям фата. Він цинічно підморгує Миколі, простягає руку до Оленки.

Застогнавши, Микола прокинувся. Витер спітніле чоло, якусь мить отетеріло дивився довкола.

У вікна заглядали сонячні промені, знадвору линув клекіт вулиці, запах весни. З динаміка чувся приглушений голос диктора, який тривожно коментував бої в Європі.

Микола хутко заслав ліжку, умився в коридорі, одягнувся. Задумався: що за химерний сон? Може, з Оленкою щось сталося? Скоріше на побачення. Ще залишилося сорок хвилин. А потім... загс! І прощай, Києве! Вони з Оленкою поїдуть у нове, незвідане життя. Навіть не віриться, що щастя так близько.

Він вийшов на вулицю. З неусвідомленим тривожним відчуттям попрямував до історичного музею. Там вони мали зустрітись.

Микола, хвилюючись, міряв кроками широкий майданчик, поглядав на годинника, де поволі-поволеньки рухалася капосна стрілка, мацав внутрішню кишеню піджака, перевіряючи, чи паспорт на місці. Час, мов навмисне, повз черепахою. Микола намагався відігнати тривожні думки, припущення. Він почав оглядати Андріївський храм, милуючись його стрімкими лініями. Погляд пробігав по плавних обрисах, в свідомості зароджувалася тиха, урочиста, орґанна мелодія.

"Храм зодчий творив із музикальних акордів, — вражено подумав Микола. — Основа світу — гармонія. Це особливо чітко відчувається, коли дивишся на прекрасне: на квіти, на людей, картини, споруди, природні явища..."

Він заплющив очі, відчувши себе трохи гордим за таку, як йому здалося, цікаву думку. В душі прозвучали урочисті акорди. Так. Так. Сильніше! Вище! Десь у високості відлунює дзвін заклику до величного творення. З глибин простору відгукується луна. Заклик почуто. Тихо, але впевнено зближаються до спільного поля творення трудящі. Це увертюра до симфонії про похід людства до щастя й радості. Він обов'язково напише її. Співають хмари, дзвенить блакитне склепіння неба, гуде земля під ногами мільйонів...

Микола, забувшись, змахнув руками, дириґуючи невидимому оркестрові. За спиною засміялися. Урочисті звуки розсипалися, покотилися, перетворилися в звичайні речі — в бу-динки, в людей. Він ніяково озирнувся, скося поглянув на трьох дівчат, які насмішкувато спостерігали за ним. Нервово глянув на годинника. Пора. Вона ніколи не запізнювалася. Не-вже занедужала?

Ще кілька хвилин він терзався муками невідомості. Не витримавши, побіг назустріч

— він знав, звідки вона мала йти. Поїдав очима всіх дівчат, жадаючи побачити знайому постать. Дійшовши до пам'ятника Богданові, повернув назад. Може, Оленка пішла іншою дорогою?

Збігло ще півгодини — Оленки не було. Пролетіла година — вона не з'являлася.

Не на жарт стривожившись, Микола вирішив їхати до Оленчиного будинку. Сів на трамвай, проїхав дві зупинки. Ледве стримуючись, щоб не побігти, добрався до знайомого під'їзду.

Відкрила Оленина мати. Вона, не приховуючи ворожості, нахмурилася, крижаним го-лосом запитала:

— Чого вам треба?

— Де Оленка? — не помічаючи її настрою, схвильовано запитав Микола.

— Нема Оленки, — одрізала Марія Іванівна. — Нема й не буде! Залиште її в спокої!

— В спокої? — аж кинувся від несподіванки хлопець. — Що це означає? Я не розумію вас.

— Пізніше зрозумієте. Одчепіться від неї. Вона вас не любить.

— Вона це... сама сказала? — помертвілими губами витиснув Микола. — Сама?

— Сама. Вона не хоче вас більше бачити. У неї є жених. Вона виходить заміж.

Микола стояв, мов сновида. Він уже не чув, що далі говорила Марія Іванівна, не відчував зацікавлених поглядів людей, які визирали з сусідніх дверей. У свідомості дзвеніло лише одне: "Заміж, заміж, заміж... Оленка виходить заміж..."

Погляд Марії Іванівни пом'якшав. Вона співчутливо поклала долоню на його руку, примирливо заспокоювала:

— Ви знайдете ще собі дівчину до пари. Не журіться. А Оленка піде своїм шляхом. У неї завидна доля. А ви... що ви дали б їй? У вас нічого нема, крім подертих штанів... Я ба-жаю вам щастя.

Двері зачинилися, грюкнули, ніби одкрояли в Миколи частку серця. У грудях болісно занило. Невже правда? Значить, нема в світі щирості, нема любові? Вони існують лише в думках і в мріях?

Сині очі — озерця правди — впливли перед ним. Невже вони можуть брехати? Так щиро дивитися й обманювати?! Чому ж тоді можна вірити?

Микола люто вдарив кулаком по стіні, аж скрикнув від болю. Ну й хай! Хай виходить заміж. Усі вони такі — жінки! Не треба йому кохання, не треба подруги. Обійдеться. Поїде в село, працюватиме, а минуле залишиться тільки сном, мрією.

Хлопець похапцем вирвав з блокнота листок паперу, огризком олівця експромтом на-писав вірша. Склавши листка трикутником, надписав адресу, прізвище, ім'я, вкинув до поштової скриньки на дверях Оленчиної квартири.

Йшов вулицею, опустивши голову, не дивлячись на людей, без мети, без думки. Зелень каштанів померкла, дратував урочистий клекіт міста, облудним здавався сміх жінок і дівчат, яких стрічав на тротуарі. Тепер у його душі звучала тягуча низька дисгармонійна нота. Вона колупала мозок, тисла його, дратувала, ткала з темних акордів сумний, безрадісний настрій.

За годину Микола повернувся до гуртожитку. Хутко зібравши в пофарбований фанер-ний чемодан свій жалюгідний скарб, приготувався до від'їзду.

ВТЕЧА НА ВОЛЮ

Оленка, мов на крилах, летіла на побачення. Вона ледве стримувалася, щоб не заплака-ти. Микола жде її, вірить, а вона — запізнюється. А втім — не її вина. Батько, як завжди, пе-репив, йому стало погано з серцем. Довелося везти його до лікарні, ждати кілька годин.

Їй було сумно й бридко. Дитяче почуття любові до батька жило в душі, шукало виправ-дання всьому, що б він не зробив. Але тверезий погляд відзначав невпинне падіння, деградацію близької людини. І в тому падінні не було навіть найменшого бажання піднятися знову вгору, до осмисленого, ясного життя. Лише чарка, дурне, вульгарне базікання.

Серце Оленки, долаючи давнє дитяче почуття жалю і співстраждання, владно вистуку-вало свою волю: навіщо їй ця огидна щоденна каламуть? Навіщо примари вчорашнього дня? Чого вона може діждатися серед цих тіней? Скоріше до нього, до нього... до ніжного, єдиного, світлого...

Сходи. Майданчик. Гуляють пари, ходять екскурсанти, його нема! В Оленки впало сер-це. Вона кинула погляд на годинник — дванадцята година. Може, він пішов до мами? Безу-мовно, так. Скоріше туди!

Виймаючи з сумочки ключа, крізь дірочки в поштовій скриньці побачила щось біле. Витягла трикутничок, прочитала адресу. Їй. Від кого ж?

Відчинила двері, на ходу розкриваючи трикутника. На порозі вже чекала мати, широко посміхаючись. Її чорні очі масляно й улесливо блищали.

— Ну як?

— Що як, мамочко?

— Поїдеш до Русанова?

— Ой, мамо! Мені не до нього! Де Микола?

Губи в матері задрижали від гніву, по щоках поповзли багрові плями. Вона смикнула дочку за руку до кімнати, причинила двері, засичала:

— Коли ти перестанеш мене мучити? Я для тебе страждала все життя. Вчила тебе, ви-ховувала, годувала.

А ти он як віддячуєш мені? Знайшла якогось волоцюгу й тягаєшся з ним. Так за-пам'ятай, що нема твого Миколи! Нема й не буде! Я прогнала його!

Оленка мало не впала від несподіванки, з жахом глянула на матір.

— Як... прогнала? Ти мариш?

— Прогнала — і все! Він більше не прийде. Я прошу тебе, не терзай мою душу, бо я збожеволію. Ти краще скажи, вийдеш за Русанова?

Сині очі Оленки спалахнули гнівом, налилися сльозами. Вона кинулася до шафи, схли-пуючи, тремтячими руками стала вдягати своє синє святкове плаття.

— Досить з мене!.. Досить такого життя... Я вже не можу витримати! Усміхатися, коли не смішно. Хвалити того, хто не подобається. Захоплюватися тим, хто гідкий!

Досить! До-сить!..

Її голос піднявся до істеричних ноток. Мати злякано дивилася на неї, нічого не розуміючи, не бажаючи заглянути в доньчину душу.

— Ти божевільна! Це той босяк так закрутив тобі голову!? Якби знала, не пустила б і на поріг!

— Він чистіший од усіх вас! — відрізала Оленка. — Чого ви стали на моїй путі? Не хочу я ваших русанових! Не бажаю бути товаром! Гидко, гидко!

Вона похапцем розгорнула листа, побачила підпис: "Микола". "Від нього", — тьохну-ло серце. Не читала, а вбирала в душу болісні, гнівні, написані ображеною душею слова:

"Оленко!

Я не ганю тебе, ні про що не прошу. Просто я прощаюся зі своєю мрією. Не хочу ставати на твоїй дорозі. Іду своєю стежкою. Я серцем відчув, що ти підеш од мене. Навіть сон мені сьогодні приснився. Про цей сон я пишу тобі вірша. Він і є моїм прощальним словом..."

Оленка всміхнулася крізь сльози. Милий, смішний! Навіть у такому стані не забув про вірша! Мати їй щось говорила, та дочка не чула. Болісно вбирала в себе кострубаті, але щирі рядки:

Сині тіні впали на підлогу,
Проти мене — серед тіней — ти...
І нема в моєму серці бога,
Щоб йому молитву понести.
Ти чужа. Про це мені говорять
Невдоволені чомусь вуста,
І обличчя, що не знало горя,
І облудна посмішка пуста.
Що ж, іди! Постали перед нами
Перепони древні та пусті —
Привид фата з пошлими речами
І міщанське щастя на путі.
Не зумів! Ти вибрала дорогу,
Де не буде горя і мети...
Сині тіні впали на підлогу,
І, мов тінь, переді мною — ти..."

Оленка засміялася радісно, поцілувала листочок. "Любить. Любить. Хай гнівається, хай сердиться, але ж — любить!.."

Вона метнулася до шафи, вихопила паспорт, диплом. Поклала все це до сумочки. Як вона могла вагатися, чогось боятися? До нього, бігом!

— Куди ти? — сторопіла мати.

Оленка підскочила до дверей, з викликом зупинилася, важко дихаючи від хвилювання:

— Я йду до нього, мамо! Ти чуєш — до нього! Я без нього жити не можу!

— Ти божевільна! Зачекай! Оленко!

Та дочки вже не було. Хряснули входні двері. Майнуло на вулиці сине платтячко, застукотіли востаннє білі стоптані туфлі.

— Оленко!..

Не почула, не захотіла чути. Линула мимо людей, мимо каштанів, мимо весняного розмаїтого гомону. Незчулася, коли опинилася в Музикальному завулку, коли постукала до дверей кімнати, де жив Микола. На порозі зустрілася з ним. Він тримав у одній руці фанер-ний чемодан, у другій — торбу з начинням. Через плече звисав полотняний футляр з кобзою. Побачивши Оленку, хлопець випустив з рук речі, розгубився, закліпав повіками.

— Оленко... Ти прийшла? Як же це? Ти ж передала мені, що не любиш? Ти ж пішла до жениха?..

Вона кинулася йому на шию, плакала на грудях коханого, бурмотіла крізь сльози:

— Дурненький мій! Як ти міг подумати? Хіба забув клятву вірності? Хіба я змогла б жити без тебе? Я кинула все... Я йду з тобою... за тобою... Навіки! Назавжди!

— Оленко!

— Миколко!

Він обцілював її мокрі щоки, задихався від радості що переповнювала груди. Схопив знову чемодан.

— Біжімо. Подалі від цієї цвілі.

— Я готова. Тільки одне...

— Що, ластівко моя?

— Я отак... як стою...

Вона показала порожні руки, провела поглядом по своєму стану. Він схопив її за руку, потягнув до дверей.

— Тим краще, моя смішненька! Все почнемо спочатку!

Вони вийшли на вулицю, зупинилися. Поглянули навколо, на небо, одне на одного. Засміялися вільно, щасливо, ніби діти, скидаючи з душі, з серця, з сумління якийсь незримий тягар. Схопившись за руки, кинулися бігцем до трамваю.

Мелодія третя

У РІДНОМУ ЛОНІ

ДОРОГА

Поїзд мчав Оленку й Миколу на південь. Вони дивилися у відкрите вікно, за яким у смарагдовій зелені весни пропливали степи рідної землі. Пили розкіш природи, інколи пере-глядалися, навіть у зітханні розуміли одне одного. Сонячні тіні на обличчях. І ніжне торкан-ня долонь.

— А хто нас зустріне?

— Мати, сонечко моє.

— А батько?

— Батька нема... Його вбили куркулі. Ще в тридцятому році.

— Значить, мама одна? — сумно прошепотіла Оленка.

— Ще є дід Василь. Мамин батько. Тільки його тепер нема вдома. Далеко він...

— А де?

— На Камчатці. Боцманом на траулері.

— Як цікаво! Він моряк?

— Атож. Ще до революції служив на військових кораблях. Потім плавав на торговому судні довкола світу. Розумнющий дід. Тільки доля в нього химерна... Ще кілька років тому він працював у нашому селі... В дитбудинку. Дуже любив дітей, навчав їх усьому... і ри-бальству, і садівництву, і музиці... він гарний кобзар. Та комусь перейшов дорогу, написали наклеп... і звільнили. Директор Дитбудинку — прекрасна людина, але нічого не міг вдіяти — Ну, дід плюнув на всю ту тяганину, та й подався на Камчатку. Інколи пише, скаржиться, що дуже сумує за рідним краєм.

Оленка потиснула руку Миколи. Густі брови, ніби хмаринки, зійшлися на перенісці, затінили сині очі, затуманили личко.

— Як боляче, що на землі не все добре. Що є поряд з радістю так багато нещастя.

— Це вікова боротьба, сонечко. І по-моєму, головний бій кипить у душі людини. Я ще не вмію цього висловити, але серцем відчуваю.

— Я розумію тебе, Миколо. Знаєш, я подумала: найголовніше — це щирість, правда. Перед іншими, і перед самим собою. Я збагнула це на своєму прикладі. Обманювала себе багато років, сподівалася на випадок. А випадок — лише для пасивних, для щасливчиків долі. Тепер мені все ясно і чисто. Я щира перед собою, перед світом.

— Як це гарно, Оленко.

Пасажири потяглися до виходу. Наближалася станція. Микола з Оленкою приготували-ся теж.

...Вузькою бруківкою добралися вони до райцентру. Півтори години чекали попутної машини. Нарешті якась розбита півторатонка підхопила їх. Вона прямувала до цукроварні, що була неподалік від Сміянів, рідного села Миколи.

Авто весело котилося шляхом. Воно то поринало в долини, сповнені багнюкою від недавньої зливи, то вихоплювалось на пагорби між колосисті стіни зеленого жита. Співав теплий ласкавий вітер. Дзвеніли телефонні дроти, мелодією своєю супроводжуючи весільний шлях молодих.

Микола, міцно впершись рукою об кабінку, підтримував Оленку. Вона, підставляючи обличчя струменю пружного повітря, тривожилась:

— А що, коли я не сподобаюсь твоїй мамі?

— Неодмінно сподобаєшся, — ніжно заспокоював Микола. — Моя мама чудова. Ви з нею подружитесь. Вона одразу читає душу людини.

Оленка радісно всміхнулася.

— Якщо читає — я не боюся.

Півторатонка зупинилася біля лісу. Шофер висунувся з кабіни, засяяв засмальцьованим обличчям.

— Далі на своїх, друзя! Я повертаю ліворуч.

Микола зліз із машини, розрахувався, обережно зняв кобзу, потім допоміг Оленці стрибнути на землю. Шофер зацмокав, глянувши на личко дівчини, підморгнув.

— А в тебе, корешок, губа, як кажуть, не дура! З такою кралею можна пішки йти тищу кілометрів. Не втомишся... — Оленка зашарілася, усміхнулася ніяково. Шофер дружньо за-реготав, просигналив.

— Прощайте! Не соромся, дівчино! Я жартома. Хороша пара. Бажаю вам щастя!

— Спасибі, — одказав Микола.

— Поспішайте завидна. Бо вода розлилася, як ніколи. П'ять верст до села — як море. Будете гукати, може якийсь рибалка зі Сміянів перевезе.

Машина зафуркотіла, загарчала, дихнула синюватою хмаркою, рушила. Незабаром во-на зeszла поміж молодую посадкою сосни. Тільки луна ще довго котилася над лісом.

— Смішний, — знизала плечима Оленка.

— Нічого. Він хоч і грубуватий, але щирий.

Вони вступили в ліс, пішли стежечкою, що звивалася поряд з піщаною дорогою. Дерева зустріли їх прохолодою, урочистим дзвоном, привітним гомоном. Оленка зупинялася через кожні сто-двісті кроків, слухала, вдихала чари лісу, заворожено шепотіла:

— Справжній храм краси.

— Далі ще краще, Оленко.

В небі лунко заgrimіло. Над лісом заklубочилася грозова хмара. Вони кинулися під крислату сосну. Оленка пригорнулася до Миколи.

— Не бійся. Не глиняні, не розкиснемо. Переждемо тут. Хмара невелика.

Впали перші краплі дощу. Знову тарахнула блискавиця — прямовисна, владна, урочи-ста. Весело залопотіли краплі по піску, по глиці, по вітах сосои. Микола накинув на Оленку піджак, а сам вийшов на шлях, заскакав на одній нозі, як колись у дитинстві, піднімаючи ру-ки до неба.

— Оленко, ти тільки глянь! Яке буйство кольорів серед хмар, яка музика громовиці! Це ж ціла ораторія!

Хмара помчала далі, зачепивши їх лише краєм. Дощ хутко вгомонився. Але в небі й далі клубочилися хмари, сплітаючи дивні образи з чорних, синіх, білих, золотистих барв. Микола махав руками, ніби диригував грозі. Оленка дивилася на нього з-під сосни, щасливо сміялася. Він кинувся до своїх речей, добув з футляра кобзу, провів пальцями по струнах. Дівчина заворожено зазмерла: вона Ще не чула, як Микола грає. Дивні, якісь тривожні акор-ди прокотилися над лісом. Вони були так співзвучні грозовим хмарам, весняному лісу, щебе-танню птахів. Микола заспівав, урочисто промовляючи до неба, до землі, до Оленки, ніби добував слова з відкритої навстріч стихіям душі!

Біла хмара повстає на чорну хмару...

Небо грозиться, викрещує вогні...

То чубаті козаки і яничари

Загукали, закружляли у борні!..

Гей виблискують небесні ятагани,
А над ними грізні списи січові!..
Наступають, гонять хмари нездоланно
Шаленіючи хлоп'ята лугові!..
Щось ворожий голос буркає облесно...
Та дзвінки удари чути й на землі...
То розковують невідьників небесних
У міжзоряних просторах ковалі!
Подалися чорні хмари-яничари!
Малинові стяги мають, як живі...
Піднебесна загорілася Скутара,
Розпадаються хурдиги вікові...
Затиhaють сколошмачені простори,
Позбиралися у небі козаки...
І плывуть, плывуть додому через море
Білі чайки, чорно-сині байдаки...
Микола замовк. Оленка вражено сплеснула долонями, — Миколо! Це ось щойно...
на-родилося в тебе?

Він ніяково кивнув:

— Атож. Хіба не схоже? Глянь у небо, там ще й не таке побачиш.

— Всі дивляться, — прошепотіла дівчина. — Але ж щоб отаке побачити й ось так роз-казати...

— Звичайна імпровізація, — зітхнув Микола. — Мій дід Василь хіба так імпровізує?! Ти й сама в цьому переконаєшся. Ну, пора, ходімо, а то вже сонце схиляється до заходу.

Оленка підхопилася, все ще з зачудуванням дивлячись на свого милого. Вона ніби вдруге відкривала для себе його душу, її глибинну сутність.

Дорога враз зникла під водою. Поміж деревами засиніли кручі Правобережжя, блищала в променях сонця вагітна від повені ріка, покриваючи луки, поля, пасовиська. Оленка скину-ла туфлі, весело пробігла по воді, забризкуючи поділ платтячка.

— Як чудово, Миколо! Тільки вода ще холодна.

— Гляди, ще застудишся.

— Ага, боїшся, щоб не вмерла! А я ось візьму — і вмру! Щоб ти плакав!

Дівчина, жартуючи, вистрибом побігла прямо по плаву, нанесеному повинню на берег. Микола кинувся за нею, догнав серед кущів лози, схопив у обійми, притиснув до грудей. Во-на не пручалася, затихла, заплющила очі. Чекала. В кров увійшов гомін дерев, плюскіт хвилі, весняний спів птахів, владний клич природи. Микола відчув, як у його свідомість влетів могутній таємничий вихор, напружив тіло, хмелем закрутив голову. Хлопець затремтів від жаги, ще хвилина, і...

Здалека несподівано закувала зозуля, й ніби збудила його. Вихор скотився у невідомість, у безвість. Микола зітхнув, обережно відступив від Оленки. Вона все ще стояла з заплющеними очима.

— Оленко, — тихо покликав Микола.

Вона не відповіла. Мов у сні, озвалася:

— Зозуле, зозуле, скільки нам з Миколою разом жити?

— Ку-ку! — радісно провіщувала зозуля... й замовкла.

Дівчина розплющила очі. Розгублено поглянула в той бік, звідки чувся голос зозулі.

— Так мало? Лише один рік?

— Ку-ку! — підтвердила зозуля.

— А скільки жити Миколі? — з острахом запитала Оленка.

— Ку-ку! — категорично повторила зозуля.

— Один рік, — засміявся Микола. — Малувато дає мені віку сизокрила. Це все забобо-ни, Оленонько.

— Я знаю. Тільки чомусь мені стало сумно.

— Ти просто втомилася. Треба шукати перевозу. Сонце падає, вечір на порозі.

— Де ж нам знайти перевізника?

— Будемо шукати. Он глянь — якісь тіні... Два човни. Може, рибалки. Бачиш — ніби закидають сіті.

Микола піднявся на горбик, крикнув:

— Еге-гей! Рибалки! Перевозу!

Луна покотилася між вербами й вільхами, над блискучою гладдю води, повернулася на-зад. Здалека долинуло:

— Ту-у-т мілко! Бре-е-едіть! До ночі пере-е-ебредете-е!

Над водою прокотився сміх. Оленка розгублено глянула на Миколу.

— Чому вони так? Дивні люди.

— А хто їх знає. Тепер лов риби заборонено, може, вони просто бояться, от і пащеку-ють.

— Значить, не перевезуть?

— Ці навряд. Треба ждати когось іншого.

Червона куля сонця впала за дніпровську кручу. Води ніби поважчали, налилися мета-левим блиском. Над лісом дихнув вітер.

Оленка сіла на траву, винувато поскаржилась:

— Я трохи втомилася. І їсти хочу. І холодно... Микола кинувся до чемодана, одкрив його. Докірливо похитав головою:

— Чому ж ти одразу не сказала? Візьми.

Він добув з торби плаща, закутав Оленку, дав їй пиріжка, купленого у Києві.

— Їж і спочивай. А я пройдуся понад берегом. Може,десь знайду човна.

ВИПРОБУВАННЯ

За півкілометра від шляху, біля куща терну натрапив на дві плоскодонки. Одна — ма-ленька, вутла, з породи тих, що їх називають душогубками. Друга — велика, але стара, аж мохом обросла.

"Мабуть, їй років сто", — подумав Микола, обмацавши ланцюги, розчаровано свиснув. Обидві плоскодонки були припнуті до товстої вільхи. Замки такі, що й ломом

не одіб'еш. Може, підождати, доки прийдуть господарі? Певно, вони поїхали на базар чи ще куди-небудь, і згодом мають вертатись. А втім, хтозна, скільки доведеться чекати. Так гігнеш отут серед посадки. Микола пройшов ще трохи. Надібав товстий вербовий корч, який принесло водою до берега. Скочив на нього.

Недалеко від корчаки плавала палиця. Микола вловив її, відштовхнувся від берега. "Пліт" тупо рушив з місця, закрутився, захитався. Микола ледве втримав рівновагу, гребо-нув назад, вискочив на берег.

Хай їй біс, цій вербині! Можна втопити і себе, й Оленку. Ні, слід шукати надійнішого перевозу.

Повернув до Оленки, захопивши палицю.

— Знайшов, Миколо?

Хлопець розвів руками:

— Дві плоскодонки є. Та вони припнуті.

— Що ж робити?

— Не знаю. Назад повертати далеко — аж у сусіднє село. Звідти можна було б додзвонитися до Сміянів. Махи б виїхала. Але тепер пізно вже.

Вітер посилювався. Між деревами котилися хвилі. Згори мрячив дрібненький дощик. Микола подумав, рішуче махнув рукою.

— Знаєш що? Давай одіб'ємо одну плоскодонку.

— Як так — без господаря? — злякалася Оленка.

— А що ж — замерзати? І потім, ми ж нікуди не подінемо її. Ходімо. Нічого гаяти часу.

Вони захопили чемодан, торбу, кобзу і попрямували понад берегом. Морок скрав вид-нокрай, сутінки насувалися звідусіль, ховали дерева, землю і хмари в примарний, сірий колір. Микола ледве розгледів у пільмі човни, підвів до них Оленку, забряжчав ланцюгом.

— Вихід один — вибити шворінь, на якому тримається ланцюг. Ніс трухлявий, шворінь вискочить.

— Ой Миколо, може, не треба. Це ж погано...

— Е, що буде! Візьму гріх на душу.

Він стукнув палицею по шворню. Раз, вдруге. Дерево піддалося. Ланцюг з глухим дзенькотом упав на пісок, Микола перевернув плоскодонку, з натугою зіштовхнув її у воду.

— Аж дише, — похитав головою. — Ну та нічого, не втопимося.

Човен заколихався на хвилі. Микола пригледівся. В щілини прудко дзюркотіла вода.

— Трохи тече, але нічого. Я сяду на кермо з палицею, а ти, Оленонько, посередині. У мене в торбі є кухоль. Візьми. Будеш ним вихлюпувати воду... і потроху підгрибати.

— Добре, Миколо, — спокійно мовила дівчина.

Хлопець одійшов убік, ножиком вирізав товсту розкаряку з верби. В голові майнула химерна думка: якщо Оленка не злякається в небезпечній дорозі, якщо витримає це

перше випробування, значить, разом ітимуть до кінця життя.

— Ось тобі "весло", — подав Оленці гілляку. — Сідай. Ти не дивись, що темно. Я напрямом знаю, не заблудимось!

— А я з тобою, Миколо, нічого не боюся, — пролунало з темряви.

"О пташино моя, мабуть, тремтиш від страху, тільки не хочеш показувати його..."

Речі припасували на передній лавці. Оленка сіла на середній. Микола вмовився на кормі. Він одштовхнувся від берега, спрямував плоскодонку в прохід між деревами. Оленка невміло підгрібала розкарякою, завертаючи човна то в один бік, то в другий.

— Греби з правого боку, з правого — командував Микола. — А тепер — з лівого, з лівого! Так, добре! Куди ти, куди? Перекидай весло на інший бік!

Він, одштовхуючись од вілх, між якими вони пливли, поволі вивів човна на чисту во-ду. Загоготів вітер, зустрів мандрівників високою хвилею, холодними бризками. Через борт хлюпала вода, сягаючи в човні вже до кісточок. У Миколи замерло біля серця. Хоч би не злякалася! Хоч би витримала!

Оленка скулилася на лавці, затерпими руками вихлюпувала воду. Потім кидала кухля, допомагала Миколі гребти. Хлопець оглянувся. Дерева зникли в імлі. Спереду теж нічого не видно, хоч в око стрель. Посуваються вони вперед чи назад — не добереш! Може, просто крутяться на місці?

Та ось палиця наткнулася на дно. Микола пригнувся, помітив стовпи, дерева. Впізнав високий горб, який був поблизу від села. Хлопець полегшено зітхнув.

— Вже недалеко, Оленонько! Більше половини пропливли. Об'їдемо оцей острів... і, вважай, вдома!

Дівчина відчувала пекучий біль на долонях, страшну втому в усьому тілі, але, зціпивши зуби, мовчала. В душі виникало дивне відчуття, яке суперечило тілесній знемозі. Хай втома, хай біль, хай назустріч холодний, безжальний вітер! Вона зараз жила таким повним життям, якого не відчувала ніколи. Темрява, хвиля, боротьба, напруга всіх сил. І поруч — він, това-риш і коханий навіки.

В імлі заблимав слабенький вогник. Микола радісно гукнув:

— Бачиш — світиться? То лісництво.

— Бачу, Миколо.

— Бідненька моя! Ти, напевне, замерзла?

— Не турбуйся, Миколо... Я ще й десять кілометрів пропливу...

На повороті почувся скрип весел, хлюпання води. Недалеко від них зачорнів якийсь зустрічний човен, почувся приглушений голос:

— То ти, Миколо?

— Хто це? — скрикнув Микола, підводячись на кормі. Плоскодонка захиталася, черпнула воду. — Діду Василю! Це ви?

— Та ні, то тінь моя, — відповів насмішкуватий голос. — Сідай, а то човна перевернеш!.. Поцілуватися встигнемо.

— Дід повернувся? — шепнула Оленка.

— Він самий, — щасливо відповів Микола.

— Хто з тобою? — запитав дід.

— Наречена, діду... Оленка.

— Хм... Прудкий. А гарна?

— Найкраща в світі!

— Та відчуваю. Раз поїхала в таку халепу з тобою в оцій-го труні, значить, правильна дівка. А ну греби сюди, ближче.

У Миколи затепліло в грудях від дідових слів. Він був щасливий. Не злякалася Оленка першої бурі. Так мусить бути завжди.

Дід привеслував до борту їхньої плоскодонки, скомандував:

— Перелазьте в мій човен. Живенько. А то ви, бачу, задубіли. Ого — повно води. Обережно, Оленко, щоб не перевернулись! Сідай сюди. На, замотай ноги, зігривайся... Давай і ти, козарлюго. Прив'яжи свою посудину до моєї корми. Де ти взяв її?

— Одбив. Там, у посадці. Якось негарно, та тільки що ж було робити? — виправдовувався хлопець. — Ви, діду, не будете лаяти мене?

— Що, гріха боїшся? — засміявся дід. — Гріховна не дія, а думка. Ти для доброго діла взяв човна, не журися.

— Тоді, по-вашому, і вкрасти можна з доброю думкою? — спантеличено озвався Микола. — Ви жартуєте?

— А чого ж... І вкрасти можна. Дивлячись, коли й як... Скажімо, під час війни, у ворогів...

— Тоді і вбити теж?

— Та що це тебе на філософію потягло, — спохмурнів дід. — Я так гадаю, що тепер гарячого слід випити, а не філософствувати. А щодо човна, не турбуйся. Переправимо цю тру-ну назад, ніхто й не помітить.

Микола сів на весла, гріб щосили. Човен упевнено повернувся і, ріжучи хвилю, рушив до темного масиву лісу. Оленка, загорнувшись у плащ, щасливо всміхалася. Її заколисував приглушений голос цього незнайомого діда. Намагалася в півночі розгледіти обличчя, але вловлювала тільки жилаву, гнучку постать, що ритмічно розхитувалася на кормі, високу шапку, довгі пасма вусів.

В'їхали у якесь гирло річечки, під прихисток древнього лісу. Тут вітер затихав, розвіявши свою силу на широкому просторі розкутої ріки. Човен тицьнувся в берег.

— Де ми? — сонно прошепотіла Оленка.

Дід допоміг їй встати, вивів з човна.

— Бідна горличка. Задрімала. Нічого, вже недалечко. Ходіть за мною. Я тут знаю сте-жечку. Човни хай залишаються, дідько їх не вхопить.

Йшли зачарованим лісом, мов у казку потрапили: в кущах гралися мавки, русалки, з тріском бігав лісовик, що недавно прокинувся від зимового сну, над верховіттями пролітали повітрулі, розхитуючи віття сосон та дубів. Оленка прислухалася й не прислухалася до голосів стихії, дрімала на ходу. Десь, ніби з іншого світу, долинав гомін діда й Миколи:

— Ви давно повернулися, діду?

— Завтра вже тиждень.

— Тяжко там було працювати?

— Робота знайома. Море я люблю. Та потягнуло до рідного краю. Туга страшна, мов магніт. І за вами скучив.

— Знову будете працювати в дитбудинку?

— Хотілося б. Ходив до Громограя... Він з відкритою душею, а ті, що виїли мене, вперлися, хоч кіл на голові теши. Ненадійний, кажуть. "Містичне мислення", "завихрення всякі", "відхід від програми"... Ну та ти знаєш — все те ж, що й було. Громограй каже, що поїде в Київ, там буде клопотатися. А як треба, то й до Москви добереться. Я люблю дітлашню. Для них треба робити все, щоб вони випередили нас.

— Оленка моя — вчителька, діду. Може, ви її познайомите з Громограєм? Добре було б їй у дитбудинку вчити дітей.

— Гарне діло, — схвально озвався голос діда. — Поговоримо. Та й самі погмоните, з ким треба, б районі. Часу доста, встигнете. Ну, ми з тобою заговорилися, а он уже й хата не-далечко. Голубонька наша зовсім розморилася. Незвичне, бідолашне. Веди її.

— Діду, я забув спитати: як ви взнали, що ми приїхали? Що ми пливемо?

— Дуб нашептав, — засміявся дід.

— Жартуєте?

— Чого ж... Природа багато чого підказує нам. Хіба ти забув, як я тебе вчив розмовля-ти з деревами й травами. Ще в дитинстві?

— Не забув, діду. Пам'ятаю. Тільки ж я не думав...

— Всяка гра переростає в щось велике й важливе, — загадково відповів дід. — Спочат-ку дитя ліпить пасочки на березі ріки... а потім — палаці.

Оленка прислухається до химерної розмови, дивується. Невже це не сниться? Чи вона потрапила до краю добрих гномів і фей?

— Марусю! Марусю! — загукав дід. — Зустрічай гостей, чуєш?

З-поміж дерев виникла хатка, оточена високими деревами. Брязнув засув. На порозі з'явилася постать літньої жінки.

МАТИ

— Хто там?

— Добри вечір, мамо.

— Синку, Миколко!

Навіть у темряві сяють очі матері, щастям опромінюється добре обличчя. Вона цілується з сином, здивовано розглядає його супутницю.

— Це, мамо, наречена моя, — пояснює Микола. — З Києва.

Оленка сонно всміхається, цілує незнайому сиву жінку. Його матір. Від неї пахне квітами й землею.

— Як звати тебе, невісточко?

— Оленкою.

— Та ти зовсім зморилася. Прошу до хати.

— Стели їй, Марусю, на ліжку, — тихо озвався дід. — А Микола ляже в клуні, на

сіні.

— А ви ж куди? — занепокоївся Микола, побачивши, що дід Василь повертається на-зад. — Може б, повечеряли.

— Потурбуйся краще про Оленку, — почулося з сутінків. — А я одправлю вашого ко-рабля.

Зморена Оленка як впала на ліжку, так і прикипіла. Запашна постіль ласкаво прийняла її в обійми, заколисала, понесла в тихі, милі краї сновидінь.

А мати, засвітивши каганець, дивилася на її бліде личко, довгі вії, розтріпану золотисту косу і шепотіла Миколі:

— Королівна. Як намальована. Тільки ж чи звикне вона до села? Мабуть, мазана, городська?

— Ні, мамо, вона хороша. Пливли ми тільки що в такій халепі, а вона хоч би слово.

— Завзята... Ну, ви ж хоч розписані?

— Ще ні, мамо. Ми втекли...

Мати сплеснула руками, злякано глянула на сина.

— Що ти мелеш? Звідкіля втекли?

— Її батьки не хотіли віддавати за мене. От і втекли.

— Он Миколо, Миколо. Щось як устругнеш, то й пальці знатні Привіз дівчину, а як щось трапиться, та розійдетесь? Тільки зведеш, неславупустиш.

— Як це можна, мамо? Та я за неї ладен життя віддати! Та вона найкраща в світі!

— Бачу, бачу, — м'яко перебила мати. — Так ото ж не марнуй часу, та завтра ранесенько йдіть до сільради. Хай усе буде по закону, як слід.

— Добре, мамо, — радісно згодився Микола. — Зроблю.

— А жити де будете?

— Тут, у тебе, в Сміянах, якщо не проженеш. І працювати будемо тут. Думаю піти в клуб. Поїду в район, домовлюся. Все буде гаразд.

— Добре діло. Тільки ти ж знаєш, які бувають інколи люди... Діда он виїли з дитбудинку, ще й досі на нього зуба мають. І тобі можуть ногу підставити. От хоч би й теперішній завклубом, Іван Горпинин. Запустив роботу. Ні кіна, ні вистав. Тільки танцюють та насіння лузають.

— Так він же не має клубної освіти. Не знає ні музики, ні співу.

— Отож бо. Десь дістав довідку, що хворий, фізичної роботи не можна йому. От і поставили на клуб. А він такий хворий, що коли б посмолити руки, то й чорту роги скрутив би. Зледачів хлопець. Певно, сподобалося хропти цілий день. І від цього ласого місця легко не відступиться. Так що ти обережно.

— Ну, це пусте. Мене молодь підтримає.

— Дай боже. То може ж хоч ти перекуси, а тоді вже й спати.

— Ой, мамо, завтра від'їмо і за вечерю, й за сніданок.

— Ну, то на ряднину. На сіні тобі буде, як у раю. Он уже й зорі потепліли, скоро й світатиме.

— Добраніч, мамо.

— До ранку, синку.

Микола зайшов до клуні, розгорнув сіно, вимостив собі кубло. З насолодою вкрутився в ряднину. Крізь шпарку в покрівлі блимнула зірочка, за стіною рипіла стара груша. Знемо-жено заплющив очі. "Матусе моя... У твоїй господі все приймає мене, як сина... І ліс, і ріка, і зорі в небі, і запах землі. Хай же цей край буде любим і подрузі моїй Оленці... коханій моїй..."

ВЕСІЛЛЯ

Вранці Микола й Оленка розписалися в книзі у смішного рудобрового секретаря Ти-моша Гавриловича. Він їх щиро поздоровив, підморгуючи Миколі й свідкам.

— І де ти таку тільки викопав, хлопче?

— З неба впала, Тимоше Гавриловичу, — сміявся Микола.

— З Місяця, знаця? Чи, мо з Венери? Дивися, щоб не вкрали!

— А я не спатиму.

— Та з такою навряд чи й заснеш, — чухав руду чуприну секретар, — не дасть заснути.

Оленка червоніла на ці ризиковані дотепи Тимоша Гавриловича, свідки сміялися.

Після дружніх привітань молоді пішли селом до материної хати. Оленка була вбрана по-старовинному. Одежу мати розшукала серед свого скарбу, що лишився після покійної баби Настусі, дружини діда Василя. Оксамитовий корсет сидів на Оленці як улитий, окреслював високі груди, тонку талію, струнку поставу, гордовиту й величну. Барвистий вїтек з густими рядами стрічок ще більше вирізняв незвичайну красу молодої.

Майже біля кожної хати тріщали тини, паркани. Дівчата ревниво розглядали "чужу", потай відзначаючи її переваги над сільськими красунями.

Лише деякі їдко кидали вслід:

— Хай би попарилась у полі, попокидала гною — де б і поділися чорні брови, біле лич-ко. А то випестили в пазусі, от і сяє, як рожа. Іч, вирядилася, як пава.

— Завидки беруть, — похитували головами літні жінки. — Не злобїться, дівчата, на всіх женихів вистачить. Аби любов та злагода! Радїти треба, коли бачиш таку пару.

Та не всі раділи. Так уже заведено, що чиєсь щастя зачіпає невидимо інші долі, інші серця. Недалеко від материної хати їх зустріла висока чорнява дівчина — схвильована й бліда. Опустивши очі долу, швидко промовила:

— Вітаю тебе, Миколо...

— Спасибі, Катю...

— Я рада за тебе. Ти вибрав гарну дружину. Не думай нічого... Я не гніваюся... Хай вам таланить!

Вона заридала й кинулася геть, у садок, що рожевів, струмився повинню яблуневого цвіту. Оленка злякано-запитливо подивилася на Миколу.

— Що це, Миколо?

Він стояв сумний і стривожений. Потім узяв дружину за руку, повів далі. Тихо сказав:

— Не думай нічого поганого, Оленко. Це сусідська дівчина. Ми з нею дружили з дитячих літ. Разом гуляли, вчилися, сиділи за одною партою в школі. Я ставився до неї, як до то-вариша. А в неї, певно, були інші почуття...

На віях Оленки блиснула сльоза.

— Жаль, що наша радість комусь несе печаль, завдає болю. Це сумно, Миколко.

На подвір'ї молодих зустрів дід Василь з кобзою в руках. Тільки тепер, при світлі сонця, Оленка могла добре розгледіти його. Високе жовтаве чоло було покрайне глибокими зморшками, з-під віхтів-брів пронизливо світилися сірі очі, довгі жовто-сиві вуса спадали аж до грудей. Тонкий горбатий ніс надавав обличчю гордовитої краси. Майнувши поглядом по дідовій постаті, Оленка здивовано відзначила, що вбрання було у повній дисгармонії з обличчям. Ветха, полатана свита, штани з кропив'яного мішка, грубі ялові чоботи, старезна смушкова шапка.

Дід, ще не видобувши й слова, пробіг пальцями по струнах кобзи. І знову Оленка, як і вчора в посадці, відчула вражаючу спорідненість музичних акордів із простором, небом, своїм настроєм, з усім тим, що з ними тепер відбувалося. Кобзар дивився на племенисте коло сонця, що вставало над лісом, і тихо, урочисто співав приємним глухим баритоном:

Човен золотий в океані див,
Зоряне вітрило напинається.
Воротар життя знов у путь відплив,
До землі закохано всміхається...
Розкриває міх зоряний гінець,
Щедро сипле диво-самоцвітами...
А земля спліта сонячний вінець
Травами, деревами і квітами...
Слався, ясний човен кохання,
Ти пливи, пливи в далину!
Даруй надію, даруй світання,
Даруй вам вічну весну!..

Затих останній акорд. Оленка відчула, як по тілу пробігають тривожні й радісні водно-час струмені незримой енергії. Дід Василь розгладив вуса.

— Діти мої! Я привітав вас сонячною величальною. Хай сонце ясне, оспіване тисячами минулих поколінь, стане свідком вашої радості, вашої любові, вашої вірності. Доки сяє воно над світом, доти хай племініє ваше почуття... тобто довіку. Чуєте, діти?

— Чую, — сказав Микола.

— Чуємо, — прошепотіла Оленка, схвильовано переглянувшись з Миколою.

Дід приязно узяв молодих за руки, урочисто сказав:

— Хай незрадлива доля освятить вашу дорогу, любі молодята. Бачу в очах ваших щирість і любов. Бережіть їх. Життя важке. Але не зважайте на те. Ідіть назустріч негоді, так як учора. Доки іскра у вашім серці не згасне, все зле, навіть смерть, відступатиме перед вами.

Дід почоломкався з Миколою, пригорнув до грудей Оленку.

— А тепер — ідіть. Там уже чекають гості... і мати.

— А ви куди, діду?

— Я не буду на весіллі, Миколо. Пробачте... Ви знаєте — я не п'ю, а сидіти поторочемо серед веселих людей... Ну, ви зрозумієте. Згодом. Отам, під горбом, бачиш димок? То моя землянка. Там я живу. Заманеться — прошу в гості. Вгощу рибкою, печеною бульбою.

Дід важко рушив до землянки, ніжно пригортаючи кобзу до грудей. Молоді здивовано презирнулися. На поріг вийшла мати, заклопотано гукнула:

— Чого це ви забарилися? Пора, дітки, до столу.

— Що це з дідом? — пошепки спитав Микола у матері.

Мати розвела руками, у її синіх очах промайнула печаль.

— Як вернувся додому, так і почалося. Одягнув свитину, старий льох переробив на землянку. Там ночує, сам собі варить, грає, співає. Давні товариші приходять до нього, щось там гомонять. А по селу вже шушукаться, що буцімто він... не в своєму умі... що там, на Камчатці, з ним щось сталося... Та то байки, поговориш з ним сам. А тепер — прошу до світлиці, Оленко, Миколко, гості чекають.

За столом зібралися Миколині родичі й друзі, знайомі. Звідусіль сипалися щирі вітання, кружляли склянки з шипучим хмільним медом. Розв'язувалися язики, чулися дотепи:

— Сто літ вам жити, дюжину дітей народити!

— І всіх музикантів, як батько!

— Та ні, хай і хліборобів та робочих родять, бо, окрім пісні, треба ж нам і хліб, і до хліба!

— А скоро, куме, настане пора, що будуть люди і льотчиками, і піснями, і хліборобами... і чим завгодно. Недарма ж грамотних тепер — як горобців!

— Еге, куме, як будеш отак, як нині, горілку кружляти, то чорта лисого, а не отаке майбутнє побачиш!

— Горілка — це, браття, пережиток капіталізму! Нам, у яких ще родимі плями, важко боротися з нею!

— Завели казна-які балачки! Краще за молодих вип'ємо. За твій талант, Миколо!

— Спасибі!

— Не розгубив по столицях таланту свого, дідівського?

— Хвалитись не буду.

— А ти не хвались... не хвались, а покажи. А ну-бо подайте йому кобзу, Марусе! Хай Микола підтвердить нам, чи не дарма штани там протирав.

Микола притулився щокою до кобзи, ніби прислухався поза потоком дружніх щирих вигуків до чогось таємничого, нечутного. Задзвеніли струни. Всі затихли. Микола проникли-во заспівав:

Розкажи мені, дубе, по щирості,

Де захована міцність твоя?

— У глибинах землі материнської
Її дивна пливе течія...

У глибинах землі материнської
Зберігається сила моя...

Де ти, орле, напоений силою,
Хто викохував крила тобі?

— Міць польоту у горах зродилася,
А надія — в тяжкій боротьбі...

Міць польоту — у горах зродилася,
Зору ясність — в тяжкій боротьбі...

Розкажіть мені, зорі тривожнії,
Де прихована міцність буття?

— Крила всесвіту — в подиху кожному,
У найменшій іскрині життя...

Крила всесвіту — в подиху кожному,
У щоденній хвилині життя...

— Оце по-нашому! — закричали гості. — Справжній кобзар! Не осоромив рідний
сміянівський рід! Та й горенківський — теж співаки добрі були!

— А слова які! Молодець, Миколо! Тримайся за землю, не пропадеш. І талант
розквітне.

— А що думаєш далі робити?

— У Сміянах хочу зостатися. Народну творчість плекати. Клуб підняти.

— Хороше діло. Хор віднови. Колись який важнецький хор був. Люди знайдуться. А
то все частіше чуються по селу якісь дурні витребеньки.

— Правильно. Окрім хліба, людині пісня ой як потрібна. Народ без пісні не може.
Ану, сусідонько, затягуй!

Сусідка, тітка Оксана, заспівала приємним контральто:

Ой у полі три криниченьки,

Любив козак три дівчиноньки...

Оленка слухала й не слухала. Вона майже не чула слів, лише вловлювала настрій —
усім серцем, всім еством. За вікнами шуміли сосни, велично колихався, виблискував на
сонці весняний Дніпро, промінці грали на веселих обличчях гостей. Гості виводили
слідом за тіткою Оксаною:

Любив тебе я дівицею,

Люблю тебе молодичею,

Довго, довго буду ждати,

Доки станеш удовицею...

— І я тебе так люблю, — шепотів Микола дружині на вухо. — Навіки, незмінно... Що
б зі мною не сталося!

Кров хлюпала Оленці до серця, жаром обдавала тіло. Вона стискувала Миколину
руку, німо дякуючи за ці хвилини, сповнені радості й щастя.

Білоголовий, плечистий Сергій, Миколин товариш, приязно дивився на молоду, гаряче говорив:

— Це добре, що ви будете працювати в селі... та ще вчителькою. Для дитбудинку на-шого треба молодих, енергійних учителів. Директор ой як вам зрадіє! Треба, щоб у село йшли вчителі не аби-які, а з добрим смаком і знанням культури. Щоб знали й музику, і поезію. Щоб учили дітей етиці, естетиці, словотворчості.

— А що воно таке — етика, естетика? — під'юджував Сергія хтось правобіч.

— То наука, як дівчат обнімать та цілувать!

— Ха-ха-ха! Наші діди теж непогано знали таку науку.

Оленка сміялася, запитувала:

— А ви теж учитель?

— Закінчую інститут. Майбутнього року закінчую — І сюди, в Сміяни. Будемо разом працювати.

З протилежного боку гукали:

— Ой леле, гірко!

— Гірко! — дружньо підхоплювали гості.

Оленка опускала вії долу, червоніла. Сергій докірливо дивився на Миколу.

— Чого чекаєш? Давай займу твоє місце — роздумувати не буду! Ось так!

І знову звучала, вихлюпуючись із хати, буйна мелодія народної пісні, несла на своїх крилах радість єднання юних сердець, вливаючи її до океану простору, до свята могутньої, урочистої, всепереможної весни.

ПОГОНЯ

Оленка не повернулася додому ні ввечері, ні вночі. Мати зняла тривогу, повідомила Олену Антонівну. Та авторитетно заявила:

— Це той капцан її вкрав! Точно кажу. Треба наздогнати й забрати назад.

— Голубонько, Олено Антонівно, допоможіть!

— Все зроблю. Я ж серцем уболіваю за неї. Такий жених — Русанов! Чи вона сліпа, чи дурна? Зовсім зіпсовані дівчата пішли. Одягайся, поїдемо!

Олена Антонівна не марнувала часу. Вони разом з Оленчиною матір'ю під'їхали до гуртожитку консерваторії. Комендант сказав, що Горенко Микола виїхав додому. А сторож додав, що не сам, а з молодю дівчиною. Еге ж, синьоока, білява, гарна...

— Яке село? — рішуче запитала Олена Антонівна.

— Сміяни. На лівому березі Дніпра, — відповів комендант.

— Машиною можна доїхати?

— Мабуть, можна. Хоча там піщана дорога.

З шофером "емки" домовилися за сто п'ятдесят карбованців. Не гаючи часу, рушили в путь. Оленчина мати плакала, схлипуючи, приказувала:

— Чи я ж її не годувала, не одягала? Чи я ж їй не бажала добра? Отак оддячити! Вона мене в могилу покладе. Куди він її завіз, проклятуций?

— Нічого, нічого, — ворушила губами Олена Антонівна. — Від нас не втече.

За годину доїхали до лісу. Машина захиталася на вибоїнах, забуксувала в піску.

Жінки вийшли з машини, дивилися, як шофер підкладає соснові гілки під колеса. Марія Іванівна сплескувала долонями.

— В глушину, в яму поїхала! Він, напевне, її опоїв чим-небудь, не інакше!

— Ну, не кажи, — блудливо всміхалася Олена Антонівна. — Він мужчина хоч куди! Якби вбрати та хорошу квартиру...

— Якби ж то! А то одні штани та й ті ззаду світяться. А живе де? Ти тільки поглянь — ні дороги сюди, ні тротуару. Та тут, мабуть, і магазину нема. Я йому такий скандал утну, що він мене на все життя запам'ятає!

— Беру все на себе, — авторитетно заявила Олена Антонівна.

Машина вибуксувала з піску. Рушили далі. Незабаром під'їхали до води. Шофер зупинив авто, розвів руками.

— Амба. Непередбачена перешкода. Моя машина, на жаль, плавати не може.

— Що ж робити? — сполошилася Марія Іванівна.

— Шукайте човна.

Півгодини розлючені жінки шукали перевозу. Нарешті між деревами з'явилася велика плоскодонка. Веслувала огрядна жінка з добродушним обличчям.

— Куди вам? — гукнула вона.

— Перевезіть до села. Ми заплатимо.

— Нащо там платити. Я можу й так. Все'дно пливу туди. Це я з плаву вибирала дощечки, колоди, дровця та складала на сухому. Висохнуть — заберу, пригодиться. То сідайте ж...

Домовилися з шофером, що він зачекає біля води. За годину переправилися до Сміянів. Ішли за жінкою лісовою стежкою, мовчали, набиралися люті. Біля першої хати на горбі, між соснами, жінка зупинилася.

— Оце вам хата Горенків. Сьогодні там святкують. Син приїхав з невісточкою, весілля грають.

— Весілля? — аж задихнулася від злості Марія Іванівна, заходячи крізь хвіртку на подвір'я. З відчинених вікон чувся гомін, лунала пісня. Олена Антонівна зневажливо скри-вилася.

— Мужва. Яка ганьба! Викликай її сюди. Надворі поговоримо.

На порозі з'явилася постать літньої жінки. Вона запитливо оглянула прибулих, привітно сказала:

— Прошу до хати. Хто ви, звідки?

Марія Іванівна не привіталася, не відповіла на запитання. Різко одрубала:

— Я Оленчина мати. Де вона?

Миколина мати спочатку зблідла, потім почервоніла. Гукнула схвильовано до хати:

— Миколо! Оленко! Ідіть сюди, діти!

Молоді вискочили надвір. За ними, відчуваючи щось неладне, посунули гості. Мати, побачивши дочку, напосілася на неї:

— Ось де ти, безсоромнице! Повіялася з якимось пройдисвітом у смердючу діру! Як тобі не соромно? Ану, збирайся, поїдемо додому. А вас, — насварилося вона на Миколу,

— я провчу! Я подам у суд! Я не дозволю, щоб мою дочку обманювали!

Микола, задихаючись від хвилювання, сказав:

— Не соромте себе й доньки. Ніхто її не обманював. Ми одружилися. Законно. А тепер гуляємо весілля. Хіба вона маленька, щоб ви могли розпоряджатися нею, як служницею?

Мати аж рота роззявила від несподіванки.

— То ти справді вийшла заміж за нього?

— Вийшла, — крізь сльози мовила Оленка. — І ніколи не повернуся до вас. Соромно, соромно тобі має бути, мамо.

Марія Іванівна лютим поглядом зиркнула на Миколу:

— Ви її обманули. Ви обіцяли їй квартиру в Києві, наговорили хтозна-чого. Це обман! Підлий обман!

Оленка почервоніла від гніву, тупнула ногою. Микола з подивом глянув на неї — він ніколи не бачив її такою.

— Брехня, — крикнула вона. — Я не хочу більше знати васі Ми з Миколою любимося. І ніхто нас не розлучить! Ніхто й ніколи, чуєте?

Гості обурено зашуміли. Марія Іванівна відступила до хвіртки, захлипала.

— Я відмовлюся від тебе. Чуєш? Або він, або я!

— Він, — твердо вирішила заплакана Оленка, пригортаючись до мужа. Миколина мати ласкаво поклала долоню на її голову. Олена Антонівна смикнула Марію Іванівну за рукав.

— Ходімо. Нам тут нічого робити. Вона вибрала свого дорогу. Пожальє — та буде пізно!

Дві постаті рушили лісовою стежкою до води — чужі всьому, що їх оточувало. Чужі селу, Дніпру, деревам, чистому небу. Чужі щирості цих простих трударів, їхній пісні.

Оленка дивилася вслід матері, тихенько плакала. Та сльози її були не пекучі. Вони, мов цілющий бальзам, падали на стривожену душу, втихомирювали давні болі.

Що її чекало там, у майбутньому? Хто міг сказати про це? Сьогодні вона відчувала, що її душа народжується, ніби метелик з грубого кокона гусені, щоб летіти в новий, тривожний, таємничий простір. Буде в тому просторі боротьба, невідоме життя, ще не звідане кохання... і багато, багато такого, чого не можна визначити в межах її минулого невеликого досвіду.

Мелодія четверта

ТАЄМНИЦЯ ДИВИЧ-ГОРИ

МУДРИЙ ЕЗОП

Настав вечір. Гості розійшлися.

Мати виглянула надвір, зітхнула, сказала лагідно:

— Ніч сьогодні буде, як у казці. Підіть погуляйте, діти.

Вона зупинилася перед молодими, перехрестила обох, винувато додала:

— Хоч тепер і не вірять, а я — благословляю вас. Хай Пречиста покриє вас своїм покровом, захистить від усього лихого. Бережи, Миколко, дружину.

Син мовчки, з вдячністю поцілував матері руку.

Вони вийшли з хати, пішли між лозами понад берегом. Прислухалися до подиху широкої ріки, до нечутного голосу паруючої землі. Зупинилися на кручі. Звідси видно було Дивич-гору на Правобережжі, неосяжну гладь води, далеке мерехтіння саява над Києвом. Ледве чутна мелодія пісні линула над Дніпром, і здавалося, що її співає сама природа, про-холодний незміряний простір, пасма сизих туманів.

Микола підійшов до товстелезного вікового в'яза, провів долонею по стовбуру. Дерево було покручене, вкрите химерними наростами. Коріння жадібно вгризлося в землю, ніби навіки хотіло вросли в рідне лоно. Микола підвів Оленку до в'яза.

— Поглянь, яка сила. Яка любов до землі! Людям би таку. Я пам'ятаю цей в'яз ще з ди-тинства. Тільки тоді він був гіллястий, крислатий. А нині лише стовбур лишився та невеликі віти. Старий уже... Років з триста йому.

— Чого він тільки не набачився, не наслухався, — прошепотіла Оленка.

— Дуже мудре дерево, — згодився Микола.

— На перший погляд він такий незугарний, потворний, але чимось невловимо прекрас-ний... ніби Езоп, древній мудрець. Пригадуєш? Він був потворний зовні, та глибока, пре-красна душа його стала невмирущою, напоїла нас своєю мудрістю. Химерна думка, Микол-ко, але давай назвемо цього в'яза Езопом...

— Хай буде Езопом, — згодився Микола.

— А поряд — його кохана. Це дерево стрункіше, молодше. Глянь, як воно схилилося до Езопа. Вони люблять одне одного. Як ми з тобою...

Микола прихилився до в'яза, прислухався.

— Він промовляє, Оленко.

— Езоп?

— Еге. Я чую, що він каже...

Оленка затамувала подих, очі її заплomenіли вогниками цікавості.

— Що ж він каже, Миколко?

Вітер зашелестів у листі, десь недалеко заспівала хвиля, тужливо скрикнула чайка. Ми-кола заплющив очі, обняв стовбур в'яза, якусь хвилину мовчав. Потім прошепотів:

— Він каже, що все проходить... Все проходить. Земля і сонце, дерева... і люди... і лише одна любов вічна. Бережіть любов... Вічна лише любов... Бережіть любов...

— Запитай його, Миколко, — Оленці вірилося, що це й справді старезний в'яз освячує своєю мудрістю їхню любов. — Запитай... чи будемо ми щасливі?

— Він каже, що щастя не приходить саме... Шукайте його... шукайте... Дихайте вітром негод... Дихайте вітром надій... Бійтеся спокою... бійтеся примарного сну...

— Скажи йому, мій друже, що ми розуміємо його.

Оленка обняла стовбур в'яза, поцілувала шорстку кору.

Прихилилася щокую до грудей коханого. В напівсутінках Микола бачив вологий блиск її очей, тонко окреслений ніс, повні вуста. Біля своїх грудей він відчув її тремтячі груди, на обличчі — гарячий подих.

Ось зараз має статися щось нечуване, неймовірне... Ще хвилю... Яке солодке

чекан-ня!.. Микола повільно-повільно розплітає косу Оленки, набирає повні долоні золотистого волосся. Він пірнає обличчям у цей пахучий водоспад, вдихає його повними грудьми.

— Миколо... візьми мене! Неси мене, коханий... неси в свою казку. Дай мені щастя.

НІЧ КОХАННЯ

Микола бере Оленку на руки, міцно притискає до грудей. Вона обвиває його шию, цілує в щок, сміється:

— Мені здається, що я в сповиточку. Ніби знову повернулося дитинство... і добрий чарівник з бабусиних казок показує мені свій дивосвіт.

Микола несе дружину берегом, лозами. Несе, не почувачути втомити. І здається йому, що він ступає не по землі, не по піску, а ніби виріс аж до неба й ліне серед хмар, у безкрайньому просторі, несучи свій найдорожчий скарб, свою любов до зоряного замку, де вони залишаться наодинці зі своїм коханням.

З-за обрію впливає багрянний місяць, лагідно всміхається молодим, кидає тривожні барви на весняну землю, на широкі води. Між лозами котяться, повзуть тумани, в Дніпрі ко-лишуться зірки.

Микола кладе свій скарб на найчудовіше ложе в світі — на м'яку запашну молоду тра-ву, серед квітів, припадає до вуст Оленки. Він п'є солодкий напій довго, до самозабуття. Відхиляється знеможено, дивиться на дружину, невмілими руками пестить її тугі перса, жа-гуче цілує їх, відчуваючи вустами бурхливий стукіт серця дружини. Все тіло її стислося в суцільний клубок чекання. Завмерла хвиля дніпровська, припинили лози, зорі зупинили свою віковичну ходу. Місяць цнотливо огорнувся прозорою хмариною. Тиша покотилася над світом.

І тільки десь з Правобережжя понад Дніпром полинула протяжна дівоча пісня, ніби ба-жаючи приглушити радісний стогін першого єднання.

ДІД ВАСИЛЬ

Повернувшись з Камчатки, дід Василь майже не навідувався до хати. Він ніби боявся, що там його щось відокремлюватиме від стихії, від землі й неба. Душа прагнула самотності й роздумів, і він поринав у природу, як дитина у купіль.

Ось і тепер, у цей прозорий травневий вечір, дід Василь сидів па березі зі своєю нероз-лучною кобзою. Довго вдивлявся в мінливий багатобарвний захід, курих люльку. Потім сів у човен, сильними помахами весла спрямував його поперек течії, змагаючись з могутніми вес-няними водами. Добрався до малесенького острівця, верхівка якого виглядала з води, прив'язав човна до куща лози. Біля його ніг лащилась лагідна хвиля, над головою спалахува-ло зорями небо. Розум звільнявся від марноти, від суєтних думок, розширявся, заглиблювався в минуле, перебирав сучасне, зазирає у прийдешнє. Село ледь чутно гомоніло, готуючись до сну. Над ним витали тумани, ніби приємна трударська втома.

Дід Василь зітхнув, сумно схилив голову, задумався. Вважають його химерником, ве-селуном. Навіть брехлом якось називали були недоброзичливці — за гострий язик, за дош-кульне слово, за те, що висміював неуків та нікчем. Але чому ж шлях його

пролягає десь ос-торонь трударів? Що заважає йому бути в їхньому дружньому гурті, близьким і потрібним їм? Чому він усамітнюється, ніби тікає від чогось чи від когось?

Крутиться вузол спогадів, розплутується ледь помітна ниточка розуміння того, що ро-било його часто відчуженим серед юрби, серед гурту. Душа виходила на власний, найясніший суд, перегортала припорошені сторінки минулих років, оцінювала їх, глузливо всміхалася або ж дружньо схвалювала.

Коли це було? Чи ж було воно?

Пристрасний юнак Василь шукає світла, що осяяло б заплутані "стежки життя. Він прагне збагнути вищий смисл свого існування. Він просиджує вечори й ночі над книгами, в яких говориться про це. Думка не хоче сліпо сприймати написане, вона проникає в глибину, розкриває зерно, хоче здобути живий зародок істини.

Батько — колишній кріпак, велетень з вічно сумним обличчям і похилими плечима — вечорами, прийшовши з поля, сідав край столу, підпирав вузлуватими руками підборіддя, дивився на сина, нескладно говорив ніжні, тривожні слова:

— Чомусь не такий ти, Васильку, як усі. Важко буде тобі. Неприкаєним житимеш серед людей. Чого шукаєш? Чого хочеш, синку?

Хлопець піднімав од книжки поблідле обличчя, втомленими очима всміхався татові, тихо, ніби вибачаючись, ронив:

— Не гнівайтесь, тату. Я знаю, що ви останні копійки тратите, аби вивчити мене, щоб мені легше жилося. Та чим більше знаєш, тим більша прірва відкривається перед розумом, тим більший біль у серці. Бачиш, як далеко ще людям до розуміння, хто вони, звідки, куди йдуть.

— Атож, — згоджувався батько. — Колись і я чув від старих людей, що у великій мудрості — велика печаль. Проте не збагну я, чому це саме так. Скажу одне: хай бог тебе береже. Йди до світла, шукай. Може, онуки, хай хоч твої, коли не мої, побачать його... Або хоч вийдуть на добрий шлях.

І Василь шукав. Не лише в книжках. У житті, в душах людських, у їхніх словах, облич-чях, діях, прагненнях. В щирості й підлості. У горі й радості. В любові й зраді. В надії, що хоч слабесеньким вогником, а таки горіла в серці.

Він навчався в гімназії у повітовому містечку, тягнувся щосили, щоб якимось прожити на нужденні батькові заробітки. Влітку приїжджав до Сміянів, допомагав обробляти нужденний клопоть землі, ловити рибу. Вечорами виходив на вигін, брав з собою старовинну прадідівську кобзу, пригравав дівчатам та хлопцям до танцю, наспівував їм давні думи й пісні. Тут він познайомився з поповичем, теж гімназистом, який приїхав до батька з Києва. Попович зацікавився кобзарською майстерністю Василя, запросив до себе. Сільський піп отець Гавриїл, вихваляючи хлопця за пісні, почав старанно навертати його до релігії, відкривати перед ним перспективи служіння на божій ниві.

— Ти від кореня народного. І повинен віддати мудрість, котру нині засвоюєш, тим, від кого маєш життя. Віддати тим, хто тебе годує, зодягає.

— Я й хочу зробити це, — запевняв хлопець. — Тільки хіба для цього неодмінно треба стати священиком?

— А що є значиміше, ніж плекання духу людського? Що є вище від пастирства во ім'я Христа?

Не раз так вони дискутували, сперечалися, доки якось Василь не стримався й не загово-рив гарячіше, ніж звичайно.

— Хіба може церква виступати від імені Христа?

Отець Гавриїл отетерів. Як і всі священники, котрі не звикли до самоаналізу, він сприй-мав усе, що проповідував, що читав у церкві, останнім і непорушним законом. А тепер син кріпака, хлопчисько, який мав би покірно схилитися в поклоні перед грізним і милостивим богом і перед ним, його слугою, сумнівається в самій основі релігії?! Ще не сприймаючи Василеві слова всерйоз, він силувано всміхнувся:

— Що ти маєш на увазі?

— Багато чого, — загорівся Василь. — Хоча б те, що всі церкви, всі секти християнства розтерзали образ учителя на сотні шматків. Де єдине розуміння нового завіту? В кого воно? Де критерій того, що церква веде нас правильним шляхом, що вона не стала служити Анти-христу?

— Ти збожеволів! — крикнув священник.

— Чому ж? — розгубився Василь. — Сам Христос учив учнів, щоб не вірили пророкам, аполоґетам, коли будуть його ім'ям проповідувати та закликати до себе. Як блискавиця спалахує від сходу до заходу, так має ввійти в душу людини істинне знання. Церква ж віками тримає людей у темряві, в неуцтві, та ще й переслідує кращих, тих, хто прагне вирватися до світла, знання. Одна лиш інквізиція чого варта — скільки тисяч душ згублено нею.

— То католицизм! Навіщо змішувати рідне православ'я з папством?

— А терор Никона супроти старовірів? — не вгавав Василь. — Яка різниця між східною церквою і західною? Та й взагалі... Якщо уважно заглибитись у книгу, яку христия-ни вважають священною... особливо у тексти Ветхого завіту, то що ми там побачимо? Хіба міг би дух життя говорити такою жорстокою мовою, як біблейський Яхве? Так проклинати, вбивати й топити? Як на мене, то таким може бути лише узурпатор вищої волі, якийсь воло-дар мороку, той, кого древні мудреці називали князем світу. Історія підтвердила нам, що його аполоґети залили кров'ю світ і ввели в серце людства страх і безнадію. Отче, хіба дух життя вимагає приниження й страждань? Для нього священна кожна істота, котра прагне радості й любові. А храм — увесь всесвіт, хіба не так?

— Толстого начитався? — зловісно просичав священник. — Достоевського?

— Не лише їх, — згодився Василь. — Сам голову маю на плечах.

— Чи далеко зайдеш з такою головою?

— Далі острога не піде, — засміявся випещений, самовдоволенний попович.

— Може, й так, — усміхнувся спокійно Василь. — А все ж таки робити те, проти чого повстає душа, не буду!

— Геть звідси! — оскаженіло крикнув отець Гавриїл, почорнівши від злості. — Геть, хамське сім'я, з мого дому! Щоб твоєї ноги тут не було!

Василь схопився з місця, завмер. З граничною ясністю в одну мить він заглянув у душу служителя мертвого бога і збагнув його злиденність і мізерність. Проте ще зупинився на порозі й додав:

— Темрява розсіється, отче! І засяє новий світ істини. Пам'ятаєте, як писав Тарас? "Бу-дем, брате, з багряниць онучі дроти, люльки з кадил закуряти..." Не трісніть від гніву, бережіть здоров'я. Сказано ж бо, — додав він жартівливо, — що хто сердиться на брата сво-го без причини, на того буде суд.

Дорого обійшлася Василеві ця розмова з попом, його виключили з гімназії, прокляли в церкві. Батько від горя помер, навіть не попрощавшись з улюбленим сином. Брати вигнали Василя з обійстя, не бажаючи накликати на себе гнів священика й повітового начальства. І забрали його на службу до армії. Так він потрапив у флот, дослужився до мічмана. Потім плавав на різних суднах, споряджених вченими для мандрівок довкола світу, слухав їхні бесіди, сповнював свій розум новими знаннями, новим розумінням світу та його законів. Світ клетотів великими змінами, і Василь передчував, що ось-ось стане учасником чогось надзвичайного, ще небувалого в історії.

Він читав брошури, які потрапляли до нього з марксистських гуртків, сіяв зерна здобу-того серед простого люду, вбирав у власну душу сподівання інших людей.

Минали роки. Повернувшись додому, Василь одружився з тихою смирною дівчиною-сиротою. Вона йому народила єдину доньку Марусю. І знову плавання по морях, мандри по світах. Де тільки не носила його доля.

Дід Василь сумно всміхнувся. Як давно це було, і недавно. Ось заплющиш очі... прислухаєшся... І відлунюють, відгукуються в свідомості, звихрюючи припишкі, забуті пласти пам'яті, громи революції. Який полум'яний порив мчав народні вали вперед! Яка яс-на, кришталева пристрасть! Яка жертовність і велич оновлених душ, що сягали вже поглядом у нові світи розкутого, звільненого розуму! "Не одружимося, доки не здолаємо контру світову!", "Дружною комуною — вперед!", "Змемо всю порохняву буржуазію!". Чудові заповіти юних, неосквернених сердець. Вони були живою душею його святого прагнення до нового життя, до правди.

Василь теж ішов у тих лавах, штурмував Зимовий, наділяв землею односельчан, виступав на мітингах.

Смерть Настусі, улюбленої дружини, від бандитської кулі мало не надломила його душі. Та, подолавши печаль втрати, він знову випростався, хоч і залишився самотнім, видав юну доньку Марусю заміж за молодого партизана. А коли в селі було вирішено побудувати дитбудинок для дітей-сиріт, гаряче взявся за ремонт напівзруйнованих приміщень колишніх панських дач. Прибула група вчителів на чолі з директором Іваном Громограєм, були прийняті перші діти. Директор полюбив Василя Сміяна, запропонував йому викладати уроки праці, бути завгоспом.

Та не завжди його щирість мала такий же відгук. Як і завжди, Василь Сміян не схиляв-ся сліпо перед авторитетами, відстоював те, що було ним вистраждано, вимучено, перевірено роками боротьби. Він був часто нетерпимим у судженнях, гранично відвертим і правдивим. І знову мандри в світі, і владний поклик Дніпра.

На березі почулися тихі голоси. Дід Василь прислухався. До нього долинула розмова закоханих, слова їхні м'яко відлунювали понад плесом ріки.

Побачив біля в'яза дві мерехтливі тіні. Ось вони перетворилися в одну. Дід Василь бачив, як у сяйві місяця Микола ніс дружину на руках, як зник з нею в лозах. Поглянувши на зірки, на туман, що сповивав срібним серпанком широкі води, старий Сміян задоволено хит-нув головою.

От уже і його онук, улюблене дитя одиначки Марусі, став дорослим, ступив на стежку зрілості. Все йде, як і має йти. Життя продовжується. Нові душі відкривають нові світи, шукають свої шляхи. Може, хоч вони не знатимуть манівців, по яких бродили їхні діди та батьки. Може, вони утвердять ту нову, невмирущу правду, за яку проливав кров він зі своїми друзями.

Дід Василь зітхнув, сів у човен й, потихеньку веслюючи, знову поплив до села.

СХІДНА ПРИТЧА

Десь опівночі поверталися додому закохані. Зморені ніжністю, здивовані тим, що сталося. Розчаровані й вражені водночас. Мовчали, пливли у сні місячної ночі, мов привиди, над водою, над лозами.

Зупинилися недалеко від столітніх в'язів. На перевернутому човні хтось сидів, мерехтливе сяйво місяця вирізняло темну постать. Жевріла люлька.

— Дід, — прошепотів Микола.

— Ходімо до нього, — попросила Оленка.

Пролунав тихий акорд струн кобзи. Микола застережливо зупинив Оленку.

— Дід імпровізує... Послухаємо.

Дід Василь вдивлявся в зоряне небо й тихо, повільно, ніби тільки для місяця, почав ніжну й сумовиту мелодію:

Срібна нитка печалі, срібна нитка надії

Простяглася у даль, простяглася у світ...

Понад Шляхом Чумацьким срібний лебідь леліє

Таємниче мереживо літ...

Я тебе заколишу, як мати дитину,

Ти мужній і зростай у колисці моїй...

А як поклики сурм понад світом полинуть —

Будь готовий вступити у бій...

Збережи, схорони

Серця цвіт серед ночі химер,

Під крилом сивини

Голос давньої казки не вмер,

Ти посій на лани

Тиху радість, що зріє тепер...

— Яка дивна пісня, — прошепотіла Оленка. — Скільки в ній віри й надії. Невже це в нього виникає ось так... зненацька?

— Мабуть, не одразу, — всміхнувся Микола. — Ми чуємо лише результат.

— Підійдімо до нього.

Молоді наблизились до човна. Дід заворушився, повернув до них обличчя. Оленка сіла біля нього, притислася Щокою до старої шкарубкої руки, поцілувала її. Дід Василь серцем відчув той чистий порив, у його душі щось здригнулося, затепліло.

— Чули пісню?

— Слухали, дідусю... І дивувалися. Незвично бути присутнім при народженні чуда. Для мене це справжнє чудо!

— Чудо в усьому, доню, — ласкаво відповів дід Василь. — Кожна цятка життя, кожна іскринка сущого — чудесна, якщо серце й розум людини відкриті... й сповнені щастя. Розум ненависний, хиткий, сповнений сумніву та жовчі, неспроможний збагнути чудо життя чи творчості. Ти щаслива, тому й торкнулося тебе чудо цієї ночі, моєї пісні, сяйва срібен-дива.

— Срібен-дива? — стрепенулася Оленка. — Що це?

— Як то що? — посміхнувся дід Василь. — Ось він — у небі пливе, на срібному човні. Володар ночі. Кумир наших прадідів.

— Не чула такого...

— Якось я читав одне дослідження по міфології давніх слов'ян про Дивів, — озвався Микола. — У Югославії й тепер живуть легенди про братерство Дивів, чарівних істот, яких інколи, мовляв, можуть бачити люди. Є навіть Дивська планина, тобто полонина, гірські лу-ки, де вони немовби збираються в зоряні або грозові ночі.

— Правда твоя, — згодився дід. — До візантійства наші прадіди вірили в існування Дивів, як могутніх стихійних істот. Кожна стихія, кожне природне явище мало свій легендарний вияв у образах Дивів...

— Олюднення природи, — прошепотіла Оленка. — Це прекрасно.

— Добре сказала, доню. Хто відчув свою спів'єдність з природою, свій родинний зв'язок, той уже не буде ворогом для матері сущого. Пригадуєте "Слово о полку Ігоревім"? Там є кілька натяків про Дива.

— Одне з темних місць "Слова", — стрепенувся Микола. — Яких тільки фантазій не накручено довкола цього поняття: і казкова птиця, і соловей-розбійник, і звіроподібна по-творя, яка сидить на дереві... а потім падає на землю.

— Не треба жодних вигадок, — сказав дід. — Див у "Слові" — то головний кумир видимого світу, то яскраве небесне склепіння. Диво-коло, Мати-Діва древніх. Наш давній Див перейшов до інших народів і в санскриті й сьогодні означає "небо", "день". У "Слові" так і сказано, що "Див упав на землю", тобто небо упало на землю, тьма світ закрила, світогляд батьківський розсипався під навалюю чужинців. І все-таки "Див кличе в раху древа", тобто в сучасних термінах — до єднання, до гармонії, до спільноти... бо рах, рай, рха в прадавній етимології означає цілість, світло, правду, єдність, братерство. Єдність давнини, древності, — ось куди кликав легендарний Див...

— Справді, — здивувався Микола, — так просто? Рахувати — об'єднувати числа, предмети. Неряха... людина, яка нехтує чистотою, порядком... Прах — розпорошеність, по-раху... І навіть рахта — назва святкових днів сонцевороту, коли люди єднаються,

підтверджує це.

— От бач, — усміхнувся у вуса дід, — ти й почав розмотувати ниточку. Головне — мислити не упереджено. Отже, Диви прадідів були не якісь боги, що прагнуть жертв та поклоніння, а скоріше — уособлення самого творчого духу народу, його персоніфікація. То-му й чув автор "Слова" поклик давніх Дивів до братерства, до нерушимості... до епохи Трояна, бо тріада світил — Сонця, Місяця й Зорі — завжди була знаком монолітності. А чужинецькі зайти знали це наше прадавнє обожнювання першоджерел всесвіту й, приходячи з вогнем і мечем на нашу землю, нав'язували нам і свої часто жорстокі, принижуючі культи, зароджені в чужих краях, в чужих народах. А втім, що це мене повело до риторики? Оленка вже, мабуть, дрімає. Приспав я тебе, дитино.

— Ні, дідусю, — прошепотіла Оленка. — Ваша мова для мене, мов казка. Всю ніч слу-хала б.

— Це тому, що ти щаслива. Правду я кажу?

— Щаслива, дідусю. Тільки щастя моє якесь неповне... Я ніби маленька дівчинка, що лягла спати в убогій хатинці, серед злиднів, а прокинулася в осяйному, казковому краю. Все мерехтить, виблискує чарівними барвами... а що воно — невідомо.

— Треба прокинутися, доню. Треба вивчати той невідомий край. Він у твоїй душі.

— А коли це сон? — з острахом запитала Оленка. — Тоді знову буде бруд... І сіра дійсність...

— Я оповім вам, діти, маленьку казочку. А ви слухайте. І думайте. Сідай, Миколо, в ногах правди нема. Ось тут, поряд. Спати ще не хочете?

— Ні! — дружно відповіли молоді, а Оленка додала, пригортаючись до дідового плеча:

— Цілу ніч готова слухати.

— Давно це було, — задумливо розгладивши довгі вуса, почав дід, — давно. В долині жило войовниче, жорстоке плем'я. Воно без кінця воювало з сусідами, захоплюючи в полон ворогів своїх або залишаючи в тяжкому рабстві власних вояків. Рушаючи на бій чи повер-таючись з битви, люди ті приносили жертву своєму богові, ідол якого споконвіку стояв у гігантському кам'яному храмі. То був жорстокий бог, такий, як і народ його. Він не бачив нічого, крім кривавих жертв, не чув інших звуків, крім передсмертного крику та стогону. Очі ідола блищали червоним вогнем. Його боялися, і він жив тим страхом. Жерці — служителі бога — користувалися тою фанатичною вірою. Поняття любові й добра не існували. Вони вважалися хворобою слабких, убогих розумом людей.

Та ось одного разу в храмі з'явилася молода дівчина-жриця. Її привели замість старої, що недавно померла. Головний жрець — охоронець храму — навчив дівчину її немудрій роботі та й залишив наодинці з богом. Вона спалювала на вогні м'ясо тварин, відданих у жертву, ставила свіжий, ще паруючий дар перед носом бога, з жалем дивилася, як він хижо поглинав смаженину. І запитала одного разу: "Боже, невже тобі так приємно вдихати чадний дим? і живитися кров'ю? І вічно погрожувати людям? Боже, усміхнися мені. Я люблю тебе. Адже ти не такий страшний, як говорять про тебе

жерці?"

Бог мовчав, загадково всміхався крізь хижий, вищир. І тоді не витримала дівчина, зла-мала заповіт жерців, й одного разу замість паленого м'яса піднесла в дар богові сніп запаш-них квітів з річкової луки.

Дивний аромат розлився в храмі. І криваві вогні щезли в очах бога. Зникла хижість в обличчі, замість неї з'явився вираз ніжності. Здивувалася жриця, зраділа. З того дня викидала вона жертвне м'ясо собакам і клала перед богом лише квіти й трави.

За кілька днів повернулося з битви військо, ведучи багато полонених, везучи безліч скарбів, награбованих у чужих землях. Воеводи, старшими з трубними криками, з великим і блискучим почтом ввалилися до храму, щоб одсвяткувати перемогу й віддячити багатими жертвами богу за успіх.

Дивною тишею, ніжним ароматом, осяйним блиском прекрасного лику зустрів бог вояків у храмі. Вони завмерли, заворожені, вражені, здивовані. Не відомі раніше почуття пробудилися в жорстоких серцях, пом'якшили їх. З глибин душі виповз сум. Перед ними виникли картини палаючих станів переможеного племені, почулися зойки. І воїни вперше пожаліли дітей ворогів своїх, як власних. І сказав головний воевода: "Воїни мої! Вороги би-лися з нами доблесно й хоробро. Не гоже повертати їх у рабство лише тому, що зброя наша сьогодні була могутніша. Одпустимо їх додому, віддамо скарби їхні, щоб знову палали ба-гаття в селищах, щоб діти раділи поверненню батьків, як радіють нині наші діти. І не будемо піднімати меча один на одного. Хіба не дає наш багатий край всього, що треба людині? По-гляньте на бога — він схвалює мої слова!"

Бог справді усміхався, його чоло сяяло мудрістю, очі випромінювали любов. І запалю-валися любов'ю серця воїнів. Одпустили вони полонених, оддали їм пограбоване. Молода дівчина-жриця, сховавшись у куточку храму, плакала від щастя. А коли розійшлися воїни, вона знову побігла на луки, щоб принести жертву вдячності за велике чудо, яке сотворив перероджений бог.

Старий жрець, почувши, що храм нічого не отримав від здобичі військового походу, аж потемнів од гніву. Він вирішив дізнатися, що скоїлось, скликав своїх помічників і причаївся з ними у схованці біля статуї бога. Ждали недовго. Дівчина повернулася з луків, несучи гірлянди чарівних польових та лугових квітів. Вона, співаючи радісні пісні, поклала дарунки біля підніжжя, увінчала бога найкращими квітами, поцілувала його чоло. Блакитними про-менями спалахнули його очі, в залі залунала чарівна, таємнича музика.

Жерці збагнули, хто переродив серце їхнього бога. Чорна ненависть спалахнула в їхніх нищих душах. Вони кинулися до дівчини, безжально вбили її перед лицем кумира. А потім, спаливши, піднесли йому в жертву. Задрижала земля. І сльоза скотилася по щоках осяйного бога. Обличчя його враз скривилося в хижому оскалі, й очі спалахнули кривавим вогнем, як і колись.

Дід Василь замовк, розкурюючи люльку, пихнув димком.

— Мудра казка, — прошепотіла Оленка, не розплющуючи очей. — Я розумію вас, дідусю.

— Тільки ця притча дає неповну відповідь про істину, — озвався Микола.

Дід Василь нечутно засміявся. Все повторюється, у всі віки одні й ті ж самі прагнення до всеосяжної відповіді. Пташеня одразу хоче черкнути крилом об небо. Він ласкаво розкуй-овдив Миколину чуприну. Докірливо похитав головою.

— Гай-гай, горе-теоретики! Закінчену істину вам подавай, все на полицки розклади. Що таке істина? Це вічне запитання, всі віки, всі епохи розв'язують його. А чи можливо це зробити? І що означає розв'язання цієї вражаючої загадки? А може, саме запитання формулюється неправильно? Хто скаже про це? Пригадую свою юність, дитинство. Я дуже рано почав думати над цими "вічними" проблемами. Божеволів від них, горів у тому по-лум'ї, перечитував гори книг. І знемагав серед павутини найпротилежніших думок та вірувань, аж доки почута мною легенда допомогла наблизитися до розуміння того, що я хотів знати. Лише наблизитися...

— Яка легенда? — стрепенувся Микола. — Ви мені розповідали її?

— Ні, не доводилося. Легенда та — саме про істину.

— Так розкажіть нам, дідусю, — попросила Оленка, ластячись до старого. — Все одно ми не заснемо сьогодні.

Дід погладив Оленку по голові, зітхнув.

— Гаразд. Оповім ту легенду. Тим більше, що почув її від Дивів.

— Як від Дивів? — збентежено запитав Микола, засовавшись на човні. — Ви це все-рйоз? Чи жартуєте?

— Не поспішай. Почуєш сам. Дай згадати, як це почалося... Бачите, на Правобережжі бовваніє Дивич-гора? Саме там я почув ту хвилюючу легенду.

Микола й Оленка презирнулися, з острахом поглянули на старого. Може, він марить? Ні, чоло нахмурене в зусиллі згадати забуті літа й події, примружені очі дивляться строго й спокійно.

Дід знову набив люльку тютюном, запалив.

— Ви знаєте, чому ту гору називають Дивич-горою?

— Дівич-горою! — уточнив Микола. — То в ім'я якоїсь славетної дівчини, яка увійшла в гору, аби не дістатися в полон ворогам.

— Є такий переказ, — згодився дід. — Але він пізнішого походження. Він виник тоді, коли люди забули прадавнє значення назви. Старі люди в минулому віці ще пам'ятали про це, я чув ті перекази від діда, а він — від прадіда. Так от... Дивич-гора має назву від тих таки Дивів. Там, на тій високій кручі, збиралися Диви-побратими в грозові горобині ночі на вели-ке віче, на казкову раду. Давно вже люди згубили стежку до них, забули про давнє побра-тимство, але вони з віку в вік чатують, що, може, знайдуться щирі душі, котрі відновлять полум'яну братерську спілку, почують голос великої природи.

— Ну, ну, — схвильовано озвався Микола. — Що ж було з вами?

ДИВИЧ-ГОРА

— Мені було тоді чотирнадцять років. Я навчався в гімназії. Любив читати. В тому потоці прочитаного було все, що завгодно — від філософів Еллади до окультих

манускриптів, від романів Жюль Верна до міфів різних народів світу. Але юна душа прагнула найбільше до дивовижного, казкового, чарівного. У глибинах життя, явищ, у природі, в історії світу я хотів бачити лише незвичайне, таємниче. Мабуть, тому й полюбив перекази про таємницю Дивич-гори. Серпанок народних легенд одухотворив її, і цей настрій мимоволі передався мені.

Вечорами я довго просиджував на березі, дивився на гору, мріяв. Спробуйте коли-небудь прийти сюди, зосередитись, дивлячись на неї... і ви збагнете тодішні мої почуття.

Коли спадає ніч над дніпровською долиною, коли блакитна мла котиться по широких плесах ріки, Дивич-гора стає суворою, втаємниченою. По її схилах повзуть легкі вечірні ту-мани, вони підіймаються покрученими яругами від води до верхів'я, вкривають гору напівпрозорим серпанком. І відчуваєш, що перед тобою над дніпровим річищем не мертве громаддя з глини й землі. Здається, ніби там сіла колись спочити біля води добра бабуса з породи велетнів, прадавня баба Злагода. І, втомившись від багатівкового шляху, залякла на тисячі літ, ждучи невідомо чого.

Ще змалку я чув, що багато таємниць — суворих, страшних і хвилюючих — ховає в собі, у своїй глибині Дивич-гора. Минають дні, роки, віки, а вона мовчить — німує. Мовчить, коли понад нею виспівують жайворони, а прозорі хмарини, знемагаючи від спеки, зу-пиняються в небі, щоб перед далеким польотом освіжитися над Дніпром. Мовчить весняни-ми вечорами, коли веселі й сумні дівочі пісні линуць над нею, завмираючи в густих лісах Лівобережжя. Мовчить узимку, закутана в сніговий саван, дримає під завивання злої хурделиці. Німує й ночами, коли срібен місяць прокладає мерехтливі стежки на дніпровському плесі.

І лише в горобині ночі, коли блискавиці крають дивокколо від одного кінця обрію до другого, коли зелено-багряні змії грозових розрядів в'юняться в просторі між скаженими товпищами хмар і гнівним дніпровським потоком, коли все живе ховається в свої притулки, — випадкові перехожі або рибалки, що не встигли добратися додому, можуть почути потужні голоси, дивні пісні, таємничу мову, інколи стогін. Старі люди казали, що то озивається від свого віковичного сну Дивич-гора. І ще згадувалося, що хто прийде в цю пору до гори з чистим серцем і незлобивою душею, той зможе збагнути таємничу мову і почути древні перекази про долю рідної землі.

Дещо мені розповів дід Харлампій... твій прапрадід, Миколо, старий рибалка. Пам'ятаю й досі той теплий червневий вечір... На березі прив'язані човни. Один з них пере-вернутий догори, як оцей-то, па якому ми сидимо. На ньому зручно вмовстився дід, смалить люльку. Жевріє вогник між прокуреними вусами, падають на пісок золоті іскорки. Над ти-хою водою пливе, танучи, запашний дим, і такими ж сувоями в'ється химерна розповідь діда.

"А чи правда, що можна почути мову горн? — несміливо запитую я. — Чи, може, то тільки так... для казки придумано?"

Очі діда хитро примружені. Але він не сміється. Білі брови підіймаються, він незворушно дивиться в далечінь, де в сутінках бовваніє Дивич-гора.

"То все правда, — чую відповідь. — Недарма народ з вуст у вуста передає ті перекази".

В той вечір він і оповів мені про давню легенду, про велике віче у горобині ночі Дивів-побратимів, про їхнє довге-довге чекання... про те, що можна почути ту мову, якщо сповни-тися щирістю і мужністю.

Минали дні. Спливало літо. Пожовкли, схилилися до землі буйні жита. В моїй душі визрівав химерний план. Я все ждав, коли ж почнуться горобині ночі, щоб в одну з них почу-ти мову Дивич-гори за Дніпром.

Якось у серпні розгулялася гроза. Батько з матір'ю полягали спати. Тільки баба приви-дом туманіла біля вікна, раз по раз хрестячись і промовляючи: "Господи пронеси! Справжня горобина ніч!"

Я стрепенувся. Горобина ніч?! Ось коли можна перевірити, чи правду сказав дід.

Невдовзі й баба заснула. Я, тремтячи від хвилювання, встав, підкрався до вікна. Зовсім недалеко мигнуло, оглушливо гримнуло. Я злякано відсахнувся. Майнула боязка думка: "Може, не треба?"

Та хлоп'яча впертість перемогла. Знявши зі стіни батьківський кобеняк, одягнув його й вислизнув надвір.

В обличчя мені хлюпонула дощова злива — аж дух забило. Я накинув кобку на голову і, вже не вагаючись, просто по калюжах побіг до ріки. Там витяг з кущів дідівський човен, зіпхнув його на воду й поплив. Божевільний хлопчисько був, як згадаю. Навіть тепер мото-рошно, незрозуміло, як я переплив тоді Дніпро?

Залишивши човна на березі, поліз на гору. Доганяючи одна одну, миготіли блискавиці, примарне зеленкувате сяйво висвітлювало на мить дорогу. Незабаром я добрався до полови-ни Дивич-гори, зупинився там. Було страшно. Далеко внизу стугонів, кидаючи чорну хвилю в крутий берег, широкий грізний Дніпро, ніби гнівався па те, що я смів пливти по ньому в хвилини його розкутості й шаленства. Вгорі могутній вітриган мчав у безвість громаддя хмар, безжально крутив їх у велетенських вихорах. Мені здавалося, що якийсь гігант стоїть у мороці, сягаючи головою неба, і вдаряє хмару об хмару, викрешуючи сині вогні.

Спочатку страх пронизав мене. Я тремтів, мов у лихоманці. Потім у душі прокотилася гаряча хвиля, що вернула мужність і якусь відчайдушну завзятість. Я, задихаючись, поспішив далі, на кручу, назустріч велетню. Холодні патьоки води полилися мені за шию, та я не звертав на те уваги. В гуркоті громів раптом вирізнівся голос. Мені вчулося: "Віче, браття! Віче! Прокидайтеся! Пора ставати до великої варти!"

Я зупинився. Зіщулившись, присів у якійсь заглибині, вимитій водою. Лихоманка тряс-ла мене, хотілося впасти на землю й заснути. Повіки самі собою склеплювалися.

Здалося, що розриваються стіни хмар і водяних вихорів, нічного мороку й примарних полум'яних завіс. А в ті просторові брами входять таємничі, казкові постаті. Вони різного зросту, не схожі один на одного. Деякі сягали головою неба, а деякі пробивали хмари й височіли над ними, а були й лише трохи вищі за людей. Усі вони

зібралися довкола вогнели-кого велетня, котрий кресав огневиці, й один з них — сивий-пресивий дід з добрим усміхом та ласкавими очима — тихо запитав:

"Грім-диве! В чім суть нинішньої варті? Чому заговорив громовий дзвін великої ради?"

"Добро-диве, — відказав велетень, котрого дідок назвав Грім-дивом, — нині велика для нас подія. Вперше за довгі віки назустріч нам вирушила людська дитина. Ми дочекалися, браття! Ми дочекалися!"

Казкове коло дивних істот дивилося на мене. Вони вітали мене. Вони простягали до мене руки, і дід ласкаво сказав мені:

"Не бійся нас, хлопче! Ми твої друзі й брати! Ви спілкуєтеся з нами, ви постійно бачи-те нас, тільки в інших образах і виявах".

"Я не боюся, — прошепотів я, але Диви, певно, почули мене, бо всі вони ласкаво й дружньо всміхнулися. — Я давно вирішив... прийти сюди, щоб побачити вас, щоб почути".

"Що ти хотів почути?" — запитав той, кого Грім-див назвав Добро-дивом.

У голові паморочилося, я не то спав, не то марив. Добро-див підбадьорив мене:

"До кого б ти хотів звернутися, від кого почути відповідь? Ось Грім-див, котрого ти побачив першим. — Я — Добро-див, плекаю добрі людські думки... Ось — Міць-див, який зберігає силу вірності, відданості, життєвої цільності... Ось Вітер-див, побратим Громовика, далі — Огне-див, або Пломінь-див, вічно творящі браття, їхні сестри Вогневиці, діви Русалії та їхній неньо Водо-див, Зоре-див, крилатий мандрівник з таємничого Дивокола, в якому пливе наша Земля, ось Тайно-див та його друзі — Незнан-див і Неждан-див, далі — Золот-див, давній Ярило, Світовид, Срібен-див, володар нічного дивокола, брат Зоре-дива... А ось рідна всім нам і людям — баба Злагода, котра приносить лад і любов... Що б ти хотів почути від нас?"

"Багато днів я жадібно шукав у книгах, у розповідях людей відповідь на таємничу за-гадку, — прошепотів я. — Що таке істина... в чому її смисл... в чому сенс нашого життя? Ти — Добро-див... ти повинен знати... бо істина і добро — єдині... Так гадають люди".

Постаті Дивів почали танути. Мене заколисала солодка, п'янка втома. Крізь її хвили я чув тиху розповідь Добро-дива. Вона впліталася в миготіння блискавиць, у ревище бурі, в глухий шум хвиль. Ніби в тумані, колихалися неясні обриси кручі. Я не відчував — є в мене руки й ноги чи нема, але слух мій жадібно вбирав і ховав у дитячій пам'яті слова, що лунали серед ночі. В гарячому плетиві, зі страху, неймовірного напруження, холоду й очікування дзвеніла чарівна струна, творила дивну мелодію казкової реальності. Я втрачав тяму, падав у небуття, та легенда Дивич-гори міцно вкарбовувалася в свідомості.

Отямився я десь за два тижні. Мене знайшли непритомним на кручі Дивич-гори і довго виривали з чіпких пазурів смерті. Лише за два місяці вернулося здоров'я і жвавість. А до то-го я ходив блідий, аж зелений, худий, мов з хреста знятий. Мати й батько довго допитували-ся, чого я вночі шукав на Дивич-горі, картали мене за

непослух. Але хіба міг я відкрити їм усю правду? Дід сидів осторонь і задумано дивився на мене. Він, напевне, все розумів. Часто в ті дні, коли я хворів, він сидів поруч і тихенько оповідав чудові легенди та казки про давнє минуле рідної землі.

І знаєте, діти мої, щоб не кривити душею... я навіть тепер не відаю, чи справді чисте дитяче серце дозволило мені почути в ту грозову ніч розповідь з вуст Добро-дива, чи хворий хлопець почув ту дивну легенду під мелодійний спів соснового бору від діда Харлампія? Як би там не було, а я проніс той хвилюючий переказ про давні часи крізь усе життя, а тепер оповідаю його вам. Може, та оповідь стане й вам колись у пригоді.

Мелодія п'ята

ЛЕГЕНДА ПРО ІСТИНУ

В прадавні часи жив над Славutoю-Дніпром троянський хлопець Доброслав. Не такий, як усі. Інші безжурно ходили в походи, одружувалися, ростили дітей, полювали й вирощува-ли врожай. Жили, як і належало жити, не задумуючись, звідки тече Славута або хто метає блискавиці з грозового неба. Жерці кажуть, що Перун, чи Громовик, — отже, так воно і є.

А Доброслав не міг жити безжурно й бездумно. Він уболівав за муки інших людей, ненавидів насильство, гнівався, коли зобижали слабших, коли бачив пиху сильніших. Гнітило його темне й грубе життя своїх родичів, одноплемінників, і він прохав у богів іншої долі. Та все текло, як і раніше. З бруду не родилася чистота, з ненависті не з'являлося добро між людьми.

Довго ходив Доброслав по нетрях і лісах, по городищах і скитах. Нарешті забрів до сла-ветного столітнього відлюдника, який з'явився не знати звідки й оселився неподалік тро-янського городища. Йому відкрив він наболіле серце, змучену душу. Вислухавши, старий сказав:

— Сам не відаєш, чого бажаєш, синку. Я вже пройшов тон шлях, на який стаєш ти. І міг би сказати...

— Не треба! — вигукнув Доброслав. — Чуже знання буде лише порожнім словом. Те, чого сам не шукав, не добивався, в ім'я чого не проливав сліз, стає пустим брязкальцем. Хо-чу звідати до кінця всю радість і гіркоту шукань. Лише скажи, старче, куди мені йти? Цього лише прохаю.

— Рано ти народився, хлопче, — сумно озвався відлюдник. — Твоя сила, як буря над пустелею. Котиться, несе хмари піску, а користі ніякої. Млина треба, вітрил. Аби молоти зерно, аби нести в далеч кораблі. А такого вітрила ти ще не здобув. Одначе йди... Я скажу тобі, куди. Далеко на півдні, в тім краю, де горить ясным вогнем ранкова зоря Лада, на березі моря стоїть храм Безсмертя. В ньому з давніх-давен поставлено статую Істини. Лику її ніхто не бачив — його закрито чорною запоною. Хто зірве ту запону, той помре у храмі, так і не повернувшись до рідного краю. Зате він, уздрівши лик Істини, пізнає смисл сущого.

Очі Доброслава запалахкотіли рішучістю.

— Я готовий вмерти, аби лише поглянути на неї. Я йду, старче.

— Хай Дивокколо береже тебе!

І зібрався в дорогу Доброслав. Сів на вороного коня, потримав на руках сина. Перехи-лився з сідла, поцілував дружину Троянку, смикнув вуздечку.

Щось хотіла сказати Троянка, та подих перехопило, хвиля відчаю сповнила груди, стримала сльози. Кінь заіржав, з місця ринувся вскач, стелячись чорним птахом понад лоза-ми, понад бур'янами. Хмара куряви заklubилася за ним. І тоді, шалено загавкавши, з припо-ни зірвався улюблений пес Доброслава В'юн і кинувся услід за господарем. Троянка бачила, як муж її зупинив коня, підхопив собаку на сідло й поскакав далі. Що ж, так мусить бути! Вірність хай буде поряд з подорожнім, з самотнім мандрівником. Там вона більше потрібна.

Затихло іржання коня, зникла постать вершника. Тільки стугонить земля та луна, зати-хаючи, котиться лісом.

Тоді Троянка не витримала. Впала на теплу землю і заридала тяжко. Внизу, втішаючи її, виводив журливу пісню Славута, а над нею гомоніли густими вітами дерева, мов переда-вали одне одному дивовижні вісті про хороброго вояка, що рушив у далекі краї на пошуки Істини.

Не день і не ніч їде понад берегами Славуті Доброслав. Густими лісами, звіриними стежками пробирається він на схід. Не хоче виїжджати в степ — там наскочать мандрівні розбійники, від них не одіб'ешся.

А тут — надійний захист від ворожого ока, здобичі скільки хочеш.

Спадає вечір. На небі загорається зірка. Вона переливається живим вогником, тремтить, хвилює серце Доброслава, мов погляд рідної матері. Вперед, вірний коню! Вперед, друже В'юн!

Їде вояк місячної ночі понад берегами. Верби схиляють до води свої коси, у хвилях гра-ються русалки, підморгують зеленими очима, простягають до мандрівника білі рукн.

— Іди до нас, чорнобровий хлопче!

— Не можу, дівчата річкові! Поспішаю в далекі краї, шукаю правду-істину.

Замовкає сміх русалок, привітно здійсмають вони вслід Доброславу вінки з білих лілей і співають ласкаві пісні на честь хороброго вояка.

Та ось порідшали ліси. Перед вершником простяглися неосяжні степи. Бур'яни, мов стіна, стоять до обрію, гірко пахне на сонці полин, у небі виглядають здобич орли. Де-не-де височать у мареві могили. Бережись, вояче, це ворожий край. Гасають по широких просторах розбійники степові — огри. Примітять чужого — не жди пощади.

Серед бур'янів ляже на годинку спочити Доброслав. Рядом куняє вороний кінь. В'юн охороняє їх, чуйно прислухаючись до звуків степу, або нишпорить довкола, видобуваючи з нірок на обід собі мишей чи ховрахів.

Увечері знову вперед. Полини глушать чужі запахи, дурманять голову. Шепоче тирса, заколисує. Тільки зірка вечірня палає в небі, в тій стороні, звідки він вирушив у путь, — підбадьорює, нагадує, заспокоює...

Несподівано підкралося лихо. Зморений, голодний, заснув одного разу вояк. Не чув ні гавкання В'юна, ні іржання коня. Спіймали напасники пса, зв'язали Доброслава.

Кинувся вояк, рвонувся, застогнав від болю. Розплющив очі й усе зрозумів. Ганебно за-вершуються його пошуки. Прив'язали розбійники Доброслава до спини коня, рушили. Воро-ний понуро йшов у гурті чужих коней, а В'юн жалібно вищав за ґратами клітки на де-рев'яному двохколісному фургоні.

Надвечір ця валка прибула в городище огрів, недалеко від порогів Славути, й зупини-лася біля кам'яної будівлі посеред селища. Біля входу височіло два боввани з хижими лиця-ми та вишкіреними зубами: певно, то були ідоли кочівників.

Вороги стягнули вояка з коня, розв'язали, штовхнули в плечі. Він розправив занімілі руки, підійшов до сходів, на яких побачив огряжського хана. За ним вели вороного, несли в клітці В'юна.

Глухо заgrimіли тулумбаси, прозвучали бойові роги. Гостроверха шапка із срібним шпилем вінчала вузьку голову хана, з-під шапки пильно, несхитно дивилися на полоненого темні гострі очі, на пишне різнобарвне вбрання спадала довга чорна борода.

Вожак розбійників щось сказав хану. Той задоволено кивнув. Потім байдуже зиркнув на Доброслава.

— Пса однесіть доньці, — наказав він. — А коня — до мого гурту.

Повернувшись, хан пішов до зали, до якої вpxали і Доброслава. Очі Доброслава поба-чили в напівтемній залі підвищення, на яке всівся володар огрів.

— Я хан огрів Іт-тун, — звернувся хан до Доброслава. — Відповідай мені, звідки ти, хто? Бачу по вбранні твоєму, що ти троянин?

— Правду говориш, хане Іт-туне, — відповів Доброслав.

— Хто еси в своїй землі? Як звати?

— Простий вояк. Звати Доброславом.

— Як потрапив у мої землі?

— Я нічого злого не мислив ні проти твоїх воїнів, ні проти тебе, хане Іт-туне. Я їхав у далекі краї за велінням власного серця.

— Куди ж вело тебе серце, троянине? Що ти міг зробити в чужих краях сам, без товаришів, без захисту?

Доброслав якусь мить вагався, а потім у голові його майнула химерна думка. А що, ко-ли розповісти ханові про все — про свої пошуки правди, про таємничу істину, до якої він прагне вже багато літ? Може, зрозуміє? Адже є серце і в огрів. Може, відпустить Іт-тун Доб-рослава і віддасть собаку та коня?

Вояк поклав руку на груди на знак своєї щирості й почав розповідати. Про своє праг-нення до правди, про муки душі, яка не бажала миритися з темним, нікчемним життям лю-дей, про бесіду з відлюдником, котрий розповів йому про статую Істини в храмі Безсмертя. Хан слухав, не перебиваючи. Нічого не можна було прочитати на його суворому обличчі, в очах, прихованих густими кущами чорних брів. Слухали й сподвижники хана — слуги та воїни, мудреці та радники, що стояли обіч трону, слухала й донька ханова, виглядаючи з-за дверей.

— Отож я й вирішив, хане Іт-туне, — палко закінчив свою оповідь Доброслав, —

знай-ти той храм, відкрити ясне лице Істини, щоб воно засяяло, якщо не нам, то дітям нашим. Іду по світу, поспішаю за ранковою зорею надії, до сходу сонця: може, хто скаже мені — де храм Безсмертя. Ти довго жив на світі, хане Іт-туне, багато знаєш, — може, чув що-небудь про це і вкажеш мені вірну дорогу?

Довго мовчав Іт-тун, роздумуючи. Потім підняв лице, гостро глянув на троянського во-яка. І засміявся зневажливо. Почали сміятися й воїни хана, хоч і не розуміли, з якої причини.

Пересміявшись, хан спохмурнів і суворо сказав:

— Істину знає кожен звір, кожна билина, кожна людина, всякий черв'як і риба. Істина світу — це сила! Вовк ловить степову козу чи зайця, задирає слабкого коня, сильніше дерево глушить мізерніше. Оце і є істина! Посій хліб, залиш поле напризволяще, бур'яни вкриють його, висмокчуть соки землі. Хліба в тебе не буде. Я прийду, прополю бур'яни, силою — ти чуєш? — викину погане зілля і зберу врожай. Ось — істина! Мої воїни полонили тебе. тепер ти мій раб, бо в мене є сила, от і вся істина.

Сила, воїне, Істина життя, його закон. Життя — для сильних, невже ти досі не зрозумів цієї істини?

Доброслав заперечливо похитав головою, гордо випростався:

— Ні, хане Іт-туне, ти бачиш тільки шкаралупу явищ, ядро ж заховане глибше. Істина не може бути в силі. Ось ти мчиш у бій на своєму сильному, могутньому коні. Та маленька стріла валить ту силу на землю. І ти вже під ногами ворогів, і твій тільки що сильний кінь — лише жменя праху. Але й труп коня може причинити велике лихо, коли почне розкладатися і його отруйний сморід рознесеться вітрами. І не завжди вищий сильний вояк гарний візерунок на сорочці, який легенько вигаптує слабенька дівчинка. А хіба ти не відаєш, що невеличка іскра може породити велетенську пожежу, аби лиш вітер роздув попіл, а з нікчемної зернини можна за кілька літ зібрати гори зерна?! Ні, не сила Істина світу, хане Іт-туне.

— Мудро говорить чужинець, — хитали бородами старшини огрянські, скося поглядаючи на хана.

Іт-тун грізно метнув палаючий погляд довкола, підвівся на троні й загримів:

— Ти смієш заперечувати мені, нікчемний рабе? Ти, може, сподіваєшся знайти свій хи-мерний храм?

— Я вірю, хане, в свою долю! Мені сяє Лада!

— Ха-ха-ха! Він вірить! Ви чуєте? Так я доведу тобі, в чому істина. Ось тут, піді мною, яма. Тебе вкинуть туди. Десять днів тобі не дадуть їсти. За цей час ти зречешся своєї істини і з усім, що скажу я, згодишся. Що? Ти хитаєш головою? Побачимо! А якщо й витерпиш, ніколи більше не побачиш світла сонця, не те що храму Безсмертя, хай тобі й сяє хоч тисяча ваших Лад! Гей, слуги, чи чули мій наказ?

Доброслава схопили. Під ногами Іт-туна відкрилася темна яма. Сильна рука штовхнула вояка в спину, і він сторч головою полетів униз — у морок, у цвіль і сморід...

Минуло три дні. Три дні мук і страждань. Хан дотримувався свого слова. Ні крихти

не кинули слуги в яму, не подали й краплі води.

Вояку видно було крізь ґрати вгорі, як хан Іт-тун приймав гостей, послів з інших пле-мен. Інколи він розповідав гостям про Доброслава, про його пошуки істини, й тоді дикий регіт розкочувався по залі, регіт торжествуючої сили.

На четверту ніч у Доброслава почала паморочитись голова. Він збагнув, що загніє. Хіба можна чекати милості від цього хижака? Попросити? Згодитися з ним, стати рабом, а потім шукати нагоду для втечі?

Ні, нізащо! Хто вколінкує перед насильником один раз, той падатиме й далі, без кінця!

Боляче затіпалося серце, обруч болю стиснув чоло. Доброслав згадав рідний край, ши-рокий плин Славути, ясні очі Троянки, бідолашної дружини, маленького сина. Він думкою прощався з ними, посилав своє благословення, свою безмірну любов. І — до солодкого щему яскраво — побачив вояк перед собою рідну оселю. Вони сиділи з Троянкою біля вогнища, і вона співала йому якусь тужливу прадавню пісню. Навіть не словом, одним покликом любові, болючою журую будила вона серце троянина.

Видиво розтануло, щезло. Вояк простягнув руки до зникаючої постаті дружини, ніби хотів утримати біля себе рідний образ, луну тривожної пісні. Припавши щокою до цвілих стін ями, він прошепотів палкі слова вітання рідному краю, і тужливе ридання вирвалося з його грудей.

Раптом згори почулось якесь шамотіння, тихий голос. Доброслав стрепенувся, звів очі вгору. На тлі ґрат неясно вимальовувалася маленька постать.

— Хто ти? — хрипко запитав Доброслав.

— Тихо, — прошепотів голос. — Я ханова донька. Не гнівайся на мене, троянине. Я слухала твою розповідь про істину. Мій батько неправду сказав. Серце моє підказує, що правда з тобою! Ти хоробрий і добрий!

— Скільки тобі років, люба дівчинко?

— Дванадцять. Та я вже велика. Я теж мрію про далекі, чарівні краї. Ти схвилював ме-не, троянине. Чим допомогти тобі?

— Не знаю, — гірко мовив вояк. — Ти накличеш батьків гнів.

— Не турбуйся про те. Ось, візьми... Тут м'ясо, вода... Лови!

— Хай щастя всюди супроводить тебе, ластівко степова!

— Мене звати Сойфулі. Я б щодня передавала тобі їжу, та боюся — побачать.

Ханова донька зникла. Доброслав миттю знищив кусень м'яса, пожадливо випив поло-вину бурдюка води. До тіла поверталася міць, пояснішав розум. Радісні думки, нади завиру-вали в свідомості.

"Хай усі добрі сили благословлять тебе, ніжне створіння! Серце твоє чисте, не запля-моване жорстокістю й злочином. От і помиляєшся ти, хане Іт-туне! Силу твою й батьківський наказ перемогла сердечна доброта доньки твоєї".

Сойфулі знайшла вихід із скрутного становища. У ямі, в якій сидів древляннн, була діра для стоку. Дівчина пускала в ту діру В'юна, прив'язавши до його шиї торбу з їжею, і вірний пес проповзав до свого господаря. Доброслав щодня мав харч та воду. Тим же

шля-хом випроваджував собаку назад.

Тепер він не боявся смерті. Проте лежав непорушно в кутку, щоб хап ні про що не здо-гадався. Так збігло десять днів, по яких хан Іт-тун схилився до ями й насмішкливо запитав:

— Ти живий ще, троянине?

— Живий, — тихо, але ясно відповів Доброслав.

— Дивно! Хвалю. Ти сильний вояк. Це радує мене. Послухай, що скажу тобі. Виходь на волю, йди в мою охорону. Даси мені клятву вірно служити, — житимеш краще від воевод троянських.

У залі всі замовкли, очікували відповіді. І ось з ями пролунали сумні слова:

— Ні, хане Іт-туне! Не буду я тобі служити, бо не в силі істина. А тільки істині можна служити не задумуючись.

Аж заскреготів хан зубами від злості, тупнув ногою.

— То знай же, що ніколи ти не вийдеш з цієї ями, не побачиш ні химерного храму сво-го, ні рідної землі, ні сонця. Не хочеш служити силі — згинеш в землі!

— Воля твоя, хане! Та істина вища від сили!

І потяглися для Доброслава довгі ночі й дні. Йому давали шмат тухлого м'яса щодня, смердючу воду в бурдюку. Та це його не турбувало. Сойфулі через день посилала В'юна з добрими припасами, їсти й пити вистачало.

Вбрання Доброславове струхло, клапті лахміття ледь прикривали тіло. Одростала боро-да. Він утратив лік дням. Не знав, скільки часу минуло над страшною темницею — рік, два чи десять. Чи живі ще Троянка з сином, чи, може, вже вітер розвіяв їхнє городище, а ворони розтягли білі кості по широкому степу?

Інколи бранцеві снівся широкий повноводний Славута, в шепоті хвиль чулися йому знайомі пісні, а на полудневім небі сяяла ясна зірка надії. Прокидався вояк, метався по ямі, рвав на собі волосся. Там, нагорі — життя, гуляє вітер, гримить гроза, хвилюється тирса, літають птахи. А тут душно, земля тисне груди, не дає дихати. Як у могилі! Чи не краще бу-ло послухати хана, вийти на волю, зректися своїх слів?!

"Ні, ні!" — кричало сумління. — "Ні, ні!" — стугоніло серце, вирувала кров, заперечу-вала душа.

Інколи приходила Сойфулі. Мов тінь, з'являлася вона в отворі, зірочками очей слідкувала за троянином, слухала його розповіді про землі троянські, про жорстокі бої з во-рогами, про буйні ліси, про красу Славuti, про велику істину-правду, що бентежить серце, очищає душу, кличе в далину. Дівчина зітхала, тихенько плакала, втішаючи в'язня, будила в згорьованій душі неясну надію.

Зненацька наступила зміна. Одного разу Сойфулі прийшла засмучена й мовчазна. Дов-го сиділа над отвором, потім зронила тихі, мов шелест слова:

— Горе, троянине...

— Що трапилося, Сойфулі, дівчинко моя?

— Я вже не дівчинка, чужинцю! Хіба ти не знаєш, що минуло сім років?

— Сім років? — охнув вояк.

— Так. Це правда. Я вже наречена. І мене віддають за сина козарського володаря. А я не хочу цього. Я його не люблю. Він поганий і дикий! Все життя моє пройде у смердючих шатрах і диких походах! О, горе мені!

— Не йди, Сойфулі!

— Що говориш ти, троянине? Батько мій так вирішив. Ти ж відаєш, що він нічого не визнає, крім жорстокої сили.

— І ти, Сойфулі, згодишся з ним?

— Ні! — майже крикнула дівчина. — Ні, і доведу це! Я хочу іншого життя — ясного, широкого, як світ, полум'яного, як сонце! Вояче, готуйся!..

— До чого? — здивувався Доброслав.

— До походу! Я знаю, де твій кінь і меч. Ключі у мене. Ми разом поїдемо з тобою до храму Безсмертя шукати істину!

— А якщо смерть, Сойфулі?

— Тоді істина — це і є смерть!

Впав замок, відкрилися ґрати. Вниз падає вірówka. Хутчіше! Доброслав хитається, він одвик від світла. Добре, що тепер ніч!

Дівчина таємними переходами вивела вояка надвір, забігла кудись у закуток, поверну-лася з В'юном. Пес розуміє небезпеку, мовчки облизує губи, щоки Доброслава.

Степове повітря, запах полину вдарили в обличчя вояка, оглушили. Сльози виступили на очах, бурхливо забилося серце. Далі, поміж валунами, до ущелини. Що там чорніє? Кінь! Його вороний!..

Кінь упізнав господаря, тихенько заіржав, заклично тупнув копитом. Поряд з ним білий степовий кінь.

— Сідай, троянине, в сідло, доки хмари в небі. Вийде місяць — можуть помітити.

Мов крила вирости у вояка, коли відчув він себе в сідлі. Затремтів од хвилювання, міцно натягнув повід, мацнув держак меча. Ні, ще не вмерла його доля! Де ти, Ладосна? Ось, бачу твоє чисте проміння, світи ж нам у дорозі! Вперед, коню!

Рушили. Безшумно минули селище. Незабаром степ. Та ось зрадливо виповз з-за хмари місяць, осяяв вершників.

— Хто їде? — пролунав голос.

Меч батьківський, не підведи! Блиснула криця, упав на землю вояк огрянський, коні несли втікачів далі й далі, крізь тирсу й полини, крізь пахощі степу, в присмеркову блакить ночі.

Позаду знялася тривога, почулися крики, тупіт сотень копит. Вороний летить стрілою, та кінь Сойфулі відстає. Доброслав стримує шалений галоп, жде дівчину. Вона важко дихає, тремтячою рукою хапається за плече троянина.

— Тікай сам. Я зупиню погоню. Твого коня ніхто не наздожене!

— Що ти кажеш, Сойфулі? Сідай на мого коня, поїдемо разом.

— Двох не винесе. Мовчи! Поспішай до храму! Знайди істину, може, вона засяє і для нашого темного люду. А я... Поцілуй мене, вояче, я полюбила тебе. Прощай!

Уже наздоганяють вогні смолоскипів, чути грізні крики погоні. Сойфулі припала до

вуст Доброслава, легенько відштовхнула його.

— Вперед, вояче, поспішай!

— Прощай, моя зіронько!

Стримуючи ридання, що рвалися з грудей, рвонув повіддя Доброслав. Вихором несе його вороний в рятівну темряву. Поряд, у сутінках, тривожно гавкаючи, чорним клубочком котиться В'юн.

А Сойфулі повернула свого коня назад, зупинила. Налетіла згряя хижаків степових, важка батькова рука стягла її на землю.

— Проклятий виродку! Де троянин?

— Не знаю!

— Випустила його? Втоптала в bagno батькову честь? Вовче сім'я! Слимакова душа! Прив'яжіть її до каменя на могилі, буде шакалам добрий сніданок! І всі в погоню!

Мовчить Сойфулі, не просить пощади. Стугонить земля, погоня віддаляється. А її — прив'язану до кам'яної баби — залишають на високій могилі.

Нічого не жаль дівчині, сум спадає на серце, руки терпнуть від пут. У небі сяє зірка, та зірка, яку хоробрий вояк називав Ладом і яка веде в чарівні краї. Сойфулі теж допомогла йому в тій тяжкій дорозі.

Прислухається дівчина до далеких криків у степу. Ні, не наздогнати вороного коня. Не-далеко виють шакали, наближаються. Горять зеленими вогниками їхні неситі очі, вони помітили поживу. Прощай, світе, прощайте, степи рідні! Ще раз вдихнути п'янке повітря перед тим, як хижі зуби ввіп'ються в її тіло...

Доле моя, лети до вояка троянського... схорони його в чужих краях... обережи на стежці тяжкого пошуку!..

Вирвався Доброслав з чіпких рук огрянських, відірвався від погоні в дикому степу, загубився серед бур'янів. День і ніч їхав на полудень. Ще кілька разів нападали на нього кочівники степові, та рятували троянина меч батьківський та кінь вірний. Бурею налітав Доброслав на розбійників і справляв бучну тризну по дорогій Сойфулі.

Так він добрався до моря, в'їхав у візантійську колонію. Довго розпитував греків-купців, чи не чули вони про храм Безсмертя. Купці сміялися, хитали головами.

А зірка пломеніла на світанковому небі, манила в далеч, обіцяла, закликала. А вечірня зоря усміхалась від батьківського обрію, наснажувала.

Нарешті один старезний перс — господар галери — згодився за коштовні оздоби на держаку меча перевезти Доброслава через море. Він розповів вояку, що в молодості чув про дивний храм, який стоїть далеко за морем, серед пустелі.

Десять днів бурхливе море несло вутлу посудину, гралося нею, мов кіт мишею. А на одинадцятий викинуло до протилежного берега. Доброслав розпрощався з персом, звів коня з галери, рушив на схід. Там височіли скелясті хребти, вкриті сірими хмарами. Гей, і тяжкий та небезпечний шлях лежав попереду!

Багато місяців троянин пробирався ущелинами, гірськими стежками через чужі, непривітні краї. А потім перед ним постала жовта піщана пустеля. Десь там, за нею, був храм. Вперед, уже недалечко! Все ясніше горить зірка, все ближче мета!

А пустеля кидала на чужинця хмари піску, погрожувала. Повернися назад! Хіба не ба-чиш, кості верблюдів і коней, людей і всякої звірини лежать на барханах? Хіба не бачиш, байдужі вітри піском засипають їхні мертві очі?

Пече сонце. Воно стоїть майже над головою. В'юн важко дихає, просить води. А води зовсім мало, залишилася третина бурдюка. І ніде не видно не те що колодязя, навіть струмка; лише піски та глинища, вкриті рідкими чагарями.

Вороний схуд, боки його запали. Вже не втримує його в сідлі, не понесе далі вірний кінь. Доброслав іде пішки, веде коня за повід. Все частіше відпочиває вояк. Сили зникають, тануть. Спека нестерпна. Піски пашать, мов натоплена піч. Немає вітру, нічим дихати.

Одного разу В'юн не встав після привалу. Він приповз, жалібно повискуючи, до ніг Доброслава, сумно поглянув у очі господаря і сконав. Закопав Доброслав його в сипучому піску, рушив далі. Потім впав і вороний. Сиротою залишився троянин. Попрощався з вірним товаришем, захопив з сідла нужденні свої пожитки й пішов далі сам.

Чи то доля берегла Доброслава, чи дух рідної землі підтримував його в нещасті, але прийшов він до краю пустелі, до широкої повноводої ріки. Вийшов на берег і завмер враже-ний. На тім боці в синьому мареві серед високих казкових дерев, небачених у рідному краю, виднівся дивовижний храм. Баню храму, що сяяла золотом, підтримували напівпрозорі коло-ни: вони переливалися зеленими, блакитними, рожевими барвами, ніби хвиля морська під сонцем. Через ріку до тієї чарівної будівлі були перекинуті мости.

О доле, може, це і є той самий храм Безсмертя, про який оповідав йому пустинник? Не-вже кінець шляху? Забувши про спрагу, про голод, Доброслав рушив до мосту.

В храм вели сходи з білого каменю, над ними похитувалося листя невідомих рослин, між листям жовтіли принадні плоди. Тамуючи подих, Доброслав піднявся вище. Обабіч сходів він побачив безліч могил. Спочатку здивувався, а потім збагнув, що звідси ніхто не повертається. На мить зупинився, сумнів ледь відчутною тінню торкнувся серця. Потім рішуче кинувся вперед.

Минув колонаду, широкі двері, які самі собою розчинилися. Вгорі пролунала ніжна му-зика. Доброслав увійшов до велетенського залу. Сонце сяяло за різнобарвним прозорим склепінням, і в тому мереживі казкових променів троянин побачив дивну картину.

На осяйному троні посередині залу сиділа жінка в діамантовій короні, в золототканому вбранні. Навколо неї стояли на колінах люди, тисячі людей. Тут були сиві діди, літні воїни і безвусі юнаки. Всі вони непорушно, невідривно споглядали чудову жінку, не роняючи й сло-ва.

"Невже це істина? — подумав Доброслав. — Тоді де ж чорна запона, про яку говорив дід-відлюдник?"

Він підступив ближче, щоб роздивитися риси обличчя цієї жінки. Повіки її розплющи-лися, на троянина зиркнули великі сірі очі. Ні, не сірі — зелені... Ба ні —

чорні... Чи, може, карі? Які ж у неї очі? Чом вони так раптово міняться?

З-під серпанку піднялася вгору тонка рука, до слуху Доброслава долинув тихий, мов шелест степової тирси, голос:

— Що шукаєш, вояче?

Троянин наблизився до трону.

— Багато років я йду з рідного краю, що лежить за морем, шукаю храм, де захована істина. Шлях привів мене сюди. Куди я потрапив, скажи, царице? Чи близько те, що шукаю?

Ясна посмішка заграла на щоках жінки, вуста затремтіли, почувалася відповідь:

— Істина світу тут, герою, це — краса! Хіба ти не знав цього? Краса й любов. Краса жінки і кохання до жінки. Ти прийшов туди, куди слід. Це храм предковичної краси, а я — його жриця. Жриця любові.

— Що кажеш ти? — вражено скрикнув Доброслав.

— Я кажу правду, вояче. Голуб схиляється перед красою голубки, лев перед красою левиці, людина завмирав перед красою природи, але чоловік, муж, воїн понад усе ставить красу жінки. Що є на світі, які муки ти можеш назвати, на які не пішов би чоловік в ім'я прекрасної жінки?!

— Заради коханої, хочеш ти сказати?

— Це все одно. Кохають лише красу.

— Неправда! Є інша краса, інша істина, жрице!

— Дивися, — владно змахнула рукою жриця. — Ось тисячі чоловіків стоять довкола мене. Всі вони шукали єдиної істини — краси — і знайшли її в мені. Ніхто ще не виходив звідси назад, — хіба не бачив ти безліч могил біля храму?

— Бачив, жрице. Проте не цю істину шукаю я, не туди потрапив. Піду далі. Ти прекрасна, але мені нема коли дивитися на тебе.

Очі жриці спалахнули палким вогнем.

— Зажди! Поглянь, яке багатство має краса, дивись і спробуй відірватися від неї.

Вона піднялася з трону, звела руки вгору. Музика заграла голосніше, промені світла, що падало згори, висвітлили усю постать жінки. Корона зникла, розтануло золототкане вбрання. Перед Доброславом з'явилась бронзовотіла південна красуня — висока, струнка, з чорними жагучими очима. Стан її вигнувся хвилиною під прозорим серпанком, поплив у грай-ливому ритмі над дзеркальною підлогою.

Стогін прокотився по широкому залу. Тисячі чоловіків закоханими очима всотували в себе чарівний танець, шепотіли молитву своєму ідолові. Жриця пройшла коло й зненацька перетворилася в іншу жінку. Тепер перед Доброславом була русява красуня півночі. Очі її, прикриті довгими віями, мерехтіли блакитними вогниками, руки білими лебедями звивалися в повітрі, закликаючи до себе, обіцяючи найвищу насолоду та втіху.

Одна за одною пропливали перед вояком прегарні жінки різних країн та народів. Чорноволосі й золотокосі, білі й рожеві, чорні й бронзові, синьоокі й кароокі, високі й маленькі — безліч жінок закликали троянина лишитися в храмі краси й кохання. Та

Добро-славу було байдуже до них, він лише втомлено чекав, коли закінчиться дивне видовище.

Нарешті затихла музика. Жриця знову всілась на троні. Поглянула запитливо на гостя. Той мовчав. Мовчали й тисячі чоловіків, заворожені казковими перетвореннями краси.

Жриця тихо, проникливо заспівала, дивлячись просто в душу Доброслава:

Є лиш любов і радісний день,

А ніч приснилась мені...

Почулися звуки ворожих пісень,

Привиділась тінь на стіні...

І пекло одвічне, і війни, і сум,

Весь клекіт віків — то мара...

А є лиш краса сонцепромінних дум,

Що в безмірі не умира...

Є квіти на луках і бджоли на них,

Є в травах щасливе дитя...

Лиш сняться нам вихорі смерті і лих,

А вічно сміється життя...

Прослухавши пісню, Доброслав сумовито сказав:

— Ой не так, жрице, не так. Страшна й сувора дійсність життя. Краса й любов у ньому — не основа, а лише подих полегкості. Вона утримує нас на поверхні страшної ріки, кличе, обіцяє, але поки що суть світу визначає руїна і ненависть, жорстокість і насилля. Краса й любов не зупиняють потоку ненависті й злоби, вони прикрашують лише оскал смерті. Велике багатство — краса. Ти довела мені це, жрице. Та чого варті твої чари серед жорстокостей світу? Іншої правди я шукаю, іншої істини. Не лише для себе... для дітей моїх, для народу свого.

Жриця нахмурилась, махнула рукою. Промайнула блискавиця, загриміло вгорі. Перед приголомшеним Доброславом виникла постать Троянки... її стан у простій полотняній одежі, її чорні засмучені очі, прекрасні повні вуста.

Вояк затремтів, схопився рукою за груди. Що це — мара?

— Троянко, зірко моя кохана! — крикнув він, кинувшись до неї.

Постать щезла. Тільки луна стоголосо повторила крик Доброслава.

— От бачиш, — їдко всміхнулася жриця, — ти все таки красі поклоняєшся, і в твоїй душі живе прагнення до неї. Ти зберіг образ дружини таким, яким хочеш бачити його. Та минуло вже багато літ. Вона постаріла. Чи будеш ти любити її тепер? Поглянь...

Жовтаво-зелені хвилі Славути покотилися перед троянином, в тумані замайоріли високі кручі. На березі постать жінки. Чи це Троянка? Сивина вплелася в чорні коси, потьмяніли очі, зів'яли вуста. Доле праведна, що ти зробила з коханою! Вона дивиться десь понад головою Доброслава, у безмір, у далечінь.

Ой порай мене, мати, порай,

Де мій згублений рай?

Знай, мій сину розгублений, знай,

Що твій рай — рідний край...

Ти летиш по далеких світах,

Мов засмучений птах,

У чужинських полях і лісах

Лише пустка і жах...

Повертай з чужини, повертай

У весняний розмай...

Знай, мій сину розгублений, знай,

Що твій рай — рідний край...

Докірливі слова болісно пронизали серце Доброслава. Він завмер, зворушений, враже-ний, приголомшений.

Жриця вдоволено засміялася. Вояк мовчить, не підходить до коханої дружини. Щезла краса, щезає й любов?

Та Доброслав тихо зрушує вперед, зі сльозами радості падає до ніг Троянки, цілує зем-лю, де вона стоїть. Видіння щезає...

Задумалась жриця. Довго, довго мовчала. Потім встала, допомогла гостеві підвестися з землі, ясно поглянула в його очі. Зітхнула.

— Правду сказав, чужинцю. Є істина сильніша за красу. Ти перший, хто подолав полон краси, і тому вийдеш з цього храму, бо тебе веде сильніша жага за всю могутність, якою володію я. За те, що витримав нечувані муки в дорозі, вкажу я тобі шлях до храму Безсмертя. Будь благословен, вояче! Ще багато перепон буде на твоєму шляху, та вже ніхто не зупинить тебе. Прощай, хоробрий чужинцю!

Гей, як легко дихати, в руках з'являється нова сила, гарячіше плине в жилах кров. Все-таки є, існує храм Безсмертя, він близько, він відкриє Доброславу свою тайну, очистить його серце видінням осяйної істини! Прощай, чудова жрице краси! Я піду далі, за іншою красою, за іншою правдою, бо в ній радість і горе, щастя і любов... і весь смисл життя...

Минуло ще багато років. Доброслав ще більше постарів. Борода виросла в нього аж до пояса, потемніло, схудло обличчя. Він переборов ще одні гори та пустелю і вийшов до берега моря-океану. Якось надвечір вибрався вояк на високу скелю і звідти побачив храм Безсмер-тя. Не зрадив, не захвилювався, бо довгі роки щоденно чекав цієї зустрічі. Стояв на скелі, за-думано спостерігав за таємничими обрисами заповітного храму на верхів'ї гори. Він стрімкими лініями здіймався в небо, ніби підпирав його гострими піками. Глибокі прірви сточували гору, в ущелинах темніли густі ліси. Громаддя хмар купчилися біля його підніжжя, дихало мороком, погрозою... Заходило сонце, фіолетова мла спадала на океан. Глухо шумів прибій.

— Ой, як далеко заховалася ти, істино! Недарма ще ніхто не бачив обличчя твого. Гей, Доброславе, збери всі сили свої і — вперед! Залишився останній крок, останнє зусилля...

Сонце впало за обрій. Зненацька на землю налягла густа імла. Тільки зірка

провідна незмінно сяяла в небі. Вона опустилася над храмом, зупинилася, палахкотіла яскравим во-гнем, висвітлюючи мерехтливим промінням суворі скелі.

Десь угорі почулася мелодія — тягуча, заколисуюча. Доброслав відчув, як могутня невідома сила склеплює йому повіки, наливає втому руки й ноги, приковує до землі. Великим зусиллям він одігнав сон, протер очі. "Дивне божество храму! Ти жадаєш мене приспати перед кінцем шляху? Я не піддамся твоїм чарам. Гей, Ладо, надіє моя! Посвіти мені востаннє!"

Доброслав рушив униз, по крутій вузькій стежині. Праворуч громадилися велетенські скелі, ліворуч роззявлювала темну пащу бездонна прірва. Хмари огорнули весь виднокіл. Вояку здавалося, що під ногами нічого нема. Кожен крок давався нелюдським зусиллям.

З моря налетів ураган, примчав нові страхітливі чорні хмари. Простір прорізала сліпуча блискавиця, ударив грім. Холодні потоки дощу освіжили Доброслава, але йти йому стало важче, каміння зробилося слизьким, стежка небезпечною. Вона незабаром привела до густо-го лісу. Товстелезні стовбури дерев переплелися в'юнкими рослинами, що творили непро-лазне мереживо. Задушливо пахли, дурманячи свідомість, якісь квіти.

Доброслав мечем прорубував собі дорогу в хащі. Крок за кроком неухильно просувався уперед. А коли озирався назад, то бачив, що стежка заростала знову. Вороття не було.

Десь у гущавині вили дикі звірі, верещали мавпи, огидно скрикували птахи, в імлі чулося шипіння безлічі гаддя. Доброслав не звертав уваги ні на що, він забув про сон, про вто-му. Все рубав, рубав, рубав...

Ліс обірвався раптово. Перед вояком виникла крута скеляста стіна. В сірій передсвітанковій мряці Доброслав бачив на тій скелі зубчаті стіни храму. Стежки нема... Нема. Треба вибиратися просто по скелі. Вояк шукав найменших щілинок, чіплявся нігтями, пальцями, обдирав руки до крові, припадав до каменя вужем. Прірва кличе його до себе, та він не здається. Ось край гори... ще мить... Храм Безсмертя зовсім поряд... можна торкну-тися рукою його стін...

Доброслав довго лежав без руху, спустошений, знесилений. Отямившись, він встав, пройшов попід стіною. Входу не було. Тоді він, одчепивши аркан від пояса, закинув петлю на зубець муру. Підтягнувся до верху стіни і перескочив на той бік, упавши у високу м'яку траву.

Моторошна тиша. Нічого не чути. Невже тут ніхто не живе? Він ступив крок уперед, за щось зачепився. Череп. Жовтий, прадавній. Хтось теж, мабуть, приходив шукати істину та й спочив навіки в цій траві. Звідки ти прибув, вояче, з яких країв? Чи ждуть тебе вдома, на батьківській землі, чи й пам'ять про тебе заросла бур'янами?

Доброслав обминув череп і рушив далі. Зненацька згори пролунав могутній голос. Він посилювався луною і глухо котився над широкими ущелинами:

— Хоробрий вояче, зупинися, доки не пізно, і поверни назад!

Доброслав завмер від несподіванки, а потім гордо гукнув:

— Хто говорить зі мною, з'явись!

Голос став тихим, він ніжно, облесливо заплутував Доброслава гармонійними перели-вами:

— Багато мук ти витерпів, вояче. За це отримаєш у повне володіння великі скарби світу. Тільки не руш цей храм!

— Не говори мені улесливих, солодких слів, — зневажливо відповів Доброслав. — Серце моє жадає істини!

— Багато звияжців шукає її невпинно, — заgrimів голос. — Та скільки їх зігнило отут у землі, а люди, як і раніше, — в пітьмі незнання. Чому ти гадаєш, що істина принесе тобі радість, втіху або насолоду? Звідки ти знаєш, що вона таке? Краще тобі не знати правди, ніж торкнутися її і вмерти від жаху, глянувши на її лик!

— Хай я вму, зате відкриється лик вічної тайни! — крикнув Доброслав і знову рушив уперед.

— Ще мить зажди! Я дам тобі найкращі царства світу. Нащо вмирати, коли можна жи-ти безжурно, спокійно, без божевільних мрій?

— Не треба мені твого царювання! У мене є царство найкраще в світі — земля прабабків. Вона в пітьмі незнання, у ярмі рабства, в злиденності й роздорах. Та я не проміняю її ні на які землі, як і матір єдину мою ні на яку найкращу матір!

— Красуні всього світу ляжуть до ніг тобі, вогняні пестоші віддадуть по першому твоєму бажанню... лиш поверни назад!

— Я бачив храм предковичної краси, — гордо сказав Доброслав. — Я бачив найкращих жінок світу. А ще скажу тобі — ради пошуків істини я кинув дома ту, з якою не зрівняються усі красуні землі. Вона проводжала мене на цей шлях. І я дійду до кінця, яким би він не був! Одступи, невідома сило, я йду!

— То бережися ж! — заgrimів голос, аж стіни храму здригнулися.

Перед троянським вояком спалахнуло полум'я, на тлі стін затанцювали жахливі потво-ри; вони гарчали, вили, погрожували сміливцю. Доброслав висмикнув з піхов меча й без-страшно кинувся до входу, в темний коридор. Перед ним розступилася прірва — він, не задумуючись, перестрибнув її. Багряні язики полум'я обпікали його обличчя, він затулявся рукавами зотлілої сорочки. Дрижала земля і глухо котився десь угорі грім, але в серці Доб-рослава не було страху.

— Де ти, жорстоке божество, що приховало істину?!

Коридор обірвався, звуки затихли. Перед Доброславом відкрився неосяжний зал. Обри-си склепіння губилися десь угорі, в легкому фіолетовому тумані. Крізь велетенські віконниці лилося мертвенне зеленкувате проміння, в його відблисках вирізнялася чорна запона, що звисала згори до кам'яного полу. Складки її були важкі, ніби витесані з суцільної скелі, чор-ний моторошний колір втілював непроникливість, тайну, смерть.

Доброслав втомлено сперся на колону, поглянув довкола. На підлозі лежали білі й жовті кості — тисячі кістяків. Усі вони простягали свої мертві руки до заповітного покрива-ла в жагучому бажанні здобути істину. Всі полягли, не досягнувши мети. Чого

не вистачило їм — уміння чи сили? Що вело їх у цей храм — бажання слави, відвага серця чи слово коханої жінки? Чому не зірвали вони запони, хоч уже торкалися її? А може, зривали? Може, таки зривали?

Жахлива підозра пронизала душу Доброслава. Холодок остраху прокотився за спиною. Ось я торкаюся зловісної перепони між світом живих і ликом Істини. І можу зірвати її! Так же діяли й інші шукачі. Чому ж вони гинули тут, біля її підніжжя, а запона знову на місці? А що коли там нічого нема?! І збагнув, що вони віддавали життя в ім'я химери, вмирили, вис-наживши себе в останньому зусиллі, в завершальному пориві, хоч несли вічну правду пошу-ку в своєму серці...

Вояк відчував, як клекоче в ньому вогняна думка, спопеляє облуду прадавнього обману... ніби серпанки багатьох покровів мари спалахували, обгоряли, лягали попелом на зем-лю. І Доброславу стало легше, і тихий сміх розуміння й прозріння пролунав у широкому залі.

— Мудрий діду, ти знав правду, але не хотів сказати мені... чи, може, я не зумів почути її... бо що б для мене значила та правда, коли б я не звів безодні горя і муки в пошуках її? Та й чи збагнув би я її так страшно, як тепер?

Під склепінням храму прокотилися зітхання, почулися слова пісні. Співала Троянка чи, може, то лише вчувалося йому?

Повертай з чужини, повертай

У весняний розмай...

Знай, мій сину загублений, знай,

Що твій рай — рідний край...

— Троянко, зоре моя кохана! Ти вберегла мене своєю любов'ю у далеких мандрах. Я сповнився терпінням і мужністю, знанням і силою подолання перешкод. Я знаю тепер по-рожнечу химерних храмів, де царює ніщо. Правду несе саме життя. Життя саме творить себе, народжуючи й зрощуючи нові покоління. Я повертаю додому, до рідного краю, де мене че-кають. Істину пізнають, лише зростаючи разом з нею, стаючи її суттю. Той шлях безмірний. А щоб іти по ньому, потрібні безстрашні серця, невмирущий вогонь шукання. Я плекатиму той вогонь у душах дітей моїх, онуків моїх. І ніколи не згасне в сильних та вірних душах племін пошуку таємниці буття, він житиме вічно, перебуде понад негодою й смертю, понад грозами й забобонами віків.

Доброслав торкнувся рукою запони. Вона була холодна, як смерть. Залишайся, примаро віків, у своїй непотрібності, у своїй вигаданості! Найменша іскрина життя величніша за те-бе... Я вибираю життя!

І Доброслав рушив до виходу з храму Безсмертя.

Мелодія шоста

ДАРУНКИ ВЕСНИ

СЕКРЕТАР РАЙКОМУ

Почалося літо. Зійшли з лугів весняні води. Над землею пройшли цілющі грози, напоїли поля життєдайною вологою. Ночами на обрії миготіли зірничі, повітря було парким, пахучим. Старі люди пророчили буйний врожай.

На початку червня Микола з Оленкою вирушили до району, щоб домовитись про робо-ту. Вийшли удосвіта. Ліс дрімав, обрій прокидався зі сну, розплющував блакитне око.

Микола роззувся. Оленка, зробивши те саме, ойкала, шулилася, підстрибувала, нати-каючись на грудочки. Він сміявся:

— Звикай.

Оленка хитро примружувалася:

— Я згодна. Буду босою. Тільки неси мене на руках.

— Двадцять п'ять кілометрів? — жахався Микола.

— Хіба так багато? — дивувалася дружина. — А обіцяв усе життя носити на руках! Пам'ятаєш? Тоді, як зізнавався в коханні...

— Ой і хитра ж ти, Оленко! — жартома сплескував долонями Микола. — Так і хочеш проїхатись на чужій спині.

— На чужій? — ображено перепитувала Оленка. — Хіба ж твоя чужа?

— Здаюсь! — Микола хапав Оленку на руки, ніс її по росяній траві, зупинявся, цілував у потемнілі від жаги очі.

— Ми ніколи так не доберемось до району, Миколо!

Він опускав її на землю, брав за руку, вів, мов дитину, по лісовій стежині. Вони замов-кали, слухали голоси пробудженої природи, вдихали топкі запахи соснового бору.

Незабаром вийшли з посадки. Перед ними розкинулись поля сусіднього колгоспу. По-важно хиталися жита, гордо підносячи в небо повне, ще зелене колосся. Микола зачаровано зупинився, замріявся. Прислухався. Над полями війнув вітер, здавалося, ніби незримі пальці взяли ніжний акорд на зеленавих струнах жита й пшениці. Ще раз. Ще... Переливи пісенних, нечутних звуків покотилися над полями, сплітаючись у чудову гармонію. Оленка з любов'ю поглянула на мужа, торкнулася його плеча.

— Співає?

Він хитнув головою. Потім тихо сказав:

— У мені завжди звучать мелодії... І вірші... Вся наша земля — як поема... як пісня.

Віта мене земля, неначе мати, Мов батько, сонце руки подає... Проснулось поле, вже пора орати... Воно — моє...

— Миколко! Не орати, а збирати скоро вже треба.

— Не перебивай. Це ж не зведення по колгоспу. А ось уже інший мотив:

Ще так недавно у божевіллі

Здіймали руки до зір заграви,

Лихе поети не розповіли

Про всі походи відваги й слави...

А вже вітри несуть тривогу,

А вже горить криваво захід...

Кудись у даль ведуть дороги...

І понад ними — чорні птахи...

— Невже буде війна, Миколо? — тривожно зіщулилась Оленка. — Я не можу зрозуміти... навіщо воювати, коли ось така краса довкола?

— Наївна дівчинка, — ніжно обняв її за плечі Микола. — Якби всі сприймали красу й любов, як спільну основу життя, давно б не було ні воєн, ні рабства. Згадай легенду, яку нам розповідав дід Василь.

— Про істину?

— Про жрицю, що приносила богам квіти. Наш народ віддає для світу любов і працю. Тому й важко нам думати, що можлива війна, руїна. Душі наші виховані красою, любов'ю, творчістю. А там що робиться? Ти ж читаєш газети.

Вони довго йшли мовчки, пригнічені думками про грізні події, про драму Європи, що здригалась у кривавих корчах війни, сплюндрована чобітьми фашистів.

Та варто було виплисти на небосхил ранковому сонцю, як той смуток розвіявся. Мали-нове, безжурне, животворне й таке мирне, сонце виповзало з-за обрію, запалюючи верхів'я тополь. Залилися треллю жайворони. Радісно зашепотіло чубате жито, засміялися блакитні волошки.

Їх догнала машина, що везла з лісництва товсті дубові колоди. Шофер підхопив подружжя, підкинув до району, недалеко від центру. Установи ще були закриті. До початку роботи залишалось зо дві години. Микола повів Оленку на ринок. Довго ходили між рядами, купили собі смаженої риби, хліба. Сіли на траві неподалік райкому комсомолу, поснідали. Походили довкола районного Будинку культури. Микола заздрісно заглядав у вікна, на сце-ну, де стояв рояль.

— От якби в Сміяни рояль. Та струнні інструменти. Знаєш, яке б діло ми закрутили!

Оленка читала афіші. Увечері мав демонструватися фільм "Богдан Хмельницький". Вирішили подивитись.

О дев'ятій були вже біля райкому. Широкими сходами колишнього панського палацу піднялися на другий поверх. Тут колись Миколі вручали комсомольський квиток. Молодий секретар Нетреба, по-хлопчачому Бра, гаряче напучував його, закликав завжди бути вірним заповітам Ілліча, берегти чистоту серця й душі. Про нього Микола зберіг найкращі спогади. Чи працює Бра ще й досі?

Ось і знайомі двері. На табличці напис: "Нетреба". Значить, він. Микола постукав у двері.

— Якого біса стукати? — почувся веселий голос. — Заходь і все!

Вони ввійшли до великого кабінету. Між двох прапорів побачили худе енергійне обличчя з великими блискучими очима. Над високим чолом йоржем переможно майорів чуб. Нетреба підхопився з крісла, вперся кістлявими пальцями об стіл, простягнув голову до Ми-коли, ніби гусак, що хоче вкусити.

— Те-те! Хто це? Чи не Горенко? Яким вітром? Ти ж У консерваторії, здається, вчиш-ся? Яким чином, бра?

Микола всміхнувся. Нетреба ніяк не міг позбутися звички говорити замість "брат" — "бра". Хоч і постарів, але лишився таким же експансивним, привітним, захопленим.

Потиснувши руку секретареві, Микола познайомив його з Оленкою, розповів про

свої плани. Той підняв руки вгору, зацмокав.

— І-і-і! Молодця! Оце, брат, моє виховання! Значить, у село? В рідне? А не брешеш? Вірю, вірю! І жінку захопив? Ну й камса! Музику, культуру — в маси! Оце да! Дай я тебе обніму! Ми таке закрутимо, що в носі засвербить! Спочатку в Сміянах, потім — у всьому районі. Ти розумієш, що це таке? Зітремо різницю між містом і селом. Навіть переплюнемо місто! Правду кажу! Фольклор, пісню — па новий рівень! Музика й хліб — це тобі не жарти! Це платформа! Підтримаю! Всіма силами!

Миколі незвично було слухати, як секретар сипле короткими фразами, ніби виголошує лозунги з трибуни, але щирість його була така вражаюча, радість настільки непідробна, що химерна манера вислову думки здавалася природною і навіть невіддільною від самої енергійної постаті Нетреби.

— А голова колгоспу? — засумнівався Микола. — Він може впертися. Нам же потрібні інструменти, рояль.

— Підкрутимо, де треба, якщо впреться. Хай спробує! Ініціатива мас. Рух уперед! Гри-зи за горло. Не давай передишки! Широким фронтом. Збирай молодь! Жінка теж музикант?

— Ні, вона вчителька. Хоче в школу. Теж в Сміянах.

— Оце да! — радів секретар. — Геройське діло. Я подзвоню. В райвно. Буде порядок. Рекомендую в дитбудинок. До Громограя. Знаєш? Чудовий дядько. Колючий, непримирен-ний, але з того тіста, що й Макаренко. Там дітвора славно. Гарний колектив. Обсерваторія, гуртки. А ти допоможеш їм у самодіяльності. Жінка комсомолка? Тим краще. Візьмемо на облік. Включимо в роботу. Нові сили. Нові завдання. Вихор! Ураган!..

Нетреба плескав Оленку по плечу, гуцав дружньо Миколу в груди. Очі його сяяли непідробною радістю, йоршистий чуб рвався догори. Він сміявся, підморгував.

— А жінка в тебе — богиня. Афродита. Діана. Як звати? Оленка? Певен, що краща за троянську Олену. Не червоній. Я по-дружньому. Я б на твоєму місці цілував її тільки в святкові дні. Гріх цілувати щодня, ніби їсти борщ. Ха-ха! Молодця! Радий за вас. Такі б усі — завтра комунізм...

Прощалися весело, по-товариському. Нетреба обіцяв підтримку матеріальну й мораль-ну.

— Навідаюся. Тим більше — влітку. Половимо рибки. Поговоримо з камсою. Хочу по-бачити діда твого. Зобидили його. Жаль. Тут у райкомі партії вже розбиралися. Сміливі заміри були в старого. Далекосяжні. Тільки ж знаєш — консерватизм страшний. Інерція. Та й дідуган трохи містик. Захоплений утопіями. Найшла коса на камінь. Але голова багатюща. Ти його слухай, а своє роби. Передавай йому вітання. Хай Оленка порадиться з ним, підуть разом до Громограя. А я натисну в райвно. Бажаю щастя! Ну й геройські душі! Корчагінці!..

Вони пішли, а Нетреба ще довго ходив по кабінету з сяючими очима, радіючи якимось своїм думкам...

ХЛІБ І МУЗИКА

Герасим Степанович невдоволено сопів, дивився посоловілими очима на папірець, яко-го поклав на стіл Микола. Водив товстим пальцем по рядках, мурмотів:

— "Культвідділ" ... — Умгу... — "Посилаємо... для піднесення..." — Ти диви — піднесення! Що тут підносити — не розумію... "Для організації музичних і хорових колективів..." Гм... колективів... Єрунда якась...

Він глипнув на Миколу, який, непевно всміхаючись, стояв перед столом. Кашлянув іронічно.

— Дивлюся я на тебе, Миколо... Дивуюся... Чого тебе припхало назад до Сміянів? Учився, учився... і на тобі! Я гадав, що ти чимсь путнім станеш... а ти знову нашу грязь місити. Спати закортіло? Тут у нас вже є один... Іван Горпинин. Добре спить! Хе-хе!

Миколині очі блиснули веселим усміхом. Він, не чекаючи запрошення, сів на лавку, поклав худі руки на стіл, пробіг довгими пальцями по уявних клавішах.

Не спати я приїхав, Герасиме Степановичу! Діло робити! Ви кажете — грязь місити? Це правда. До сих пір щось не рухається у нас справа культури. А вже пора б! Людям — ось як! — Микола провів ребром долоні по шиї, — неробство набридло. Хочеться чогось яснішого від сивухи.

— Ну-ну! Ти не натякай!

Та я не про вас. Чому дехто до самогону припадає? А тому, що пусто в душі. Пусто в клубі. Нікуди йти, нічим зайнятись після роботи...

— А ти даси? Даси їм роботу — після роботи? — ехидно хмикнув голова.

— Не роботу після роботи, — сердито відрізав Микола. — Треба душу людей звесели-ти красою, гармонією... Коротше, нам треба піднімати культуру. Ми ж пісенний народ, не можна забувати про це. Я вийшов з села, вивчився, і мені хочеться, щоб мої сільські ровес-ники та батьки також відчули красу мистецтва, як і я. А ви питаєте, для чого повернувся в село... Щоб дехто не киснув у самогонці, щоб у клубі звучали мелодії Моцарта і Чайковсь-кого.

— Іч! Загорівся! Ну йди, спробуй! Та я тобі по правді скажу: після роботи люди й плю-вати не схочуть на твою культуру! Хіба що кіно подивляться. Так це й без тебе інколи кру-тять. А музика, всякі там симфонії — до лампочки. Головне — це хліб, м'ясо, молоко! Як пузо повне, то й чоловік довольний. То ми так собі й метикуємо — спочатку побільше сала, хліба, ковбаси...

На Миколине чоло набігла тінь. Він встав, нахмурився.

— Ну, ну! Вже набичився. Що я таке сказав? Іди, раз кортить, піднімай культуру, давай музику. Ми послухаємо. Тільки нікому буде грати її. І ні на чому...

— Я й хотів про це поговорити з вами. Купити треба інструменти. Набір струнних. І рояль. Організуємо хор...

— Іди ти к бісу! — розсердився голова. — Тут казанок болить від думок, не знаючи, де взяти грошей на авто, а йому — рояль! І не думай! Іди, поки я не розсердився!

— Герасиме Степановичу! В районі обіцяли підтримку.

Набрякле обличчя голови зробилося буряковим, добродушні очиці стали злими, колю-чими.

— Загрожуєш? Хочеш мені підкласти свиню? Дивись, Миколо, по дідовій стежці йдеш! Дивися, щоб і тобі того не було...

— Не буде! — гнівно відповів Микола. — А музику дістанемо й без вас. Я думав, що ви... що у вас... а ви...

Він хряснув дверима, вискочив надвір. Остудившись на повітрі, трохи заспокоївся. Зда-лека чулася протяжна пісня, підгортаючи картоплю на городах, співали дівчата. Микола по-стояв, послухав. Радісно засміявся й попрямував через колгоспний двір до клубу.

Е, ні, голово, не тільки хліб цікавить наших людей. Пісня вічно живе в душі. Ось глянь, навіть працюючи, дівчата співають!

Він постукав у двері клубу. Ніхто не обізвався. Микола глянув на небо. Сонце вже підбирається до обіду. Невже й досі нема нікого?

— Він спить! — сміючись, крикнув якийсь дід з вулиці. — Ти гамсели кулаком!

Микола заторохтів сильніше. За дверима згодом почулося човгання, невдоволений го-лос:

— Що таке? Кого там чорти носять?

— Одчиняй, Іване!

— А хто це?

— Микола Горенко.

Двері з рипом розчинилися. На порозі, зажмурившись від сонця, стояв дебелий хлопець з пом'ятим, заспаним лицем. На правій щоці його чітко відбилася рука, яку він підкладав під голову замість подушки. В нечесаному чубі застряли лушпайки соняшникового насіння, со-лома. Іван глипнув на Миколу, винувато всміхнувся.

Горенко ввійшов до залу. Глянув на обшарпані стіни, на гасла, невміло написані черво-ним чорнилом, на запльовану, засмічену підлогу. Похитав головою.

— Ех, Іване! Що ж це ти розвів тут свинюшник? А сам? Подивися, на кого ти схожий?

Іван невдоволено засопів.

— Яке твоє діло? Приїхав з міста і вказує. Ти б попробував сам... А в місті всякий проживе... на всьому готовому... Там і кіно й театри... І все таке...

— Оце ж і хочу спробувати! — весело йому Микола. — Мене в районі призначили зав-клубом. Тому й прийшов сюди.

— Брешеш?

— Правда. Давай ключі, давай списки самодіяльності... все, що там у тебе є.

Іван розгублено чухмарив голову.

— Як же так? А я? Куди ж я?

— Бачиш? — докірливо сказав Микола. — Доспався до того, що не знаєш, куди себе подіти. Такий бугай, запрягти — орати можна!

— У мене серце...

— Яке там серце? Лінь безпросвітна.

— Це ти правду кажеш, — винувато промимрив Іван. — Розсобачився я. А взагалі...

клуб мені по душі. Якби робити по-справжньому — я б усім серцем...

Микола дружньо вдарив його по плечу, підбадьорливо всміхнувся.

— Знаєш що? Можеш залишатися в клубі. Тільки спати — забудь. У нас на меті великі справи.

— Вивернусь, Миколо, навиворіт! Працюватиму, як змії! — зрадів Іван.

— Вивертатись не треба. Давай посидимо разом, поміркуємо, що можна зробити. Добре б сьогодні зібрати хлопців і дівчат. Можна? На дев'яту-десяту годину вечора.

— Зберу. Напишемо об'яву. Побіжу по селу. Сам скажу всім, кому треба.

— Значить, домовились. Де в тебе папір, чорнило. Пиши...

НЕВДАЛИЙ ДЕБЮТ

Іван Горпинин прибіг до Миколи о восьмій вечора радісний, збуджений. Одсапуючись, сказав:

— Душ з півсотні буде. Все село оббігав.

Микола подякував йому, попросив підготувати клуб до першої зустрічі. Хвилюючись, одягався в новий костюм. Оленка допомагала йому, прасувала сорочку, зав'язувала краватку. Підбадьорювала.

— Ти не бійся, Миколко. Я знаю — ти зумієш. Розкажи їм про свої задуми, плани — і всі підуть за тобою. А я побуду тут, з дідом... щоб ти вільніше себе почував.

— Спасибі, ластівко, спасибі, горличко моя!

Він цілував дружину, тайком оглядаючись на матір, яка поралась у хаті. Мати нишком всміхалася, сяючи промінцями сумовитих добрих очей. Вибажливо обзивалась:

— Дивися, синку, лагідніше будь з людьми. Вони ж твоєї душі не знають. А міряють кожен своєю мірою. Дехто всякі чутки розпускає...

— Які, мамо?

— Е, не варто говорити. Мелють язиками, мов корова хвостом. Та ти знай своє, синку. Роби добре діло.

Микола йшов до клубу святковий, піднесений, повторюючи в пам'яті слова, які він збирався сказати хлопцям і дівчатам. Про народні пісенні традиції, які слід відроджувати. Про класичну музику, надбання якої треба нести в село. Про хорові колективи, які могли б, окрім народних пісень, розучувати й виконувати складні сюїти, ораторії, творити власні пісні.

Одразу після того вечора, коли дід Василь розповів легенду про істину, Микола захопився ідеєю створити оперу про троянського юнака Доброслава — шукача правди життя. Вдень і вночі переслідувала його ця думка. Перед ним уже мріли, народжуючись з імли віків, казкові постаті дивів, могутніх прадідів, жерців, жорстоких кочівників, їхні походи і битви, їхні звичаї, танці й пісні. В просторі звучали арії, ніжні й запальні мелодії, дзвін мечів і жур-ливий плюскіт славутинського плину, тихий голос мужньої дівчинки Сойфулі і скажений тупіт копит.

Він цілував Оленку над річкою, а в її очах бачив блиск очей Троянки, що проводжала коханого в далекі краї за правдою, прислухався до тихого голосу дружини й чув у тім голосі смутну пісню билинної дівчини. У сні він прокидався від могутнього

хору троянських дружинників, тремтів від захоплення перед видінням храму предковічної краси.

І ось тепер настане пора творити. Микола знав — буде все. І опера, й ораторії, і симфонії. Аби лише вистачило йому снаги, бажання, запалу. Аби лише юнацтво підтримало його, допомогло на цій нелегкій, але чудовій дорозі. Думка летіла далі й далі, малюючи яскраві обрії. Захоплений нею, Микола незчувся, коли прийшов до клубу. Вікна світилися, з-за дверей долинав веселий гомін. Біля клубу крутилося десятків зо два хлопчаків. Вони зацікавлено заглядали у двері, сподіваючись на виставу або кіно.

Микола з похололим серцем ввійшов до залу. На мить запала німа тиша. Він поміж рядами пройшов до сцени. Дві гасові лампи ледь освітлювали приміщення. Він став ближче до однієї з них, кашлянув. Хтось засміявся, пошепки, але так, щоб і в кінці залу почули, проко-ментував:

— Це він тебе викликає на вигін, Гапко...

В залі зареготали. Микола зблід, змішався, йому здалося, що присутні дивляться на нього зверхньо, іронічно. В душі спалахнуло неприязне почуття до цих смішливих, войовни-чих юнаків і дівчат, які, незвідь-чому, вороже зустрічають свого ровесника й товариша після п'яти років розлуки.

Недалеко від сцени сидів Сергій, його біла кучма підбадьорливо похитувалася, він ве-село підморгував Миколі: давай, мовляв, не бійся!..

Микола ще раз кашлянув, хрипко проголосив:

— Товариші!

З задніх рядів хтось знову закахикав, передражняючи:

— Зараз ми вам прочитаємо лекцію на тему: "Вплив музики на урожайність цукрових буряків!"

Регіт струсонував зал. Микола зовсім розгубився — у залі веселилися, голосно перемов-лялися, лузали насіння. І це останнє чомусь найбільше роздратувало Миколу. Він не стримався, безконтрольна образа заклекотіла в його грудях, залила свідомість.

— Як вам не соромно? Я прийшов, щоб поговорити з вами про цікаву роботу, а ви хуліганите та насінням плюєтесь! Клуб же ваш власний, а ви його в свинарник перетворюєте!

— Чистоплюй який! — почувся ображений дівочий голос. — Вирядився паном, цяцю з города привіз то й губу уже закопив. Бачили й не таких! Брудно тобі у нас, одвик — руш-ником дорога.

У Миколи серце впало, в грудях занило. Що це? Звідки такий потік ревнощів і недовір'я? Хіба це не ті хлопці й дівчата, з якими він ганяв обручі по вулицях, їздив на соняшничині, купався в Дніпрі і видирав пташині гнізда на лузі? Хіба не з ними ходив до школи і слухав розповіді вчителів про красивих і ясних душею людей?

Поміж рядами підвелася невисока кирпата дівчина — комсорг колгоспу. Вона затрясла маленьким кулачком, блиснула чорними оченятами.

— Ану, замовкніть! Як не соромно? Микола приїхав у село, щоб навчити нас

справжній музиці, пісні, а ви на нього, як на якогось бюрократа!

— Хай не задирає носа!

— Самі вчені!

— Без нього вміємо співати!

— На біса нам його консерваторія!

— Гей, дівчата, ходімо на вигін. Заспіваємо без учених!

— Ходімо!..

Загуркотили лавки, залопотіли спідниці дівчат, хлопці й собі потяглися до виходу, з га-мором, сміхом і свистом повалили на вулицю. Над селом полинув дзвінкий заспів:

Ой Дніпре, мій Дніпре, широкий та дужий.

Чому ти, мій Дніпре, чому ти мовчиш?

Щось маю сказати, дещо й розпитати

І ласки для серця у тебе прохать...

Микола стояв непорушно, засоромлений, змішаний. Яка ганьба! Куди подіти очі від со-рому? Провал!

До нього підійшли Сергій, дівчина-комсорг. Вони щось говорили йому, втішали. Микола не слухав. Ледве стримував сльози, карався думкою: за що!? чому?

А в вечірньому небі сумовито лунало, віддаляючись!

Неси свої хвилі у синєє море,

Де з милим колись ми стояли удвох...

Ти ж чув, як він клявся довіку любити,

Ще й року немає — пішов до другої...

Микола зірвався з місця, не прощаючись ні з ким, вибіг на вулицю. Городами пробрав-ся до річки, сів на кручі над водою.

Хвиля тихо, ледве чутно, хлюпала, вторячи вечірній тиші. Зоряне безмежжя заспокою-вало, глибоко в душі починала несподівано ледь-ледь бриніти струна, тихо зринали слова ще ненародженої пісні.

Микола вихопив записничок, олівець, при мерехтливому світлі місяця почав занотову-вати слова й музику. І як завжди, був радісно здивований вражаючим феноменом імпровізації, котра народжувалась неждано, несподівано, ніби блискавиця у небі. Може, це і є те явище, яке прадіди називали зустріччю з Неждан-дивом, покровителем радісної несподіванки, відкриттів, подвигу і вогняної думки? Треба так і назвати пісню — "Пісня не-жданого друга". Ось він мені підказує, що лише у ясному чистому серці, з якого виметено найменші залишки упередження, може зродитися взаєморозуміння! А я? Як я зустрів моїх друзів сьогодні? Накричав, як істерична жінка! Далі, далі, що підказує мені нежданий друг?

Шепіт зір, вітру спів — хто його пізнає, як?

В кожному дні, в кожному сні побратимів диво-знак...

Я неждано, обережно, я нечутно підійду

І біду, неначе хмару, тихо одведу...

Саме так! Одвести біду — подивитися в очі, в серця юнаків, з якими вирішив

творити добрі діла. А він? Почув лише тріскання лушпайок. Яка ганьба!

Микола йшов понад берегом. Ще здалека побачив вогник біля землянки діда Василя. Над лозами курився димок, пахло смачним. Біля вогню темніли дві постаті.

Микола виступив з сутінків. Одна з постатей з радісним вигуком кинулась до нього. Оленка! Вона взяла Миколу за руку, потягла до вогню.

— Ми з дідусем картоплю печемо, — гордо заявила вона. — А завтра юшку зваримо! Сідай. Дід таке цікаве розповідає. Про подорож довкола світу. Ти ще не чув!

Микола привітався з дідом, сів на траву. Дід Василь запитливо зиркнув на нього з-під навислих брів, насмішкувато запитав:

— Щось не так?

Микола мовчки кивнув. Оленка злякано заморгала віями.

— Тебе зобидили, Миколко? Чому мовчиш?

— Все ясно, — махнув рукою дід. — Мабуть, почав урочисто, як на плакаті: "Ми та я! Прийшли до вас! У нас завдання! У нас проблеми! Ви повинні!" Чи не так?

— Уг-гу, — присоромлено схилив голову Микола.

— Отож-бо й є. Ану, розкажи, як усе було.

Микола почав розповідати. Не приховав і того, що потім, коли голос нежданого друга приніс йому пісню, він зрозумів свою помилку.

Дід мовчки вислухав, підкинув у вогонь хмизу, розворушив його, а тоді вже озвався:

— То й добре, що сам збагнув свою помилку. У кожному з нас є розуміння, як і що тре-ба робити, але які гори сміття нагромаджено іноді на стежці, ми не бачимо. Живе ще в нас у душі дріб'язкова пихатість і лисяча хитрість, іноді й вовча лютість, і мавп'яча дратівливість або ж буйволяча впертість. А коли все це не погамовується добрим вчинком, людина не здатна побачити людяність за зовнішньою оболонкою байдужості.

— Зрозумів, зрозумів! — похапцем згодився Микола. — Я вже сам...

— Сам, сам, — підхопив дід, сміючись. — Сам нічого не зробиш. Навіть бог без своїх віруючих — ніщо, пуста абстракція. Ти взявся за діло, як за всесвітню місію. Вирішив, що село без тебе пропаде. Не міг почати справу так, як дихаєш — спокійно... природно. І люди, захоплені твоїм прикладом, так же природньо підхоплять твоє починання. До творчості при-нукою не звабиш, вона має йти від серця, з душі.

— Дідусю, — тихенько озвалася Оленка, дивлячись захопленим поглядом у зоряне не-бо, — мені здається, що я починаю розуміти.

— Що, дитя моє?

— Велику суть дружби, братерства людей... творити в ім'я інших, в ім'я друзів своїх, а не в ім'я власного себелюбства. І тоді...

— Тоді, — підхопив дід, вигрібаючи спечені чорні картоплини з жару, — всі душі будуть відкриті для інших, зникне егоїзм, розкриється на повну силу краса людська. Боги всіх часів і народів здаватимуться блідими тінями супроти прийдешньої прекрасної людини. Бо й що таке боги? Лише наше безсилля, марновірство, страх і неуцтво. Зрозуміли? От і добре. То ж хапайте картоплю, доки гаряча, лупіть її. Ось сіль. Нема нічого кращого з їжі від печеної бульби. Хто не розуміє цього, тому ніяка філософія не

поможе, — засміявся дід. — Хіба не так, голуб'ята мої?

СВЯТО БУДНІВ

Перший урок пішов Миколі на користь. Він вирішив далі не стільки агітувати, скільки діяти. З'їздив у Київ, вициганив у ректора консерваторії кілька стареньких музичних інструментів — скрипку, дві гітари, три балалайки, дві мандоліни. З тією здобиччю впевнено повертався до Сміянів. Коли підходив до клубу, зустрів Герасима Степановича. Той здивовано-блїмнув на нього, розвів руками.

— Я думав, що ти базіка. А ти хлопець діловий... Ну-ну, хвалю! Валяй! Побачимо, що ви награте...

Микола не відповів йому. Втомлено ввалився до залу. Там ждав його Нетреба. Він допоміг Миколі розвантажитися, весело торохтів:

— Оце по-нашому! За діло! Без теревенів! Кажуть, що спочатку ти підкачав? Секретарша ваша казала. Ну, нічого. Братва хороша. Дай їм діло. Поменше слів. Покажи суть. Слова — зерно. Не роби з них полови. Кожне в серце — виросте колос. А половина — за вітром. К бісу! Туди їй і дорога! Базік багато, трудяг — менше. Шуруй, Миколо! Ось я тобі привіз. Добився. Культвідділ скріпив, асигнував. Контрабас, мандоліни, балалайки. Плюс твоє. Щоб через місяць — перший виступ. До жнив. Соціальне замовлення! Надіюсь!

Микола аж засяяв. Оглядав новенькі інструменти, привезені Нетребою, настроював. Іван недовірливо всміхався, торкаючись несміливо товстими пальцями до струн контрабаса, ніби не вірив, що є такі велетенські балалайки.

— Оце да! — чухмарив потилицю. — Невже й на цій штуці грають?

— Ні, дрова рубають! — засміявся Нетреба. — Миколо, маєш першого ентузіаста. Учи!

— А я зможу? — не вірив Іван.

— Як артист гратимеш, — пообіцяв Микола. — Сьогодні ж зберемо охочих. Пиши про-сто: "Перше заняття гуртка... Музичного гуртка..." А потім і оркестр народних інструментів створимо. "Запрошуємо усіх бажаючих..."

— Правильно! — підтримав Нетреба. — Поговори з старими. Серед них є ще цимбалісти. Хоч би й Оверко! І його син...

— Справді, здорово грає.

— От бач. Поагітуй. Та й дід твій виступить з сольними номерами. Що — відлюдьком став? Нічого. Розворушимо. Головне — вісь! Потім закрутиться. Ну, я побіг. Там, у лісництві, машина. Вантажать дрова для райкому. Я попутно. Заїду пізніше. Готуй рибку. Жінці — салют. Діду — поклон. Вітання — Громограю. Ти дай концерт його дітлахам. То — велике діло. Я йому телефонував. Відносно твоєї Оленки. Він обома руками за! Райвно дав добро! Хай знайомиться. До дітей — відкрите серце. У Оленки очі такі, що лід розтоплять. Правду кажу! Врахуй, — засміявся й подав руку. — Ну, прощай!

З цього дня й закрутилося. Щовечора в клубі відбувалися заняття струнного гуртка. Охочих знайшлося багато. Крига настороженості поволі розтавала. Ніхто не згадував

неприємної першої зустрічі. Микола, правда, одразу сказав, що не варто збиратися, аби бринькати. Треба вчитися справжньому мистецтву гри, читати ноти, щоб пізніше взятися, крім народних мелодій та пісень, і до виконання класичних творів — ось їхнє завдання. Ста-рий цимбаліст Оверко прошамкав, широко всміхаючись зморшкуватим обличчям:

— Давай, Миколо, вчи! Хто ж собі гіршого хоче? Більше гарної музики буде — менше сивухи.

Щирі слова Оверка підтримало юнацтво. Ніхто не заперечував проти такої програми. Звичайні будні перетворилися для Миколи в свято. Дивна гармонія звуків, взята від народу, що жила в його душі, переливалася тепер в інші душі, тривожила їх, причащала до великої таїни мистецтва. Як ніколи, Микола збагнув справедливість слів діда Василя: працювати так, як дихаєш. Не думаючи, що комусь робиш послугу. Світ виховує насамперед тебе, а не на-впаки.

Оленка раділа Миколиним успіхам. Приходила на заняття, з насолодою слухала чудові народні мелодії. Записалася в хоровий гурток, куди ввійшло більшість учителів середньої школи і сміянівського дитбудинку. Тут вона познайомилася з Громограєм, стриманим сивим велетнем з прозорими дитячими очима, які інколи ставали сталевогострими. Директор дит-будинку водив її до "панських дач", у супроводі діда Василя знайомив з історією цього за-кладу, розповідав про методи виховання, про труднощі й складності педагогічної праці. Оленка побувала в дитячих спальнях, у їдальні, в класах, у майстернях. В один з вечорів во-ни разом з Миколою були в гостях у юних астрономів. Голова зоряного гуртка Толя Вогник, палкий сіроокий підліток, натхненно розповідав їм про життя на Марсі, про те, що Ціолковський незадовго до своєї смерті у тридцять п'ятому році надіслав вихованцям дитбу-динку великого листа. Він тремтячим голосом прочитав доброзичливі рядки, написані рукою великого вченого, — звернення до юних астрономів, побажання їм здійснити грядущі космічні польоти. Потім гості розглядали в окуляр шкільного телескопа гори на Місяці, кільця далекого зеленкуватого Сатурна, супутники Юпітера.

Оленка, витираючи вологі від зворушення очі, розцілювала всіх юних астрономів. Ми-кола домовився про спільний концерт. Громограй був радий. Дід вдоволено усміхався в довгі вуса.

Кілька ночей Оленка майже не спала. Після розмов з Громограєм, з дітьми, з учитель-ками, які співали в хорі, вона з хвилюванням думала про перше вересня, уявляла свій перший урок. Блискучі дитячі оченята. Напружену тишу. І її слова:

— Добридень, діти. Я ваша нова вчителька. Зовуть мене Олена Мусіївна. Ми з вами...

Плин її думок котився далі й далі, малював заманливі картини уроків, великих успіхів її учнів... її вихованців.

...Минало літо. Луки жовтіли, покривалися копицями. Курними шляхами день і ніч ревли машини, везучи хліб У район. Новостворений оркестр і хор уже підготували велику програму для виступів. Як і було домовлено, перший пробний концерт мав

відбутися разом з самодіяльністю дитбудинку. Виручку від виступу вирішено передати на потребу Громограєвих вихованців. Сміянівці громом оплесків вітали виступ хору, оркестру. Захоп-лювалися Миколиними піснями-імпрровізаціями. Особливо дивувалися талантам дітей-сиріт. Оваціями зустріли юного поета Толю Вогника, дівчинку з Карпат Іванку Черпінську, мама якої загинула в Станіславі під час страйку робітників ще до визволення земель Західної України. Вона ніжним голосочком заспівала пісню в супроводі трьох сопілок, на яких грали її товариші — учні молодших класів:

Дивокіл зарядтів зорями,
Підповзають тумани зворами,
Трембітає печаль над горами,
А Ганнуся все жде когось...
Бродять нявки поміж сосниною,
Сині тіні повзуть долиною,
Понад рідною полониною
Дивне марево заплелось...
А дівча на ґруні зупинилося,
Та на видиво те задивилося,
А чи справді то є — чи приснилося?
Ой, не знає вона, не зна!
Бо над горами, над ялицями
Із веселими диво-лицями
Їдуть зоряні хлопці-лицарі,
Аж гуде нічна далина!

Зал заgrimів від овацій, дівчинку довго не відпускали зі сцени. Вона зашарілася, рвалася за лаштунки, але її кликали знову й знову.

— Яка туга за рідним краєм, — зітхнула Оленка. — І яка радість, що він нарешті виз-волений! І ще... легендарне, казкове осмислення об'єднання українських земель.

Громограй, почувши її слова, вдячно кивнув:

— Я радий, що ви з нами.

ЩИРІСТЬ

Наступало перше вересня. Оленка всю ніч не спала, хвилювалася. Встала з постелі вдосвіта, розбуркала Миколу. Він сонно куйовдив кучму волосся, посміювався, втішав:

— Поменше готувань. Згадай мій урок. Побільше щирості й імпрровізації.

Ледь зійшло сонце над лісом, як Оленка побігла до "панських дач", де серед сосон на високій піщаній кручі білів будинок під червоною черепицею. Тут, у притулку дітей-сиріт, вона розпочне творення дивосвіту дитячих душ. Радісно й тривожно... Як її зустрінуть ма-люки? Чи знайде вона чарівний ключик взаєморозуміння?

Учителі були заклопотані, ніхто не звертав уваги на її хвилювання. Лише Громограй, скупно усміхнувшись, одразу відзначив її тривожний стан. Підійшов до неї, тихо сказав:

— Спокій і любов. Більше нічого. І щирість. Пам'ятайте, що діти, яких ви будете

нав-чати, — травмовані важкими втратами. Вони дуже чутливі. Кожну нещирість відчують так, як дикі звірі запахи в лісі.

Оленка засміялася, почувши таке порівняння. І полегшено зітхнула від того, що Громо-грай промовив те ж саме слово, що й Микола: щирість! Це — її ключ.

І ось вона переступила поріг другого класу. Застукали парти, в золотих скісних потоках сонячного проміння заіскрилися розмаїті чуби й кіски. Чорні й русяві, попелясті й руді. Оленці здалося, що мине вічність, перш ніж вона заговорить. Якимсь чужим голосом вона ледь видушила з себе:

— Добрий день, діти!

— Здра!.. — не дружно, але щиро відповів клас. І раптом ззаду почувся здивований дівочий голосок:

— А гарна яка! Мов намальована!

Хтось засміявся. Оленка зашарілася. Поспішаючи, поклала на стіл книжки, журнал, промовила:

— Будемо знайомитися: я ваша нова вчителька. Звати мене Олена Мусіївна. Сідайте, діти.

З середини класу піднялася рука. Оленка завважила її.

— Що таке?

З-за парти підвелася худенька дівчинка з кирпатим носиком, у простенькому платтячку. Вона, відверто дивлячись в обличчя нової вчительки, запитала:

— А то правда, що ви втекли з дому?

Сусід смикнув її, хтось пирхнув. Оленка відчула, як по спині пробіг холодок. Вона заціпеніла. Їй хотілося провалитися крізь землю. До горла підкотився клубок, вона відчула, що ось-ось заплаче. Дивилася в щирі й жорстокі дитячі личка, гарячково думаючи: "Що ро-бити? Як знайти вихід?" "Щирість", — почувся голос Миколи. "Щирість", — пролунало напуття Громограя. "Щирість", — ласкаво примружилися очі діда Василя.

Вона пересилила себе, ясным поглядом обвела клас. Голос її став спокійним.

— Тихо, діти... Я відповім. Сідай, дівчинко. Справді, я втекла з дому. Не втекла, а пішла. Від нікчемного й пустого життя. В широкий світ. Я пішла до вас, туди, де я потрібна, де мені гарно й любо. Щоб дивитися, ось як тепер, у ваші очі, щоб передавати вам найкращі скарби землі — знання й любов. Я знаю, є лише один правильний шлях у житті. Ви нічого не зробите доброго, нічого цінного, якщо уникнете його. Той шлях — щирість. Перед самим собою, перед іншими.

Клас мовчав, слухав. Уважні, серйозні личка, блискучі очі, а в них — дружнє співчуття... Душа юної вчительки співала, розквітала. Вони — її друзі й союзники. Вона го-ворила далі — щиро, натхненно, і відчувала, що між нею й дитячими серцями виникають невидимі перші ниточки дружби. Хай діти ще не все розуміють, але вони вже відчують велику щирість, яка назавжди зв'яже їх невідомим довір'ям.

ВЕСНЯНА ОСІНЬ

Сповнені роботою, мріями, планами, збігали дні. Якось у вересні неждано приїхала

Оленчина мати. Вона примирилася з одруженням дочки, привезла їй одягу, подарунки. При-губивши чарку, вона навіть розчулилася, поцілувала Миколу й схлипнула:

— Живіть. Я нічого... Тільки не заривайте себе в цій ямі. Ви ж, Миколо, можете вису-нутися. Я чула, що ваш оркестр і хор гримлять. У Києві про нього знають. Це добре. Зробіть ім'я, а потім — у місто. Дадуть квартиру, про діток можна буде подумати. Заживете, як лю-ди.

— Тут теж люди, свахо, — докірливо на це їй Миколина мати.

Оленка гарячкувала:

— Як не соромно, мамо? Що ти пропонуєш Миколі? Використати село, як драбину, щоб вилізти вище? Та люди тоді плюнуть на нас!

— Люди, люди, — буркотіла Оленчина мати. — Що там люди? Надійся на свої сили. Люди — вони тільки й ждуть, щоб ногу підставити.

Микола ледве стримувався. Зрештою, хай виговориться. Переконувати її словами — марна справа. Не вийде. Вона сформувалася давно й назавжди. Все, що не підходить під штамп її уявлень, буде химерним, неприродним, незбагненим.

Марія Іванівна прощалася з дітьми розчулено. Запрошувала в гості. Сідаючи в кабінку машини, кричала:

— Дивіться, щоб дітей не було, доки не переїдете" Київ. Одержите квартиру — тоді хоч десятеро!

Коли вона поїхала, дочка полегшено зітхнула. Все-таки це була єдина тінь на її серці — розрив з батьками. Які б вони не були, а забути не можна того, що по-своєму, як могли, мати й батько плекали її, пестили, мріяли про її щастя. Вона пішла іншим шляхом, — але, може, в цьому й їхня заслуга. Часто люди діють від протилежного. Життя складне, його не можна розрахувати наперед.

Золота була осінь. Інколи після роботи Микола з Оленкою йшли в ліс, збирали гриби. Втомившись, лягали на товстий пружний мох, слухали симфонію осіннього дня. Над верхів'ями дерев метався прохолодний вітер, у глибині неба розтріпувалися кошлаті хмари, а Микола, схилившись над Оленкою, заглядав у її очі, імпровізував вірші та пісні про своє нев'януче кохання.

— Ой, Миколо, дивися, перехвалиш мене, — щасливо сміялася Оленка, в пориві ніжності притягуючи його до себе на груди. Він охоплював її сильними руками, завмирав від щастя, шалено цілував покриті золотавим пушком руки. А в хвилини найбільшої близькості вони забували світ — здавалося, що їхні тіла й душі зливаються з дрімаючою осінньою зем-лею, а серця — з неосяжним прозорим небом, де заклично кричали журавлі, відлітаючн у вирій.

Вставали з предковічної постелі, йшли по барвистому килиму жовтіючих трав. Микола зупинявся біля тонкої білокорої берізки, що вже струшувала на землю жовтогаряче листя, прихилився до стовбура, читав:

Вже у гості йде барвіста

Осінь золота,

Наче книгу жовтолисту
Тихо розгорта.
Я ходжу по тих сторінках
В темному гаю
І зову і кличу дзвінко
Суджену мою.
Де ти, мріє, озовися?
Може, міцно спиш?
Чи між хмарами у висі
Журавлем летиш?
Чи сховалася між віти
В пишному саду,
Що тебе я в цілм світі,
Мила, не знайду?!
Та нема її і досі,
Все не приліта...
Не пускає, мабуть, осінь,
Осінь золота...

Оленка, удавано гніваючись, тупала ніжною.

— Як це так, Миколо? Хіба ж я не твоя суджена? Виходить, ти ще когось чекаєш?

— Та ні, ні! — захищався Микола. — Це ж не я. Це — ліричний герой.

Абстрактний...

— Я тобі дам абстрактного героя! — сварилася кулачком Оленка. — Зараз же перероб-ляй закінчення. А то — розлюблю!

— Слухаю, королево моя! Іди туди, сховайся за дубом. Уявимо, що я тебе вперше бачу, зустрівши в лісі. Ось так. Готово! Є нові рядки. Читаю...

— Ти не там її шукаєш, —

Мовить далина.

І дівочим сміхом в гаї

Рознеслась луна.

На галявину широку

Вийшла з-за дубів

Дівчинонька синьоока

З кошиком грибів.

Це ж тебе душа бажала,

Дівчино проста.

Це ж любов мені послала

Осінь золота...

— О, тепер добре! Я вже не гніваюсь, любий. Поцілуй мене!

Оленка завмирала в обіймах Миколи, шепотіла:

— А ти знаєш — я теж перевіряла себе...

— Як, Оленко?

— Одходила вбік. Дивилася, як ти виходиш з-за кущів. Уявляла, що вперше бачу тебе. Думала — чи вдруге полюбила б?

— І що ж?

— Кожен раз полюбила б! — раділа Оленка. — Тисячу разів зустріла б — і все одно! Тільки тебе! Тільки тебе!

Зливалися воедино промінці сірих і блакитних очей, вмикалися трепетні руки довкола стану. А осінь сипала згори багряне й золоте листя, ніби дякуючи їм за невмирущу весняну любов.

Мелодія сьома

ЗАПОВІТ ГОВЕРЛИ

(З щоденника Громограя)

"...Кому ці мої записи, роздуми? Хто їх прочитає? Може, пустотливий вітер погортає ці сторінки десь на пустирі та й пригорне піском у рівчаку? А може, зітліють ці рядки на горіщі чи згорять у грубі? Яке це має значення? Мені приємно думати, писати про моїх дітей, моїх маленьких друзів. Бо що я без них? Навіщо я?

Якщо принагідно якийсь учитель прочитає цю мою писанину, то ось кілька дружніх за-стережень: друже, колего, все, що тут написано, — болить мені! Не торкайся записів, якщо серце твоє б'ється байдуже, якщо воно не пройнялося болем за тих юних, котрі вручені тобі. Вірю, що й ти горітимеш любов'ю, що й ти нестимеш естафету великого пошуку у формуванні нових духовних світів дитячого племені.

Для мене діти, мов таємничі неждані, але бажані гості. Вже давно придивляюся я до них і бачу, що минуле мало навчило дорослих розуміти суть і значення маленької істоти, яка приходить до них крізь браму любові й муки. Більшість людей дивляться на цю істоту, як на свого спадкоємця, котрого треба виліпити (якнайскоріше!) по своїй подобі. О, ця сваволя деміурга! Але хто й коли подумав про те, щоб уподібнитись дитині, щоб зробити її взірцем для наслідування? Віками люди передавали дітям практично лише вади свої, бо що могла сформувати з них забобонна релігійна традиція або прагматична, ще Досі непевна себе, нау-ка, котра блукала в хащах зачаклованого світу? Наука, котра не відала, звідки й куди? Блу-каючи в хаосі вірувань та упереджень, люди самі з гордістю передавали спадкоємцям свої блукання. І лише нині ми почали руйнувати прадавні заборولا, почали придивлятися до тих, кого нам вручає доля для виховання. І починаємо розуміти, що перш за все діти повинні бути нашими вчителями... вчителями ширості й любові. Відзначимо хоча б головне: для дітей нема расових, національних, суспільних критеріїв при спілкуванні. Дитя має лише один критерій — радісної довіри й доброзичливості. Це те, до чого дорослі приходять лише в результаті важкого вікового досвіду.

Друже, колего, пам'ятай, що це особливий вік — до п'ятнадцяти років! Розум підлітка кипить стихійністю сприйняття, ще всі вузли юної істоти у формотворчій динаміці, ще мож-на окрилити нову душу або обкарнати крилатість, — це вражаючий еволюційний пункт, про який педагог повинен думати якнайвідповідальніше. Але для

цього треба самому зберегти вічну юність і крилатість! Чи сам я володію цим? Хто мені скаже? Лише вони, мої любі діти. Лише їхні очі — дзеркала непідкупних душ!

Вечір. Я знову беруся за перо.

Настає осіння ніч. Тихо, елегійно. У відчинене вікно бачу ясний вогник Юпітера, імливий Чумацький Шлях, зоряний полум'яний вир, що невтомно кружляє у високості, не-сучи кораблик нашої планети у невідомість.

Ледве чутно дихає дрімаюча земля. Ніжиться під поглядом тисячоокого Урана-неба. Стихають дівочі пісні на вигоні, закохані пари розходяться додому, над селом спадає мудра тиша.

Так гарно, неповторно — одпустити свій розум на волю. Та ні... Не можу розпрягти невгамовну мисль від болісних турбот. Думаю про них... про дітей моїх. Особливо про най-старших, котрі останній рік під моїм крилом.

Радосте моя, болю мій! Моя втіхо й тривого! Сім років я вів вас кам'янистими стежи-нами пізнання й життя. Передавав не лише інформацію про світ, про науку, не лише приви-вав любов до праці й творчості. Переливав вам, наскільки вмів, частку самого себе, свого розуміння людства й сенсу його буття.

Разом з тим доводилося ламати й опір консервативних учителів-критиканів. Деяким людям не до душі пошук нового, прагнення до пластичності, динамічності. Пригадуються бесіди з учителями, коли дитбудинок прийняв першу партію осиротілих дітей. Я доводив, що суть освіти — не просто інформування юного розуму про те, то зробив той чи писав цей, а саме — освітлення розуму, аби дати змогу молодій людині рости самотуж, розкрити своє джерело... Шукати в своєму предметі чудо, тайну, вражаюче, романтичне — ось завдання педагога.

— Життя — це, перш за все, рутина, сіра робота, — сухо сказав тоді завпед Григорій Семенович, непривітний математик.

— Дурниці, — різко відповів я. — Сіра душа — сіра й робота. Для райдужної думки будь-яке діло райдужне. Погляньте на простих селянок: як вони причепурюють хату до свят! Ввійдеш у світлицю під стріхою — наче в храм. Хіба можна назвати таку роботу сірою? Чи плекання саду? Чи сіяння хліба? Чи будівництва житла? Чи мандри вчителя разом з учнями в царство пригод — у країни географії, літератури, фізики, астрономії?

— Демагогія, — буркнув тоді завпед.

Його ніхто відкрито не підтримав. А згодом і сам він покинув наш дитбудинок. У наступні роки пощастило згуртувати непоганий колектив, який чутливо відгукується на всі нові почини. Жаль тільки, що не вдалося відстояти старого Василя Сміяна. Розумний дідуган, і діти його любили. Універсальна людина — і кобзар, і столяр, і садівник, і рибалка. Такі вихователі — знахідка для дитбудинку, для будь-якої школи. Але сірі душі бюрократів ще страхаються універсальності, бо заздрять, відчуваючи поряд з ними свою неповноцінність. І ось тепер — нова вчителька, Сміянова невісточка. Вона мені до душі: чутлива, натхненна, сповнена любові до дітей. Прекрасний матеріал. На таких можна покла-стися, передати їм тяжку естафету.

Мої відлітаючі пташенята, як бути мені без вас? Це ж перше моє прощання... А

скільки ще попереду?

Розлетяться вони по всій країні, мов хмарини у блакитному небі. Ще майже діти, але вже стають на самостійні стежини навчання й праці. Чи витримають їхні крилята суховії життєві й бурі, чи не зламаються від нежданих Ураганів? О, якби міг я заслонити їх від непередбачених випадів невблаганної долі!

П'ятеро дівчаток. Семеро хлопчиків.

Рік за роком, день за днем я милувався барвами розквітаючих пелюсток душі, слідкував за несподіваними тривожними зламами сердець, тоненькими хвилями видозмін характерів і вдач. Було всього...

Так, я беззастережно прийняв у своє серце все, що несли мої діти в потаємних глибини-нах, — і добре і зле, бо знав, що лише з нещадної битви протилежностей може народитися щось міцне, прекрасне й цінне, як самоцвіт із неймовірного тиску й пекельних температур.

На мить заплющу очі, й кожне з вас постає переді мною.

Ось Катя Гірка. Дівчина-соняшник. Золотокосе створіння весни з світло-карими прозо-рими очима. Худенька, висока, довгонога. Наливаючись соком життя, стає задумлива й елегійна. Любить історію, кохається в оповідях про героїв прадавніх визвольних воєн та пов-стань — Спартака, Наливайка, Гарібальді. Мабуть, мріє зустріти в житті такого героя. Здійсниться мрія — і народиться диво небувалого світу: палке кохання, великий подвиг, самовіддана праця, геніальна поема. А ні, буря тривоги й печалі понесе юнацький човник надії у хаос хвиль, у круговерть урагану, на рифи розчарувань.

Як не допустити такої біди? Хіба не досить лиха звідало юне серце з перших дитячих літ? Мати її померла, ледь народивши дівчинку. Батько-геолог, лишившись вдівцем, уже не одружувався, і як тільки Каті сповнилося два роки, взяв її з собою у нескінченні мандри по тайзі, по горах. Бувала вона і у непролазних сибірських хащах, пробиралася на коні верхи до алтайської красуні Білухи, пливла й на плотах порожистими ріками, ночувала під дивоколом північного саява у тундрі, слухала співучу мову багаття — незмінного друга геологів.

Коли Каті минув шостий рік, батько загинув при гірському обвалі. Дівчинка не могла збагнути, чому це її тато навіки залишається під кам'янистим горбиком землі в далекому краю, чому її, самотню й пригнічену, везуть подалі від того місця, де він навіки спочив?

Так вона потрапила до нашого дитбудинку. Спочатку навчалася у підготовчому класі, а потім потрапила до гурту моїх вихованців. Я одразу полюбив золотого соняшника, похмуре дикунча з ручками-цівками, з янгольським личком, зі страдницькими очима — краплинами блакитного неба. Вона, відчувши любов і щирість, швидко відтанула й опромінилась прихованим вогнем ніжності, вічного чекання якогось дива.

Русалочко моя! Ти навіть не уявляєш, скільки ночей я не спав, спостерігаючи в думці кожен твій хибний крок, кожен душевний злам! Сім років щастя й муки. Дякую

тобі за них! Дякую, Катю, сонячна доню, полум'яна птахо з казкового краю мрії!

Марта Стеблина. Тихий сумирний підліток. Маленька, непоказна, смаглява. Очі в неї завжди опущені долу, голос негучний, приглушений. Коси попелясті й це ще більше робить її невиразною поміж іншими учнями. Та то лише на перший погляд. А як тільки її щось зацікавить, темно-русі брови злітають вгору, з-під них спалахують вогники, уважні ясно-сірі очі, суворі й ніжні водночас.

Марта мовчазна й відлюдкувата. Навіть на екскурсіях до лісу чи в полі вона завжди трохи збоку, оддалік від інших дітей. Коли дівчата сплітають вінки чи збирають гербарій, Марта квіток не рве, а тихо бродить між житами, пестить ніжні волошки пальчиками, щось шепоче їм чи, може, співає.

Батька дівчинка не знає, матір-учительку в роки колективізації вбили куркулі. Сироту взяли далекі родичі, сьак-так прогодували до трьох років та й послали пасти гусей, полоти бур'янці на городі. Я зустрів її під тином у канаві, де вона їла чорний достиглий пасльон. Залякана малесенька замазур. Поманив її пальцем. Вона заперечливо похитала голівкою і злякано присіла у бур'яні.

— Того не можна їсти, — сказав я. — Тобі може стати погано.

— Не, — засміялася дівчинка. — Я їм од пуза, і нічого нема.

— А чого ти така замурзана?

— Ги, — прозвучало у відповідь.

— Де твій тато?

Дівчинка глянула на мене з-під лоба, витерла рукавом брудної сорочечки цоса й нічого не відповіла.

— А мама в тебе є?

— Не, — мовила вона сумно. — Маму вбило.

Того ж вечора я забрав Марту від сварливих родичів до дитбудинку. Як вона боялася білого простирадла й чистої кімнати! В перші дні втікала до саду чи лісу, лазила в чагарях, видлушпуючи з землі коріння козлика, вночі заривалася в копицю сіна, змушуючи учителів та вихователів до півночі шукати її.

Та минули дні, місяці, роки. Ти, мій непоказний скарбе, тужаво й міцно вrostав у мою душу своєю вірністю, спокоєм, незламністю в слові, чутті й дії. Я на тебе міг покластися у всьому: ти легко вивчала найважчі уроки, ти у мандрах несла найбільші рюкзаки, не промовляючи й слова про втому, хоч втомлювалася, я це бачив, до краю. Ти мирила хлопців та дівчат, коли вони зчіплювались у своїх дитячих, але вельми серйозних для них сварках та конфліктах. Ти залюбки чергувала в школі за інших дівчат, котрі любили поспати вранці. Ти була, як повітря, потрібна усім, тим повітрям, яким усі дихають, але якого ніхто не помічає.

З сумом і радістю відпускати тебе в нескінченний політ: ти священний птах-лелека, що приносить людям щастя й здійснення бажань. Марто, незабудко моя, буду втішений, як-що згадаєш ласкавим словом свого вчителя на тернистім шляху життя.

Галя Кревна. Чорноока, чорнокоса тремтлива лань. Гаряча, палка й чутлива до неймовірності: її може образити найменший неделікатний натяк, грубе слово.

Мати її підкинула в дитясла ще немовлям, і тому Галя особливо гостро реагувала на книги й бесіди про знедолених матерів та покинутих дітей. Здавалося б, дівчинка мусила зненавидіти матерів, котрі залишають сиріт напризволяще. Та де там! Вона напам'ять вивчала поеми Кобзаря про покриток, про наймичку, про гірку долю жінки, дівчини, коханої. А ще любила Галя маленьких дітей. Вона вміла подружитися з першими-ліпшими дикунчатами посеред шляху, які бавляться пісочком та пилуюгою попід тинами, ліпила їм казкові вежі й палаци з тужавого глею, майструвала літаючих голубів з паперу. Я знаю про те захоплення дівчинки і втішаюся потайки, вірячи, що з Галі вийде справжня вчителька, котра замінить своїм вихованцям і матір, і батька.

Галю, вогняна перелеснице! Ще кілька літ, і ти станеш дивовижною красунею. Захоплені погляди супроводитимуть тебе, від них танутиме твоє серце. Не поспішай вручити долю свою першому-ліпшому закоханому. Будь ощадливою в цьому польоті, долети до свого омріяного вирію. Тільки коли стрінешся з вірними очима друга, махни йому крилом: я твоя! Лише тоді...

Іванка Черпінська. Блакитноока русява гуцулочка. Її тата замучили польські жандарми. Мама — революціонерка, перебралася через кордон, лишила доньку тут, а сама знову пода-лася в Західну Україну. Назад вона не повернулася: дійшла звістка, що її вбили під час страйку робітників у Станіславі. Іванці про те не сказали, і вона палко вірила, що мама десь далеко виконує важливе завдання, що вона визволяє маленьких дітей з неволі й гніту, що настане день, і вона знову почує любий голос, поїде з мамою в мальовничі Карпати, які вже стали вільними, які так часто маряться їй у снах.

Іванко, чітко гірська! Я допоможу тобі повернутися в рідні краї, пройти широкими по-лони́нами, послухати чаклунські пісні вікових смерек. Я хочу, щоб дитячі сни збулися, щоб дух правічних Карпат прийняв тебе до свого лона, як вірну улюблену доню. Тільки бережи мрію, Іванко. Бережи казку старої Говерли, яку тобі розповідала рідна матуся.

А казка та дивна й чарівна. Розповідає вона про те, як у прадавні часи кордони Русі оберігали могутні витязі — мандрівні лицарі. Сильні вони були й незламні єдністю своєю, чистотою, безстрашністю, вірністю. Де лише з'являлась ворожа навала на рубежах землі рідної, як туди одразу мчала сила лицарська й зупиняла чорну силу, захищала рідних людей від полону й ганьби.

Так було довго, віки.

Та одного разу від заходу сонця прибули до лицарів посланці чужинських земель. Їхній повелитель пропонував дружбу й спілку. А на знак правди й твердого слова віддавав свою єдину доньку в жони старшому лицареві — Говерлі.

Чарівна була чужинецька княжна. Струнка, як смерічка, ніжна, мов світання весняне в горах, прегарна личком, мов зоря вечірня. Лише блакитні очі її були сповнені прохолоди, мов снігові шапки на верхів'ях Карпат.

Покохав лицар Говерла чужинецьку принцесу, запала вона йому в серце. І запитав він вірних братчиків, вояків мужніх:

— Чи брати мені в жони княжну західну? Що скажете ви, побратими любі,

незрадливі?

Мовчали звияжці, опустивши очі долу. Довго мовчали. Лише наймолодший з них зрештою сказав:

— Досі воля нашого народу була під захистом наших мечів. На що тепер сподівається наш старший побратим Говерла?

— Хочу миру між нами, — твердо сказав Говерла, — Хочу, щоб єдина кров стала у нас і в них. Народиться у мене син від княжни чужинецької — стане запорукою вічного миру.

Не зронили більше й слова звияжці, лише очі їхні затуманилися від суму, як полонини гірські в час грози. Та й що було казати Говерлі, коли зіниці його втоплені були в блакитно-крижаних очах нареченої?

Бучне весілля відгуляли західні посланці. Пили й побратими чашу хмільну, та не танцювали, не співали веселих співанок, як то завжди водилося в горах Карпатських.

Минали літа. Народився у жони звияжця найстаршого прегарний син. Мирославом на-рекли його в знак вічної спілки між колишніми ворогами. Побудував Говерла жоні й синові палац розкішний серед гір, сам часто пропадав біля них, втішаючи серце своє іграми дитячими, ласкою жіночою, мріями солодкими.

А побратими блукали горами, степами, проганяли з кордонів Русі кочових напасників, сумували за давніми часами, коли ще хитрість ворожа не роз'єднувала їх із старшим побратимом.

Виріс Мирослав. Став сильним, мужнім звияжцем. Брав його батько в походи, на герці. І всюди, з найлютішої січі, виходив юний лицар переможцем. Пишався Говерла сином, милувався ним. І лише вірні побратими бачили те, чого не хотів бачити батько: холодний блиск блакитних очей дістався легіню у спадок від матері, щось недобре на дні їх таїлося.

Одного разу попросила жона, щоб одпустив Говерла її з сином до батька, повелителя західного. Згодився старий звияжець. Незабаром повернулася мати з сином. Оповідали вони про незвичайні багатства столиці чужинецької, про блиск самоцвітів, про коштовність золо-тих виробів, про розкіш палаців, про веселощі тамтешніх володарів.

— Чом би не приєднати край наш до царства західного? — запитувала жона Говерлу. — Станемо жити, як там — розкішно, солодко, привільно.

— Не бути цьому, — твердо й суворо відрізав Говерла. — Наша розкіш — краса гір та лісів. Наше багатство — воля, ще не зламана жодним напасником. Наша мудрість — пісня й казка русинських прабатьків, у яких корінь нашої невмирущості. Хто може висидіти священ-ного птаха Гайстра в чужинецькому орлиному гнізді?

Промовчала жона. А в очах Мирослава спалахнула блискавиця, ніби змах чужинецько-го меча.

Темної ночі з заходу вдерлися до гір орди повелителя підступного. Напали вони на руське побратимство підло, зрадливо. Розпочався бій — кривавий, небувалий.

І в найгрізнішу годину герцю вдарив Мирослав батька свого межи плечі двосічним

ме-чем. Загриміли громи у горах Карпатських. Не бувало ще такої зради у священній Руській землі. Глянув грізно смертельно вражений звитяжець на зрадцю, і спопелів від того погляду відступник. Люто кинулися побратими на ворогів, кожен бився за десятох, славно відомстили вони напасникам за нечувану дворушність. Вигнавши ворогів, спалили братчики гірський палац разом з чужинецькою княжною, де на горі рідному краєві випестила вона гадюче сім'я. Страшним смолоскипом палахкотіла гірська оселя, дивився на неї вмираючий Говерла, прощався з марними мріями своїми. І сказав він тоді:

— Несіть мене, братчики, на Верховину. Замуруйте в найвищу гору. То й буде моя мо-гила. Звідти буду виходити в грозові дні й ночі, оглядати рубежі землі рідної. Гріх великий я вчинив — допустив кров ворожу до чистої крові прадавніх лицарів, вояків вірних і мужніх. Роздори й чвари пройдуть бурею по землі Руській. Рватимуть її чужинці на шмаття, вести-муть у полон наших людей, питимуть кров її дракони темні, невситимі.

Та час настане! Зійде на гору, названу моїм ім'ям, лицар з зіркою на чолі. І тоді знову об'єднається земля наша, буде вона на віки вічні вільна і славна у колі інших народів-братів. Вірте в той час, браття! Готуйте його! Торуйте стежку гірську лицареві волі!

Поховали звитяжці лицаря Говерлу в найвищій горі карпатській, назвали ту гору його ім'ям.

Чарівна легенда твоєї мами, Іванко. Така може народитися лише в серці волелюбного народу, нескореного віковими потугами чужих і своїх напасників. Глянь — уже заповіт пра-давнього Говерли здійснюється: воєдино збирається земля праруська, українська. І ти, люба лелеко з Карпатських гір, радуєш нас біля стародавнього Дніпра своїми диводзвінними співаночками...

І ще одна дівчинка — Юлія Буйна. Справді, прізвище її дуже відповідає натурі: експан-сивна, гаряча, нестримна. В'ється кучерями чорне, з синім відблиском волосся, ніби у врубелевського демона, а в поєднанні з блискучими очима чорними та вибухом шалених веселощів це створює незабутнє враження. Коли буває сумно, Юлія може миттю розворуши-ти весь клас, захопити якоюсь милою дрібничкою, повести до лісу, чи на річку, помирити задерикуватих хлопців, які зчепилися в бійці.

Батько Юлін зник, коли їй було три роки, деś повівся в мандри. Ніякі зусилля міліції розшукати його не дали наслідків. Мама, котра дуже любила батька, важко пережила його зраду, й тяжко занедужала, і вже не могла ні рухатися, ні працювати. Вона жила під Києвом у будинку інвалідів, і ми інколи всім класом відвідували хвору жінку, яка несказанно раділа таким гостям.

Юлю, мій промінчику бунтівливий! Вірю в твою сонячну душу, в твій полум'яний оптимізм, який не пропаде, не щезне в найтяжчих випробуваннях.

Хлопці — то цілком інший світ. І разом з тим — спів'єдиний з першим, дівчачим.

Я згадую перший, другий класи. Як важко було об'єднати такі відмінні душі в спільноту, в духовний монолог. Було всього — і смикання за коси, і бійки, і їжаки в

сумках та вужі під подушками в спальнях.

Але спільна доля, колективна праця, творчість, навчання розмивали стихійні перегоро-родки відчуження, недовір'я, дитячих образ і ниточки єднання незримо почали проростати між дитячими серцями, міцнішали, вібрували хвилями симпатії й дружби.

Дуже багато допоміг мені в пошуку ключиків до дитячих душ старий кобзар Сміян. Йо-го уроки праці були схожі на якесь музикальне дійство, його прості й щирі слова, які він про-мовляв першокласникам, зібравши їх на пустирі, зарослому бур'янами, заваленому сміттям.

— Гляньте, дітки, — говорив він, — ось перед вами звалище, купа непотрібу. Всі обхо-дять її стороною. А у ваших руках — лопати, граблі. Ось Юля несе в хустиночці жменьку дрібненьких, непоказних зернят квіткових рослин. Все це ніби окремо, розрізнено. І так би воно й було без змін завжди, якби не прийшли сюди ми — творці.

Він почав співати, згрібаючи сміття на купу. Дівчатка кинулися йому допомагати. Потім хлоп'ята вхопилися за лопати, скопували звільнену землю. Так, під пісенний супровід, і посіяли вони на впорядкованому пустирі квіти. Коли скінчилася робота, дід Сміян розчу-лився:

— Ми проспівали пісню праці, діти. Бо справжня праця і є пісня. І всяке діло — пісня, якщо воно сповнене любов'ю до людей. Запам'ятайте це на все життя. Живіть і працюйте так, ніби ви співаєте пісню. Так діяв наш народ навіть у найтяжчі лихоліття.

Щоб підкріпити свої слова, Сміян водив дітей на толоку, й малеча переконувалася в казковій силі єдності праці і пісні. Мої вихованці були вражені ритмом праці десятків людей, котрі натхненно, весело, з піснею й жартами будували хату для свого односельчанина.

— Це взірець того, як люди житимуть при комунізмі, — коротко пояснив дітям дід Сміян після життєвого уроку. — Спливає в минуле роз'єднання, горе, війни, розбій, визиск слабших сильнішими. Прийдешнє, яке ми посіяли у Жовтневі дні, стане епохою радісної, пісенної творчості, коли геній людини стане розкутий і здатний сотворити все, що захоче.

Малюки марили уроками старого Сміяна. Він проводив з ними все літо. В глибині лісів та боліт влаштовував для трудових і військових ігор табір під назвою "Таємничий острів" (звичайно, назва була взята з книг Жюль Верна). Там споруджувались землянки, господарські будівлі, криниця, припасалися картопля й борошно. Ми часто робили вилазки в свій притулок, навіть узимку. Я був радий такому помічникові; маючи добрих наставників, вихованці мої виростили працюючими й людяними.

Минали роки, й ніжність дівчача почала заворожувати звихрені хлоп'ячі серця. І сила хлоп'яча та гордість стала потрібною для дівчаток, як скелястий захисток от вітру для гірської квіточки. Я намагаюся звести воедино, сплести в прегарний вінок такі різні, такі несхожі долі, щоб утворити справжнє сердечне побратимство. Чи є завдання прекрасніше? Якщо старий Сміян з дітлахами творить з пустиря прекрасний квітник, то наскільки ж більші можливості у творця вчителя, котрий може з душ вихованців сотворити радісну симфонію любові й дружби? Та чи відповідає цьому наша виховна

партитура? Чи відчуваємо ми заздалегідь ті поєднання, які творимо? Чи не стануть вони дисонансом замість консонансу? Як боязно мені інколи торкатися до юних і ніжних сердець — таких оголених, таких напружених до дії, таких чутливих до найменшої фальші й брехні!

Вітько Гора — добродушний велет, йому лише п'ятнадцятий рік, а він уже схожий на казкового богатира Підопригору. Недарма ж, певно, прізвище в нього таке: несе в своєму естві хлопчина спадок прадідів, дідів — силу могутню, невичерпну. А з нею й те, що майже завжди притаманне добрій силі: любов до праці, сумирність, лагідність. Побачить Вітько, що ковалі у кузні кують сліпучо-білий шмат заліза, одразу ж просить молота, щоб класти в ту вогняну працю частку своєї сили: вузлуваті м'язи горами ходять під шкірою, сірі очі палають натхненням, радість випромінюється кожною жилкою, кожним живчиком тіла. А застряне десь у багнюці машина, Вітькові неодмінно треба підставити своє плече, щоб допомогти водієві вибратися з халепи. Він готовий у будь-яку мить підставити свою спину, хоч би й дівчатам, щоб вони забралися на яблуню, аби лиш відчувати свою потрібність, овою необхідність для якоїсь живої душі.

З легким серцем відпущу тебе в далеку дорогу, Вітько. Багатьом зустрічним ти прине-сеш радість, полегкість, заспокоєння. Іди, мій молоденький велетню, твердо ступай по рідній землі.

Василько й Сергійко Кремені — улюбленці класу. Чудові біляві близнята. Тонкі, як вербові лозини, завязі танцюристи, витівники й сміхотуни. Скільки химерних штуківин вони вдіяли, користуючись тим, що їх навіть мені важко відрізнати, настільки вражаюча в них подібність.

Женя Сом — рудобровий мовчун. Його блідо-блакитні очі вічно дивляться на все зди-вовано, ніби запитують: "Світе, а чому ти такий?"

Він придивляється до травинки, до залізячки, хмаринки, мурашки, шматка соснової ко-ри чи дроту, ніби хоче щось змінити, утворити, поєднати. "А що, коли зробити ось так? А якщо ще інакше?" Дух одвічної творчості й зміни — ось що таке розум Жені Сом. Певен, рідний край матиме прегарного вченого, інженера, трудівника.

І дуже мені до душі Ванько Першоцвіт та Гриць Діброва. Нерозлучні друзі. Несхожі вони: Ванько худий, довготелесий, жилавий, з гострим поглядом зелених очей, а Гриць — кремезний, чорноокий, м'який, проте у обох характер бродяг, дух одвічних мандрів, роман-тизму і навіть деякого авантюризму. То вони навесні готують плоти, переправляють весь клас на дніпровські луки, то влаштовують цілі баталії біля Бездонної криниці, там де розта-шовано "Таємничий Острів", і ці "військові дії" тривають понад тиждень.

Вчителі наші часто повстають проти такої "розхристаності", але я, наскільки можу, за-хищаю їх, бо знаю — імпульс непокірності та дитячої свавільності не можна пересилити ка-рою, погрозами, бо він — не тимчасовий виплеск зайвої енергії, а вікове нагромадження енергії минулих поколінь. І не душити його треба, а повернути — обережно й з любов'ю — на благо людям. Так і стихію весняної повені неможливо

запрягти сваркою чи наказом, якщо на її шляху не поставити греблю.

І нарешті — Толя Вогник. Весь дитячий будинок пишається ним. Я люблю дивитися в його одухотворене обличчя, коли він замислиться про щось на уроках і дивиться у вікно, навіть не чуючи мене. Про що мріє його душа, куди вилітає, що бачить? Можна лише здога-дуватися про це, читаючи його палкі, не завжди майстерні, але щирі вірші, котрі він пише для стінгазети або для літературного альманаху шкільної літстудії. Республіканська піонерська газета видрукувала кілька Толиних віршів, і ці газети тепер зберігаються в музеї дитбудинку серед документів та експонатів, пов'язаних з долею його вихованців. Тут і лист від Ціолковського, з яким тісно пов'язана Толикова доля.

...Був ураганний вісімнадцятий рік. Наш червоноармійський загін після запеклих боїв з біляками відпочивав на станції Калуга. Командир повідомив бійцям, що в залі для пасажирів виступатиме місцевий учитель, якийсь Ціолковський. Говоритиме про майбуття Землі, про космічні польоти, про зоряне покликання людства. Бійці підсміювалися, здивовано перегля-далися. Які там міжзоряні польоти? Довкола розруха, голод, воші, інтервенти, а смішний дивак правитиме теревені про небесні діла! Краще б допоміг повантажити дрова для Москви, столиця замерзає. Організувати пасажирів, біженців для цієї справи, а не базікати про химе-ри!

— Якраз з цією метою він і виступатиме, — сказав командир. — Чекісти попросили його запалити людей, вселити в їхні душі оптимізм, надію.

— Ну й ну, — знизували плечима червоноармійці, але все-таки рушили до пасажирсь-кого залу. Там, як завжди, кипів людський прибій, кричали діти, жінки сварилися з началь-ником станції, стогнали поранені. В повітрі плив тяжкий дух від немитих тіл і сотень цига-рок. На столі біля буфету стояв непоказний худорлявий дідок у пенсне, щось говорив, жес-тикулюючи. Спочатку нічого не було чути, але потім сталося чудо: лемент і гам хвилями відкочувалися до стін, а біля дідка утворювалось коло спокою, тиші, якоїсь магічної переконливості. І в тій тиші лунали вражаючі слова про вселенське призначення людини, про її могутність, про її приховану красу й невмирущість. Він казав, що революція розковує суджені сили трудящих, які віками експлуатувалися для забаганок підлих і нечесних лихварів. Тепер ці сили спрямовуються на подолання злиднів і нещасття, на створення основи нового, казкового світу єдності, творчості, радості. Він малював перспективи виходу людей у космос, міжзоряних мандрів, контакту розумних істот різних планет.

— Ви тримаєте в своїх руках власне прийдешнє, — сказав на завершення Ціолковський, зворушений увагою слухачів, — Ви й побудуєте його! Бо кому ж і творити красу, як не вам? Ви сієте, збираєте врожаї, ви годуєте світ, ви споруджуєте будівлі, творите машини, ви — творчі руки великої природи і її улюблені сини! Вас довго тримали в рабстві, але тепер — досить!

— Баста! — захоплено тріснув долонею по буфету якийсь широкоплечий червоноармієць у будьонівці. — Дайош майбутнє!

— Дайош! — захоплено гримів зал. Репетував і я, вражений, збаламучений почутим, закоханими очима пожираючи розчуленого дивака, котрий скромно протирав

скельця пенс-не. І сталося чудо: всі пасажирини, червоноармійці дружно взялися до вантаження ешелону, — дрова для Москви були відправлені через кілька годин.

Пізніше, взнавши в чекістському відділі адресу учителя, я вільним вечором несміливо постукав до ветхого будиночка.

Була розмова під зорями. Я забув про холод, про час, забув, де я і що зі мною. Ціолковський заворожив мене своїм надлюдським оптимізмом, збереженим серед нерозуміння і скепсису колег, серед ворожості й кпинів, серед убогості й нестатків. Потім Ціолковський повів мене до майстерні, показав моделі ракет, креслення дирижаблів, фанта-стичних пристроїв. Подарував мені свої книжечки. Я у вільний час прочитав їх, не вірячи тому, що там було написано: про всемогутність людського розуму, про об'єднання мислячих істот всесвіту, про невмирущість кожного атома, про віталізуючу силу життя, яке, виник-нувши на тій чи іншій планеті, одухотворює космос, вдосконалюється, стає господарем безмірності.

Було ще кілька зустрічей. На прощання учений запитав:

— Ким ви хочете бути?

— Учителем, — непевно відповів я. — Але тепер, коли прочитав ваші книжки...

— Тим більше, — засміявся Ціолковський. — Учитель — найкраще покликання. Ще ж майже нічого не зроблено. Революція лише почала розчищати чортополох на суспільному полі. А хто буде сіяти? Треба нових, романтичних сіячів. От і вирощуйте їх. Готуйте майбутніх дослідників всесвіту.

Пізніше, після демобілізації з Червоної Армії, я закінчив учительську школу. Викладав у різних учбових закладах. Заочно скінчив інститут. А на початку тридцятих років мені до-ручили сформувати новий дитбудинок у Сміянах над Дніпром. Треба було одремонтувати напівзруйновані панські дачі, завезти парти, наочне приладдя, все необхідне для прийому дітей. Дуже допоміг мені в цьому Василь Сміян.

Поглинутий турботами, я не забував про Ціолковського. Влітку тридцять п'ятого року знову відвідав ученого, вже прославленого на весь світ. Він мешкав і працював у новому бу-динку, але здоров'я його кришилося, згасало. Проте прийняв він мене радісно й щиро. Я йому оповів про свою мрію створити шкільну обсерваторію, яка б стала пропагандистом астрономії, фантастики, космічних ідей майбутніх польотів. Учений підтримав ці задуми, дав поради, подарував наукову бібліотечку. Обіцяв написати дітям листа.

Вже вийшовши від Ціолковського, я побачив біля хвіртки маленького обірванця. Йому було років дев'ять. Підійшов до хлопчика, почав розпитувати — хто він і що. Сирота, підкинутий у дитбудинок під Черніговом. Переглянувши фільм про політ на Місяць, вирішив втекти і зустрітися з дідом Ціолковським, щоб полетіти з ним разом до зірок. Ось так цей юний романтик опинився в Калузі.

Я змушений був повернутися до вченого, вибачився, розповів про юного романтика. На очі ученого набігла сльоза. Він розчулився, покликав дружину. Та пригостила хлопчика мо-лочною кашею, яблуками. Юний бродяга одразу відчув себе як удома, зацікавився слуховою трубкою Ціолковського, яку той приставляв до вуха.

Показавши на широке місце труби, хлопчик раптом заявив:

— Ось тут можна поставити ракети... А всередині — каюти, харчі, паливо. І можна летіти до зірок!

— Он як! — розвеселився учений, обнімаючи за спину хлопчика. — А навіщо летіти? З якою метою?

— А бити буржуїв на інших планетах! Щоб усі були Щасливі. Щоб діти всіх планет раділи, і вчилися, і літали між зорями... в гості один до одного.

— Чудово! — розчулився Ціолковський. — Ось тільки щодо буржуїв — то сумніваюся, що в інших світах їх достатньо. Думаю, що в нашому зоряному всесвіті вже більшість планет досягли високого рівня співжиття і пізнання, що в них навіть таке поняття, як "буржуй", зникло.

— А чого ж вони не прилетіли до нас помагати? — здивувався хлопчик. — Якби були, то прилетіли б скидати царя і буржуїв. Ми ж помагаємо іншим людям, де треба визволяти рабів?

— Гм, гм, — розгубився Ціолковський. — Мабуть, усе-таки, це наша власна справа — визволитися. Свобода, дана силою, не буде власною. Якщо сам не прагнеш свободи, значить, не хочеш знайти шлях до визволення. Он ми самі взяли за зброю, власними силами відстоюємо свою свободу. І здобуваємо її.

Хлопчик задумався. Оченята блиснули.

— А все-таки треба летіти! І визволяти! А далі — хай собі... як захочуть.

— Ну, ну, — примирливо всміхнувся учений. — Хай так! Виростаєш, вивчишся на інженера, збудиш ракету — й лети визволяти... Діло святе! Голос дитини — голос божий, так казали древні.

— Що будемо робити з цим мрійником? — заклопотано запитав Ціолковський.

— Заберу з собою, — вирішив я. — Такі хлопці мені до душі. З Черніговом домовлюся.

— Радий, дуже радий, — щиро зрадів учений. На прощання він написав листа дітям нашого дитбудинку:

"Дорогі діти! Перед вами пройшли гіганти думки й праці. Ви стаєте на сходинки, які вони мурували. З їхніх плечей ви побачите таємничу далину великого й вічного живого космосу. Листя поколінь жовкнуть і опадають, але завжди зеленіє вічне Древо Життя, як писав великий поет Гете. Наші діла й творення, думки й мрії — невмирущі!

Ідіть далі й далі, по шляху, прокладеному батьками, і вплийте свою творчість у полум'яну ріку космосу.

Ваш К. Е. Ціолковський"

...Більше я не побачив його. Проте й досі усміхнені очі зоряного мрійника дивляться на нас зі стін шкільної обсерваторії, він завжди присутній при наших бесідах, дискусіях, при обговоренні астрономічних чи фантастичних проблем, при розмовах про прийдешнє. Його приглушений, тихий голос я чую, коли гляну на обличчя Толі, бо доля хлопчини нерозривно пов'язана з пам'яттю про вченого.

Ми дали хлопчику прізвище Вогник. За палкість у судженнях, за вогнистий,

безкомпромісний характер, за щирість і сміливість, за всеосяжну здатність до фантазій і мрій. А ще тому, що Толя фанатично любив вогонь і всі його вияви — сонце, грозу, пожежі. Незабаром після того, як я його привіз до Сміянів, розгулялася велика гроза. І я був свідком того, як Толя разом з кількома учнями танцював у екстазі під грозовим небом, щось по-дикунському вигукуючи. Я тоді нагримав на нього, бо злякався, щоб діти не похворіли. На-ступного року це повторилося. І тоді я делікатно запитав хлопця, що це означає. Він якийсь час м'явся, потім пояснив, що недавно прочитав старовинну книжку про Геракліта Темного, де вичитав, що огонь — творяще начало світу, вічнодіюча сила природи.

Мене вразила така передчасна зрілість хлопчачого мислення. Він не по літах розумів суть вогню, як вічне віддавання й горіння, як знищення всього несуттєвого, очищення від мізерності.

Мій кароокий хлопче! Чи не ти живе продовження духу прадавніх кобзарів? Бо звідки твоє козацьке обличчя, пісенний талант, музична душа? Задумливість, елегійність, а разом з тим — незламна рішучість.

...Співають треті півні. Блякне небо на сході. Настає новий день. Жаль розлучатися з вами, птахи мої рідні, навіть тут, на папері. Вічно б думав про вас, тримав би в серці, щоб ніщо зле й лихе не торкнулося ваших душ.

Який страхотливий сон! Ніби я прополую свою грядку. А на ній соняшники, незабудки, троянди, стебла кукурудзи, парості жита, ячменю. І в них я пізнаю своїх вихованців. Диво дивне — не мають вони ні облич, ні рук, ні постатей людських, а я знаю, що це вони — мої кохані діти.

Зненацька чути гуркіт з-за обр'ю. Дивлюся, а між хмарами летять літаки: і так багато їх, ніби зграї риб у плині Дніпровському влітку. Кидають літаки бомби, палає земля, горить страшним вогнем. Все ближче пожежа, а я з жахом думаю — куди ж я подіну мою грядку, як захищу її від нещадного полум'я?

Ось уже близько чорні змії, дихають вогнем, і падають мені під ноги стебла соняшників, квіти троянд. Я хочу прикрити їх собою, та гаряча хвиля перерізує мене болем, і я прокидаюся від жаху й хвилювання..."

Мелодія восьма

"ДОРІВНЯТИСЬ ДО СЕБЕ!"

(З щоденника Громогря)

"...Провели чудовий вечір "Мрія про грядущє". Було багато гостей — учителі з середньої школи, новий завклубом Горенко з дружиною, нашою вчителькою, трактористи, кілька молодих дівчат — доярок, навіть голова колгоспу Герасим Степанович причвалав, одягнувшись для такого випадку в шевйотовий костюм.

Я сказав присутнім коротке вступне слово:

— Любі діти, дорогі гості! У клекоті життя мало хто задумується, а що ж означає саме поняття: жити? Звичайно, багато людей посміються над таким запитанням. Жити — значить працювати, дихати, рухатись, їсти. Але і тварини, й комахи теж рухаються, дихають, їдять. Людина має над ними велику перевагу, чудовий дарунок — привілей

мислення, розуму, мрії, фантазії. Людина перша серед усіх живих істот задумується над своїм покликанням, призна-ченням. Якщо в зерні рослини життя проявляє спою глибинну сутність позасвідомо, то мис-ляча людина збагнула, що жити — це вічно мінятися, трансформуватися, покращуватися са-мому і покращувати все довкола, руйнувати нікчемне й формувати нове, позитивне, бачити прекрасне в довколишніх явищах і об'єднувати його в цільність, у гармонію буття. Ми збагнули, що людина — бездонна можливість творення і мрії, прагнення й осягнення. Жити — це виявити в собі неосяжні можливості, або, як прекрасно сказала Леся Українка, ДОРІВНЯТИСЬ ДО СЕБЕ!

Лише тепер, після Великого Жовтня, мільйони дітей дістали можливість мріяти про найголовніше: про своє покликання, здійснювати найважливіше — дорівнятися до себе! Бо раніше, при панській сваволі й церковній темряві нас заганяли у релігійно-містичні загороди, принижували, застрахували, змушували стати на коліна перед грізним паном, суддею, попом, жандармом, обплутували павутиною міщанських забобонів, реакційних ідей.

І ось тепер ми вільно збираємось для обговорення питання, яке тисячоліттями хвилю-вало великі уми й серця: якою стане людина, як зміниться світ від нашої праці, творчості, які можливості відкриваються перед нами після нашої революції.

У нас нема певної програми вечора. Регламент відсутній. Якщо виступаючий говори-тиме цікаво — хай говорить скільки захоче, якщо нецікаво, нудно, — ми його зупинимо. До-мовилися?

— Згода! — радісно заплескали в долоні мої вихованці.

— Анархія, — закрутив головою голова колгоспу. — Такого туману ти напустив, Іване Йвановичу, що сам чорт ногу зломить. Смысл життя! Дорівнятися до себе! Те, що дідам на-шим було просто, ти затуманюєш. Жити — це просто жити.

Вихованці відверто засміялися, не стримали посмішок і гості. Голова завважив це, на-бичився.

— А що, хіба не так кажу? Треба працювати, виконувати плани — буде більше хліба, м'яса, молока, то буде і все інше, книги там усякі, кіно, концерти чи гуляння... Якщо ж тільки мріяти, в рожеві тумани поринати, то дідька лисого вимрієш, а не майбутнє. Хіба не-правду кажу?

— Хто хоче відповісти Герасиму Степановичу? — запитав я серйозно.

Підвівся Толя Вогник, мовчки озирнув зал. Усі здивовано дивилися на нього. Ця хви-линна тиша ніби пробудила щось у душах присутніх, у багатьох очах спалахнули вогники очікування. Я теж ніби вперше подивився на свого улюбленого вихованця. Високий, гінкий, як молоде деревце, він здавався вже цілком дорослим, зрілим. Дві гасові лампи давали об-маль світла, і все ж їхні відблиски, мов зорі, мерехтіли в його темних, як дві кринички, очах. Він звів погляд угору, під склепіння шкільної обсерваторії, яку ми побудували на горищі головної будівлі. І мабуть, саме в цю мить мовчання присутні відчули всю Дивність, казковість, винятковість нашої зустрічі. Очі Ціолковського усміхалися з портрета, підбадьорювали, і я завважив, як Толя на хвилюку

торкнувся своїм поглядом вченого. Потім взяв зі стіни свою кобзу і раптом сказав:

— Спочатку я заспіваю пісню. В ній — те, про що я думаю.

І він заспівав — тихо, тривожно, схвильовано:

Вічна тайна кличе нас,

Вічна тайна кличе.

Птаха-вожака наказ

В просторі курличе:

— Вилітайте в рідний край.

Всі, хто має крила,

Жде нас ясний небокрай,

Жде Вітчизна мила.

Таємниці поклик чуть

В обрії іскристім,

Крила лебедів несуть

У висоти чисті.

Розривай завісу сну,

Ніби павутину.

Линь у неба глибину,

В долю лебедину...

Так же раптово, як почав, Толя й обірвав свій спів, і як досвідчена людина, а не підліток, промовив:

— Усе, що сказав Герасим Степанович, — правильно. Але то правда однієї тільки миті, тієї, коли ми, справді, повинні косити, доїти, сіяти, копати, орати, їсти. Голодному — одна думка: наїстися! Але навіть голодний одвернеться від вишуканих страв, досхочу наївшись. А ми давно вже не голодні й не холодні. І тому жадібно прагнемо пізнати головну тайну, ради чого з'явилися в цей світ. Гарно сказав Іван Іванович, повторивши слова Лесі: дорівнятись до себе! А як це важко, бо ми й самі безмірні, як небо. Дорівнятись до себе — це вічно пізнавати таємниці світу, покращувати його, захищати від мертвечини, думати про зустріч з далекими розумними братами. Погляньте на стіну. Ось висить лист, якого нам написав Ціолковський ще в тридцять п'ятому році. Там є рядок його заповіту: "Ідіть далі й далі, по шляху, прокладеному батьками, і вплийте свою творчість у полум'яну ріку нев'янучого кос-мосу..." В одній фразі стільки глибини! Вчений бачив довкола тільки глум, сірість, міщанство, убогість. І зумів піднятися над усім цим, зумів дорівнятись до себе, мріючи про чудове прийдешнє людства. Діждався нашої великої революції, коли вже не одинаки, а тисячі людей підхопили його естафету. Ми знаємо його мрії. Ці мрії — не утопія. Ми віримо, що вони вже тепер починають здійснюватись, бо ми приймаємо їх, як свою програму життя. Чуєте, Герасиме Степановичу? Не як казка, а як програма життя. Ми підемо вчитися далі, оволодіємо новими знаннями, засадимо рідну землю чудовими садами, зробимо щасливими всі народи нашої країни, а потім вирушимо у зоряні краї, назустріч вічній тайні. Ви скептично усміхаєтесь. Але ми твердо віримо, що наша мрія — реальність

якщо не сьогоднішнього, то завтрашнього дня. Ціолковський мріяв, що людина в недалекому майбутньому вийде у космос. А ми вже віримо, що першими досягнемо цього, бо мрія Ціолковського оволоділа мільйонами наших дітей. Хто зупинить таку мрію? Учений бачив міжзор'яні міста на інших планетах, бачив космічні станції, на яких житимуть і вивчатимуть таємниці всесвіту наші люди. І це буде, це прийде. Коли? Я вірю, що ми будемо свідками цього. А далі — польоти до інших планет і зірок, зустрічі з іншими мислячими істотами далеких світів.

Слухали Толю заворожено, навіть голова розкрив рота від подиву. Хлопець ще довго викладав свої міркування з приводу прийдешнього, малював конкретні обриси життя XXI віку, як вони йому ввижалися, і ніхто його не зупиняв, не обривав. І лише коли він замовк і сів, наш фізик Сергій Гнатович, докірливо похитуючи головою, промовив:

— Все добре, Толику! Як фантазія, це прекрасно. Але гадати, що це реальність недалекого майбуття — наївно. Ми ж з вами вивчаємо фізику, хімію, математику. Можемо провести розрахунки, визначити: чи є в нашому розпорядженні такі ресурси, такі сили, щоб вирватися в космос? Теоретично — так! А практично? Потрібні гігантські кораблі, стільки цистерн пального, що ніяка конструкція не витримає. Тут потрібна інша технологія, інше паливо... та й багато чого іншого. Таке буде, може, лише років через сто-двісті. Не раніше...

— Ото ж бо! — вдоволено кивнув голова. — Не залітаймо так далеко. А то спіткнемося.

— А ми віримо! — палко відгукнувся Толя, і його підтримали десятки голосів вихованців дитбудинку, молодших і старших. — Віримо!

— Мрійте! — махнув примирливо рукою Сергій Гнатович. — Хто ж забороняє мріяти? Але від землі не одривайтесь!

Попросив слова Микола Горенко. Він з такою любов'ю глянув на Толика, що здався мені його старшим братом: такий же високий, одухотворений, експансивний, з таким же по-глядом, заглибленим у прийдешність.

— Якщо не відриватись від землі, — сказав він, — то не можна й полетіти. Знаю, що Сергій Гнатович сказав це фігуально, але слово треба вживати точно. Життя в своїй суті — вічний відрив від землі, прагнення розірвати свою скованість у зерні, в атомі, виявити сили, які приховані у власних надрах, сили творення. І не просто виплеснути їх, бо такий виплеск може бути й катастрофічним. А виявити ці сили гармонійно, тобто сотворити красу. Складаючи мелодію, сіючи хліб, будуючи кораблі та будинки, прокладаючи дороги в тайзі чи мріючи про польоти до зірок, як ось тепер, ми співаємо пісню життя, ми вливаємо її до великої симфонії творення нового світу, який мрійники назвали комуністичним світом. Це буде світ втіленої мрії мільйонів наших попередників. Ще недавно ми перебували в огні громадянської війни, знемагали від голоду й холоду, долали розруху, запалювали вогники освіти серед суцільної пільми нещастя. Та й нині оточені лютими ворогами, що готові розтерзати нас. Але ми — перемогли. Бо ступили на шлях нового творення в ім'я всіх людей світу. Нинішній вечір, особисто для мене, також, хай і маленьке, свідчення такої перемоги. Бо про-

будити до гармонійного, прекрасного творення дитячі душі може лише суспільство, яке зли-ло свою волю з волею самої творящої природи.

— Ну, напустив туману Горенко, — розвів руками голова. — Ще густішого, ніж Сміян... Але нічого, нічого! Я хоч і закручений у своїй веремії, але теж дещо тямлю й бачу. Ваші діти правильну лінію отримують. Не білоручками виростуть, не базіками. Може, й над-то кучеряво промовляють, але то, певно, справа смаку... Ми — люди минулого, ви — нові паростки. Але не дивіться на нас осудливо. Дій — ваш корінь, і ваш цей... що ото дивиться зі стіни... Ціолковський... правильно сказав: ви дивитеся в майбутнє з наших плечей. Тримай-теся ж на тих плечах міцно, і не дуже товчіться, щоб не зробити нам боляче. Що — хіба не так?

Вихованці сміялися, щиро сприймаючи репліку голови.

Виступали вчителі, учні, навіть деякі трактористи. І я відзначив, як розширився світогляд наших людей, як вільно вони ширяють думкою у глибини віків і світів, як зацікавлено обговорюють питання, котрі ще недавно бул привілеєм лише поодиноких мислителів. І уявлялося мені, паче в ті Жовтневі дні сімнадцятого зруйнувалася якась тисячолітня гребля, розметалися вкриті мохом вікові мури, і буйна стихія закутого народного духу рве всі перепони, ламає всі заборони, виходить на широкі простори вільного вияву. Стогнуть камені, плачуть уламки греблі, але поля й луки радіють життєдайним потокам, бо знають: після весняної повені піднімуться на полях і луках буйні жита, трави і квіти.

...Останній день грудня. Новорічний вечір. Усі щасливі, урочисті. Може, трохи тривожні, може, трохи тужливо-елегійні. Ні зайвих слів, ні помпезних промов. Кілька слів напуття сказав я, вчителі, були пісні, самодіяльність, танці. Прийшов і Горенко з дружиною.

Особливо сподобалися всім співаночки Іванки. Вона одяглася в гуцульський стрій і ра-зом з Толею Вогником танцювала коломийки.

Коли скінчився вечір, я попросив своїх вихованців зібратися окремо в класі. Кортіло сказати їм щось особливе, відкрити душу навстіж, та я спромігся лише на коротке слово:

— Мої друзі! Незабаром ваші іспити випускні. Та ще лишається один-єдиний, останній іспит — іспит життя. Найважчий. Тривожуся, чи зумів підготувати вас до нього?

Катя Гірка мовчки вийшла з-за парти, поцілувала мене. Всі кинулися вслід за нею, обнімали мене, щось галасуючи. Я, здається, плакав від розчулення й наприкінці вечора по-просив, щоб вони за день-два написали останній свій шкільний твір на тему "Нащо живе лю-дина?" Не для оцінки, а на пам'ять своєму вихователю.

Якесь солодке спустошення. Я ніби бджола, яка наліталася над полями, над квітучими луками, обважніла од нектару, а потім віддала його у спільний вулик, а сама, втомлена й по-рожня, знову готується до нелегкого польоту.

Будуть нові діти, нові обличчя, нові серця. Чи замінять вони цих — неповторних, єдиних? Адже кожен з них — сльозина моєї муки, сміх моєї радості, мовчання моєї

тривоги.

Минуло три дні. На моєму столі зошити вихованців. На кожній палітурці напис: "НАЩО ЖИВЕ ЛЮДИНА?"

Хвилююся, відкриваючи палітурки, ніби двері до таємничого світу; що побачу там, чи є там паростки з тих зернин, котрі сів і поливав, чи розростаються вони, чи готові до суховіїв, морозів і гроз?

ТОЛЯ ВОГНИК

Нащо живе людина? Мені інколи здається, що слово безсиле, коли нема взаєморозуміння. Пишучи це, я сиджу в лісі на пеньку і намагаюся спіймати, загнuzдати дум-ку, передати її смисл і суть на папері... Де там!

Вона тане у високості, як імла, скаче іскрами, пурхає жар-птицею з рук. Лишається ли-ше ніжний запах, попіл від щезлого полум'я, відлуння чудо-слова.

Та все ж таки щось лишається. І того лишку досить для вас, мій дорогий наставнику, мій батьку, бо ви, я це добре знаю, вмієте читати й там, де нічого не написано...

Нащо живе людина?

Щоб зв'язати воєдино все, все на світі: людину й сонце, зірки і птахів, метеликів і квіти, слово й мовчання.

Я вже давно дивувався, чому це так: існують розрізнені слова: "тихий, віяти, степ, ла-ни". А приходить людина і ласкаво промовляє: "Тихесенько вітер віє, степи, лани мріють..."

І ми чуємо музику. І плачемо від дива. І завмираємо від щастя, що по нашій землі прой-шов такий чудотворець слова.

Мій учителю, а хіба неможливо ВСЕ поєднувати так, як це робив Тарас Шевченко зі словами? Хіба неможливо, щоб у майбутті, коли ми побудуємо комунізм, люди стали поета-ми? Адже в зародку кожного з нас усе це вже є! Подумати тільки!

Виходить у поле сіяч — і лягає в землю золотиста строфа грядущого врожаю.

Ласкава рука садить у щедрю землю ніжний саджанець — і дзвенить у просторі прозо-ро-зеленава гілка натхнення й краси, квіту й солодкого плоду.

Падає молот на розпечений метал, і на ковадлі жевріє орало чи залізна троянда.

Зустрічаються невідомі люди, і нова квітка дружби й любові дарується нашій планеті.

Мені часто ночами мариться такий світ, де нема муки й сваволі, грубощів та гниття. Де лише гармонія й поезія праці, творче горіння. Ви, напевне, смістеся наді мною, вчителю? Скажете, у світі ще стільки горя й сліз, крові й смертей...

Так, я не сліпець, і знаю: доки плачуть іспанські сироти над полеглими батьками своїми, доки фашисти топчуть Європу, доки в світі вмирають від голоду діти в Африці, доки у в'язницях знемагають борці за свободу, треба нам готуватись до вирішальних боїв. І ми готуємося захистити свою країну і свою далеку мрію. І я й мої друзі, ваші вихованці, готові вступити у бій з ворогами. Для такої зоряної миті й живе людина, щоб ніхто у неї не вкрав, не розтоптав її мрію.

МАРТА СТЕБЛИНА

Нащо живе людина?

А для чого корінь?

А листя кому потрібне?

Щоб спіймати ласкавими долоньками сонячний дощ променів, перетворити його вкупі з теплими й небесними зливами в тужаву, тремтливу прозору плоть зеленого життя. Щоб розквітла на дереві, на кущі, на бадилині квітка.

А квітка навіщо?

Ой, це найсмішніше запитання. Хіба можна жити без квітів? Учителю, невже хтось мо-же жити без квітів?

Я не вірю в це. Я не уявляю собі світу без квітів. Може, квітки на Землі були прелюдом людини. Ми ж вивчали ботаніку й знаємо, що раніше, в доквітковий період, на планеті жили тільки дракони й чудиська — жахливі рептилії: повзаючі, літаючі, плаваючі. А довкола — непролазні хащі хвощів, плавунів, папоротників. І жодної квіточки!

І тільки коли все те відмерло, саме тоді з'явилися на планеті квіти. Раптово. Ніби дару-нок сонця. І ссавці завоювали землю, приготувавши стежку для людини. Чи не було це дією квітки — поява людини? Чи не допомогли квітки своїми плодами, листям, запахами усунути драконів і сотворити людину? Чи не є ми — діти квіток? Чи не ждуть квіти від нас того ж самого — боротьби з потворностями життя і сіяння краси на Землі та інших планетах!

Може, ви усміхнетеся моїй мрії. Але я хочу вірити, що ми йдемо до такої епохи, коли люди стануть, як квіти, — прекрасні, всевідаючі, невмирущі, сонячні. Ми — будівники цієї епохи.

ВІТЯ ГОРА

Нащо живе людина?

Ми вивчали, учителю, в школі історію народів світу. Ще недавно люди були дикі й забобонні. Боялися грози й бурі, вулканів та повені, пожежі й наглої смерті. Поклонялися вигаданим страшилицям, тремтіли від кожної тіні. Цілий світ оповила вигадка жерців про жорстокого бога. І прекрасний герой Джордано вмер на вогнищі за те, що побачив у небі не лиховісних богів, а зоряних братів.

Вік за віком герої прорубували широкий шлях серед хащ незнання й страху. І ми вже бачимо далеко-далеко: навіть у невидимості сягає наш розум, куди раніше жахалася линути думка. Я відчуваю, як у мене виростають крила. Не з пір'я, як малювали колись у янголів старовинні живописці, а з розуму й праці. Вони нетлінні, вчителю, і вічні — крила людини.

Нащо живе людина?

Щоб дику колись землю зробити квітучим садом. Щоб прокласти шляхи поміж горами, щоб напоїти спраглі пустелі джерельною водою. Щоб жити однією сім'єю по всій планеті. Щоб кувати розпечене залізо і милуватися золотистими іскрами з-під молота. Щоб садити яблуні й дарувати дітям пахучі, смачні плоди. Щоб прийти на

поміч скривдженим, як це ро-били наші герої в Іспанії.

Нащо живе людина?

Щоб перетворити Землю на зоряний самоцвіт, стати сонячним молотобійцем. Щоб засівати зернами нашої правди інші світи, про які ми недавно говорили з вами, про які писав Ціолковський.

Я не дуже розфантазувався, учителю?

Вірю, що ні. Недарма ми захоплюємося подвигами Чкалова і Папаніна, Корчагіна і Щорса! Недарма мені солодко-тривожно, коли я дивлюся в зоряне небо, або в очі блакитній незабудці, або в обличчя старої жінки, котра любо вишиває мереживо на сорочечці своєму синові.

Чому мені здається, що одна й та ж блакить мерехтить у пелюстках квітки, і в склепінні літнього неба, і в очах нашої Іванки? І ніби та сама нитка тче візерунки на вишивці, і між зорями, і жилочку в листочку подорожника, і синюваті вузлуваті жили на руці трудящої жінки?

Недарма живе справжня людина, вчителю. А навіщо? Не можу про те до ладу сказати. Хисту не маю. Може, колись, як виросту...

ВАСИЛЬКО І СЕРГІЙКО КРЕМЕНІ

Нащо живе людина?

Ми разом про те напишемо. Разом з'явилися в цей світ. Хотілося б разом піти з нього — і щоб недаремно піти. Разом потрапили до вас, довго літ грілися біля вашого серця. Разом сиділи в сосновій посадці вночі, міркували, про що писати?

Нащо живе людина?

Для гри.

Не дивуйтеся, вчителю. Не ставте нам поганої оцінки за таку легковажну відповідь. Заждіть хвилинку, ви все зрозумієте.

Пам'ятаєте, ми були в звіринці, у Києві? Ви нас водили до різних вольєрів — до тигрів, верблюдів, левів, вовків, гадів. Але особливо нам сподобався вольєр молодняка. Там жили спільно різні звірята: оленята, вовченята, левенята, рисята, ведмежата, козенята і багато інших дітлахів звіриного племені. Нас дуже вразило те, що вони разом тішилися, гралися, веселилися.

А ще згадайте, як легко йдуть людські діти до незнайомих людей, як довіряють їм. Як легко знайомляться Діти різних націй і рас, без всяких забобонів, ритуалів, етикетів! Що їм релігії батьків, їхній суспільний стан чи колір шкіри?

Всім хочеться одного — веселої гри.

Як нам весело, коли ви з нами йдете на дніпровські луки, і ми щасливо говоримо там про тайни світу, про подвиги предків, про красу праці й кохання, поезії та казки. І чому нам сумно, коли деякі вчителі гризуть нас, сварять, дорікають? Чому ви ніколи не примушували нас, учителю, і ми знали завжди все, що б ви хотіли від нас, і діяли так, щоб заслужити бодай ваш схвальний погляд.

Бо ви, нам здається, знайшли закон веселої гри, яка закладена в самій природі!

Нащо живе людина?

Щоб змести з лиця землі тиранів, гнобителів, ледарів, хитрюг, убивць та злодіїв.
Зни-щити фашистів, визволити всі народи від катів.

А потім розпочати прекрасну творчу гру.

Гратися з ріками, щоб вони давали нам світло і силу, гратися з океанами, пливучи до невідомих країв, гратися з зірками, прохаючи їх відкрити свої таємниці, гратися з квітами, деревами, засаджуючи прегарними садами нашу прекрасну Землю, гратися з іншими людь-ми, запрошуючи їх до вічної радості й творчості, — ось для чого має жити людина.

КАТЯ ГІРКА

Нащо живе людина?

Сумне це запитання, учителю. Ви не розгніваєтесь, що я так відчуваю? Якесь воно неправомірне. Я розумію, що воно важливе. Але щось тут не так...

Навіщо жив мій тато? Щоб жила я. А чому він загинув — так рано, так трагічно? А я навіщо? Щоб жив хтось Інший? А той інший? Щоб було людство. А людство навіщо? Де міра, де смисл для відповіді на це запитання?

Його нема.

То, може, й питання це не так поставлено?

Я милуюся сходом сонця, небувалими переливами барв, відтінків, мелодійних кольорів. Навіщо я ними милуюся?

Я насолоджують мелодіями народних пісень, голосом Оксани Петрусенко. Навіщо я ними насолоджуюсь, для чого?

Я люблю вас, учителю, за все-все, що ви мені передали, за все те, чого й самі ще не знаєте. Навіщо я вас люблю?

І все-таки — відповім. Щоб виявити себе, свою суть — велику чи нікчемну, погану чи прекрасну. Як зерно жита породжує лише житній колос, як соловейко співає лише по-солов'їному, так і людина повинна виявити себе: хто вона! Що в ній переважає — мізерна душа чи герой, слимак чи небесний сокіл? Ви казали позавчора про останній іспит, учителю. Так ось моє слово: людина живе для іспиту своєї душі, розуму, серця. Який іспит належить здати мені? Може, як Раскова або Гризодубова, пролетіти над світом, може, виростити небу-валий колосок пшениці. Хто скаже! Знаю лише одне: я складу той іспит так, щоб ви пишали-ся мною.

ГАЛЯ КРЕВНА

Для чого живе людина?

Народити — як це здорово, учителю!

Чорна рілля, холодна осінь. А з-під землі витикається, тягнеться до сонця парость ози-мини. Будуть морози, сніги, люта зима. Але знає парость — настане весна. І тоді почне буяти лан жита чи пшениці.

Як це прекрасно: не було нічого, гола земля, зернята-сироти в холодному ґрунті... а потім — море хвилястої пшениці.

Це чудо!

Нащо живе людина?

Щоб народжувати дітей, квіти, речі, поеми, добрі мислі, машини, людяні почуття. Скільки можна народити чарівного, дивовижного!

Людина сумна. Ти їй скажи тепле, ласкаве слово, і вона опроміниться ласкою, і ти вве-деш її в світ любові й ніжності. Адже правда, учителю? Скільки разів ви зводили нас у світ мрії й подвигу? Дякую вам за це — завжди, завжди.

А дитя... Народити дитя... Як гарно сказав Тарас: "Нічого кращого немає, як тая мати молодая з своїм дитяточком малим..."

Розкривати новонародженому прекрасну основу світу, творити його душу, допомогти розквітнути його серцю — ось для чого живе людина. Стати східцями, по яких у нескінченну далину пройде людська сім'я — ради цього я хочу жити й умерти.

ЮЛЯ БУЙНА

Нащо живе людина?

А нащо питати? Треба просто жити, і все. Бігати по калюжах під грозовим дощем, ло-вити теплі краплі розкритим ротом, і сміятися разом з громами. Мені поміг це збагнути Толя Вогник. Ще кілька років тому. Він прочитав нам легенду про Геракліта, про його вчення, де огонь, блискавиця — основа буття. І ми тоді захоплено слухали свого товариша, і танцювали під грозою, даючи клятву один одному: завжди горіти, але не тліти, не киснути; освітлювати собою шлях, по якому йдемо ми і йтимуть за нами.

Я легковажна? Хай так!

Ви, мабуть, не бачили, як я качалась по траві разом з подругами. Точнісінько так, як це роблять лошата чи коні. І не здогадувались, як вечорами "геракліди" (так ми назвали нашу спілку) танцювали довкола вогнища дикунські танці або водили хоровод, галасуючи несамо-вито від захоплення й надміру радощів. Мабуть, осудливо похитуєте головою і кажете: "Ай-я-яй, Юлько, як тобі не соромно; тобі поставили таке серйозне запитання, а ти мелеш казна-що!"

А що я можу вдіяти, коли з мене пре якась шалена енергія, мене торсає, кидає, штовхає до якоїсь дії.

Нащо живе людина?

А щоб навіть на маленькому човні чи кораблику перетнути океан і досягти іншого бе-рега. А коли не стане сил, то хоч і вмерти від спраги й голоду під палючим південним сон-цем, чи в полярних льодах, але й смертю своєю прокласти стежку для інших шукачів.

Щоб посадити деревце в степу, не для того, щоб самому з'їсти плід з нього, щоб той плід був до смаку нащадкам, котрі згадають садівника добрим словом. Щоб оповідати казки дітям, слухати дівочі пісні на вигоні, мовчати в самотині, поринаючи думкою в глибину власного серця.

Жити просто, отак, чудово!

Йти в життя, чекати когось, омріяного, незамінного, — зустріти його чи й не зустріти і знову йти і палко мріяти, може, й плакати від самотини, але не скиглити, не скніти.

Мабуть, я надто багато наговорила. Та це ж не шкільний твір, це те, що лише для

вас — щира мова моєї душі, учителю. Чуєте?

Нащо живе людина?

Щоб сповнювати морем радощів цілий нескінченний світ.

ЖЕНЬКА СОМ

Для чого живе людина?

Дикі, предковічні хащі з птеродактилями, зубатими, хвостатими, рогатими драконами. Ревіще, верещання, завивання, свист, передсмертні зойки в джунглях, горах.

Океани, моря, на яких жодного корабля, жодного човника.

Бездонне небо з грозами, ураганами, між якими не пролетить жоден літак чи дирижабль.

Земля, де не росте жоден сад, жодна квітка, виплекані любовною рукою.

Планета, довкола якої не чується пісні і слова Шевченка, Пушкіна, Лесі Українки, Бай-рона.

Земля, не освячена подвигом Спартака, Джордано, паризьких комунарів, Леніна, Чапаєва, Гарібальді, Миколи Островського, героїв Іспанії, Олексія Стаханова...

Навіщо такий світ?

Він ні для чого. Він ще лише пустирище для прийдешнього смислу, для того, щоб ми випололи його й зробили нивою для ЧОГОСЬ.

Мені здається, є багато диких світів у зоряному безмір'ї, котрі ще ждуть творящої руки. Може, нам судилося стати такими сіячами? Хіба не про це писав Ціолковський, не про це ми з вами мріяли?

Для чого живе людина?

Щоб осмислити все, що виростила природа, наповнити своєю творчістю, полюбити. Тоді далекі зорі — безіменні, чужі й холодні — стануть МОЇМИ ЗОРЯМИ. Тоді біль іспанських дітей, які недавно були у нас в гостях, стає МОЇМ БОЛЕМ. І радість ластівки, яка повернулася з далекого вирію до свого гнізда, стає МОЄЮ РАДІСТЮ.

Людина, — мов душа світу. Так мені підказала ваша любов, учителю, що її ми відчували всі ці роки. Ми підемо далі в життя, і ваша любов невідступно буде з нами — не-зрима, терпляча, мовчазна.

Нащо живе людина?

Вона не може не жити. Вона пуп'янок земного дерева. Цікаво все ж таки уявити, а якою буде сама квітка людських діянь і мрій, тим більше — плід, який з нашого дерева дозріє в прийдешніх віках? Ех, дожити б!..

ВАНЬКО ПЕРШОЦВІТ

Нащо живе людина?

Я не вмю писати, учителю. Ви ж знаєте, у мене виходили шкільні твори найгірше. Думки якісь скуті. В серці багато, а на папері — майже нічого.

Та й, правду кажучи, не думав над цим. Ніколи було. Бачив, що багато хороших людей живуть для когось, для чогось. Все — для чогось. Як ви, як інші наші вчителі. Як герої громадянської війни, як челюскінці, як улюблений наш Спартак...

Але ж ви не казали нам, навіщо живете? Просто — жили. Віддавали всього себе, всі свої знання, здоров'я й силу нам. Ви нам розповідали про те, що в єгипетських пірамідах знайдено зерна пшениці, що пролежали п'ять тисяч років. Хтось захоплювався тим, що жит-тя ось таке чіпке — який незміряний час зберегло себе в похмурому склепі.

А я після тої розмови вночі довго думав, і мені чомусь було страшно: я уявив, скільки врожаїв породили ровесники тих зернят за п'ять тисяч років! Кілька тисяч. Море хліба для людей. А вони лежали непорушні, біля розцяцькованих трупів, коли інші падали в землю, проростали, колосилися, дозрівали, сповнювали світ запахом і силою хліба, давали снагу рукам трударів і вояків, розум мудреця, знання умільця, мужність повстанцям, пісенність поетам.

Нащо живе людина?

Щоб віддати себе. Щоб віднайти себе.

ГРИЦЬ ДІБРОВА

Нащо живе людина?

Для дороги. Перша стежка — від колиски до порога. Наступна — від колиски до обрію. Третя — від обрію до безкрайності.

Кожен крок — дорога. Кожна думка — дорога. Кожна дія — дорога.

Наші предки складали пісню, виряджали її в далеку дорогу. А ми зустрічаємо її, запи-лену, втомлену, і пригощаємо або проганяємо. І виряджаємо далі, у світ широкий, неозорий. Ось я бачу: плинуть з прадавності, від козаків, від кобзарів, від хліборобів грізні думи, тужливі пісні, мудрі казки. Плинуть, мов хмари грозові, йдуть, мов осінні дощі, летять, як крилаті зернята польових трав. Що їх чекає тут, поміж нас?

Ви нині виряджаєте нас у життєву дорогу. Знаю, печалитесь. Не спите вночі. Думаєте, як то ваші діти пройдуть непевні стежини бурхливого життя?

Не бійтеся, пройдемо. Впадемо — застогнемо, заплачемо і встанемо. Й знову підемо, щоб над віковою дорогою не змовкала пісня, щоб обіч шляху шелестіли плакучі верби, ваби-ли око рожевоквітні яблуні, пишні троянди.

Куди приведе нас дорога?

Тільки не в тихий затишок, не в той рай, до якого прагли віками віруючі. Навіщо, навіщо солоденькі мрії про царство вдоволення? Хіба може вдовольнити мандрівника досяг-нута мета? Хто звідав радість дороги, той відкине думку про спокій.

Дніпро ніколи не знає спокою. Вічно в труді, вічно в прагненні до синього моря. Навіть узимку, під кригою, він гомонить, стугонить, обіцяє прорвати панцир неволі, бо кличе його вічна дорога — до гирла, до моря.

Все минає. І лише дорога завжди перед нами — дорога боротьби й прагнення.

ІВАНКА ЧЕРПІНСЬКА

Я сьогодні сумна, згадала маму. Вже пам'ять моя ледве втримує її любий образ. Лише фото ще допомагає. Де вона? Що з нею? НАВІЩО ВОНА ЖИВЕ? Щоб раділа я? Але ж мені без неї не завжди радісно! Де вона? Чи її нема? Чому ви мовчите, вчителю, коли я запитую вас про неї?

Вона виконує важливе завдання? Їй не можна бути зі мною? А хіба я не важлива для неї? Ой, пробачте! Пробачте... Не знаю, що зі мною. Мабуть, майбутня розлука Дас себе знати, тому я й стала такою дратівливою, несправедливою.

Для чого живе людина?

Може, відповідь у тій казці про Говерлу, що її оповідала мені мама, а я — вам?!

Сповнитись такою любов'ю до рідного краю, щоб розтопити всі помилки минулого, всі зради, увесь гніт, усю неволю. Де взяти такі сили?

Ми ще малі, слабкі. Дихне холодний вітер — кашляємо. Боїмося темного лісу, цвинта-ря, чорної кішки. Тоді звідки ж герої? Звідки мужні льотчики? Звитяжці історії? Звідки щорічні врожаї, що вимагають такої неосяжної праці? Диво дивне приховане в людині, такій слабкій і непоказній на перший погляд.

Нащо живе людина?

Щоб перемогти свою малість, свій страх, свою неповноту, свою дитинну слабкість.

Інколи згадую книги фантастів, мрії вчених про майбутніх чудо-людей. І думаю, думаю: а що то означає — могутня, космічна людина? Чим вона кращою буде від нас? Чи буде вона щасливіша, коли підніматиме не сто кілограмів, а сто мільярдів тонн і бачитиме не сім, а сімсот мільйонів кольорів? Що це їй дасть?

Здається мені (а може, я чогось не розумію?), що велич людини саме в тому, що вона піднялася до неба, до пісні, до ясної мислі, до жертовної смерті, в ім'я інших людей, як це робили наші бійці біля озера Хасан, в Іспанії, на фронтах громадянської війни.

Від звіра до людини! Якого чуда ще треба? Подолати в собі звірячість, одухотворитись, оквітчатись — може, в цьому наше покликання?

А на прощання — кілька співаночок.

Ой піду я погуляю

По плаю, по плаю.

Та нащо я живу в світі? —

Так собі думаю.

Ой на те я народилась,

Щоб вийти між звори.

Та й гукнути, заспівати

На всі сині гори.

Де ти, друже, забарився,

Чому не приходиш?

Чому зі мнов співаночки

Тихі не заводиш?

Прийди, прийди, мій легіню,

Бодай на годину,

Помандруємо з тобою

На ту Верховину.

Та зійдемо, співаючи,

На стару Говерлу,
Та покличемо опришків,
Що давно померли.
Ой устануть ті герої.
Як ми заспіваєм,
І покотиться та пісня
Понад рідним краєм.
Нарубайте, легіники.
Сухої ялиці,
Та попросимо у неба
Вогню блискавиці.
Ой запалить громовиця
Ватру племенисту,
Щоби бачили у світі
Наш вогонь пречистий.
Щоб бачили, щоби знали,
Що ми вже на волі,
Що недарма ті могили
Височіють в полі...
От і все, вчителю. Написала, що могла.
Навіщо живе людина?

Щоб запалити вогонь у горах, випробувати себе на стрімких кручах, стежинах, понад безоднями й прірвами. Загартувати мужність, терпіння. І піти далі — нести людям Верхови-ни і всього світу правду нашого Жовтня.

Дочитую. Усміхаюся й плачу. Від радості.

Я думав про них — діти. А в кожному з них уже цілий всесвіт.

Не відаю, чи багато їм дав?

Квіти мої діти, що ж скажу вам на прощання? Не хочеться розлучатися з вами, як птаху позбавлятися крил. Чим залікую рану розлуки? А втім, ви самі дали мені добрий урок: доро-га, вічна дорога розуму, серця, душі. Хто рідний, ітиме поруч тією дорогою. Іспит не кінчається. Він вічний. Вирій. Далекий вирій.

Летіть, крилаті мої. Летіть, білокрилі лелеки. Я з вами... вічно з вами".

Інтродукція

КВІТИ НА ГРАНІТІ

"Комета", ніби птах, легко мчить над плесом Дніпра. Древні води спокійні, в них віддзеркалюються правобережні кручі, на лівому березі в ніжній імлі мріють блакитно-зелені ліси. Фон Шварц зосереджено дивиться у вікно теплохода. Він не чує жвавого діалогу сусідів, делегатів київського конгресу, які й тут продовжують обговорювати проблеми міжзоряних контактів. Оточив себе глухим кільцем усамітнення, намагається збагнути, зрозуміти, що з ним діється. Ніби розмотується якась фантазмагорична кінострічка, і він по-винен, змушений, зобов'язаний переглянути всі кадри, все

перетравити, прийняти в надра душі, котра шалено опирається велінню неминучості.

Чому вони такі певні себе? Чому вони діють так, ніби й не було на їхній землі катастрофічних руїн та смертей, ніби й не нависає над ними ядерний меч? Знають про нього, мають рівноцінну зброю відплати? Живуть розкуто, ніби діти, ліплять казкові палаци, вежі, зводять замки перед оком наступаючої грози... В чому корінь їхнього творчого оптимізму? Невже пощастило їм сформувати нову істоту, здатну прийняти міф як реальність? Бо хіба можна повірити, що учитель та його божевільні учні щоденно грали самі перед собою якусь оптимістично-піднесену містерію? Те, що він прочитав на перших десятках сторінок книжки, — сторінки з щоденника учителя, — чуже психології людини заходу. Воно відірване від життя, незбагненне і чомусь жахаюче... Чому ж?

Люди скрізь такі ж, як і всюди, в цілому світі. Машини, телевізори, порти, трамваї, вулиці, заповнені веселими натовпами, юнаки й дівчата в джинсах, як і в будь-якому західному місті, вітрини, квітучі каштани, голуби на майданах, грайливі діти біля водограїв. Але щось невлотиме — інше. Таке, що не визначається вартістю грошей, престижністю, блиском майстерності, зручністю. Щось внутрішнє, глибинне. Треба розгадати, що ж саме? Мо-же, ще тоді ми прогавили ту іншомірність, визначаючи чужий духовний континент, як плем'я напівдиких аборигенів? Ось, певно, де причина повної розбіжності в підході до проблем міжзоряного контакту. Що ж, він виконав волю Великої Ложі. Посіяв зуби дракона. Його виступ на конгресі не був сенсацією: у них теж є прихильники унікальності життя в космосі. Проте трактують вони цю унікальність інакше: жадають всебічно оберігати життя, як найцінніший дарунок всесвіту, і сіяти його зерна в далекі світи, маючи на увазі, що людині природа доручає скіпетр гуманного, сильного, доброзичливого деміурга. Галактичне поле пустельне, отже, воно має заколоситись після посіву життєдайних зерен Землі.

Він, фон Шварц (чи фон Круфт? Він стає вже історичним фантомом навіть для самого себе!) рішуче виступив проти перенесення релятивних доктрин земних мислителів па царину грядущої космоісторії. Він твердив, що великий Космос чужий і ворожий життю. Що життя — агресивний прорив із таємничості, розгадувати суть якої марно. Можна лише бути її лідером, її виконавцем. Гуманістичний підхід до проблеми космоекспансії чи контакту розс-лабляючий і антижиттєвий. Вся історія планети — це невпинний бій за визначення лідера життя. Лише войовничий переможець понесе естафету вічної експансії у безмір, у глибини іншомірностей, завойовуючи нові поля для жадібного потоку життя. Гігантські квазари, чорні діри, палаючі безодні суперзірок, мільярдноградусні ядра галактик, холодні пустелі планет, мовчання світового вакууму, — Що всьому цьому до наших доктрин? На силу потрібна сила. А сила й гуманізм антиподи. Космічна людина — супермен прийдешнього. Або вона народиться в клекоті цього дня, вирушаючи в зоряну дорогу, або загине вже при перших кроках.

Йому рішуче заперечували. Дивувалися анахронізові його думок. Дехто навіть натя-кав, що такі міркування — зернята космічного фашизму. Що ж, тим краще: виклик

кинуто! Хай відточують протилежні аргументи. Нам від них потрібна повна сила опору. Виявити весь потенціал їхнього гуманізму, їхнього оптимізму. І коли вони втомляться нести свою доброзичливість та альтруїзм, дух космоекспансії владно стане лідером підкорення всесвіту.

Десятки виступаючих. Яких лише думок не висловлювали вони! Безліч проектів. Безліч химеричних завдань і прожектів. Серйозні вчені, певно, переймають естафету фантастів. Смішно було слухати їхні дискусії, суперечки.

Мета контакту. Методи. Доцільність, ймовірність. Часовий фактор. Чи потрібна, чи актуальна буде інформація. Що пливе світоносними артеріями вакууму впродовж мільйонів, мільярдів років? Який критерій грядущої єдності різних розумів? Сумісність різних еволюцій? Смысл прагнення до контакту? Чи потрібна людям Землі інформація, добута істотами інших формацій, інших шляхів життєтворення? Або наша — їм? А якщо ні, то чи доцільні міжзоряні польоти? Що вони можуть дати в обмін на колосальні енергозатрати? Чи не є ідея космоекспансії ілюзорною очевидністю, хитрою загадкою зоряного космосу, екза-меном на зрілість людської цивілізації? Надто проста приманка: перед носом мерехтлива безодня, всіяна мірадами блискучих цяцьок, які манять, закликають, обіцяють. Може, не поспішати? Може, оглянутись? І пошукати ближче, в собі? В глибинах душ?

Фон Шварц скептично посміхається. Надто багато ідей для серйозного висновку. Все це лише гра розуму, забавки для дітей.

Найґрунтовнішим був виступ радянського делегата, відомого космолога академіка Куу-на. Він говорив з граничною певністю, як про щось давно відоме, визначене, пережите. Звідки в них ота певність? У їхніх космічних кумирів Ціолковського, Кондратюка, у їхніх дітей, котрі ще до війни спокійно міркували про ці проблеми, у їхніх вчених?

— Зоряний Космос — поле душі, засіяне зернами можливостей, — говорив Куун. — Слід відкинути механістичні моделі, до яких тяжіє традиційна думка. Слід подолати й ідеалістичні спекуляції на парадоксальності фактів, добутих бурхливим розвитком світової науки. Доки зоряний Космос лише образ, ідея, він є потенціально все, що завгодно, — від казки до наукових моделей.

А коли по річищу цих образів спрямовується воля людини, посилена технопотенціалом, обриси ідей наповнюються плоттю, стають реальністю. Людина будує космос., Він стає на-шим, гуманізованим космосом. Чому планети, які ми спостерігаємо, мертві? Може, тому, що ще не введені в алгоритм життя? Може, тим "мертвим" світам потрібна "порція нашої донорської крові" — духотворчої праці? Ми в першу чергу бачимо лише те, що загальновідомо: скелі, вулкани, атмосфери, розжарені гази, тобто праматеріал еволюції. Жит-тя постане перед нами лише тоді, коли утвердимо його пізнаючим розумом, коли розірвемо плівку своєї унікальності, егоїстичної самозакоханості, зарозумілості. Коли збагнемо, що воно всеосяжне.

Чому у всі віки люди прагнули до якихось "вищих" контактів? Спочатку це були душі предків, прабатьків, пращурів. Потім — титани, боги, деви, деміурги світу. Потім

незримі диктатори, судді з трансцендентності. Нарешті, в епоху наукової революції, пришельці, могутні розуми з інших світів. Звідки така жадоба контакту з чимось чужим, іншосвітним, небувалим? Тим більше, коли врахувати, що навіть між представниками власного людського роду ще відсутнє взаєморозуміння й добросусідські контакти.

Історія мислі підтверджує нам, що людина прагне до оптимальної самореалізації. Де б ми не опинилися, кого б не зустріли у всеосяжності, в глибинах іншомірностей, ми побачимо лише СЕБЕ. "Чужаки" повинні стати ЛЮДЬМИ в повному розумінні цього слова, а ми — ними, бо інакше жодного контакту не буде.

Життя — не випадкова флуктуація універсуму, як це хоче утвердити песимістичний ро-зум західних (та й деяких вітчизняних) учених. Життя — закономірний розвій космічного древа життя, і ми в ньому — зав'язь плоду. Ще не плід, але вже можливість плоду. Яка вра-жаюча відповідальність! І який привілей!

Те, що біосфера роз'єднана й антагоністична, лише свідчення хвороби. Одужати, вер-нути їй здоров'я, гармонію, силу, єдність — це покликання людини мислячої. Але для цього вона повинна сама зцілитися. Тисячоліттями кликали до цього святі, подвижники, альтруїсти, мудреці. Але їхні заклики були містифіковані псевдознанням і забобонами релігій. Проповідь даремно потрясала психосферу, вона лише допомагала силам роз'єднання, бо використовувалася ними для прикриття. Благими побажаннями устелялася дорога до пек-ла. Лише соціалістична революція прорвала мур історичної інерції. Може, хтось скаже, що ця трибуна не для апології комуністичних ідей. Даремно заплющувати очі на історичні реалії, щановні колеги. Роз'єднана планета, планета, над якою занесено кулак з ядерною бомбою, не зможе ввійти в контакт з єдиним життям всесвіту. Наша країна давно пропонує загальний всепланетний мир: це було першим словом революції! Отже, й грядущий контакт — це привілей комуністичного соціуму. Ми певні цього! Зоряні війни — марення історичних монстрів, час яких давно минув, вони ще можуть отруювати психосферу, але даремно мріють про реванш. Усі сили поступу зобов'язані об'єднатися не лише для збереження життя, а й для його величного розвою в прийдешньому. Тоді, лише тоді брама всесвіту розкриється для справдешнього контакту.

Естафету Кууна підхопив український космолінгвіст Діденко — запальний учений з кучмою сивіючого волосся і магнетичними чорними очима. Він впевнено стверджував сумнівну й наївну для західного філософського мислення ідею про необхідність застосувати до вирішення проблеми контакту не лише науковий, технічний чи філософський критерій, а може, насамперед, людський, етичний, моральний.

— Що ми несемо їм — Х-істотам? — запитував Діденко, — і чого очікуємо від них? Грядущий контакт — не теоретична забава, не філософська спекуляція. Якщо говорити серйозно, то від першого контакту залежить і подальша доля Землі і тих, умовно кажучи, Х-істот, цілого космічного регіону, отже — галактики, а може, — я не побоюся це сказати — й цілого всесвіту! Бо що ми посіємо в метагалактичну ниву, те й буде рости.

Запитаємо себе відверто: хіба всякий екіпаж сучасних астронавтів здатен достойно представити Гею? Хіба будь-яка соціальна система має право ввійти в тканину грядущого?

Космос — великий сепаратор, на путі до нього здійснюватиметься великий відбір. Те, що несе в собі бацили ненависті, розбрату й війни, — буде відсіяно. Біосфера і психосфера Землі лише тоді достойна буде мати контакт з інформсферами інших світів, коли вона повністю стане братерською, комуністичною. Хіба цій тезі потрібен доказ? Хіба ХХ сторіччя не переконало людей, що двонога істота — ще не означає мудра істота, а ті, хто розмовляє одною мовою, — не обов'язково мають контакт.

Расизм або імперіалізм — маски страшніші від будь-якої екзотичної форми чужого розуму. Доки ми не зуміємо пробитися крізь ці маски на лицях людей Землі, чого нам чекати в далеких світах?

Але в нас є віра й певність у грядущий прекрасний синтез розумів безмежності. Та віра утверджується (прошу не усміхатися моїм наївним словам) вражаючою романтикою юного комуністичного покоління, котре загорілося ідеями космічної ери і міцно бере смолоскип естафети У свої руки...

Фон Шварц скептично похитує головою. Що ж, треба віддати належне Куунові та його соратникам, вони вміють використати ситуацію. Симпатії на їхньому боці. Хай же втішаються байками та казочками. Їхня вдючість стане їхньою сліпотою. Скільки разів уже падали світи у безодню? Скільки вибухає наднових зірок у галактичному полі? Вибухів дос-татньо для найхимернішої мрії!

..."Комета" стишила хід, почала розвертатися. Професор виглянув у вікно. Наближала-ся висока дніпровська круча, на ній паслися корови, кози, росли кущі шипшини й глоду.

До салону ввійшла молоденька дівчина-гід. Усміхнувшись, повідомила:

— Панове, туристична програма передбачає відвідини меморіалу над Дніпром, пов'язаного з подіями Великої Вітчизняної війни. Історія меморіалу незвичайна, навіть легендарна...

Фон Шварц невдоволено поморщився. Хіба не досить могили їхнього Шевченка в Каневі? Що за иєкроманія, культ поклоніння мертвим?

— Частина меморіалу — на Правобережжі, — вела далі дівчина, — частина — на Лівобережжі, вище по течії Дніпра, біля села Сміяни.

У свідомості фон Шварца ударив дзвін: Сміяни? Знову повертається минуле, тягне до себе, вимучує, змушує глянути собі в очі. Ну що ж, він не страхається. Як убивця вертається на місце свого злочину, так і він піде назустріч неминучості.

І професор, хутко підхопившись з місця, рушив до виходу.

Делегати конгресу вийшли за гідом на берег, почали підніматися стежкою на кручу. Інколи зупинялися, голосно захоплювалися панорамою Лівобережжя, величною грядою придніпровських гір, що ніби ланцюг казкових веж, височіли вздовж Канівського моря.

Фон Шварц ішов мовчки, з-під лоба оглядав виднокіл. Проводжав похмурим

поглядом численні "Метеори", "Ракети", вантажні судна, баржі. Як усе змінилося з того далекого со-рок першого! Ріка була тоді затиснута у покручені береги, зарослі верболозними хащами; численні протоки, старики сплітали химерний лабіринт, на тім боці розташовувалися села, більшість хат у яких під солом'яними стріхами. Тепер Дніпро виплеснувся з берегів, багато сіл зникло, а ті, що лишилися, — це видно навіть звідси, з кручі, — набули іншого, незнайо-мого вигляду: двоповерхові котеджі, усі будівлі під шифером, черепицею, асфальтові дороги прокладені від них до центральних автострад. Ось і в цьому селі, біля якого розташовано меморіал, біліє висока школа, торговий центр; там, де була переправа, — насосна станція, від неї по кручі протягнуто трубопроводи аж на поля: певно, поливна система.

Чого ж ми досягли, опустивши меча "Барбаросси" на землі цих фанатиків? Небувалого розширення їхнього впливу у світі. Що ж, програли бій на людях, перенесемо його у сферу ідейного, духовного протистояння. Вони не приховують ні своїх поглядів, ні свого покли-кання, ми ж вічно опускаємо забрало на обличчя, щоб не видати своїх глибинних намірів.

Біля меморіалу гостей зустрічало кілька місцевих людей. Дівчина-гід назвала їх. Один з них, високий сивий чоловік, якому за п'ятдесят, виявився директором сільського Будинку культури, звали його Юрієм Івановичем. Фон Шварц вп'явся поглядом в його обличчя. Чорні очі чоловіка оглядали делегатів конгресу доброзичливо й спокійно, але професор прочитав у тому спокої щось інше. Де він бачив цю людину, коли?

— Шановні гості, панове, друзі, товариші! — почав Юрій Іванович. — Історія цього меморіалу незвичайна. Зверніть увагу на пам'ятник...

Фон Шварц вже не чув, що говорить гостям цей сивий чоловік, він дивився на обеліск, що, ніби вістря стріли, заміряється летіти у глибоке весняне небо. Внизу, на граніті, мов краплі пролітої колись крові, палахкотять багряні троянди. Буйний кущ виростає прямо з надрів кам'яного куба, заповненого землею. По боках ще кілька кущів, там квіти рожеві й білі.

— Тут у сорок першому році розстріляно радянського солдата, останнього захисника переправи, який залишився в живих, — чути схвильований голос директора Будинку культури. — Я був свідком цих подій. Відтоді, від першої ночі після розстрілу, на цій могилі що-денно лежать квіти. Можливо, для декого це видасться сентиментальним фактом, котрий не заслуговує на увагу. Але прослухайте розповідь про те, що саме тут відбулося...

Фон Шварц остовпів. Прямо в серце йому впилися слова напису, що палахкотіли золо-том трохи вище від Вічного вогню:

"МИКОЛА ГОРЕНКО

Солдат-композитор

1941

Вічна слава героям!"

Це він! Це той самий солдат, що співав йому зловісну пісню про вогонь. Той самий,

історія якого разом з життєписом дітей та їхнього вчителя, увійшла до книжки "Вогонь не спопеляє правди".

Професор мимохіть торкнувся кишені, де лежала книжка. Йому здалося, що вона крізь тканину піджака обпекла йому руку.

Частина друга

ВОГОНЬ НЕ СПОПЕЛЯЄ ПРАВДИ

Мелодія перша

ВІЙНА

УДАР

Майнуло над землею біле крило зими. Пролинуло сніговіями, скрипучими морозами, високими заметами, передчуттям тривожних подій. Сплила у безвість весна, повновода, бурхлива.

Покотилося літо. Піднялися, як стіна, жита — зайдеш у них і сховаєшся з головою. Земля ніби показувала людям, на що вона здатна, коли її люблять.

У червневу ніч сорок першого Микола з Оленкою поверталися в Сміяни з Києва на хер-сонському пароплаві. В столиці вони провели кілька днів. Ходили в театри, кіно, купували книги для домашньої бібліотеки. Везли з собою подарунки, щиро раділи, уявляючи, як роз-даватимуть їх.

Сиділи на кормі палуби, за горою діжок. Тут було затишно, тепло. Глухо стогнала ма-шина, шуміли лопаті пароплава. В передсвітанкових сутінках привидами пропливали дніпровські береги, кручі, лози. Микола огорнув дружину лапами пальта. Її голова лежала на його грудях, вуста майже непомітно ворушилися. Микола радо слухав дрімотливий голос:

— А мамі подаруємо хустку з червоними квітами. І повеземо в Київ... Хай піде в театр... у музеї...

— Не поїде вона, — всміхався Микола. — Мати не любить міста. Каже, що задихається там від бензину, що їй там тісно.

— Вона хороша, — прошепотіла Оленка. І в її словах є правда. Місто потребує більше подиху природи. Треба, щоб місто стало, як сад.

— Ти вже говориш, як дід Василь, — жартував Микола. — Знаєш, я можу приревнувати. Він цілком полонив тебе.

— А то ж. Якби молодший був, полюбила б його.

— Дивись, Оленко, а то доведеться власного діда на дуель викликати!

Обоє весело сміялися, притискувалися щоками одне до одного, завмирили. Зненацька Оленка скрикнула. Микола злякано глянув на неї. Обличчя дружини було бліде, очі розширені в невідомому подиві. Вона до чогось дослухалася, чогось ждала.

— Що з тобою, Оленонько? — занепокоївся Микола.

— Стукає, Миколо, — якось дивно мовила Оленка.

— Воно?

— Ага. Дай сюди руку. Приклади. Чуєш? Чуєш?..

Микола приклав тремтячі долоні до тугого живота дружини, схвильовано слухав, як

там, у таємничому замкнутому світі, тріпотіло нове життя. Воно брало початок з віковичного джерела, йшло через нього, Миколу, воно зріло в лоні Оленки, дівчини з київських садів, коханої з хлоп'ячих мрій. Подих тайни торкнувся серця Миколи, в очах защеміли солодкі сльози. Він вдячно поцілував Оленчині очі.

— У пас буде дитя, зіронько. Наше дитя. І ми ще більше любитимемо одне одного. Правда?

— Більше любити не можна, Миколо, — заплющивши очі, шепотіла Оленка. — Любов — це вже не те слово. Любов — це просто почуття. Одне з почуттів. А я живу тобою, ще не-народженим дитям, нашим майбутнім.

Вона замовкла на півслові. Над Дніпром прокотився протяжний гул. Від Києва долина-ли глухі удари.

— Що це, Миколо?

— Не знаю, — тривожно відповів Микола.

На капітанському містку почувся гомін. На щоглі раптово замовк динамік, над паро-плавом, над Дніпром, над широкими луками полинув не знаний давно грім, будячи людей великої країни на страшний і трагічний герць...

Микола мовчав. Сидів непорушний і заляклий, все обнімаючи дружину, немов хотів захистити ще ненароджене Дитя...

(З щоденника Громограя)

"...Тривожна ніч. Не сплю. Не можу заснути.

Обходжу кімнати моїх вихованців, зупиняюся над ліжками. Дивлюся в рідні обличчя.

Повновидий місяць схиляється до заходу, заглядає у вікно, кидає примарні полиски на підлогу.

Тихий подих дітей, неясне бурмотіння вві сні, спів соловейка в гущавині посадки. Чому ж мені бентежно, болісно?

Розметав ковдру Вітько, ліг ниць, обнявши сильними руками подушку, ніби рідну зем-лю, дихає вільно й тихо. Що йому сниться, як діє у снах його невгамовна душа?

Місячний промінь упав на чоло Толика. Повіки хлопця чутливо тремтять. Якись дивні, неясні слова зриваються з його вуст. На тумбочці розкритий блокнот, олівець. Він щось пи-сав перед сном.

З ліжка схопився Ванько Першоцвіт, загорнувся в простирадло, тінню поплив до вікна. Зупинився, дивиться на кружало місяця. Щось бурмоче. Я обережно підійшов до нього, об-няв за плечі.

— Ходімо, ходім, Ванько. Спати, спати...

Очі хлопця розплющені, але він не бачить довколишніх предметів, погляд втоплений у якусь небувалість. Покірно лягає в ліжко, знову дрімає. Це з ним трапляється інколи, коли місяць вповні. Лікар заспокоює мене, каже, що це буває в багатьох дітей, доки вони не визріли, не стали дорослими.

Десь загриміло, прокотився над дніпровською далиною удар — раз, вдруге.

Я вийшов на ґанок. На сході жевріла зірниця, вирізнялися темно-сині зубці лісу.

Понад селом котилася луна. З північного заходу, від Києва, знову пролунало кілька глухих ударів. Вибухи? Мабуть, маневри.

З-за лісу вигулькнуло кілька літаків, вони блискавично пролетіли над Сміянськ, зникли за дніпровськими кручами. Обриси якісь дивні, незнайомі, та й мотори дзвенять тонко, про-никливо, не по-нашому. Невже?..

Серце стугонить несамовито, гупає в груди, як молот. Воно вже, мабуть, знає істину.

Війна!

Всі наші роздуми, міркування, плани — все-все розлітається, мов сухе листя за вітром. Зловісний ворожий меч змахнувся на нашу землю, нищачи людські долі, спопеляючи творчість, насміхаючись над віковими надбаннями кращих умів людських. Як сталося, що люди не зуміли загнуждати агресивні сили? Скільки сил і старань було витрачено нашою країною, щоб мир у світі зберегти.

Думаю про своїх дітей. Рідні мої, безталанні квіти, що буде з вами? Як сказати вам про це? Тепер уже непросто планувати ваші долі: держава збиратиме всі сили для герцю з воро-гом. Треба думати самим, радитися з учителями, з районом.

Якщо фашистів зупинять, тоді не страшно.

А якщо...

Боюся навіть думати...

Уже всі знають. Зібрав старшокласників у клас, повідомив, що фашистська Німеччина віроломно напала на нашу країну. Ворожі армії перейшли кордон, наші міста бомбардовані. Червона Армія героїчно захищає рідну землю.

Грім цих боїв докотився до класу, вогнем пожарищ обпекло всіх. Ніби зупинена мить проявилася у кожного в очах.

— Ох, і дадуть же їм, падлюкам! — стиснувши сухого кулака, посварився Ванько Першоцвіт. — Знатимуть, як потикатися до нас! Це їм не Франція чи Бельгія!

Насупив руді брови Женько Сом, поклав перед собою руки на парту, зосередився. Мов-чить. Тільки вуста ворущаються. Може, бачить себе за кулеметом, за штурвалом бойового літака?

Дивиться здивовано, добродушно-жалісно Вітько Гора. "Як же це? — читається на його повновидому обличчі. — Навіщо? Так гарно — виходити в поле, сіяти хліб, гуляти в лісі. Навіщо ж знищувати усе це?"

— А чому наші яструбки допустили фашистів до Києва? — Гриць Діброва блиснув очима. — Чому не збили галів на кордоні? Чи, може, не знали?

Василько і Сергійко Кремені запитливо дивляться на мене:

— А нам можна піти добровольцями? Щоб у розвідку? — Очі іскряться, в них відсутній страх чи тривога.

Толя Вогник відкрив зошита, хутко щось пише олівцем. Брови, мов підняті ножі, тонкі ніздрі роздимаються. Олівець ламається, він бере іншого. Вся душа його десь там, де грим-лять вибухи, де стогнуть поранені, де палають пожежі.

Марта Стеблина щупиться, ніби від холоду:

— Не може бути, учителю! Вони ж підписали угоду про ненапад. Чи вони не люди?
— Розводить маленькими руками, скрушно похитує головою.

Юлія Буйна задерикувато стріпнула своєю гривною, підняла руку, прохаючи слова.

— Підемо медсестрами. Ми ж усі пройшли курси.

Жалісно тремтять уста Галі Кревної:

— Іване Йвановичу... Там же діти гинуть, матері... Невже у ворогів нема дітей? Хто ж їх позбавив серця?

Катя Гірка взяла золоту косу в зуби, кусає її, хвилюючись. Мовчки обняла свою сусідку Іванку, притислася до неї.

А Іванка Черпінська вся випросталася, наче ластівка перед польотом. Очі гострі, пронизливі. Дивиться на мене вимогливо й благально:

— Іване Йвановичу, вони що ж, прийдуть і сюди? Скажіть — вони не прийдуть?

— Діти, ви вже не маленькі, — тихо відповідаю їм. — На нас напали сотні потужних дивізій, озброєних всією загарбаною промисловістю Європи. Ви ж чули про це по радіо.

— Ну й що? — майже кричить Іванка. — А за нами — весь світ, всі пролетарі, робітники! У нас он яка армія!

— Все може бути, — сумно відказую, а в самого душа болить. — На деяких ділянках фронту наші війська відступили. Несподіваний удар. Може, доведеться й нам вибиратися звідси.

— Як? — підхопився з місця Толик. — Ви вважаєте, що вони прорвуться до Дніпра?

Я мовчав. Я не міг видавити з себе й слова.

— Чому ви мовчите, учителю? Може, ще скажете, що фашисти спроможні перемогти?

— Ні! — переконую дітей, бо твердо вірю в це. — Перемогти вони не можуть. Бо вони повстали супроти всього прекрасного, що здобуто нами, проти нашої волі, проти майбутньо-го. Наша країна неосяжна. Ми зуміємо зібрати сили, й тоді — вірте, діти! — тоді фашизм буде розчавлений! Готуймося, діти, до страшнішого. У ворога сотні заводів, кілька мільйонів солдатів, тисячі літаків і танків. Бій буде запеклий і жорстокий, неблаганний. Можливо й ви станете до бою. Але я хотів би одного...

— Чого, учителю? — стривожено запитав Толик.

— Щоб ви з усіх незгод, з усіх пожарищ і кривавиш вийшли людьми. Такими, про яких ви писали мені в своїй новорічній роботі.

Мовчання. В очах — сірих, блакитних, чорних, карих — мерехтять, ніби відблиск далеких заграєв, гнівні іскри. Дивляться на мене, крізь мене.

— Діти, де б ми не були, що б з нами не сталося, — не забувайте тих, котрі пройшли перед вами: героїв, мучеників, хліборобів, матерів. Будьте гідні їхньої пам'яті".

ПІСНЯ І СНАРЯД

— Прізвище?

— Микола Горенко.

— Професія?

— Композитор. Працюю в Сміянах директором Будинку культури.

— Знаю, знаю... Був на вашому концерті в районі. — Воєнком підвів змучене обличчя, потер червоні від безсоння очі. — То що ж з вами робити? В тилу подумують, де використа-ти вас... по спеціальності.

— Товаришу майоре, — захвилювався Микола. — Тепер не до пісні. Я прошу послати мене в діючу армію.

Воєнком сумно всміхнувся, помовчав. Підвівся з табуретки, підійшов до вікна. Там, на подвір'ї, простяглася довга черга. Все добровольці. Юнаки й дівчата. Сколихнулася юнь, ніби єдина душа, без страху, без сумніву.

Він зупинився біля Горенка, дружньо поклав руку на плече.

— Я розумію вас. Тільки в основному не згоден з вами...

— В чому, товаришу майор? — здивувався Микола.

— Щодо пісні. В найстрашніші дні наш народ беріг пісню. Згадайте історію. Так і тепер. Ви ж пісняр, хай ваша інтуїція підкаже, що в такому страшному поєдинку пісня інколи буде потрібніше від снаряда. Чуєте, Горенко?

— Чую, — виструнчився Микола.

— Що ж робити з вами? Хай буде по-вашому.

— Єсть, — віддав честь майорові Горенко.

Заплакана мати збирала сина в дорогу.

— Сон мені недобрий снився, синку, — говорила, втираючи сльози. — Серце віщує по-гане... Ніби летять над Дніпром літаки німецькі, так низько, повільно. І бачу я, що люди в них страшні, якісь ніби неживі, визирають з віконць, заглядають у хату. Коли тут Оленка стоїть у вінку, в білому платтячку. Літак опустився біля неї. Гульк, якийсь офіцер, німець, вийшов з дверцят, ходить довкола, паличкою торкається вінка, сміється, потім розгнівався й зірвав вінка. А далі — пожежа, вибухи якісь.

— Що сон? — похмуро озвався дід Василь, ніби прокидаючись від тяжкої задуми. — Все буде страшніше від будь-яких снів. Не задушили чорта в зародку, тепер він погуляє по світу.

Микола мовчав, старанно застібаючи гудзики на футлярі своєї кобзи. Оленка стояла поруч, тамувала сльози, не промовивши й слова. Що тепер говорити? Руйнувалися мрії, невідомий ураган налетів, зім'яв нещадно найсвятіші помисли, плани. Широкі обрії думки впали, потьмяніли, звузилися до однієї тривожної миті, до цього трагічного моменту. Здава-лося, ніби зупинився рух життя, люди повисли над прірвою долі, у неймовірному напруженні зберігаючи рівновагу.

Дід Василь обняв онука, поцілував у чоло.

— Щастя тобі, синку, — пильно подивився в темно-сірі Миколіні очі. — Іди, не оглядайся назад. Ніколи. Не жалій... навіть життя, але й даром його не віддавай. Пам'ятай: смерть долається смертю. І ще не забудь — людина, буває, вмирає й без видимої смерті. Ко-ли в дорозі до самого себе зраджує себе ж. Кожен з нас незглибимий. Добре, що ти не забув навіть у ці страшні дні кобзи. Пісня благословляє і на любов, і на праведний бій. Не забувай цього.

Микола аж задихнувся від зворушення, змахнувши з вії сльозу.

— Прекрасне напуття, — сказав, цілуючи діда. — Тільки не про любов тепер пісні співати. В таку годину душа рветься до бою.

— Саме тепер, — суворо заперечив дід Василь, — Саме зараз, коли ворожа сила котить на нас усю свою злість і ненависть. Чуєш, синку? У найглибшій зневірі, у самому пеклі пам'ятай мій заповіт: ми живемо не для війни, а для великого творення. Прощайся, Марусе, з сином.

Мати благословила Миколу, припала до його грудей, заридала. Ніби віщувало материнське серце, що не побачить вона вже свого єдиного сина. Він не втішав, гладив її сивіюче волосся. Жодне слово зараз непотрібне, банальне. Він з боєм дивився в її змучене, помережане життям обличчя, в її вицвілі, та все ж прекрасні очі, й почуття невимовної ніжності підступали клубком до горла.

Нене, мученице моя! Як висловити безмежну любов до тебе й ту гіркоту в душі, що її викликає доля твоя? Завжди мовчазна, завжди в цілоденній праці, завжди в прагненні віддати комусь частку свого бездонного серця, своєї любові. Ти ніколи не думала про себе, не нарікала на долю, не замислюючись, день і ніч віддавала свою силу й снагу в жертву ближнім своїм. Чим віддячу тобі? Коли?..

Оленка провела чоловіка далеко за село. За підводами слалася курява. Спереду вигравала гармонь, та її було ледь чути через лемент жінок і матерів. Немилосердно пекло сонце, а над буйними житами шалено відзвонювали свою пісню жайворонки.

Микола й Оленка затрималися, пропускаючи односельчан уперед. До них підійшов Сергій. Він ударив долонею Миколу по плечу.

— Чого ніс повісив, друже? Розіб'ємо гадів — вернемося назад. Оленонько, бажаю щастя! — подав їй руку на прощання.

Вона обняла його, поцілувала.

— Повертайся з перемогою, Сергію!

Хлопець жартівливо приклав руку до грудей.

— Ну, Миколо, після такого поцілунку і вмирати не страшно!

Побіг наперед, залишаючи їх наодинці.

Оленині очі сповнилися сльозами туги й тривоги. Чи це передчуття біди? Микола взяв у долоні, як найбільшу святиню, її личко, з мукою заглянув у ясні очі.

— Оленко... — промовив глухо. — Образ твій понесу у серці. Назавжди... У бій і на смерть. Чуєш, кохана?

— Чую, Миколко, — пересохлими вустами прошепотіла дружина.

— Пам'ятай клятву вірності.

— Пам'ятатиму, любий.

Останні обійми. Останні важкі сльози. Микола одступив крок, на його блідому схудло-му обличчі востаннє спалахнули для неї сірі, затьмарені очі — відблиск душі.

— Бережи дитя, Оленко. То надія наша і любов.

Поправив кобзу на плечі, торбу на спині, рушив. Вона вже не може й слова сказати. Німо, не витираючи сліз, дивиться услід коханому.

Підводи йдуть далі й далі, ховаються за посадкою. Люди вервечкою тягнуться за

ними, і вже не відрізниш Миколу, який догнав товаришів.

Оленка ще довго стояла, мов придорожня верба, сповнена тугою, сумом і якоюсь не-збагненою, в цей момент зродженою, ледь відчутною вірою.

(З щоденника Громогряя)

"...їздили з завучем у район. Розпитували в райвно, що робити з дітьми. Ніхто нічого не знає. Вісті з фронтів тривожні, наші війська відступають. Сильні танкові клини заглиб-люються в Білорусію, Україну. Над нами часто пролітають "месершміти", стріляють по лю-дях, гуртах худоби. На околиці Сміянів загорілася хата баби Векли. Доки люди встигли добігти, вона перетворилася в гігантську свічку — полум'я жухнуло аж до неба. Баба стояла оддалік, сплескувала руками, кляла фашистів — щоб їм ні дна, ні покришки!

Ми взяли бабу Веклу до дитбудинку, тим більше, що родичів у неї нема. В селі організували кілька протипожежних пунктів: цистерни з водою, насоси, наспіх одремонтвані колгоспними ковалями. Встановили чергування. Герасим Степанович виділив коней для термінових виїздів на пожежу.

Дівчатка-старшокласниці прийняли замовлення від військової частини шити бійцям Червоної Армії білизну, сумки для протигазів, теплі рукавиці. Хлопці проходили військову та спортивну підготовку, старанно вивчали гвинтівку, кулемет. Ночами разом зі старшими сільськими парубками ходили поза селом, чергували, чи не скинуть, бува, десь німці розвідників або диверсантів?

Тривога, тривога. Повзуть непевні чутки. Дехто панікує. Люди хапають сіль, сірники, цукор, мило, гас.

Що буде? В діючу армію мене не беруть, і вік, і здоров'я не те. Я, правду кажучи, трохи розгубився. Треба заспокоїтися, не піддаватися настрою моменту.

Знову був у районі. Що робити з дитбудинком? Обіцяли днями малечу вивезти на схід, а зі старшими доведеться трохи зачекати.

— Доки?

Одмахуються, не відповідають. Не до вас, мовляв, є справи важливіші.

А хто скаже, що воно найважливіше? Може, саме діти, то і є найважливіший скарб для нашого народу? Не стане дітей, навіщо ми, дорослі? Навіщо наше знання, вміння, досвід, багатство?

Ходив до секретаря райкому. Заклопотаний, схудлий, трохи роздратований.

— Невже ви гадаєте, що ваш дитбудинок виняток? Ми знаємо, не забуваємо. На моїх плечах сотні об'єктів. Терміново вивозимо на схід промислове обладнання, цінні запаси си-ровини, спеціалістів... Зачекайте трохи, ось скоро будуть машини — підкинемо, — відмахнувся секретар. — А взагалі, пора й власними силами діяти. Старшокласники вже май-же дорослі люди.

Приїхав додому розчарований. Діти ходять, питають, зазирають в очі. Відмовчуюсь. Що я їм скажу? Чим поясню те, що діється? Нелегко їм пережити такі страшні потрясіння, коли навіть душі дорослих, досвідчених інколи хитаються".

РОЗЛУКА

Нещастя впало, як грім з неба.

Німецькі штурмовики бомбили баржі на Дніпрі. Дві бомби впали на Сміяни. Рядом з хатою Горенків зметнувся в повітря стовп диму й вогню, засвистіли в усі боки осколки. Оленка була в хаті. Коли вона, холонучи від жаху, вискочила на ґанок, гуркіт літаків уже даленів. Над селом котився жіночий лемент. Горіла чиясь хата. Високий стовп диму стояв над колгоспним подвір'ям.

— Оленко, — почувся голос діда.

Вона озирнулася. На городі, важко схиливши плечі, ніби тримаючи важкий тягар, стояв дід Василь. Оленка метнулася до нього, слабо зойкнула. Між огудиною огірків лежала горілиць Миколина мати. Полотняна сорочка на грудях закривавлена, суха рука судорожно стискає сапу. А очі... ясні очі тихо всміхаються Оленці. Щось шепочуть, печально здригаю-чись, вуста.

Оленка впала на коліна, цілувала її руки, ридала.

— Що ж це таке? Дідусю, треба лікаря! Боже мій... Що ж це таке?

— Не треба, — шепотіла мати. — Не треба лікаря... я вмираю... Ніщо не допоможе... їдь, дочко... Збережи онука... Чуєш?

Вона хотіла підвести руку, щоб перехрестити Оленку, та сили покинули її. Шелестіли, як степовий легіт, останні слова:

— Я молитимусь за вас матері божій... щоб з'єднала нас... Оленко, їдь па схід... Дити-ну збережи... Не згадуйте лихом, діти мої... Прощайте, тату...

Вперше в житті бачила Оленка, як тяжко ридав дід Василь. Усе тіло його тряслося, в грудях щось клекотіло, стогнало, ніби многостраждальна душа хотіла вирватися з немічного тіла, щоб полинути за дочкою своєю.

Схоронили її на цвинтарі, під гіллястим кущем шипшини. Поставили маленького де-рев'яного хреста. Оленка стояла поряд з дідом Василем на колінах, розгладжувала долонями дернину, ніби хотіла прийняти від покійної останнє тепло її.

Другого дня Оленка готувалась до від'їзду. Пакувала чемодан, зав'язувала клунок з припасами для майбутньої дитини. Дід сидів під іконами, висушений, почорнілий. Він так схуд, що здавалося, в сіряку немає тіла. Тільки вогонь, що вічно палив його душу, інколи засвічувався з-під брів.

Газети несли страшні вісті. Ворожа повінь невпинно просувалася на схід. Україна горіла в огні нищівного бою. Мільйони людей відкочувалися вглиб країни. Лише віра в правду та любов до рідної землі давала наснагу збентеженим людям.

Оленка питала поради в Громограя, чи має право вона покидати село, дитбудинок. Ди-ректор обнімав її, цілував у чоло.

— Їдь, дочко. Я сам дам якусь раду дітям, ти ж повинна берегти не тільки себе, а й майбутнє дитя. Їдь, не сумнівайся.

НА ПЕРЕПРАВІ

Після короткої підготовки взвод, у якому був Микола, перекинули до Дніпра. Машини йшли лісом, виючи на піщаній дорозі, фари погашені — боялися повітряного нападу.

Микола вдивлявся у п'їтму, жадїбно вдихав знайомий запах рїдних лїсїв. Десь недале-ко, праворуч, були Сміяни. Чи живї-здоровї його рїднї? Жодного листа не отримав ще від них відтоді, як вирушив з дому. Тїльки в короткому сновидїнні їнколи привиджувалась йому Оленка, заплакана мати, насуплений дїд Василь. Воші поставали тїнями серед пожарищ, се-ред їмли, серед виру людей. І мовчали, дивлячись страдницькими очима на Миколу. Цї видїння ще болючїше ятрили його душу, непокоїли серце.

Зупинилися на пїщанїй косї. Спереду блищала вода. На тїлі далекої загриви бовванїли правобережнї кручі. Там зловїсно ворушилися, звивалися в нїчнїй їмлі язики полум'я, мерехтіли сполохи канонади.

Почулася команда. Солдати вискакували з машин, лаштувалися в колону, мовчки ру-шали до переправи.

А переправою нескїнченним потоком їшли запиленї, закривавленї бїйцї. Суворї, злї. Їшли прямо з бою, обпаленї вогнем атак і контратак. Відчувалося, що фронт уже недалеко, що він невблаганно накочується на тїло України, поглинає його, нїби якась потвора.

— Тривога! — раптом понеслося від переправи.

З-за темної кручі з пронизливим виттям виринуло кїлька ворожих штурмовиків. Заторохкотїли кулемети. Зї стогоном і прокляттями падали в воду ріки бїйцї, конї. Лавина відступаючих ошетинилася гвинтівками, ручними кулеметами. Звідкїлясь узявся наш вини-щувач, кинувся на ворожих потвор. Один штурмовик спалахнув і під злорадно-радїсні крики сотень людей потягнув чорного димуючого хвоста донизу, врізався у воду, лише стовп во-гню і пари піднявся на тому мїсці.

Ї знову заворушилася нескїнченна колона, рушаючи на схїд.

На правому березї, бїля переправи, Миколу зупинили. Високий, худий, мов жердина, сержант схопив його за руку, почувся знайомий голос:

— Здоров, бра! Звідки ти? Яким вітром?

Микола впїзнав Нетребу. Кинулися в обїйми один одному. Ляпали долонями по плечах, смїялися від радостї несподїваної зустрїчі. Комсомольський секретар був у почорнїлїй гїмнастїорцї, в розхристанїй шинелї, з трофейним автоматом. Він дивився на Миколу тем-ними, глибоко запалими очима, смикав за рукав шинелї, не вгаваючи, запитував:

— Давно з дому? Що чути? Як там у районї? Чи евакуювали дїтей з дитбудинку? Де дружина? Виїхала чи нї?

Микола відтягнув Нетребу вбїк, щоб не заважати їншим.

— Жодного листа, — схвильовано відповїдав. — Як у воду впали... Зовсїм поряд, а не довідаєшся. Коли я виїжджав, Оленка ще нїкуди не збиралася. Громограй бїдкався, що роби-ти з дїтьми. Він чолов'яга певний, щось придумає... А нас кидають на захист переправи. Сьогодні вночі займаємо оборону. А ти?

— Був у боях. Поранений. Дрїбниці. Заживе на ходу. Злий я, Миколо! Ой, який злий! Скїльки горя! Скїльки смертей і мук! Боляче за людей, якї залишаються! Ти

тільки поглянь уважно в їхні очі. Стільки болю! Багато горя. Та все мине. Пройде. Довгий шлях, Миколо. Та все 'дно вірю. Прийде мир. Буде ясний день. Чуєш, Миколо?!

— І я вірю, друже! І дід Василь мені на прощання те саме казав. Казав, що, воюючи сьогодні, треба вже думати про грядущий день, мріяти про нього в пеклі війни. Тільки душа інколи не витримує. Муки нелюдські.

— Що ж, — потиснув Миколину руку Нетребя. — Дід твій далеко бачить. Досвід коло-сальний. Так і треба мислити. А душа... що ж душа... Хай тіло болить, а душа гартується на тому болю. Така епоха. Стальна! Все винесемо! Буде й на нашій вулиці свято. Мені пора. Прощай!

— Прощай, друже! Якщо зустрінеш коли-небудь Оленку...

— Не валяй дурня. Будеш живий. Запевняю. Сам зустрінеш. Точно кажу. А побачу я — передам. Що любиш, що вірний. Головне — віра, Миколо. Чуєш? Віра! Буває, хмари в небі. Не видно зірок. Але ж вони все-таки є?! Хмари не вічні. Чуєш?

— Чую, друже, — шепоче Микола, дивлячись услід Нетребі. — Хмари не вічні. Вічні зірки.

Мелодія друга

ПЕРША ЖЕРТВА

(З щоденника Громогряя)

"...Пустка в душі. Темно.

Зранку на поле виїхали колгоспниці молотити скошений ячмінь. З ними й деякі наші дівчатка з старших класів, подавати на барабан молотарки снопи, віяти зерно. Стояла страш-на спека, парило.

Після дванадцятої з-за дніпровської гори вихопилося три фашистські літаки, заторохкотіли з важких кулеметів. Зробили кілька кругів над полем, скинули запалювальні бомби. З-за лісу вдарили зенітки, в небі з'явилося намисто кучерявих хмаринок-вибухів. Літаки розвернулися назад.

Над полем здійнявся чорний стовп диму. Наші пожежники зняли тривогу. В колгоспі запрягли бричку з насосом, помчали до молотарки. Я вивів з гаража мотоцикла з коляскою, зі мною сіли Женя, Ванько і Гриць. Вітько, близнюки й Толик їхали за нами на велосипедах.

Коли ми вибралися на гору за Горілим Лісом, то побачили страшне видовище: лан пшениці палахкотів, полум'яне кільце поволі змикалося довкола молотарки, що стояла на вижатій ячмінній нивці. Жінки тікали від пекучого вогню, кричали, деякі падали на землю і, затуливши долонями обличчя, качалася по стерні. Пожежники врізалися бричкою в ще вільний прохід, поливаючи людей потужним струменем: про те, щоб врятувати хліб, годі й думати.

Я звелів хлопцям покинути мотоцикла і веломашини під лісом, бігти на поміч. Ми об-лилися водою, кинулися підводити жінок з землі та виводити їх з палаючого кола. Знявся вітер, над полем покотилися вихори, свічкою загорілася скирта свіжої ячмінної соломи, жбурнула в небо криваво-чорним струменем. Я задихався від жари й пилюки, смертельне кільце звужувалося.

— Молотарка! Молотарка загориться! — кричав агроном, котрий теж прискочив однокінною бідою. — Молотарку треба рятувати! І трактор обгорить!

— Туди вже не підступишся, — бідкався старший пожежник.

— Чи всі вийшли? — запитав я своїх хлопців. — Дівчата наші де?

— Каті нема! — гукнула Юлька.

— Де вона була?

— Там... біля молотарки, — сказала якась стара жінка. — Я бачила, як вона помагала Мотрі. Мотря ж кульгає.

— Мотре! Де ж Катя?

— А вона мене довела осюди, — на місце, де стояла, показала Мотря, витираючи доло-нею брудне від сажі обличчя, — а сама знову побігла до молотарки.

— Так чого ж ми стоїмо? — стривожено вигукнув Ванько Першоцвіт. — Рятувати!

— Ванько! Зажди!

Він махнув рукою, вихопив у когось з пожежників мокрого лантуха, накрився ним і пірнув у стіну диму та вогню. Я дав знак хлопцям і разом з ними побіг услід за Ваньком. Довкола розляглося пекуче чорно-сіре гариво. Ми розгублено никали серед нього пробира-лися наосліп туди, де мала бути молотарка, нарешті не витримали й вернулися назад.

— Лийте, лийте воду в той бік! — кричав я пожежникам, хоч вони й так старалися з усіх сил.

Час ніби зупинився. Кожна хвилина забирала у мене надію. Та ось з кола вогню з'явилася постать Ванька. Він тримав на руках Катю. Голова дівчинки була обгорнута мішком, хлопець же був схожий на обпалене блискавицею дерево: волосся, вії, брови — все присмалено вогнем. Він передав нам на руки дівчинку, встиг прошепотіти:

"Знайшов... під молотаркою..." — і впав.

Ми одразу ж повезли його мотоциклом до школи, викликали фельдшера. Опіки були страшні. Ванько марив, кликав у забутті Катю. Дівчата чергували біля нього, плакали тих-цем. Надвечір його не стало.

Мені здалося, що серце моє зупиняється. Не зумів уберегти, не зумів! Ніч. Безкрайня ніч.

Ванька готують до похорону, а я ходжу посадкою, никаю, мов привид, дивлюся на байдужі зорі. І прегарний місяць мені здається потворним, і Чумацький Шлях якоюсь сірою плямою, і пісні пташині — як насмішка над горем. Як жити далі? Краще б загинув я. Хай би сто разів помер, аби вони жили — мої любі діти!

Сьогодні вивозили молодші класи. З району прислали три ЗІСи. Вмощували вихованців, як оселедців у бочку. І все ж для семикласників місця не вистачило. Інспектор з райвно, прощаючись зі мною, винувато одводив погляд убік.

— Залишаю вас повноправним господарем дитбудинку. Поховайте Першоцвіта, заспо-койте дітей. Телефонуйте в район, добивайтесь, щоб дали ще одну машину, доганяйте нас.

Я кивнув йому, нічого не сказавши. Та й що було говорити?

Двір дитбудинку став пустельним, якимсь неживим. Ні крику, ні щебетання дітей. Усі мої вихованці зібралися біля труни, дівчата обряджали свого товариша в останню путь, вис-теляючи труну квітами. Катя лежала горілиць на галявині серед беріз, дивилася мовчки в небо. Очі в неї були сухі, запалені. Я звелів не турбувати її.

Хлопці викопали могилку на горбах, під віковою сосною. Мовчки однесли домовину до ями, поклали на пахучі зарості чебрецю. Почорніле обличчя покійного було якесь скорботне й доросле.

Я сховався на лісову галяву, тихенько торкнувся до Катиного плеча.

— Пора, Катю...

— Що? — сухо запитала вона.

— Ходімо.

— Навіщо?

— Проведи товариша... — якимось неспівісно запропонував я.

— Не можу, — прорвалося з грудей дівчинки ридання. Вона одвернулася, притиснула пасмо пшеничних кіс до очей. — Не можу! Це я, я винна! Якби не я...

Я обняв її. Вона вибухнула новим плачем, ткнулася обличчям у мої груди. Підтримуючи, я повів її до могили. Дівчата розступилися, обняли подругу. З села надійшов гурт жінок, котрі підхопили голосіння.

Іванка поклала на груди товариша пучечок білих диких гвоздик, приклавши долоні до щок, тихенько завела жалібний виспів, печально вдивляючись у мертве обличчя Ванька:

Ой Іванку, Іваночку, Що собі думаєш? Ой, чого ж ти, милий друже, Та й нас покидаєш...

— Замовкни! — раптово заридав Гриць Діброва. — Не треба, не треба! Не можу слуха-ти!

Він упав перед домовиною на коліна, спина його судорожно здригалася. Дівчата підвели його, почали заспокоювати. Я виступив наперед.

— Діти... товариші мої! Ми думали, як діяти в цю грізну годину, що настала для наро-ду нашого. А товариш наш, не задумуючись, показав нам, як треба діяти. В останній письмовій роботі він писав: "Нащо живе людина? Щоб віддати себе, всі свої сили, знання, здоров'я заради щастя інших". Діти, друзі... Ваш товариш знайшов відповідь. Вічна слава йому!..

Ніч. Небо насупилося. Почалася гроза. Покотилася злива. Блискавиці шмагали вогня-ними батогами десь недалеко, поза школою, поза всім наших обійстям, ніби заганняли цвяхи в піщані горби. Від грому дрижали шибки у вікнах. Діти не спали. Всі одинадцятьоро зібралися в моїй кімнаті, сиділи, обнявшись, на ліжку, на кріслах, на дивані, шутилися від нервових дрижаків.

— Страшно як, — прошепотіла Марта.

— Чому?

— Наче він тут...

— Хто?

— Ванько...

— І мені він ввижається, — озвалася Юлька. — Як живий.

— Що ж з нього залишилося? — якось дивно промовив Толик, поглядаючи у вікно, на во-гнисте мерехтіння грози. — Де ж його палкість, де його поривання у мандри? Де те, що по-вело його в огонь, щоб врятувати інших? Учителю, що таке смерть? Ви, дорослі, так багато написали книг про тайну буття. А тут смерть — і не залишається нічого?

Я не відповів одразу. Ось воно, головне. Підійшло, не розведеш руками, не відмовишся. Одинадцять пар очей дивляться в душу, вимагають щирої відповіді. Вона в них є, адже не-давно вони самі писали мудрі й глибокі відповіді на одне з найтривожніших запитань... про життя. Але тепер їм потрібно пояснити, що ж лишається по людині, коли вона так нагло вмирає.

Де знайти відповідь?

— Діти... Знаю, що вас не задовольнять мої слова. Ви вже мислите глибше, ніж рік чи два тому. Спробуємо разом знайти достойну відповідь. Вже при народженні мати віддає нам свою кров і плоть, щоб ми могли увійти в цей широкий світ. А щоб ми стали розумом, жи-вою душею, щоб ми діяли, знали, відчували, — скільки людей давало нам шляхи, ціною власного життя відкривало таємниці природи. Хіба ми могли б бути людьми, якби не мільйонолітня боротьба за краще життя на світі?

Дивляться в очі, не змигнуть. Слухають у повному мовчанні.

— Чи вмер Тарас, наш великий Кобзар? — вів далі я. — Ви скажете, в Каневі, на Чернечій горі, його могила. Та хіба не живе серед нас його поезія, не кличе нас його слово до бою з ворогом? Хіба його любов до України, до всіх знедолених, до матерів і дітей не влила-ся до наших сердець, хіба не плачемо ми й досі над його рядками, хіба не милуємося музи-кою його віршів? Ні, він живіший від живих. Смерть, діти, трагічна реальність. Ми болісно сприймаємо її, бо в цю мить зникає з наших очей той, хто був часткою нашої душі, нашої радості й любові. Але серце його, думи його будуть завжди з нами, доки палатиме вогник нашого життя. Ми продовжимо його життя в собі, в наших походах, пошуках. Бо сильнішими за смерть стали його переконання.

Дивляться, мовчать, оцінюють. Які мислі вирують у їхній свідомості? Заспокоїв я їх? Чи ще більше збурив глибинне чуття? Може, лише тепер, коли гроза опалила ніжно-зелене пагіння душ, коли сухій мучить спрагою серця, а буря випробує міцність тіла, саме й поч-неться для них справжнє життя.

Яка ніч надворі! Небувала гроза..."

Мелодія третя

СМЕРТЬ І НАРОДЖЕННЯ

НІЧ ПЕРЕД БОЄМ

Взвод розмістили в невеличкому приміщенні клубу села Зеленьки на дніпровській кручі. Втомлені бійці поснули просто на підлозі — хто в залі, хто на сцені. Незабаром у бій, займати місця в окопах за селом. З-за обрію котилася вогняна смуга фронту, дрижала земля, темні хмари рябіли сіткою трасуючих куль, спалахами снарядів.

Миколі не спалося. Він стояв на кручі, дивився в морок дніпровської долини. Ні

вогни-ка, ні звуку. Ніби вимерло все. Десь там, трохи вище по Дніпру, Сміяни... Оленка, мати, дід Василь... Чи може, їх уже й нема? Може, залишився один попіл, згарище та вогненний ха-ос...

Намагався відігнати пекучі думки. Заплющивши очі, згадував недавнє минуле. Промайнули роки навчання, веселий вир людей на Хрещатику, неосяжні масиви жита. І очі... сині очі Оленки... Їхнє кохання. Тугий живіт, а в ньому удари нового життя. Невже це було? І навіки минуло, як міраж, як дивний дитячий сон, котрий так і не стає реальністю?

Ранком він піде в бій... разом з товаришами, яких майже не знає. Люди з усіх усюд. Вони зібрані разом гігантським вихором історії. Зібрані, щоб стати на дорозі руйнівного во-рожного потоку. Що буде з ними?

Згадалася легенда, що її розповів дід Василь. Легенда про істину. В ній великий смисл життя й пошуку. Прагнення до світла, до таємничої мети буття. Не готовий результат, вичи-таний у книгах чи подарований батьками... а болісний особистий досвід, сповнений муки й горя. А часто й смерті. Може, й він умре на цій кручі — разом з цими незнайомими бійцями. Умре, щоб згусточок життя, який пульсує в лоні Оленки, не загинув. Щоб виріс справжньою людиною. Хто в них народиться — син чи донька? Морозець остраху прокотився поза спи-ною Миколи. Не буде нікого, якщо повинь свастики залле рідну землю.

Ясно, ніби наяву, перед ним впливла якась страшна, символічна картина: йдуть, кре-шучи іскри з бруку, ковані ворожі чоботи, а під ними — посиніле тільки дитини з розплю-щеними очима. Микола ледве стримався, щоб не закричати від болю. Ні, її і! Краще всім по-мерти в чесному бою, ніж допустити таке. Він пригадав сумні, докірливі погляди жінок, похмурі обличчя чоловіків, дітей, які відходили на схід, залишаючи рідні місця.

Біля клубу почувся гомін. Заблищали вогники цигарок. Миколині думки сполохалися, розбіглися. Він зітхнув, похитав головою, ніби скидаючи з неї обридливий тягар. Треба відпочити, незабаром бій, зустріч з ворогом лицем до лиця. Треба бути сильним і зібраним.

Він підійшов до дверей клубу, ступив до коридору. В боковій кімнатці вусатий сержант з їхнього взводу видавав гвинтівки селянам. Біля каганця, зробленого з гільзи, сидів літній чоловік із шрамом на щоці. Він приглядався до людей, що тінями виникали з темряви і на-ближалися до мерехтливого світла, щось записував на клаптику паперу.

Микола уважно поглянув на чоловіка з шрамом. Це місцевий агроном. Він усе життя вивчав землю, засівав її зерном, збирав урожай. Кохав її, як матір, як улюблену дружину, як дитя. І такий же мовчазний, як земля, такий же вірний, як вона, такий же спокійний і впевне-ний у собі. Ніби й нема страшної небезпеки, чужої навали.

Він піклувався раніше про сіялки і культиватори для поля, а тепер виводить свою друж-ну, роботящу бригаду на інше поле, для іншого посіву.

"З такими не згине рідний край, не пропаде, — подумав Микола, заглянувши в спокійні очі агронома. — Вони — сіль землі, його основа. Доки ось так упевнено

мозолясті руки три-матимуть зброю, як плуг і косу, — не панувати чужинцям на нашій землі!"

До сержанта наблизився хлопчина років дванадцяти. Він мовчки простягнув руку до зброї.

— А ти куди? — здивувався сержант. — Малий ще. Катай додому.

— Я сам, — похмуро бовкнув хлопчина.

— Що значить — сам?

— Він сирота, — пояснив агроном. — Живе в далеких родичів. Ти Юрку, справді йди. Рано тобі в партизани.

— Товаришу агрономе, — чорні оченята Юрка сповнилися вологим блиском, — хай дасть. Я все 'дно піду. Щоб я вмер, піду!

Агроном якусь хвилю мовчки дивився на Юрка — серйозно, допитливо. Дитячі очі були невинні, лагідні, а десь у їхній глибині зачаїлася недитинна рішучість. Агроном махнув рукою сержанту:

— Дай йому карабіна...

Юрко, полегшено зітхнувши, схопив зброю, щасливо засміявся. Агроном з жалем похитав головою, презирнувся з Миколою.

— Хіба йому такі цяцьки потрібні? Замість скрипки чи рояля — гвинтівка.

Микола глянув на хлопця.

— Ти вмієш грати?

— Угу, — кивнув Юрко. — Люблю музику, пісні. І день і ніч слухав би. А ви музикант — еге? Ось у вас на плечі, в футлярі, кобза? Еге?

— Вона, — важко всміхнувся Микола.

— Заграйте, — благально попросив Юрко. — Хоч однеєчку пісню. Я ще ніколи не чув кобзи.

— Добре, — згодився Микола, добуваючи кобзу з футляра. Сівши на ящики з патронами, він підстроїв її, взяв кілька звучних акордів.

Перед очима попливли рідні ліси, материнська хата, Оленка серед пишних гвоздик. Біль стискав серце, переливався в слова:

Десь моя далека тиха гавань,

Спить причал-хатина у саду...

Угорі ширяють чорні ґави,

Вічну провіщаючи біду...

Підняв обличчя від кобзи, глянув перед собою. У двері кімнатки зазирали бійці, вуса-тий сержант змахував сльозу з вій. Агроном, зітхнувши, здивовано поглянув на Миколу.

— Імпровізуєте? — здивувався він. — Бо я щось такої пісні не пригадую.

— Я композитор за фахом. Скінчив консерваторію. Був у Сміянах завклубом.

— Пригадую, — зрадів агроном. — Виступали у нашому райцентрі. Ось бач, — хіба думалося, що так зустрінемося? І в нас уже йшлося до того, що буде гарний оркестр. Юрка ось хотіли послати в Київ учитися, в музичне училище. Рояля купили для клубу.

Так війна ж. На роялі так нікому й разу заграти не довелося.

— А рояль де? — зацікавився Микола. — Тут, у клубі?

— Атож, на сцені.

— Можна спробувати?... Може, востаннє...

Микола, обережно ступаючи поміж сонними бійцями, пробрався до сцени, легко ско-чив па неї, одгорнув завісу. За нею стояв новенький рояль. У коричневому лаковому покритті тьмяно відбивалося світло копилки, деформовані тіні солдат. Микола поклав кобзу й автомата на підлогу, підняв кришку рояля, сів на табуретку. Поворушивши пальцями, пробіг по клавішах. Чиста лагідна мелодія порушила тишу, відлунюючись у закутках клубу. Біля дверей заворушилися солдати, селяни, заблищали захоплені оченята Юрка.

Микола забув про все. Він пірнув у стихію звуків, поплив за її нестримною течією. На-вала останніх вражень покотилася через серце, вимагала виходу в музиці.

Бійці прокидалися, підводилися. Селяни наближалися до сцени. Вони заворожено й здивовано дивилися на худорлявого, запиленого бійця, котрий чаклував біля рояля. Звуки, що сповивали їх, малювали широкі, безмежні степи, хвилі золотого колосся під подихом вітру, а понад тим плином — спів жайворонка у високості. Дзвінко відлунює у небі хорал, який славить красу рідної землі, радість життя. Пливуть у бездонному дивоколі білі хмарини. Десь далеко-далеко, мов у казці, дівочий голос виводить пісню без слів — чисту, святу, дже-рельно-прозору.

Раптом грізний акорд! Ще один! Ще!

Чола бійців нахмурюються, оповиваються смутком. О ні, на землі не мир, не радість безжурного життя, не усмішки дівочі. Ідуть з гуркотом по випаленій землі ковані чоботи ворогів, а поряд — мертва дитина, летять угорі чорні літаки з хрестами, а внизу, в полум'ї, гинуть жінки, матері.

Знадвору докотилася канонада. Мелодія враз обірвалася. До залу вскочив командир взводу, молодий хлопець з двома кубиками в петлицях. Він тривожно оглянув бійців, него-лосно, але владно скомандував:

— Займаймо позицію!

Невелике приміщення сповнилося гомоном. Бійці, лаштуючи на ходу зброю, поспішали до виходу. Микола з жалем зітхнув, закрив кришку рояля. Закинувши на плече автомат, на друге кобзу, останнім пішов до дверей.

Його схопила за рукав шинелі чиясь рука. Микола здивовано оглянувся. Юркові очі за-хоплено впилися в його обличчя.

— Що тобі, Юрку? — ласкаво спитав Микола. — Сподобалася гра?

— Дуже! — видихнув Юрко. — От би мені так!

— Навчись, — усміхнувся солдат. — Закінчимо війну, поступиш до консерваторії. Ну, прощай, мені пора.

Юрко несміливо зазирнув у його очі.

— А як вас звати? Прізвище? Може, колись зустрінемося?

— Неодмінно зустрінемося, Юрку! Я Микола Горенко. Щастя тобі!

Микола хутко вийшов з клубу, зник у темряві. І довго ще дивилися вслід йому замислені, серйозні очі хлопчика.

БІЙ

Взводний зупинив бійців під горбом, де вони займали позицію. З цього горба прострілювалися всі підступи до села і дорога до переправи. В нічних сутінках було видно темні валки солдат, які поспішали до Дніпра, торохтіли підводи, неголосно іржали коні. Взводний пройшов перед строєм, зітхнув і, ніби зважуючись на щось, глухо сказав:

— Товариші, друзі! Позаду нас — переправа. Наказ протриматися до полудня. За цей час наші перейдуть на той бік. Потім наш відступ прикриють вогнем.

Він замовк, кашлянув. Мовчали й бійці. Нарешті Миколин сусід, бородатий полтавський дядько, озвався заспокійливо:

— Ти, командире, будь спокійним. Ми все розуміємо. Різ треба, значить треба. Хіба вперше?

Командир підняв руку.

— В окопи, товариші. Незабаром світанок.

Микола зайняв окоп якраз на верхівці горба. Звідси видно було тьмянний блиск дніпровських вод, заграву на обрії, темні обриси завмерлого села. А захід гримотів, перекочувався вогняним валом все ближче й ближче, плювався багровими спалахами. Над полем попливли тумани. По дорозі до Дніпра прокотилися важкі гармати. В темряві тихо лаялись артилеристи, проклинаючи покручені дороги.

Потім усе завмерло. Спереду було німо, тільки перекочувався по яругах сивий туман, і здавалося, що під його хвилястою шкірою причаїлася якась ненажерлива хитра піТвора.

Микола, поклавши автомат на бруствер, дивився в той бік, звідки мали з'явитися гітлерівці. Хвилювався. Намагався з якоюсь хворобливою цікавістю зазирнути у власну ду-шу. Як він зустріне перший бій? Чи не злякається? Чи не здригнеться перед смертельним іспитом?

Бородатий дядько, полтавець, зупинився поряд, задумливо постояв, присів навпочіпки, почав повільно скручувати цигарку. Запитав:

— Страшно?

— Не те слово, — похитав головою Микола. — Я оце дивлюся довкола, думаю, і сам собі не вірю. Все, ніби сон.

— Правда, — згодився дядько. — Люди проти людей. Дивно і... страшно! І підло, якщо подумати, незрозуміло — чого їм треба? Земля така велика, всім людям доволі — їсти, пити, будуватися. А так — півметра на кожного. Ми тут поляжемо, але й вони зогниють у нашій землі. Вже ж було багато разів таке.

З глибини окопу з'явилась невисока постать лейтенанта. Він оглянув бійців, визирнув за бруствер, запитав:

— Як настрій?

— Та нічого, — озвався бородатий. — Чатуємо...

— А що ж, — підбадьорливо оглянув бійців взводний, — чатуйте!

Бій почався раптово. Під горбом різко гримнули вибухи, покотилися вгору, наблизилися до окопів. Микола сполохано зіщулювся, мимохіть втягнув голову в плечі.

На рівнині почувся металевий брязкіт, завивання потужних моторів.

— Танки, — похмуро озвався бородань. — Дадуть вони прикурити нам — у нас же ли-ше одна гарматка! Та гранати... Де твої, Горенко? Поклади їх отут, у пічурочці. Щоб напихваті...

Обрій на сході рожевів, наливався багрянцем. Дніпровську долину вкривав густий ту-ман. Дядько кивнув головою, крикнув, пересилиючи гуркіт вибухів:

— Слава богу, що туман. Не видно переправи. А то наші наплакалися!

Люто ляснула протитанкова гарматка. Ще раз. Ще. В тумані пихнуло полум'я, покотився чорний дим, прорізаний багровими язиками.

— Є один! — вдоволено крикнув дядько. — Молодці хлопці!

Сонячні промені розідрали пелену туману, бризнули розпеченим золотом на рівнину. Присадкуваті ворожі машини вирізьблялися чіткіше. Стріляючи на ходу, вони повзли прямо на окопи. Кілька снарядів бахнуло по брустверу. Микола, затуливши обличчя, впав до окопу. Недалеко почувся стогін. Микола підвів голову. Бородатий полтавець схилився над сусідом, перехрестився, похмуро зиркнув на Миколу.

— Мертвий...

"Почалося, — майнуло у Миколиній свідомості. — Як просто, як звичайно. І нема страху, нема подиву. Може, й я зараз упаду, скошений осколком..."

Але ця думка не викликала ні протесту, ні заперечення. "Умирати — так умирати! Аби тільки танки не пройшли!.."

Простір довкола оповився жовто-сірою ватою мли. Микола все робив машинально, мов уві сні: стріляв, заряджав, міняв диски. Десь у іншому світі гримотіли танки, кричав щось бородань, клекотів кулемет.

— Німці!

Німці? Де? Микола визирнув з окопу. Поміж танками побачив мишасті постаті. Зігнувшись, вони підтюпцем бігли до горба, падали, знову вставали. Стріляли й знову пада-ли, розкинувши руки.

Замовкла гарматка. Почувся приглушений крик:

— Пряме попадання!

Стальні потвори ревли вже недалеко. Дядько повільно, хазяйновито добув в'язку гра-нат з пічурки, кивнув Миколі.

— Я пішов. Прощавай, коли що...

Він вискочив на бруствер, поплазував між бур'янами. Микола побачив його підошви з великими, старанно прибитими латками, почув його вигук. Десь, наче з кошмару, насунулася чорно-сіра фортеця з хрестом на башті, гучно заскрекотіли траки гусениць. Гримнув вибух. Танк крутонувся на місці, гребонув на Миколу купу землі. Над головою з дзенькотом пролетіла розірвана гусениця. Микола відсахнувся. Потім, пересиливши страх, виглянув з окопа. Бородатий полтавець лежав біля понівеченої

потвори непорушно, простягнувши руки вперед. Ніби дрімав після важкої праці, припавши до теплих грудей землі. З-під танка ви-повзли зелені постаті танкістів. Микола, не цілячись, провів автоматом по них. Постаті попа-дали в бур'яни й більше не ворухилися.

На горбі горіло п'ять танків. Кілька вцілілих повернуло назад. Відкотилася й навала німецьких солдатів.

Микола знеможено сів на землю, прихилившись до стінки окопа. До нього наблизився взводний — запылений, з підв'язаною закривавленою рукою, без пілотки. Задихаючись, зу-пинився, витер брудний піт з чола.

— Першу атаку відбили, Горенко. Чуєш? Ми відбили їх.

— Чую, — прошепотів Микола. — Мої сусіди убиті...

Взводний помовчав. Потім якось винувато промовив:

— Нас лишилося п'ятеро, Горенко. Всього п'ять душ із цілого взводу. Іди до кулемета. Там нікого нема.

За дві години почалася друга атака. Вихор вогню впав на жменьку бійців. Микола ба-чив лише сіро-зелені мундири, які повзли поміж бур'янами, гримлячі танки, відчував під ру-ками гарячий затвор кулемета, все інше розпливалося в іржавому тумані.

Зненацька простір дихнув пекельним вітром, блискавиця різонула по очах. Миколу ки-нуло навznak, в останню мить ще устиг побачити дві ракети, що зеленими зірочками спалах-нули над Дніпром — сигнал до відступу... усі переправилися. Та небо враз звалилося на ньо-го купою уламків, і все з гуркотом покотилося в бездонну глибіню, у небуття. Світ огорнула тиша.

ОДИН

Свідомість поверталася повільно, болісно. Мов крізь вату, долинали до Мнколиного слуху звуки вибухів, далека канонада. І він навіть не міг втямити, що воно й до чого, йому здавалося, що він маленьким хлопчиком лежить на печі і чує, як бабуся, пораючись, щось бурчить, бу-бу-бу! — глухо грюкає рогачами, ду-ду-ду! — стугонить заслінкою, від якої аж пашить на всю хату жаром, і жар цей проймає і його, Миколу, хоч він аж за комином. Він кидається, борсається, хоче втекти з печі, підводить голову...

Що це навколо? Люди... Чому вони лежать тут непорушно, дивно розкинувши руки? Шинелі якісь пошматовані, зброя, порожні гільзи від набоїв. Горить село, мерехтять далекі язики полум'я і здається, що люди ворухаться. Поволі він приходить до тями, розглядається. Ось взводний. Юнацьке обличчя скривлене якоюсь дивною посмішкою, мертві очі вп'ялися в небо.

Микола помацав рукою довкола, намацав кобзу, наплечник, поповз вздовж окопу. Не-вже, крім нього, нікого нема? Скрізь мертво — жодного звуку чи стогону. Страх стиснув серце. Хотів звестися на коліна. Встав і скрикнув від болю в шії. Знову впав. У голові памо-рочилося, дзвеніло. Треба не поспішати. Берегти сили. Може, пощастить добратися до Дніпра. А там... якось на той бік... до своїх.

Минуло кілька годин... Чи хвилин? Микола відчув прохолоду, розплющив очі. Темрява скрадала виднокрай, насувалася звідусіль, ніби підповзала якась чорна потвора, щоб задуши-ти його, знівечити до краю, осліпити, кинути в темне провалля. Враження було таким болісним, зримим, що Микола через силу аж звівся на руках, щоб захиститись. У грудях хрипіло, віддавало пекучим болем у серці, але він бурмотів щось назустріч ночі, божевільно погрожуючи їй:

— Стий, кажу тобі! Я ще хочу бачити живих... я ще хочу зустріти... сонце...

А потвора мовчки, зловісно насувалася далі на нього. Ось уже її щупальці, невидимі, нездоланні, поряд з ним... ось вони хапають, обплутують... Він заборсався, лихоманково загрибаючи руками землю, трохи проповз, ніби вириваючись з обіймів ночі. Сили танули. Тіло відмовлялося допомагати в цій шаленій боротьбі ще живому розумові.

Сльози котилися по запилених щоках і падали, мов останні краплини життя, в спраглу, потріскану землю.

Та ось і сліз не стало. Захолонуло в грудях, болісно затріпалося серце, сповільнюючи своє биття. Згасаючий погляд піднявся вгору, ковзнув, мов поранений птах, над темними брустверами окопів. Невже він більше не почує жодного слова Оленки, не побачить рідного обличчя матінки?

Пітьма мовчала. Тільки десь оддалік гриміли металом дороги. То по рідній землі, мов по грудях матері, котилися й котилися ворожі машини. Безумна лютість оживила груди бійця. Він скреготнув зубами, з вуст його зірвалися якісь слова — жовчні, відчайдушні.

Огледівся. Невже покинули? Напризволяще? Одного... серед ворогів... Слова зривали-ся й пропадали в проваллі, так і не вимовлені вголос. Неначе хтось інший сказав їх. Не він.

Хвиля відчаю залила його душу, нестерпним болем пройняла серце. Микола заривався, важко обнявши кривавими долонями землю, ніби цілував її востаннє своїми потрісканими спраглими вустами.

Бився підстреленим птахом на кручі, один у цілому світі, карався власним болем і не знаходив серед суцільної пітьми ночі ні крихти втіхи.

СМЕРТЬ

На світанку його знайшли на кручі два німецьких солдати. Підхопили під руки, поста-вили на ноги. Щось поджеркотіли, розглядаючи кобзу, посміялися, але повісили її через пле-че Миколі. Мов крізь туман, він бачив усміхнені молоді обличчя, а на грудях — орлів зі сва-стикою в кігтях. Не дивувався, не боявся, тільки не міг збагнути, чого вони регочуться. Про що джеркочуть?

Його привели до клубу. До того самого клубу, де він минулої ночі грав. По вулиці торохкотіли чужі машини, ляскотіли гусеницями танки, повзли колони солдат. Чаділи недо-гарки хат.

Миколу завели до залу. Поставили перед столом. Солдати виструнчилися перед моло-дим випещеним офіцером з красивим владним обличчям у чорній уніформі СС,

щось сказали йому. Знявши з Миколиного плеча кобзу, поклали на стіл. Той здивовано підвів брови вгору, вказав Миколі на стілець. Звернувся українською мовою з ледь помітним акцентом:

— Сідайте. Ви один з тих?

Микола очманіло подивився на офіцера, краєм ока відзначив пов'язку зі свастикою на рукаві. Чого він хоче, цей вилизаний гітлерівець? Дозволяє сісти? Він важко опустився на стілець, облизнув пересохлі вуста. Офіцер помітив це, щось звелів солдату. Перед Миколою поставили склянку з коричневим напоєм.

— Коньяк, — усміхнувся офіцер. — Випийте. Це поверне вам сили.

Микола взяв склянку, ковтнув палючої рідини. По тілу прокотилася гаряча хвиля. Він глянув на офіцера. Той здивовано переглядав документи полоненого.

— Ком-по-зитор, — протягнув він. — Хм, дуже дивно. Ви справді композитор?

— Так, — сухо відповів Микола.

Він не міг ніяк зорієнтуватися, не міг збагнути, що потрібно цьому офіцерові, чому він тут і нащо його привели сюди. Есесівець всміхнувся, поплескав Миколу по плечу.

— Серед бою у ворожому стані зустріти раптом... композитора, це і химерно і... вражає! Можливо, майбутній Моцарт.

— Я не Моцарт! — ледь спромігся на слово. — Я рядовий музикант. А тепер — просто боєць, солдат.

— Ну, ну, — поблажливо скривився офіцер. — Ви хвилюєтесь, поранені, кволі. До того ж розумію, що вам наговорили про нас — армія страшних розбійників, руйнаторів, якихось апокаліпсичних потвор, — він засміявся. — Адже правда? А я — всього-на-всього астрофізик. Спеціальність моя — життя на інших планетах. Цікаво, романтично. Скінчив Франкфуртський університет. Але що поробиш, війна! Довелося одягти цей мундир. Проте бої не позбавляють нас людської сутності, культурних уподобань. Я вельми кохаюся в музиці. Ось чому радий, що зустрів у таких незвичайних умовах культурну людину, музи-канта. До того ж ви здорово захищалися! А я схиляюся перед героїзмом.

Хвиля розслабляючої млості прокотилася по тілу. Миколі стало трохи легше, хоч у голові ще й па морочилося, смішним здався кумедний офіцер з його облудними речами. З нього насміхаються? Він зібрав волю, не дозволив думкам танути перед "добротою" окупан-та й тихо запитав:

— А перед тим, що ми захищали, ви теж схиляєтеся, пане офіцер?

— Що ви хочете цим сказати?

— Ви не зрозуміли?..

— Що ж, у вас гострий язик. Я сказав раніше, що мужності вам не позичати, тепер ба-чу, що й зухвалості — теж. Але ви в такому стані... Я співчуваю вам. Ми повинні бути гуманні. Переможець завжди гуманний. Ми одпустимо вас до матки. До неньки, як кажуть українці. Дуже ніжне слово: ненька. Я взагалі захоплювався вашою мовою, коли вивчав її. Отже, ви вільні... Але перед тим одне прохання. Я міг би наказати, але я — прошу. Тут зберігся рояль. Зіграйте мені що-небудь. Наприклад, Моцарта, "Концертну

симфонію". Знаєте? Дуже добре! Війна, розумієте, гуркіт гармат, суцільний хаос... а душа прагне гармонії. Я дуже люблю "Концертну симфонію", вона вся перегукується з українськими мелодіями. Адже так? Моцарт бував у селах, де жило багато українців. Прошу вас, зіграйте!

Микола вагався лише мить. Потім зважився. Справді, чому б і не зіграти? Він гратиме рідній землі, небу, простору, народові, який ніколи не покине коханого краю, не віддасть його на поталу ворогові. І Моцарт, якого ворог вважає своїм, теж буде з нами, бо він творець, а не руйнатор!

Важко зійшов на сцену, сів на стільці. Відкинув кришку рояля. Забувши про все, став грати. Чарівні звуки лікували спраглу душу, він пив їх, купався в них, і поволі оживав. Біля дверей стовпились німецькі солдати, задоволено покиваючи головами, тихо перемовлялися. Офіцер сидів біля столика, підперши голову рукою, тінь задуми витала на його обличчі.

Микола скінчив грати, глянув на офіцера. Той двічі плеснув у долоні.

— Браво! Ви — прекрасний піаніст. Якщо ви такий же й композитор... До речі, ви й кобзар? Древнє українське мистецтво імпровізування! Я чув старовинні козацькі думи. Знаєте, вражають... Самобутність, екзотика. Заспівайте. Для мене це буде великою втіхою. Почути кобзаря в такому пеклі? Передайте маестро кобзу.

Один з солдатів схопив кобзу, вручив її Миколі. Пригорнув її до себе, заплющив очі. Що з ним діється? Де він? Може, це сниться? Дідусю, Оленко, матінко, порадьте мені, що я маю робити? Співати напасникам? Про що?

Чомусь перед його внутрішнім зором попливли обличчя дітен-сиріт, їхнього виховате-ля Громограя. Бесіда про прийдешнє. Мрії підлітків про грядущі епохи творчої перебудови планети, космічних польотів, всеземного братерства. Піонерське вогнище серед галявини в лісі. Ось воно! Відповідь ворогові. Вогонь, запалений революцією, вже ніхто й ніщо не зга-сить! Вся планета палахкотить пломенем свободи. Що ж, вороже, я заспіваю тобі! Слухай...

Він торкнувся струн, підтягнув деякі з них. Дзвінки акорди прокотилися в залі, почувся глухий голос:

Вогонь розсудить все. Нехай лютує ворог.

Розплата наступа, і новий день несе.

Загримотить гроза. Не втримається морок.

Вогонь розсудить все.

Палахкотять міста. І гримають гармати.

Тримайся, брате мій, в біді не охолонь.

Якщо ти вогняний — не бійся умирати!

Розсудить все вогонь.

Вогонь розсудить все... і успіхи, й невдачі,

І сивизну густу біля солдатських скронь.

Всього ще буде — сліз і радості, одначе

Розсудить все вогонь.

І наш потік життя п'їтьма не подолає,
Ще буревію гнів планету потрясе...
Народ здола п'їтьму і горе! — я це знаю!
Вогонь розсудить все!
Вогонь розсудить все!

Останні рядки Микола проспівав якось аж наче з погрозою, дивлячись просто в очі есесівцю. Той гнівно насупив брови, різко встав.

— Замовкни! — А потім, зусиллям волі затамувавши злість, знову сів. — Що ж, віддаю належне вашому талантові і... вашій зухвалості! Але — забудьте про те, що було у вас, — ваші мрії, прожекти, перспективи! Ви повинні збагнути різкий поворот у долі всього світу. І зорієнтуватись. Просто дивіться на течію подій... без ідеологічних, класових підходів. Реальність розтоптала ваші уявлення про хід історії. Вам лишається одне: схилитися перед історією або умерти. Я сподіваюся, що у вас досить здорового глузду, щоб вибрати правиль-ну стежку. — Він на якусь хвилину задумався й потім, ніби щось вирішивши, звернувся: — У мене є для вас пропозиція. Я очолюватиму тут, на Дніпрі, певний район окупованої території. Хочете бути моїм компаньйоном? Будемо говорити про зірки, про філософські проблеми... Ви будете мені грати вечорами, розмовлятимемо про музику.

Микола гірко всміхнувся. Задовольняти після ситої вечері "естетичну" душу катастрофізика? Чудово! Чарівний успіх! Він, хитаючись, тримаючись за стіну, зійшов зі сцени, поправив на плечі футляр з кобзою, зчорнілим поглядом зміряв есесівця з ніг до голови.

— А що далі, пане офіцер?

— Що значить далі? Ах, розумію... Якою буде ваша доля після війни? Можете бути певні, я вас не забуду. Я магістр астрономії, повернувся до наукової праці. Можливо, й вас влаштую десь біля себе.

Образа й гіркота пройняли душу Миколи. Який він самовпевнений, цей випещений офіцерик! Потемнівши од гніву, не стримуючись, випалив:

— Невже ви гадаєте, пане магістре, що залишитеся тут? Що переможете нашу країну, наш народ?

Офіцер примружив очі, підвівся з крісла, приступив до солдата.

— А ви... гадаєте інакше?

— Інакше! — твердо відрізав Микола. — Ніколи наша музика, наша пісня не будуть вашою служницею. Ви можете вбивати, палити... Але серце народу окупувати неможливо. Душі наших людей для вас недосяжні!

Офіцер, стиснувши тонкі вуста, мовчав, не зводячи пронизливого погляду з обличчя Миколи. Зрештою процідив крізь зуби:

— Може, й так. Ви всі фанатики. Тим гірше для вас. Ми робимо все, щоб налагодити контакт... і співробітництво.

— Співробітництво поневолювача і раба? — жовчно перепитав Микола.

— А хоч би й так! Це — закон історії. Завжди є лідер і є виконавець замірів лідера. Я

пропонував вам кращу долю, ви зухвало відмовляєтеся від неї. Що ж, ви самі обрали з отих "або" — "або". Чи не так?

— Так, пане магістре! — спокійно кивнув головою Микола.

— Повторюю — ви обрали свою долю самі, — крізь зуби процідив офіцер. — Вас розстріляють.

— Дякую й за це.

— Там, на дніпровській горі, буде ваш останній притулок, щоб було видно і Дніпро, і кручі, — ехидно засміявся. — Жаль! Фанатизм у вас сильніший від простого життєвого інстинкту. Що ж, хай на тому світі бог розсудить, хто з нас правий.

— Суд буде ще на цьому світі, пане магістре! — відповів Микола.

І ось він знову на дніпровській кручі. Біль тіла й душі завмер, відійшов у глибину. Без-межний простір, повитий ніжною голубою імлою, котився в далеч, манив до себе. На обрії чітко вирізнялося зеленаво-блакитне пасмо лівобережних лісів. Там десь рідні Сміяни. А може, і в рідному селі уже фашисти? Чи вціліли ще в цьому страшному вихорі війни дорогі, кохані люди?

— Шнель, шнель, — чуються нетерплячі голоси.

Микола озирнувся. Неподалік дві жінки з села копали могилу для нього. Вони, не стри-муючи плачу, витирали рукавами куфайок сльози. Солдати з нудьгою дивилися на їхнє повільне копірсування, невдоволено підганяли суворими окриками.

Микола жадібно вдихає прохолодне повітря, з жалем дивиться на незібране жито. Важкі колоски хиляться до землі, гублять добірне зерно. Микола заплющив очі й несподівано почув мелодію. Він вбирає її в душу, розгортає далі, розпускає її на безліч бар-вистих ниток, що переплітаються в чаклунських поєднаннях, линуть у безкрайність душі.

Який хороший початок для симфонії. Жаль, він так і не встиг написати її. Зринула, як видіння, їхня зустріч з Оленкою. Весна... каштани... пісня над Дніпром... і клятва вірності... Срібне коло місяця... Хмари... Оленка з жахом і надією дивиться в небо. Що вона тоді бачи-ла, чого очікувала?

— Шнель!..

Микола розплющує очі. Солдат вказує на могилу. Жінки, плачучи, подалися стежиною до села. Микола підійшов до ями, став обличчям до Дніпра. Притиснув до грудей кобзу, ніби хотів затулитися нею від смерті. І вже не бачить ні солдат, ні автоматів, націлених на нього. Фрагменти симфонії рвали душу, посилювалися, відлунювали у високості. Прекрасні очі Оленки сяють з глибини небосхилу, чується голос діда:

— Справжня людина вмирає в дорозі...

Вдарили постріли. Розпечений шворінь пронизує свідомість, гасить сонце, стірає Дніпро і синю далечінь. Тільки гучні акорди мелодії, урочисто прозвучавши у небі, розкочу-ються, згасають...

НАРОДЖЕННЯ

Оленка прямувала на схід. Її підхопив ураган війни, прокотив фронтовими

шляхами. Під Харковом вона опинилася в оточенні, в обозі пошарпаного полку, разом з групою санітарів та лікарів. Пробиралися, як могли, до своїх. У вибалку і накрили їх ворожі літаки. Засвистіли кулі, завищали бомби.

Оленка схопилася з підводи, кинулася в канаву. Важко дихаючи, припала до землі, зне-можено заплющила очі. Біля вуха почувся буркотливий голос літньої санітарки:

— Понесло тебе в такому стані... Куди? Родиш отут, у ямі, що ми робитимемо?

Хмара вогню й землі накрила їх, оглушила, притисла до землі. Оленка відчула, як пеку-чий біль пронизав усе її тіло. Вона закричала, та гуркіт вибухів заглушив її крик. Вужем за-крутилася в пилюці, шаленіючи від муки. Санітарка схилилася над нею, розгорнула одержу.

— Тужся, тужся... бідненька ти моя!

Оленка дивилася в захмарену височінь, де кружляли, вивергаючи смерть на землю, ворожі літаки, й не почувала страху. Їй було байдуже. Смерть так смерть. Нема вже нічого, ні світу, ні минулого, ні прийдешнього. Є лише біль, мука й безконечне чекання. Скоріше б. Скоріше...

Її тіло потрясла нелюдська судорога. Біль прокотився десь у глибину, на мить залишив Оленку. Санітарка вовтузилася біля неї, замотувала щось червоне в пелюшки, що їх виїняла з вузла молоді матері.

— Дочка! — загукала вона, пересильючи гуркіт бомб. — Як назвеш?

— Оксаною, — прошепотіла Оленка, всміхаючись замурзаним, змученим личком. — Оксана Горенко.

— Гарне ім'я, — похвалила санітарка, — А батько де? Батько знає?

Оленка заперечливо похитала головою. Простягла руки, щоб взяти згорток.

Чому вона мовчить? — спитала злякано.

Санітарка хотіла відповісти, та зненацька просто на них дихнув огняний вихор. Літаки з ревом пройшли низько над ними, розкрилася пекуча безодня, підняла Оленку в повітря, гримнула об землю. Настала страшна, моторошна тиша. У тій тиші, над димуючим полем, над трупами і пошматованими підводами, пролунав пронизливий дитячий крик.

Мелодія четверта

ЩО РОБИТИ!

(З щоденника Громогряя)

"... В селі з'явилися червоноармійці. Риють траншеї, будують бліндажі з вікових сосон. З-за дніпровської горн часто свистять міни, рвуться то тут, то там. Вже згоріло кілька хат, поранено більше десяти жінок. Люди одсиджуються в окопах, у погребах.

Як сталося, що ворог уже на Правобережжі, а наші війська лише тепер готують тимча-сову лінію оборони? Сподівалися, що не дійде сюди? Прогаяли час. Що ж тепер буде?

Я ходив до лісництва, розшукав командира роти, розквартированої в Сміянах. Він роз-глядав розкладену на траві потерту карту, батькував вусатого старшину.

— Ти мені, так твою розтак, з-під землі пального дістань! Чуєш?

— Можна було б на аеродромі захопити цистерну, — буркотів старшина, — так месери клятї не дають дихнути!

— Нічого не хочу знати! — гримнув командир. — Іди, й не вертайся без пального! Він побачив мене, запитливо підняв брови.

— Хто ви?

— Директор дитбудинку Іван Громограй.

— Чого треба?

— Молодших вихованців евакуювали. Старші — семикласники — лишилися тут. Не вистачало машин. Одинадцять душ. Зі мною — дванадцять. Може, ви б допомогли?

— Як?

— Виїхати... Вибратися...

— На чому? Куди? — примружився командир. — Ви розумієте ситуацію?

— Ні, — признався я.

— Ото ж бо й в. Фашисти замкнули кільце. Куди вам прориватися з дітьми? У нас кілька танкеток, десятків газиків, а пального ні грама.

— Що ж робити?

— Чекати. Надіятися.

— На що?

Командир розвів руками.

— Я розумію, — гостро відповів я. — Але мої діти не мають притулку. Інші мають сім'ю, батьків, Коли що, матимуть хоч якийсь захисток. А мої...

До командира підійшли заклопотані бійці, покликали. Він махнув мені рукою, вибачливо кивнув, десь побіг. Так я нічого й не зміг добитися. Прийшовши до школи, зібрав вихованців, пояснив їм ситуацію.

— Невже відступлять наші й звідси? — сумно запитав Сергійко Кремінь. — Хіба на Дніпрі не зупинять фашистів?

— Зажди, Сергійку, я поясню. Так сталося, діти, що ворог тимчасово окупував частину нашої землі. Можливо, прийде й сюди. Треба врахувати й таке. Що будемо діяти? З оточення навряд, щоб ми вирвалися. Ви вже великі, хоч і неповнолітні. Давайте разом думати, що нам робити.

— В партизани йти, — одразу ж сказав Гриць Діброва.

— Згоден, — басом підхопив Вітько Гора. — Пам'ятаєте наш "Таємничий Острів". Там же в нас готова фортеця. Підрихтуємо землянки, зробимо припаси. Зброю добудемо.

— У нас п'ять дрібнокаліберок є, дробовик, — додав Толик.

— А може, тут залишимось? — тихенько запитала Марта.

— А німці? — озвалася Юлька. — Вони прийдуть і заберуть нас, як ягнят. Постріляють, і все.

— Тільки в партизани, — кивнула мені Катя. — Там, за Круглим Болотом, у "Таємничому Острові", ніхто нас не знайде. Навіть у селі ніхто не знає про той паш притулок.

— А дід Сміян? — здивувався Сергійко. — Він же помагав нам будуватися.

— Дід Сміян — вірний чоловік, — втрутився Толик, — На нього можна покластися. Я за те, щоб сховатися там. Доки наші вернуться. Та й просто так сидіти не будемо...

Я слухав їхні роздуми й тривожно міркував. Іншого виходу у нас не було. Попросити людей, щоб прийняли моїх вихованців як своїх дітей? Не вийде. В селі знайдуться людя, які можуть видати німцям. Ні, дитячий план поки що єдино надійний.

Вже тиждень, як ми приводимо в порядок "Таємничий Острів". Старий Сміян схвалив наш план і згодився допомогти. Ночами їздимо до свого притулку, впорядковуємо велику зем-лянку, кілька запасних. Усі вони з'єднані ходами, замасковані дерном. Добратися до табору, хто не знає стежки поміж трясовиною, неможливо. Перебрали продуктові запаси, завезли нових: консерви, сухарі в паперових мішках, картоплю, цукор, сіль, сірники, мило, ковдри, білизну, а також два дробовики, дрібнокаліберки з запасом патронів, сокири, посуд. Заготували в землянках сухих дров, підрихтували пічки.

Одної ночі нас перестріли солдати. Вимагали пояснень. Ми попросили викликати ко-мандира. Я мав з ним конфіденційну розмову, пояснив усе, як є. Попросив зберегти таємницю. Командир потиснув мені руку, похвалив.

Він дав нам кілька карабінів, ящик патронів. Вихованці на сьомому небі від захвату. Про наші вилазки зі старим Сміяном ніхто в селі не здогадується. Я звелів йому не говорити жодній душі. Сьогодні — остання ніч. Переночуємо вдома, а ранесенько — до лісу.

Гримить канонада. Ніч темна, страшна. Якась сира, осіння погода, немов плаче небо. Діти дрімають чутливо, прокидаються, скрикують уві сні. Я чатую, не можу заснути.

Виходжу надвір. На тім боці Дніпра заграва. Горять села. Плесо червоно мерехтить, ніби не вода плине між берегів, а кров.

Тривожно. Мабуть, пора збиратись, скоро четверта. Передсвітання.

Діти сплять одягнені, я їх тихенько пробуджую. Вони мовчки схоплюються, вмиваються, слухняно йдуть за мною. Толик хапає мене за руку.

— А телескоп? — хвилюється він. — Обладнання обсерваторії. Ми забули перевезти до лісу. Тут може пропасти.

— Потім, Толику, — заспокоюю я. — Головне, самим устигнути. Зробимо якое вилаз-ку вночі.

Спускаємося з ґанку, зупиняємось на подвір'ї. На горбах і біля берега стрілянина, кри-ки. На околиці Сміянів горять хати.

— До лісу! — рішуче закликає Гриць.

— Заждіть, — зупинив їх. — Там бій, хіба не бачите?

Смолоскипи заграви осяяли соснові посадки. Біля них з'явилися постаті в темно-зеленій уніформі. Стріляючи на ходу, побігли до села.

— Німці! — скрикнула Катя.

— Вони, — похмуро згодився я. — Вернемося до школи. Зачекаємо. Гадаю, що одразу вони нас не зачеплять. Пізніше ми вислизнемо й подамося у свою схованку.

Діти неохоче побрели до школи, зібралися в підвалі-бомбосховищі. Було незвично, неприємно, гидко. Якось ніяково й спустошено на душі. Не встиг, не вберіг...

Позаду лишалося мирне, спокійне, радісне життя, сповнене надій і творчості. Що ж обіцяло майбутнє? Довкола — вороги, розтоптані мрії. І лише одне-єдине мерехтить вогни-ком у душі, недоторкане — надія".

Мелодія п'ята

ЗУСТРІЧ З ЛЕГЕНДОЮ

СИЛА ЖИТТЯ

Микола не вмер того страшного дня. Очуняв під холодною землею, насипаною на груди. Поворушився, судорожно намагаючись вдихнути хоч краплю повітря. Сильний біль у грудях знову затьмарив свідомість, кинув у полон марення, йому здавалося, що він лежить біля підніжжя високої крутої гори. Вершина її вкрита хмарами. Вони опускаються все нижче й нижче і давлять, давлять на нього, сірі, похмурі.

Якийсь голос шепче Миколі, що на тій горі його батько тримає великий тягар. Уже безліч віків. Микола повинен замінити його.

Він дивується. Адже батька давно нема, загинув від куркульської кулі. Чому він на горі? Що за тягар у нього на плечах? Ні стежечки, ні кущика трави, щоб вчепитися. Довкола дрімучі скелі. Ні душі... У хмарах потонуло все.

Розгрібаючи глевку землю, Микола подерся вгору. Не міг заглушити вогняного голосу душі, котрий вимагав, будив, термосив, штовхав: не зупиняйся ні на хвилину! Рухайся, по-взи, інакше — смерть! А хіба він не вмер? Хіба ж його не вбили? Убивали... Та йому ще тре-ба на вершину... На ту, де батько знемагає під тягарем, закривавлений і німий.

Роздираючи до крові руки й ноги, чіпляючись нігтями за кожну щілинку, він без пам'яті, раз у раз провалюючись у небуття, все ж видирається з-під землі. Туман — густий, молочно-білий — роз'їдає очі. Та він не здається. Сили покидають його. Важко бухає кров у скроні, зелені, червоні, жовті кола пливуть перед очима, знесилені руки ковзаються по мок-рому камінні. Та перед ним знову виникає образ батька, котрий чекає на горі. І він знову продирається вперед.

Нарешті він бачить вершину гори, промоїни в тумані. Хмари лишилися унизу, під но-гами. А тут сяє сонце, усміхається Миколі. Перед ним, на вершині, засяяли очі батька, напружені, сповнені болем.

Яке дивне в нього обличчя! Чому воно так міниться? О, це вже ніби не батько, а дід Ва-силь... ба ні, обличчя матері... Оленки... а тепер незнайоме, але чиєсь дуже рідне... Чому так багато облич? Що це означає?

— Ти не дожив, не доніс свого тягаря! — ніби почувся чийсь суворий голос. — Повер-тайся в життя! Відомсти ворогам своїм!

Гострий біль пронизав тіло. Померкло світло. Холодне повітря розривало легені.

Микола в непам'яті виборсався з сипучої землі, підвівся на руках, поглянув

навколо. Видиво розтануло. Нема нікого. Є ніч. Є могила, звідки він виповз нелюдським зусиллям. Невже не добили його вороги? Невже це не сниться?

У нього ще стало сил згребти холодну глину докупи, нагорнути горбок над ямою, щоб і знаку не залишилося, що він вижив, виборсався звідси. Предковічна життєва жага понесла його далі, далі від страшного місця. Вологий подих Дніпра додавав сили. Микола, звиваючись ящіркою, скотився яругами вниз, до ріки. Нічого не бачив, не чув. Лише знав, що має жити. Жити будь-якою ціною! Він ще не відплатив ворогам за смерті й розп'яття, не доробив свого, не створив того, що належить! Він не мав права на смерть!

В легенях хлюпоче кров. Запеклися чорною піною вуста. Та якась незнана сила оволодіває Миколіним тілом, ворухить його руками й ногами. Недалечко вже дніпровська хвиля. Микола підповз до річкової течії, жадібно ковтнув кілька разів холодної води, трохи вгамував палючу спрагу. Наткнувся руками на уламок товстої дошки. Не задумуючись, учепився за неї, відштовхнувся від берега, поплив.

Мокрий одяг, чоботи тягнуть вниз, на дно. Руки слабнуть. Ні, ні, не здавайся! Терпи... Ти виповз з могили... Ти обдурив смерть! Терпи!..

Чорніє щось спереду. Невже берег? Став на непевні ноги — під ногами дно. Микола, заточуючись від пекельного болю, добрюхався по косі до сухого. Впав. Поповз вужем до кущів. І, втрачаючи сили, зі стогоном опустив голову на руки. Невже не стане сил добратися до людей? Невже доведеться сконати десь тут?

Химерне світло полилося перед його заплученими очима. Ніжні руки взяли його в обійми, заколисали. Хто це біля нього? Звідки музика?.. На перевернутому човні сидить си-вий чоловік з кобзою в руках. Щось знайоме, рідне в його очах, у виразі обличчя. Він усміхається приязно й сердечно. В Миколіній свідомості якась дивна роздвоєність: він знає про те, що лежить у нічних сутінках на піску — розбитий, постріляний, конаючий, і разом з тим бачить довкола ніжне світання, весняні лози, рожеві хмаринки у високості, спокійну, впевнену людину з старовинною кобзою в руках, такою, як і та, що лишилася в могилі, роз-трощена німецькими кулями. І ніяк не міг поєднати ці дві реальності, видіння переплітаються, розходяться, хвилюють його, ятрять серце, завдають нестерпного болю.

— От ми й зустрілися, — сказав літній чоловік, ніби почувши думки пораненого солда-та.

— Хто "ми"? — шепоче Микола почорнілими вустами.

— Ти і Я, — усміхнувся невідомий. — Така зустріч рідко відбувається. А жаль... Кожному варто було б досягати її... в надзвичайних умовах. Ти молодець — зумів подолати невблаганність... і ось ми зустрілися...

— Хто ж ти? — прохрипів Микола, — І де ми... зустрілися? Ось я лежу... на березі Дніпра... коли рідна земля стогне під чобітьми ворогів... А ти — такий спокійний, певний себе, ніби й нема на світі ні війни, ні руїни.

— Для мене вже нема. Все це в минулому.

— То хто ж ти? Хто?

— Подивися гарненько. Хіба не впізнаєш?

— Не можу згадати... забув, — втомлено шепоче Микола.

— Я — це ти, — докірливо сказав літній чоловік. — Ти в далекому прийдешньому. Тоді, коли вже в світі запанують мир і радість, коли знову зазвучать пісні й музика, а не гар-мати... Придивися гарненько...

— Бачу... Ніби й так... Але як же це можливо?

— Приймай так, як є, — сказав старший Микола. — Ти був приречений, знищений во-рогами, подолав смерть. Знову повернувся до життя.

— Це лише випадок... виграш у страшній лотереї, — зітхнув Микола. — Хто зна, що буде зі мною далі.

— Виграш буває лише у сліпців, — нахмурився майбутній Микола. — А в тебе — под-виг.

— Ти — це я? — все ще не вірив Микола. — Привиди... Марення... Отже... ми здолаємо ворога? Переможемо? І я житиму?

— Ти ж бачиш, — терпляче мовив старший Микола. — Ти живеш... Цим усе сказано.

— А мої улюблені... Оленка... мати... дід Василь?

— Ти багато хочеш, — похитав головою сивий чоловік. — Можу лише сказати одне: будуть печалі, будуть і радості.

— Боюся повірити... бо дуже боляче втрачати потім віру.

— Бідний мій, втомлений попереднику, — опечалився старший Микола. — Я розумію тебе, бо вже звідав те, що нині відчуваєш ти. Найбільше чудо твориться нині... і герой того чуда — народ.

— І все-таки... все-таки... дай мені знак... близький і рідний... Пісню. Заграй, заспівай пісню... таку, якої я ще не знаю... Тоді я повірю чуду нашої зустрічі. Ну, чому ж ти мовчиш?

Ясна усмішка розливалася на одухотвореному обличчі майбутнього старшого Миколи. Він мовчки схилився до кобзи, взяв акорд. Звуки покотилися у просторі, Микола впивався незнайомою мелодією, всотував спраглим серцем дивні слова:

Як затихнуть громи стоголосі,

Як замовкнуть музика й слова,

Серце мови огняної просить

І в душі мовчання ожива...

и тоді прислухайся до тиші,

В ній нечутно калатає дзвін,

З вічності таємний вітер дише,

Заклика до полум'яних змін...

Небосхил прадавні руна пише

І шепоче дивну казку він...

Не забудь, не одвернись від неї,

У глибинах серця схорони.

Пролети над рідною землею
І посій на батьківські лани...
Збереже празоряне насіння
Подих материнської весни...
У прийдешнє виросте пагіння
Понад віковічні бур'яни,
Зродиться крилате покоління
Без руїн, і смерті, і війни...

Микола відчував, як з кожним акордом у змучене тіло вливаються сили, в грудях пливе тепла хвиля, сповиває, знімає втому, заспокоює.

— Гарно, як гарно, — шепотів він. — Тануть сумніви... Я вірю... Буде крилате покоління... буде світ без війни... І все це ми — наші сучасники. Без нас того світу не було б, не звучала б та пісня, що я почув тепер.

— Ти збагнув, — задоволено кивнув прийдешній. — Я радий.

Миколі стало легко. Щось облетіло з нього, біль затихав, слова прийдешньої людини жаринами дотикалися серця.

— Ти запам'ятав мене? Я з тобою. Я завжди поруч. І навіть тоді, коли ти забудеш мене, я — єсть. Знай, що я ждатиму тебе.

— Де? Коли?

— В прийдешньому, визволеному світі. Вір і змагайся. І дітям своїм покажи новий світ... далекий світ нащадків наших, коли вся планета буде оновлена і збратана.

— А чи зможу я, розтерзаний, розбитий?

— Зможеш. Бо це ти і сучасники твої збудуєте його, захистите, освятите своєю любов'ю. Не забудь видіння грядущого, передавай його іншим. — Яке ж воно? Ходімо, я пока-жу. Це зовсім недалечко... Адже новий світ у тобі. Пам'ятаєш, як ти мріяв про нього з дітьми?

Прийдешній поклав гарячу долоню на Миколине чоло, і той відчув обпікаючий жар.

РУКИ ДРУЗІВ

Які тривожні, які страшні дні.

Відкотилися, затихли громи гармат. Тиша. Яка жахлива тиша!

Причаїлося село. Причаїлися хати. Свої пішли. Чи надовго? Чи повернуться коли?

Кожен звук насторожує, лякає, тривожить.

Сну нема. Темні вікна.

Заваливали собаки. Серце впало. І знову тиша.

За сліпими вікнами ходять тіні. Виє вітер. Шарудять по шибках гілки дерев.

— Мамо, хтось шкребеться в двері...

— Спи, Маріє, то здалося...

— Та ні, мамо... не здалося... хтось ніби стогне...

— Ввижається...

— Я піду, подивлюся...

— А коли хтось лихий... Страшно, Маріє...

— Мамо... стогне... Може, хто з наших...

Дівчина скочила з полу, нечутно підбігла до вікна. Придивилась. Нічого не видно. Вона вийшла в сіни, торкнулася рукою закрутки.

— Хто там?

Тиша. Нема відповіді. Лише чутн приглушене постогнування.

Марія, зважившись, відчиняє двері. Виходить на ґанок. Придивляється. Злякано щупається. Що це? По землі повзе людина, торкається руками ґанку. І затихає. Важкий подих зривається з вуст, слова — ніби шелест:

— Свої...

Марія злякано наблизилась, схилилась. Мокра брудна гімнастюрка, криваві п'ятки на ній, обличчя в крові й багнюці. Свій!

— Мамо, — поклікала вона.

— Що, Маріє, — пошепки озвалася мати з сіней. — Хто там?

Старенька вийшла, уздріла пораненого солдата і вже ні про що не запитувала. Удвох з дочкою понесли його до хати. Поклали на широкому ослоні.

Мати похапливо затулила вікна. А Марія тремтливими руками запалила каганець і кинулась до нежданого гостя. Оглянула його. Стиснувши зуби, розпанахала ножом гімнастюрку.

Від жаху стислося серце. З незвички потьмяніло в очах. Брате мій, голубчику, як же ти витерпів отаке? Як вижив? Груді прострелені в кількох місцях, смертельним розчерком пройшла куля по скроні. Чорна кров запеклася біля вуст.

Мати сплескувала долонями, беззвучно заплакала, шепочучи:

— Синочку, рідненький... Та яка ж доленька твоя страшна...

— Мамо, знайдіть йод. Несіть чисте полотно. Швидше.

Марія, змахуючи з вій пекучі сльози, знімала з солдата пошматовану форму, чоботи.

— Ти серед своїх, друже, — примовляла. — Тепер ти житимеш... Ще не всі стежки, дороги сходжені тобою... Видужуй, живи.

ЛЕГЕНДА

Над кручею, недалеко від села, на тому місці, де розстріляли солдата, з'явилася могила-ка. Жінки, котрі копали могилу, розповідали, що в останню мить, стоячи над ямою, затулявся боєць кобзою від ворогів, ніби хотів віддалити невблаганну смерть. Люди обклали могилу дерном, поставили стовпчика. І кожного ранку клали до нього свіжі квіти або пучки золотого колосся.

А поміж народом покотилася чутка. Її передавали з вуст в уста, від хати до хати, від села до села.

Говорили, що мертвий боєць оживає вночі. Як тільки зайде сонце й сутінки випадають над дніпровською долиною, розкривається могила і з неї підводиться вбитий. Не видно його обличчя, тільки ясним вогнем палають на грудях рани. Він піднімає кобзу, і в просторі чується грізна мелодія. На її закличні звуки казковими тінями

сходяться з різних боків озброєні люди. Мертвий боець стає на чолі колони месників, веде її у вічну пітьму. Вони йдуть нестримною, грізною ходою... як доля народу, як помста за страшну наругу над рідним краєм, як вість того, що народ не скорився ворожій навалі.

А на обрії, там де вони проходять, вибухають ешелони, горять казарми фашистських вояків, виростає могутній грім грядущої Перемоги.

Інтродукція

ПРИВИДИ МИНУЛОГО

Гості помовчали, ніби осмислюючи почуте. Потім хтось з них запитав:

— І так триває досі? Квіти вічно розквітають на цій летендерній могилі? Хто цим кло-почеться? Невже заради однієї легенди варто так багато морочиться?

— Варто, — твердо відповів Юрій Іванович. — Для нас це не просто легенда. Це частка життя народу — глибокого, втаємниченого, про яке не могли й подумати всілякі там "магістри астрономії", котрі проміняли обсерваторії на оруддя гестапо. Ви можете самі зрозуміти з моєї розповіді, що поранений, змучений солдат-композитор переміг тоді, в той страшний день, цинічного ворога.

Фон Шварцові здалося, ніби його хтось цвюхнув канчуком по обличчю. Він опустил погляд донизу, щоб не видати своїх почуттів, заховався за спину сусіда.

— Звідки ж усе це вам відомо? Такі подробиці? — трохи скептично озвався сухорлявий, жовчний учений з ФРН.

— Я був свідком усіх тих подій, — відповів Юрій Іванович. — Я і є той хлопчина, котрий захоплено слухав воїна-пісняра. А потім я носив квіти на його могилу. Але на цьому не скінчилася дивна історія.

Ні вороги, ні друзі не знали, що "мертвий" ожив. Так було аж до недавніх пір, доки не відкрилося все, що відбулося тоді. Про це, панове, написана книга, історія ця довга, вам же оповім про дальші події в кількох словах.

Хтось торкнувся рукава фон Шварца. Він злякано озирнувся. Йому усміхався Мішель Карно, філософ із Франції. Прихилившись до професора, прошепотів:

— Вам не здається все це містикою?

— Що саме? — пересохлими вустами спитав фон Шварц.

— Та вся ця історія. Наці-астрофізик, котрий стає гестапівцем, його зустріч з солдатом-композитором, пророка пісня... І взагалі нам ніби демонструється ілюстрація до конгресу про міжзоряний контакт.

— Не розумію, — грубувато озвався фон Шварц. — Не вловлюю, про яку ілюстрацію ви мовите.

— Ну... ніби символ проблеми... Адже цей магістр, який прийшов сюди з нацистськи-ми окупантами, цілком міг би стати спеціалістом по контакту, як ми з вами.

— Та й що? — буркнув фон Шварц, холонучи від почуття якоїсь приреченості, відчуваючи, що кожен рух людей, кожна подія, всяке слово перетворюються в бумеранги, що він їх колись сам запустив у прийдешність.

— Як то що? — не вгавав Карно. — Адже тому магістрові давався шанс знайти

такий контакт не десь, у далеких зоряних світах, а тут, на Землі. Хай ці... люди... хай вони й вель-ми відрізняються від нашого, західного психотипу, але ж це єдиний індоєвропейський монолог, у глибинній суті різниця між ними й нами невелика. Та, бачте, контакту не відбулося. Тріщина пролягла так глибоко, що один одного не збагнули. До речі, те саме й на міжнародній арені тепер. Хоч ми й збираємося разом, обговорюємо одну й ту ж наукову про-блему, але де взаєморозуміння, де спільна основа? Ось взяти хоча б вашу концепцію контак-ту. Я дуже уважно слухав вас...

Фон Шварц уже не чув базікання француза, не чув і того, про що далі оповідав Юрій Іванович. Він з жахом дивився, як з-за червоного гранітного обеліска виходить розстріляний колись солдат, обнімаючи за плечі високого сіроокого підлітка. Не помічені ніким, вони хма-ринкою пронизують гурт іноземних гостей, стають перед фон Шварцом. Він намагається відійти назад, за спину делегатів, щезнути, розтанути у незримості. Солдат сміється:

"Від себе не втечете, пане магістре. Так і доведеться вам вічно дивитися в наші очі! Тоді, на цій кручі, ви сказали мені, що сам я зробив свій вибір. Ви теж зробили тоді свій вибір, правда, не перший... Головний вибір був тоді, коли ви знехтували зоряним шляхом в ім'я жорстокої сили".

"Щезни, згинь! — клекоче думка фон Шварца. — Ти лише привид моєї втоми. Ти мара..."

"Спробуй розвіяти цю мару", — промовляє хлопець.

"Ти давно зігнів у землі", — шаленіє лють у свідомості фон Шварца.

Хлопець спокійно й ледь іронічно всміхається.

"Є давнє українське прислів'я: "Те, що згоріло — не зігнє". Ми пройшли з друзями крізь полум'я останнього іспиту. Смертю смерть попрала. Тому дарма вважаєте, що ми зігнали у землі".

"У твоїм сумлінні я мертвий, — додав солдат-композитор. — Тому й зберіг я для тебе своє давнє обличчя і постать. Ми, полеглі в бою з вами, складаємо невмирущу варту, щоб перепинити шлях новим руйнаторам світу. Ви розсіяли на землі багато зубів дракона війни й ще знаходите для себе роботу. І наша мета — не дати злобному поріддю вийти у міжзоряний простір. Тут, на Землі, наш останній бій".

Мелодія шоста

ЕКЗАМЕН ЗРІЛОСТІ

(З щоденника Громограя)

"...Похмурий осінній ранок. Ми всі в холодному підвалі. Діти поснули, вони сплять просто на підлозі, на солом'яних матах, притулившись одне до одного. У віконці підвалу сіріє. Треба вже незабаром їх будити, якось діяти.

Я стою над ними в тривозі. Відчуваю себе безсилим, спустошеним. Як уберегти, як захистити моїх пташенят? Серед розпуки й безнадії потрібно віднайти ясну мету й шляхи до неї.

Сходить сонце над лісом. Воно освітлює вже окуповану, сплюндровану фашистами рідну землю. Ніби й та ж сама земля, і вже не та. Ось мої вихованці прокинуться, знову

ввійдуть у плин повсякдення, і кожен мій крок або підноситиме їх до дії, або ж руйнуватиме їхню совість, сіятиме недовір'я. Як серед цієї веремії зберегти незаплямованими дитячі душі? Тілесна смерть не страшна, вмирають усі. Страшна моральна, духовна смерть, вона — навіки.

На ганку чую гучні кроки, крики німецькою мовою. Хтось ходить шкільним коридором. Ляснули двері до підвалу. Автоматна черга.

— Рус, здавайся! Виходь!

Діти злякано підхоплюються, туляться до мене.

— Зольдат є? — кричать з коридора.

— Тут діти, діти! — голосно відповідаю я. — Кіндер!

У сірому прямокутнику дверей виникає постать в чужій уніформі. Ніби привид з іншого світу. Сіро-зелений френч, важкі чоботи, засукані рукава, у волохатих руках — авто-мат. Гострий, впевнений і безжалісний погляд. Запитання німецькою мовою, як автоматна черга:

— Хто такі?

— Вихованці дитячого будинку, — відповідаю я, насилу підбираючи німецькі слова.

— Я учитель, директор будинку.

— Комуніст?

— Я учитель, — ухильно відповідаю.

Він сміється, неуважно оглядає дітей, киває мені.

— Гут, гут. Заспокойтеся. Нова влада, нові порядки. Можете вийти нагору, фронт уже далеко. Проте школу не покидати. Це — наказ. За непослух — смерть. Ферштейн?

Я мовчки кивнув.

Ми виходимо за німцем назовні. Все до щему простої ось він, ворог, і треба з ним роз-мовляти, слухати його, виконувати накази. Свідомість ще не може збагнути — як же так? Невже вирішує сила? Страх смерті? Я поглядаю на дітей: вони теж збентежені, позиркують на німця, перешіптуються. Нічого, шок пройде, і тоді думка почне шукати виходу із скрутно-го становища. Спокійно, спокійно...

Ми збираємося в спальній кімнаті хлопців. Німець десь зникає. У вікно видно, як по дворищу ходять фашистські солдати, під моєю хатиною лежать кілька перебинтованих, пев-не, поранені. Тріщать мотоцикли. Гудуть машини.

І раптом... крізь ворота входить колона червоноармійців.

— Наші! — судорожно скрикнула Катя.

Діти сипнули до вікна. Завмерли спантеличено. Скам'яніли.

Колона заповнювала двір понуро, мовчазно. Полонені. Полонені червоноармійці. Не-мислимо, неуявно, неприпустимо. Я дивився на обличчя вихованців і бачив, що для них ко-лона полонених була як привиддя, галюцинація.

— Не може бути, — прошепотів Толик. — Це нам сниться...

— Іване Івановичу, — крізь сльози озвалася Іванка, — Як усе це витерпіти?

— Наші... і в полоні, — притиснула долоні до грудей Марта. — Ми ж ніколи не думали...

— Тихо, — суворо зауважив я. — Ви що ж, хотіли бачити всіх наших солдат побитими?

— Битися до останнього! — палко вигукнув Гриць, блиснувши на мене чорними очима. — Краще вмерти... аніж отака ганьба.

— Тоді й нам треба вмерти? — з гіркотою в душі запитав я. — І всі наші люди, що по-пали під ворожий чобіт, хай покінчать самогубством, щоб не бути під окупантом? Так? Мертва земля, порожні села... Ефектно, але чи є смисл у тому, що ти кажеш? Діти, хіба ви забули, що говорилося по радіо на початку війни: ми вступили у бій з сильним і лютим ворогом... поєдинок триватиме довго, сподіватися на легку перемогу марно. Головне — зберегти певність, що справедливе діло переможе.

Діти спантеличено мовчали, дивилися, як колона полонених проходила через двір, та-нула між лозами на березі ріки, звиваючись вужом між горбами. Певно, їх гнали до перепра-ви.

— Це лише початок, діти, — сказав я після важкої паузи. — Попереду тяжка й нещадна боротьба.

— А що мам тепер робити? — гостро спитала Іванка, і в її очах блиснули крижинки. — Ось вони, вороги... будуть запитувати... Що нам відповідати?

— Дивлячись, яке запитання?

— Запитають, чи ми піонери? Брехати чи — правду казати?

— А що тобі підказує совість... обов'язок?

— Обов'язок? — трохи іронічно перепитала Іванка. — А щоб врятувати життя — хіба не варто збрехати? Щоб потім... відомстити.

— А зречення? — спалахнув Толик. — Чи ти виправдуєш зречення?

— Тоді можна видати й своїх, щоб не збрехати, — похмуро констатував Вітько Гора.

— Ну й дурень! — загорівся Толик. — Доля товаришів — це вже не етична проблема. Це питання твоєї вірності!

— Досить суперечок, діти, — схвильовано перервав я. — Ви, як бачу, самі все добре розумієте. Це — іспит, про який вам казали вчителі. Останній, непідкупний. Чи можете чека-ти поради від когось на всі випадки життя? Найкраще, коли наказ виходитиме з власного серця.

Третій день окупації. Німецькі солдати зникли. Замовкла канонада.

Тихі сонячні дні. В блідо-блакитному небі пливуть павутинки. Вночі ми маємо намір пробратися до свого лісового сховища.

Знову наш план не здійснився. Того ж дня, коли фашистські солдати покинули село, до дитбудинку підійшов чоловік у німецькій формі без відзнак, з карабіном через плече. Я з по-дивом протер очі, не вірячи сам собі, впізнав Онопрія Гірченка, рахівника колгоспу, його худорляве, бліде обличчя було скам'яніле, напружене, в очах настороженість. Завваживши мій подив, він вимушено посміхнувся.

— Не впізнаєте?

— Чому ж... пізнаю...

— Чого ж дивуєтесь?

— Шкура інша...

— Що таке шкура? — засміявся він вимушено. — Змінити — раз плюнути.

— А душу?

— Хе-хе! Душу — ні. Душа — та сама...

Я дивився на нього з жахом. Ще ж недавно, цього літа, він виступав на загальних зборах села, палко закликав до самовідданої праці для фронту, для перемоги... Очі в нього виблискували, рука майоріла в повітрі. Люди аплодували. А тепер...

Так, так, треба було з болем у серці прийняти і цей факт: деякі твої знайомі несли в собі роздвоєність, розстроєність, духовну спустошеність. Ворожа окупація лише прискорила те, що виявилось б і так раніше чи пізніше.

— Душа — та сама? — перепитав я його.

— Та сама, пане вчителю, — з викликом сказав Онопрій.

— Уже "пане"? — здивувався я. — Який же я тобі пан?

— Звикайте, звикайте, пане вчителю, — хихотів злорадно Гірченко. — Я пан комендант поліції, ви — пан учитель. Були товариші, тепер пани. А що, якась повага все-таки є — пан! А то всякий шмаркач суне тобі "товариша" під ніс. Ще заїди біля губів, а воно вже цвірінькає: "товаришу"! Який я тобі в біса товариш? А пан — це інше діло! Пан комендант. Порядок повинен бути.

— Порядок?

— Еге ж! Справжній порядок. Це вам не базікали большевицькі. Це — німці. Європа. Ве-е-елика сила! Точність. Діловитість.

— Послухайте, Онопрію...

— Пане коменданте...

— Та ні, — засміявся я. — Не станемо ж ми ламати комедію один перед одним. Я вас ніколи не зможу звати паном комендантом, як і ви мене забудьте кликати паном учителем.

— Чорт з вами. Як хочете.

— Ось так краще. Скажіть же мені, як ви могли тоді... при Радянській владі...

— Що?

— Промови, заклики, активність...

— Ха-ха! Стратегія і тактика. Жити ж треба. А щоб жити — доводилося прикидатися, пристосовуватися.

— Хіба то життя — маскуватися, вічно носити машкару? Ненавидіти, а казати, що лю-биш.

— Всяка комашка маскується, — холодно блиснув очима Онопрій, — Торкни її, вона — брик! — ляже горілиць, прикинеться мертвою. Хе-хе! Природа мудра. Вона дає нам поради, як діяти.

— Хіба людина — комашка? Чи то ж можна рівняти людей і комах?

— Та чого там, — байдуже позіхнув Онопрій, дихнувши сивухою. — Скажуть мені, щоб я вас шльопнув, — шльопну! Роздавлю, як хробака. Людина — хробак!

— А совість? — холонучи від огиди, що підступала до серця, запитав я.

— А що таке совість? — здивувався Гірченко. — Там, де була совість, пане вчителю, звиняйте на слові, виріс великий... лопух! Ось так. Лопухом прикриємо совість, чи що там від неї лишилося. Так і будемо діяти! А тепер до діла, бо мені нема коли з вами високими матеріями займатися. Служба. Приїхало велике начальство.

— Ого! Вже й начальство є?

— Атож. Без порядку не можна, йому стало відомо, що тут лишилися діти, вихованці дитбудинку... і вчитель. Тобто ви, директор будинку. Велено привести всіх до комендатури.

— Навіщо? — стривожився я.

— Не знаю. Там скажуть. Тільки пам'ятайте одне: щоб без дурості. Щоб усі були на місці. Відповідаєте головою. Особисто ви, пане вчителю. Не спробуйте втікати, на дні Дніпра знайдемо, з-під землі видряпаємо. Хе-хе. Збирайтеся, та хуленько.

Над колишньою сільрадою Сміянів прапор зі свастикою: чорний павук у білому колі. Полотнище червоне, й від нього блюзнірства моторошно. Пустельно в селі. Люди виглядають з вікон, прислухаються, бояться вийти відкрито. Ми йдемо з дітьми вулицею, перемовляємося. За нами, оддалік, Онопрій з карабіном. Мої вихованці оговталися, осмілилися. Перешіптуються. Толик підходить до мене, тихо заспокоює!

— Іване Йвановичу, не бійтеся за нас.

— Я не боюся, Толику.

— Вірте нам.

Я вдячно глянув на хлопця. Знаю, знаю, мій юний поете, що можу покластися на ваші чисті, незаплямовані серця.

— Прийшли, — поважно обзивається Онопрій. — Заходьте.

Біля колишньої сільради заляпана грязюкою чорна легкова машина. Біля неї походжає солдат з автоматом на грудях, байдуже дивиться на нас. На ґанку кусок фанери з чорним на-писом: "Комендант поліції села Сміяни".

Який дешевий балаган! І як могло статися, що в нашому здоровому середовищі зріли зернята зради? Незрозуміло, що захищають, чого чекають зрадники? Можна збагнути боягу-за — він береже життя. Елементарний інстинкт самозбереження. Вимагати від людини мужності неможливо: якщо її нема, ні в кого не позичиш, не купиш, ніде не знайдеш. Але зрада... Вона нікому не приносила щастя. Навпаки, зрадники гинуть швидше, ганебніше. Проти них повстає сама суть природи, бо мати природа не любить зради: паразитів вона наділила найгидкішими формами і прописала їм жити в пійтмі, у смердяві й нечистотах. А людина?! Мисляча істота — і зрада? Це, певно, найстрашніша психічна хворобі, розклад, гниття заживо. Відмова від самого себе — навіки. Бо хто зрадив бодай один раз, уже ніколи не зможе повернутися на стежку добра і правди. Він покінчив з собою, він самогубець.

Мої роздуми перервав різкий голос з колишнього кабінету голови сільради. З дверей визирнув "комендант", кивнув мені, улесливо посміхнувся.

— Пан начальник запрошує вас до себе на розмову. Спочатку ви, потім діти.

Вихованці пирснули від сміху, уздрівши лисячу улесливість на обличчі Онопрія.

Такий вираз у нормальної людини був для них незвичайний. Гірченко люто глипнув на них, нагороївся.

— Начувайтесь, байстрючата! — просичав він, — Я вмію кусатися. Тут вам не піонерська лінійка!

Побачивши мій осудливий погляд, Онопрій замовк, понуро став біля вікна, спершись на карабін. Я на мить зупинився перед входом до кабінету. Ось вона, зустріч з ворогом віч-на-віч.

За столом у чорній уніформі сидів німецький офіцер. На петлицях знаки СС, на рукаві пов'язка зі свастикою. Обличчя вродливе, випещене, типова білява бестія — самовпевнена, зверхня, спокійна. Погляд холоднуватий, в очах мовби сталіні заслонки. Праворуч від нього чорнявий юнак у солдатській сіро-зеленій формі без відзнак, з жовто-блакитною стрічкою на борту френча. Він щось писав. Підвів обличчя, запитав:

— Розмовляєте німецькою мовою чи перекладати?

— Трохи розмовляю, — відповів я. — Проте не все розумію.

— Гут, гут, — сказав офіцер, вдоволено кивнувши мені. — Ми можемо розмовляти без перекладача. Я трохи знаю українську мову. Вивчив і пишаюся цим. А те, що ви трохи знаєте німецьку мову, робить вам честь.

— Чому? — знизав я плечима. — Німецьку в нас вивчали в школі всі. Тут нема моєї за-слуги.

— Так, так, — кивнув офіцер. — Я розумію вас. Ви зберігаєте свій духовний суверенітет. Сідайте, прошу вас. Ви вчитель?

— Так.

— Благородний фак. Я теж колись мріяв стати учителем. Проте закінчив Франкфуртський університет по профілю точних наук. Маю диплом магістра астрономії. Але що ж поро-биш, війна! — Офіцер зітхнув, розвів руками. — Ми змушені кидати улюблену справу, щоб випробувати себе на полі герцю. Так, так! Кров прадавніх воїв бунтує в наших жилах, дух Зіґфріда закликає: прокиньтесь! Ми надто поринули в споглядання, в псевдокультуру, і наші м'язи перетворилися на кисіль, мозок розм'як. Ми підняли на вершину піраміди хама, пле-бея, раба. Ви знаєте героїв нашої історії?

— Я добре знаю німецький епос, — почав я. — Проте трактував його інакше. Знаю і люблю німецьку культуру: Гете, Гегель, Шіллер, Кант, Планк. Можна назвати десятки інших геніальних імен...

— Чудово, — вдоволено сказав офіцер, — Ви мені до вподоби. Як вас? — Він заглянув у папірець. — Іван Іванович... Громограй. Звучне прізвище. Щось таке... ніби громова пісня. Дуже романтично. Я Генріх фон Шварц, оберштурмбанфюрер СС. Для вас незвично? Розумію, розумію. Можете називати мене просто паном офіцером або фон Шварцом. Як вам зручніше. Проте, ми ухилилися від теми. До чого це я вів? Ага. Ми вирішили розпочати нову еру в світі: еру духовного аристократизму. Все неповноцінне, деградоване повинне щезнути або служити повелителям. Ви згодні, пане Громограй?

Мені було невимовно соромно, що я спокійно (бодай зовні) сиджу навпроти ворога і

розмовляю з ним, вислуховую гідкі сентенції. Паскудне, немислиме становище. Проте я вирішив бути гранично відвертим: адже за дверима мої вихованці, я повинен думати про них, оберігати їх до кінця.

— У мене інші переконання, — стримано відповів я. — Плебейство, як і аристократизм, визначається не зовнішніми факторами.

— Гут, гут, — зрадів офіцер. — Я теж так мислю. В чому ж розбіжність?

— Любов, правда, чесність, краса і гармонія визначають аристократа духу. Не груба сила, а сила мужності, чистоти, самовідданості. На троні може сидіти й хам, а в бідній хатині народитися геній.

— Як виняток, — скривився офіцер. — Все інше, що ви мовите, — солодкий комуністичний сироп. Ви отруїли ним народи, нам доведеться добре попрацювати, щоб провітрити мізки від цих псевдоідеалів. Ми вирішили зірвати лаштунки блюзнірської виста-ви і показати людству, хто воно є.

— Хто ж воно?

— Сирий матеріал. Фермент для грядущого творця, котрий уже йде по планеті. Той творець — німецький дух, арійський елемент першості й владності. Бачу у ваших очах осуд, але не дивуюся: ви по вінця начинені сиропом псевдогуманізму. Жаль мені вас, бо ви не знаєте людей, хоч і виховуєте їх. Ось поряд з вами ходив цей... як його... ваш комендант. Ха-ха! Ви йому довіряли, ви його виховували. Крутнулось колесо історії, і на обличчі цього чоловіка інша маска. Ви гадаєте, я йому вірю? Ха-ха!.. Але я добре знаю людей. Доки в на-ших руках сила, він вірно служитиме нам, як служив раніше вам.

— Не всі ж зрадники. Це поняття теж виняткове.

— Ах, навіщо такі слова? Він нікого не зрадив! У нього не було ніяких переконань, от-же, нічого було й зраджувати. Він просто медуза, глина, ніщо. Він набуває тої форми, якої йому нададуть сильніші за нього. Людини нема, пане Громограй. Людина — це дуже рідкісне явище серед мільйонів плебеїв. Ви — мисляча людина і можете пристати до лав переможців. Розумієте, що це вам дасть?

— Не зовсім...

— Необмежені можливості діяльності, експерименту. Цікаво жити, чорт візьми, коли в руках є сила. Станьте поруч з нами, нам потрібні свої люди в цьому середовищі. Не такі, як цей... Гірченко. Це — бидло. А такі, як ви, — освічені, розумні, спокійні і правдиві. Фюрер цінить чесних соратників, яких не можна ні купити, ні продати.

— Для цього потрібен ідеал, — відверто сказав я, відчуваючи, що розмова наближається до якоїсь болісної кульмінації.

— Досить! — роздратовано перебив офіцер, і очі в нього налилися сталлю. — Я запро-сив вас для серйозної розмови.

— Слухаю.

— Нам стало відомо, що в дитбудинку залишився весь сьомий клас і ви разом з вихо-ванцями, хоча могли б виїхати в тил. Це приємно. Ви чекали німецьку армію?

— Розчарую вас, — сухо відповів я. — Це сталося випадково.

— Ну, ну, — засміявся офіцер, — я просто хотів спіймати вас на слові. Ви й тут

невраз-ливо щирі. Хвалю. Отже, ви залишилися випадково. Що хочете робити?

— Не знаю. Моє покликання — виховувати дітей.

— Розумію. Але все-таки.

— При будь-яких умовах мені хотілося б, аби вони вчилися, спокійно жили, ставали людьми.

— Я теж за це, пане Громограй; Тому й пропоную, щоб ви пішли нам назустріч.

— В чому?

— Скажу. Діти — сироти?

— Так.

— Чудово. Це прекрасно.

— Не розумію...

— О, це так просто. Сімейні зв'язки, жаль, співчуття. Лахміття псевдоромантики. Си-рота — це вільний дух, це людина, перед якою відкрито цілий світ: вона може укладати будь-які зв'язки і... рвати їх! Султанська Порта добре знала це, коли формувала свої легіони з цих... як їх?..

— Яничарів, — підказав я.

— Саме так!

— Який же може бути критерій у яничара? — гірко запитав я.

— Критерій один — прагнення новизни, насолоди, першості, виключності. Ми дамо вашим вихованцям таку можливість. Ми заберемо їх у Німеччину і сформуємо з них справжніх людей. Хочете бути з нами — дайте слово, що співпрацюватимете з нами.

— У мене є вибір? — запитав я.

Офіцер здивовано глянув на мене, засміявся.

— Ви феномен. Я ще не зустрічав такої відвертості. Ясно, що вибору у вас нема. Це — наказ.

— Тоді не питайте мене, — зітхнув я. — Робіть, як знаєте. Дітей я не покину ні за яких обставин, бо без них не мислю себе. Силою ви можете відірвати їх від мене, але то вже інша справа. А тепер останнє запитання: коли ви їх хочете забрати?

— Негайно. Можливо, завтра. Для нас це надто цінний здобуток. Чиста сировина. Кілька років... і ми будемо мати вірних помічників у середовищі варварських народів. Отже, домовилися: ми з вами — спільники. Я тут очолюватиму дніпровський відділок гестапо. Резиденція буде на Дніпрі, недалеко від вашого дитбудинку, на дебаркадері. Вам покажуть, приведуть, не турбуйтеся. Зараз ви вийдете, а діти хай по одному заходять. Хочу познайоми-тися з ними, визначити їхню психосуть. За одним разом побачу, на що ви здатні як педагог! По чому ж і визначати працю вчителя, як не зазирнувши в серце і розум учнів.

Офіцер ще щось говорив, проте я його не слухав. Душа моя була болісно нап'ята, ось-ось лопне. Діти мої, вас хочуть перетворити на яничарів, ворог відвертий до цинізму. Посе-лять у чуже середовище, затовчуть навалом інформації, точніше, псевдоінформації, напов-нять чужими почуттями, поняттями, баченням світу. Хоч ви й прекрасні, чисті, романтичні, але час може спотворити юні душі, й тоді безповоротно

втратить мати Вітчизна своїх осиротілих птахів.

Ні, не можна цього допустити. Не сперечатися, не давати ходу пристрастям. Змовчати, стерпіти. А тим часом думати, думати, думати. Доки не пізно — втекти. Якщо в нас буде в запасі бодай дві доби, можна знайти вихід.

Я вийшов у коридор. Одинадцять пар очей впилися в мене.

— Ну що? Що? — посипалися запитання.

— Спокійно, спокійно, — удавано байдуже мовив я, поглядаючи на Онопрія. — Офіцер хоче порозмовляти з вами. З кожним зокрема. Діти, будьте стримані... Вірю вашому тактові... і витримці...

ВІЧ-НА-ВІЧ З ВОРОГОМ

Розповідає Катя

— ...Мені було так страшно і цікаво, який же він — ворог? Чи подібний до людини? Серце тільки: бух-бух! Ну, думаю, впаду, знепритомнію. А сама собі наказую: терпи, закуси губу, не смій розкисати.

Зайшла, дивлюся: зліва якийсь солдатик миршавий, щось пише, а за столом — офіцер. Такий точно, як у кіно, ми колись бачили. Викапаний фашист. Вийшов з-за столу, обдивився мене, поцмокав. Сміється. Підійшов, погладив мене по голові. Я злякано присіла.

— Дике звірятко, — сказав він солдатові по-німецькому, гадаючи, що я не розумію, і засміявся. — Але глянь-но, який арійський тип. Цю я візьму собі. Чудовий східний сувенір!

Я не все збагнула, про що він молов, але не стрималася, відповіла.

— Я не дика. Я скінчила сім класів.

— Ого! — відступив він з подивом. — Ти знаєш нашу мову?

— Ми вивчали великих німецьких класиків — Гете, Гейне, Шіллера.

— Феноменально! — потер долоні фашист. — Неймовірна знахідка. Цей учитель часу не марнував. Сідайте, фрейлейн, сідайте.

— Я постою, не втомилася.

— Вихованням ти не похвалишся. Хочеш вчитися далі?

Я вже збиралася одрізати йому, на язиці вертілося якесь різке слово, та я згадала ваше попередження, вчителю, про обережність... і стрималася. Знайшла обтічну відповідь:

— Звичайно, хочу. Людина повинна вчитися все життя.

— Просто афоризмами сипле, — похитав головою офіцер. — Трохи забагато. Така чарівна форма, проте надлишок художніх візерунків. Доведеться попрацювати. Так ось, кізко золота, для тебе випадає можливість поїхати до прекрасної Німеччини. Ти рада?

У мене все похололо.

— В Німеччину? Навіщо? Я звикла тут. Друзі, рідна земля.

— Сентименти, фрейлейн. Ти сирота, батьків нема. Перед тобою світ, майбутнє. Ти по-бачиш Європу. Дякуй фюрерові, він відкрив для тебе справжню романтику. Запиши її прізвище, ім'я — звернувся до солдата, потім до мене: — А тепер іди, скажи, хай

заходять інші.

Розповідає Вітько

— Як побачив я того офіцера, так закортіло мені заїхати йому в ухо, аж кулак засвербів. Худорлявий, плюгавий. Я б сам з ними обома справився. Стримався, мовчу, дивлюся з-під лоба.

Він з-за столу:

— Скільки років?

Я мовчу, буцімто не розумію по-німецькому.

— Скільки тобі років? — запитує по-нашому солдат, що зліва від мене.

— П'ятнадцятий рік пішов, — кажу.

— Ого, — засміявся офіцер. — Чудовий тип древньої бестії. Війну любиш? — знову запитує мене через перекладача.

Я на нього дивлюся здивовано.

— Який же дурень її любить?

Він нахмурився.

— Гострого язика маєш. Прикидаєшся дурником? Не раджу. Я маю на увазі не війну як руйнацію, а як героїчну пригоду. Як випробування сили й мужності!

— Пригоди люблю, — притишено відповідаю я. — З друзями люблю творити, будувати, вчитися.

— Гаразд, досить. Поїдеш у Німеччину. Запиши його. Йди і хай наступний зайде. Але, чорт забери, в них є щось дратівливе. У кожного з них...

Розповідає Толик

— У мене було дивне відчуття. Не знаю, звідки воно прийшло, але зненацька я ніби прокинувся. І відчув, що все довкола — тяжкий сон. Те, що на нашій землі вороги, що ми в полоні, що повинні слухати їх, виконувати накази. Якийсь дурний, ганебний сон. Але він скінчиться. Треба лише не лічити годин, днів, а просто знати, що це — сниться. Ні, ні, вчите-лю, ви не думайте, що я фантазую... я не хочу сказати, що ми самі собою прокинемося, що вороги щезнуть самі собою.

Мене щось питав офіцер, я довго не міг збагнути, чого він хоче. Щось про покликання, про романтику. Я відповів йому, що люблю романтичні образи, наприклад, Вільгельма Тел-ля. Він чомусь був невдоволений. Проте обіцяв, що ч можу стати офіцером великого рейху, якщо оберу правильний шлях.

Я вийшов з кабінету й одразу не міг вам розповісти всього, але сам собі розмірковував над його останніми словами. Мене вразили саме ці звичайні слова: правильний шлях. Що це означає? Адже таку фразу, певно, кажуть своїм вихованцям усі вчителі, всі батьки в будь-якій країні. То що ж, правильний шлях є лише воля того, хто має силу, владу? Воля окупанта, насильника? Заждіть, я поясню думку. Я сам розібрався в усьому. Ми ж вам, учителю, писали свої думки — навіщо живе людина? Це та ж сама тема. Але при зустрічі з ворогом я особливо гостро відчув її важливість. Що ж є правильний шлях? Зберегти тіло, життя? Ні. Бо зберегти його можна й зрадою. Мати їжу, житло, спокій? Ні, бо цей шлях веде до байдужості й звиродження. Добути

силу, владу? Ні, бо сила без краси приведе до злочинності. Добути знання? Ні, голе знання страшно, адже й цей офіцер, напевно, людина освічена. Освічений кат, що може бути страшніше? І я збагнув, як легко визначити правильний шлях. Уявити собі, що ось, перед тобою може загинути те, що породило тебе: мати, брати, країна. Захистити їх — ось правильний шлях. Заступити собою. Так роблять навіть малесенькі птахи, захи-щаючи пташат від лиха. А ми ж люди! Навіщо мені життя, коли не буде нашої України, Ра-дянського Союзу, Дніпра, наших людей? Про що я писатиму вірші? Про "подвиги" СС? Сла-витиму фюрера? Учителю, друзі мої, я схвилюваний і кажу, мабуть, плутано... але вірте мені, мої слова — щирі. Сьогодні я вирішив остаточно, як. діяти...

Розповідає Марта

— А мені його жаль, офіцера того. Освічений, вихований. А куди пішла його освіта? Для чого? Ми недавно роздумували: навіщо живе людина? А навіщо він? Виконує чужу во-лю, руйнує людські долі, хоч ще не має власної. Нема мети, нема нічого справжнього. Він дивився на мене, мов на дитину: підійшов, погладив по голові. А я бачила його злиденність, його душевну убогість. І мені було гарно, що відчувала себе поряд з ним людиною. Не пиха, а полегкість, тепло у серці, відчуття певності. Я єсть, я жива, я така, як треба. А він — увесь штучний, зроблений. Ось чому в мені заворушилося почуття жалю. Адже він колись був ди-тиною, і можна було з нього сформувати людину. Було ж багато в Німеччині хороших лю-дей. Був Тельман, Карл Лібкнехт, були великі музиканти, поети... Чому ж така швидка й страшна зміна? Як могло це статися?

Розповідає Іванка

— А я не розгубилася. Згадала маму: в які складні обставини вона потрапляла й ніде не втрачала спокою, віри. Ще ж нічого не визначилось остаточно. Тимчасова окупація. Хіба не було такого в минулому? Деякі народи віками перебували в неволі, а зберігали мову, звичаї, жадобу незалежності. Приходила пора, і вони визволялися. А наша країна тільки починає розгортати свої сили: це ж тисячі кілометрів території, мільйони людей! Фашизм і кількох років не протримається. Увесь світ повстане проти нього. Що в них? Гола сила і жорстокість. А в нас — правда! Русь триста років була під ордою, болгари чотириста літ під турками. Ми-нали покоління, не відаючи, визволяться їхні діти чи ні. А ми знаємо, що воля прийде, що ми її виборемо. Так я думала, коли дивилася на офіцера, і мені було легше. Він такий самовпев-нений. Я гадала — кричатиме, ляскатиме зубами, а він навіть зовнішньо вихованіший під деяких наших учителів... Але то зовні, а в глибині — гострі зуби. Я з ним розмовляла німецькою мовою, він вихваляв мене. Казав, що я стану окрасою найбагатших віталень, що можу стати подругою справжніх людей, мужніх завойовників. Я кивала йому, підтакувала, а сама думала про прадавнього лицаря Говерлу, який піймався на принаду лестоців удаваної дружби. Ні, ми вже ніколи не забудемо, вчителю, того, що ви нам дали: заповітів вірності нашій Вітчизні. Краще вмерти, ніж поєднати рідне й чуже. Свое втратиш, а для чужого теж будеш мертвий.

Розповідає Гриць

— Офіцер щось мене запитував, записував прізвище, ім'я, а я думав про Ванька. Як те-пер бачу: горить поле, а він несе на руках нашу Катрусю. Не думав про себе. Так то ж серед своїх, коли можна було б зберегти себе. Він не зберіг... бо не міг. А тепер, коли довкола во-роги, коли наші десь далеко, і ми навіть не знаємо, як там, на фронті... хіба можна думати про самозбереження? Навіщо?

Офіцер хоче, щоб ми їхали? Ми поїдемо. Але кожної миті будемо дивитися, як втекти, що зробити, щоб заподіяти ворогові шкоду.

Розповідає Женя

— Він запитав мене — чим цікавлюся. Я відповів — технікою. Офіцер сказав, що в Німеччині з мене зроблять першокласного інженера, ученого. Техніка рейху, мовляв, найк-раща в світі. Отже, й вітчизна моя має бути там, де мені цікаво, де я можу зробити кар'єру. Я йому відповів, то мене цікавить не техніка сама по собі, а те, наскільки вона допомагає лю-дям стати кращими, щасливішими...

Він довго сміявся, витирив очі хустинкою. Потім сказав:

"Ну й диваки ці комуністи. Роблять з дітей маленьких філософів. Замість того, щоб просто жити, їсти, пити, гуляти, радіти машині, револьверові, пригоді, вони глибокодумно міркують: а навіщо це? Хлопчику мій! Техніка не має жодного відношення до моралі! Танк зроблено для того, щоб убивати, чи він німецький, чи російський. А ложку, щоб їсти. Їдять усі — і комуністи, і — як ви кажете — фашисти. На вогні варять суп і нам, і вам, хіба ж во-гонь думає про ідеологію того, хто його запалив? Ти станеш інженером, побудуєш машину, яке тобі діло, хто сяде в ту машину — бандит чи закоханий? Тобі приємно, що вона — твоя машина — швидкісна, комфортабельна, найкраща в світі. Твоя честь майстра захищена, ти добре зробив свою справу. Все інше — не твій інтерес".

Учителю, я міг би йому сказати багато, дуже багато. Я міг би заперечити, що творцеві не все 'дно, чи його витвір породжує лихо чи радість, несе втіху людям чи розпач. Та я ба-чив, що нічого це не дасть, що моя мова для нього, мов писк комара. Я лише додав, що бачи-ти вдовolenня на лицах людей від твоєї праці приємно. Він згодився і сказав, що німецькі майстри високо цінуються у всьому світі, і я стану щасливою людиною, здобувши фах у найкращих на планеті знавців. На тому ми й розлучилися. Тільки мені на душі чомусь пога-но. Так, ніби я з'їв мила або ще чогось гидкого. Якась недовомовленість, приниженість. Хоч би скоріше вирватися з цього ворожого пекла, учителю. Щоб не фальшивити жодною думкою, жестом, словом. Я подумав: що таке щастя? І сказав сам собі: бути самим собою завжди, всюди. Це — велике щастя.

Говорить Василько Кремінь

— Я хотів іти з братом, але він шепнув, що треба поодинці, бо в нього з'явилася цікава думка. Я ввійшов до кабінету сам. Офіцер байдуже поглянув на мене, відчувалося, що ми йому набридли. Він лише запитав моє прізвище, ім'я, хто мої батьки, чим я цікавлюся. Я відповів, що люблю пригоди, романтику, далекі мандри. Він пожвавішав, пообіцяв, що я мо-жу стати моряком у флоті рейху, побачу далекі країни,

екзотичні острови, моря. Я сказав, що дуже радий буду побачити Німеччину, інші країни і стати моряком. Він махнув рукою, звелівши, щоб я йшов геть.

Говорить Сергійко Кремінь

— Як тільки я став на порозі, офіцер роздратовано запитав, чого мені треба, що я забув сказати. Я щось пробурмотів, а він гаркнув, щоб я забирався геть і послав замість себе когось іншого. Хоч мені й було страшно, але я зрадив: німці мене не записали, бо прийняли за Ва-силька. Ви розумієте, учителю, що це дає шанси дещо зробити?

Розповідає Галя

— Мені було чомусь страшно. Не знаю, чому. Офіцер був такий люб'язний, він кілька разів обійшов довкола мене, потім щось шепотів солдатові, котрий записував. Він говорив ласкаві слова, називав мене чарівною перлиною, що зросла не в належному місці. Щось мо-лов про те, що й найкращий алмаз — лише сірий камінець, котрий валяється в пилюці, доки він не знайдений знавцем і не одшліфований ювеліром. Він називав мене таким алмазом і обіцяв, що в Німеччині знайдуться добрі ювеліри.

Учителю, мені гидко й страшно. Таке враження, ніби мене торкалися кільця гадюки...

Розповідає Юля

— Я анітрішечки не боялася фашиста. Усміхалася на всі зуби. І він усміхнувся. Поля-пав мене по спині, сказав:

— Весела дівчинка. Знахідка для цінителя. Ти філософію любиш?

— Ні, — засміялася я. — Ми такого не вивчали. Історію люблю, географію.

— Слава богу, — вдоволено мовив він, — А то твої товариші вельми люблять глибокодумність. А навіщо вона? Від тих роздумів болить голова, чи не так, крихітко?

— Так, так, — закивала я.

— Гут, гут, — зрадив офіцер. — З тобою у нас діло ніде хутенько. Хочеш поїхати до Німеччини?

— Ще й які — заявила я, а сама собі подумала: "Разом з нашими військами, котрі туди ввійдуть".

— Чудово, чудово! — похвалив мене офіцер, а сам ходив довкола, мов кіт біля миші. — Запишіть її разом з тією... що в неї золоті коси. Для мене...

Учителю, що вони хочуть з нами зробити? Я передчуваю, що нас можуть розлучити з вами. Там, у кабінеті, я сміялася. А тут мені хочеться плакати.

(З щоденника Громогря)

"...Ваша сповідь — камінь на моє серце, любі діти. Картаю сам себе, що не зумів вчас-но вивезти вас у глибину країни. Тепер таке випробування, яке, може, завелике для ваших незагартованих душ.

Офіцер поїхав, обіцяв, що буде чекати нас у своїй резиденції на Дніпрі. У селі за пов-ноправного господаря Онопрій. Загітував ще кількох односельчан до поліції, тепер вони лю-тують: розшукали колишнього голову сільради Мирона Семенця, посадили під замок. Обіцяють відправити в район. А там одна дорога — до ями. Доходять чутки, що в районі вже розстріляно кількасот людей: активістів, комсомольців, службовців. Шукали

Герасима Степановича, голову колгоспу, але той безслідно зник. Мабуть, відступив з нашими військами.

Сьогодні Онопрій замкнув нас у класі, сам чергує в коридорі. Каже, що завтра одведе всіх до дебаркадера, так звелів офіцер. "Свіжатинка для начальства, — злорадно пояснив юда. — Гарний презент виховали для нових господарів, пане вчителю!" Я не відповів йому жодним словом: про що говорити з перевертнем?

Діти зібрали в торби свої бідні пожитки, полягали — хто на партах, хто на підлозі. По-шепки перемовляються...

— Може, у вікно? — запитує в когось Гриць.

Бачу, Толик підкрадається до вікна, виглядає. Потім вертається до Гриця, ледве чутно відповідає:

— Гад, поставив ще й під вікном вартового.

— А якщо гуртом? Він не встигне вистрелити.

— Небезпечно. Дівчат жаль. Якби самі хлопці.

Голоси замовкають. Діти сплять чи лише прикидаються сонними. Я тихенько підходжу до вікна, дивлюся на кружало місяця, вже ущерблене збоку. Зорі далекі, холодні. Вони такі байдужі до людських мук і сподівань. Особливо це відчутно тепер, при найвищій напрузі душі.

Хто ж така людина? Хто ти, чоловіче, серед міріад блискучих полум'яних світлів? Тугий клубок живого болю? Нерв природи? Може, наша мука, то біль цілого світу, тільки ми ще не можемо збагнути цього, відчутти?

Ах, роздуми, роздуми! Палючий біль мозку, що полонить себе вічними протиріччями. Як вийти з їхніх лабіринтів? Як діяти, щоб завжди була певність?

Хтось встає з підлоги, наближається до мене. Це Гриць.

— Ми думаємо напасти на Онопрія, — шепоче мені на вухо. — Як поведе нас через горби до Дніпра...

— Він же озброєний, — кажу я йому, — а у нас навіть палиці нема. Перестріляє вас, як ягнят.

— А що ж робити?

— Подивимось. Може, скористаємось тим "фокусом" з! схожістю Сергія з Васильком. Адже німець прийняв Сергія за Василя й не записав його. От що, Грицю, поклич-но до мене Сергія. Разом утрюх і порадимось, як бути.

...Хтось грюкає у двері. Думки розлітаються, мов сполохані птахи.

— Пане вчителю! Спите?

— Чого вам? Дайте спокій.

— Хе-хе. Переживаєте? Спіть, спіть. Раненько в путь. Да-а-а-а-ле-ка стежка, пане вчи-телю! Цікаво, що ви тепер будете говорити своїм горобенятам? Хо-хо! Доведеться й вам пе-рефарбовуватися, бо інакше — чик-чик! Он як! А то — совість, совість! Який з неї наїдок, з совісті? — злорадствував за дверима Онопрій.

— Ви все висловили, Онопрію?

— Все, все, звиняйте. Спіть, пане вчителю! Хе-хе...

Знову відходжу до вікна. Місяць падає за обрій. Не засну, але й думати вже не в силі: тривога, немислима тривога за дітей. На що покластися, на кого? Якби сам або з дорослими, а то ж недосвідчені, неоперені... Рішучі, завзяті, проте чи я маю право давати їм наказ у цій смертній ситуації?

Незабаром світання. Що буде? Що буде?..

Вранці "комендант" зчинив гуркіт. Злий, невиспаний, він тупцює біля дверей, кричить:

— Хутчій, хутчій! Окрім вас у мене роботи прірва! Не спати через вас, песиголовців! Нема дисципліни, пане вчителю!

Вихованці юрмляться біля дверей. Я не бачу поміж ними Сергійка Кременя.

"Комендант" стоїть біля дверей зі списком, вигукує прізвища, імена. Я виходжу останнім. Онопрій уже пішов до гайку, діти за ним. Я оглядаю клас. Порожньо. Кілька шух-ляд, шафи біологічного кабінету. Певно, Сергійко сховався там. Останній іспит. Хто його тримає, я чи діти?

— Сергійку! Обережність, — шепчу я в простір кабінету. — Синку, я люблю тебе і вірю в тебе.

Мовчання. Лише серце гупає в груди.

— Пане вчителю! Я чекаю. Що, жаль розлучатися зі школою? Хе-хе. Крашу дадуть нові хазяї, якщо слухняненькі будете!

Діти дивляться на мене. Що я скажу, що відповім бридоті? Я виходжу надвір і не гля-нувши на зрадника, його нема. Трухляк, що відгонить смородом. Треба минути, обійти, пе-реступити.

Онопрій проходить поміж дітьми, обмацує хлопців: певно, страхається прихованої зброї. Вони сахаються від нього. Зрадник гідко лається. Ось він зриває з плеча Толика фут-ляр з кобзою.

— Що це? — вишкірює зуби. — Що за ружжо? А, бринькалка? Ну, тепер вже не пона-добиться. В рейху будеш на піянінах грати чи що там у них. Мужичьку музику забувай!

Толик огидливо вириває кобзу з його рук, тремтячими пальцями застібає гудзики фут-ляра.

— Юда! — виразно чується з гурту дітей. — Продажна шкура!

— Гей ви! — ричить Онопрій, клацаючи затвором карабіна. — Я вам покажу юду! Задрипанці, байстрюки! Краще на свої колеса огляньтесь! Учора були піонерами, а завтра — гітлерюгенди! Нічого, нічого, — "хайль" кричати навчитесь не згірше "будь готов"! Ану, марш вперед, босото вошива!

— Не зачіпайте його, діти, — кажу тихо, спокійно. — Скажена собака кусається. Ходімо.

Йдемо горбами до Дніпра. Можна було б шляхом, але Онопрій, певно, соромиться од-носельчан: веде ж на глум ворогам учнів-сиріт та їхнього вчителя.

Діти пригнічені, насторожені. Оглядаються, дивляться на мене, на "коменданта". Він підозріло примружує очі, киває на карабін.

— Пане вчителю, скажіть своїм соплякам, щоб мали розум. Я тримаю на мушці вас — персонально! Хе-хе! Ясно?

Я мовчу. Діти теж не обзиваються, йдуть, дивлячись під ноги.

— Перестріляю як цуценят, — бубонить Онопрій у мене за спиною. — Ось маю ще ав-томата, окрім карабіна. На всіх вистачить.

Відчуваю, що йому страшно. Він заспокоює себе погрозами. Вступаємо у віковий ліс. Зривається холодний вітер, з заходу пливуть сірі, покошлані хмари. Дереву глухо гудуть, розхитують верховіттями, ніби збираються полетіти, зрушити з місця, втекти.

— А взагалі, правду кажучи, — варнякає Онопрій, — не розумію я вас. Така доля випадає — в Європі побувати, стати вчителем у німецькій школі. І цим голодранцям відкриті всі дороги, а ви комизитесь. Чого, хотів би я знати? Чого тут жаль, у цій вошивій Україні? Ні культури, ні житла справжнього, ні харчу путнього. А там, що не візьми — дороги, машини, заводи — культу-у-ра! Можна поїхати в Америку, в Францію! Не життя, а роман!

Шелестить багряне листя під ногами, пахне дитинством, казкою, дихає неслуханним духом ніжності. Тернові кущі чіпляються за рукави, не пускають. Діти на ходу обривають сизі ягідки, жують. Я теж пробую. Терпкий сік холодить язика, чомусь до очей підступають сльози. Онопрій хихоче:

— Нічого, звикнете до чужого, стане своїм. Головне, пузо сите, є якась шкура на тобі, є затишок. Все інше — забобон, бабині казки.

Берези гублять барвисті шалі свої. Їм не жаль тих втрат, бо мають нескінченне, неви-черпне багатство: вітер, простір, землю, дощі, зорі, сонце. Знову витчуть пишне убрання...

Біжать, поспішають дерева, розкошлюють довгі віти, обнімають ними рідні лиця дітей. З жалем відпускають, залишаються позаду. Ми входимо поміж горби. Звідси півтора кілометра до дніпровського урочища Пшенишного, де причалено дебаркадера. Там німецький річковий пункт гестапо, там нас повантажать на пароплав і повезуть до Києва. А потім — поїзд, Німеччина.

Високі піщані дюни, вкриті лозами. Вітер порошить піском, сліпить очі. Зненацька дзвінкий, схвильований голос, ніби з неба:

— Руки вгору!

На горбі — Сергійко. В його руках наган, спрямований на Онопрія. "Комендант" скам'янів. Мить, розтягнута навіки.

— Ану кинь! — кричить Онопрій, отямившись. — Кинь наган, сопляк! Кому кажу?

Сергійко сунеться вниз по піску, рука його тремтить, але очі палахкотять вогнем мужності.

— Кидай карабіна, бо стріляю! Кидай!

Гроном відлунує постріл. Кричать діти. Хто перший стріляв? На грудях Сергійка розпливається червона пляма, наган падає на пісок. Тиша. Чи я оглух?

Василько кидається до брата, вихоплює нагана. Очі в нього, як дві блискавиці. Знову грім, і підтятий дубок лягає поруч з першим. Я розриваю полон закладності,

вихор ненависті несе мене назустріч чорному погляду смерті.

— Стій, стій, стріляю! — реве Онопрій.

Гарячі жала торкаються плеча, руки, чола. Але свідомість ясна — яра. Я вириваю з рук "коменданта" карабіна, десь збоку налітає Вітько Гора, валить ворога на пісок.

Дівчата схиляються над братами, ридають.

Тиша над горбами, страшна, немислима.

Цілий світ у скорботі. У мовчанні. Тільки дівчата тремтять у конвульсивному плачі. Чи, може, то одвічні матері? Може, то їхнє голосіння віками лунає над закривавленою землею?

Мовчать хлопці. Не проронять і сльозинки. Це вже не хлоп'ята. Це одвічні воїни, звитяжці далеких епох. Може, дух мужніх опришків, славних козаків запорозьких воскрес у них?

Я схоплююсь: не баритись, не дати ворогам оговтатись. Серце в кулак. Годі плакати, годі! Поспішаймо — вороги не сплять, ранкові постріли стривожать їх. Ми ж у чорному кільці. Вбитого зрадника кидаємо в болото — багно до багна. Братів беремо з собою, схоро-нимо у своїй схованці їхні тіла. А мужність їхню, волю незламну, усмішки щирі переберем у себе. Ми понесемо скорботу в наших серцях. Іспит розпочався. Троє вже склали його — Ванько, Сергій, Василько.

Прощайтесь, діти, зі своїм дитинством. Віднині — ви дорослі, ви — бійці.

Нас чекає лісовий притулок. Наш "Таємничий Острів" стане островом помсти. Через нетрі, через ручаї, болота Діставатиме наша рука підлого ворога. Боротьба тільки починається".

ВИБІР НА ЛЕЗІ МЕЧА

Здавалося, що почала втілюватися в життя легенда, яку він колись розповідав молодим. Чорна рука знищила квіти, покладені працею нашого народу на олтар правди, і залила його кров'ю. І піднявся над світом силует хижого бога, громовий регіт його потряс планету.

Гак думав самотній дід Василь, сидячи у своїй пустці цілими днями, смалив люльку, ждав. Чого? Бої гриміли десь далеко, вже долинала лиш глуха канонада. Тягар війни і мука рідної землі лягли на його плечі, тисли на мозок і серце.

Він не боявся, що Вітчизна впаде у рабство. Знав, що цього ніколи не буде. Згадував тисячолітні дороги народів, зринали у пам'яті криваві епохи насилля, тиранії, далекі події спліталися з громом сучасності, і в тому сплетінні бачилися зародки грядущих здійснень. Було боляче за трагедію мільйонів людей, за смерть дітей, за знищення безцінних творінь людських. Хто і коли виправдає страхітливу наругу над животворящою землею і плодом її найкращим — людиною? Апокаліпсичний звір вийшов з безодні, дихнув пітьмою над континентами, потряс моря, збури вогненним смерчем планету. Але вся ця страхітлива сила не має основи в житті, вона приречена на самознищення, бо вступає в поєдинок з самим коренем буття.

А поки що...

Прийшли люди. По околицях лунали постріли. На березі Дніпра знайшли двох

уби-тих червоноармійців. Вони лежали на холодному піску горілиць, роздягнені до білизни. На грудях розпливалися бурі криваві плями. Шепотіли люди, що руку приклали свої, новоспечений "комендант" поліції Онопрій Гірченко та його поплічники. До колишньої сільради приїхала чорна легкова машина з офіцером у супроводі кількох солдатів. Онопрій водив до нього Громограя з групою дітей, котрі залишилися. Поповзла чутка, що дітей вивезуть до Німеччини, і що це лише перший сюрприз окупантів. А потім звістка, як удар блискавиці: діти з учителем втекли по дорозі до пристані, "коменданта" знайшли у болоті.

Кілька днів було тихо, тривожно. Люди сиділи по хатах. Та знайшлися і такі, що ночами розтягали майно колгоспне, хапали, несли в погреби та схованки все, що потрапляло до рук, — колеса з розбитих авто, ящики з толом, зброю.

Думали замкнутися в своєму малесенькому коконі, перебути, вижити.

На четвертий день до села вкотився підрозділ польової жандармерії. На околиці Сміянів залунали постріли. Пройшла чутка, що вбили на полі кількох жінок, хлопчину-пастуха. Людей зігнали до колишньої церкви. Товпилися біля паперті, презиралися, мовчали. На східці піднявся офіцер у чорному, зі свастикою на рукаві, той самий, що вже приїжджав до сільради по дітей, підтягнутий, хвацький, самовпевнений. Вдарив стеком по лакованому чоботі, гострим поглядом окинув юрму.

— Добрий день! — стримано сказав він.

Натовп загуп щось нерозбірливе. Офіцер підняв руку.

— Ая-яй! Як недобре! Як злочинно зустрічає ваше село армію своїх визволителів. Вби-то вашого односельчанина, чоловіка, що взяв на себе важке завдання охороняти ваш спокій і життя в цю тривожну пору. Знаю, що це вчинили не сільські жителі, а деградовані виродки з босяцького кубла — дитбудинку. Але відповідальність з вас не знімається. Надалі за кожного вбитого все село буде поручником, будемо вішати кожного десятого.

Офіцер, уздрівши, що натовп закам'янів, всотуючи його погрози, силувано посміхнувся, знову грайливо ляснув стеком по халяві.

— Не бійтеся нас! Ви тепер — вільний народ. Влаштовуйте своє життя відповідно до нового порядку. Ось я бачу — церква божа без хреста. Негайно поставити хреста! Недобре жити по-дикунському. Без бога... як це у вас кажуть?.. ні до порога!..

Передні, слухаючи, криво всміхалися. А офіцер теревенив далі:

— З большевизмом покінчено назавжди. Тепер ви довіку під рукою Великої Німеччини. Врахуйте цей історичний факт. Все інше скаже перекладач, мій помічник.

Перекладач, молодий хлопець, теж у німецькій формі, з жовто-блакитною стрічкою на лацкані, вийшов наперед, торкнувся пальцем невеличких вусиків, різко заявив:

— Про Совети забудьте. Капут Советам. Настроюйте мислі на новий лад. Чим скоріше, тим краще для вас. Всі розпорядження німецьких властей виконувати вчасно і точно. Ясно я кажу?

— Ясно, — прогули в натовпі.

— Ото ж бо! — підхопив перекладач. — А хто не виконає — путівку на той світ одер-

жить! Без тяганини. Ясно?

— Ясно!

— Чудово. Ми з вами добре порозумілися, — цинічно вів далі перекладач, — Коли потрібна буде нам якась скотина чи зерно — віддавайте, не задумуючись, з радістю. Гадаю, для своїх визволителів ви не пожалієте добра. У найближчі дні буде у вас нова власть, при-значимо нового коменданта поліції, старосту. Як тільки дізнаємося, що хтось дасть притулок втікачам-убивцям, бродячим бандитам, невідомим людям, нещадно скараємо на смерть. А тепер — розходьтеся!

Люди мовчки розходилися з того трагічного спектаклю, ховаючи одне від одного очі.

Того ж вечора до землянки діда Василя прийшли двоє. Дід сидів на покуті, читав книгу Фламаріона. Побачивши гостей, відсунув книгу вбік.

Пізнав односельчан. Один з них працював фурманом при голові колгоспу, був хуліганистий і хвастовитий. А другий одступав разом з нашими військами. А тепер ось рап-тово з'явився у селі. В руках хлопці тримали карабіни, на рукавах у них вирізнялися пов'язки з німецьким написом "поліцай".

Дід Василь зітхнув, запитав:

— Яким вітром?

— В комендатуру требують, — сказав колишній фурман. — Негайно.

— Хто требує? І що це за "комендатура"?

— Треба бути в курсі, — відповів поліцай. — А требують наш новий комендант Пилип Рябченко і німецький офіцер.

— Що ж, пішли, — підвівся дід Василь.

Одягнув свого сіряка, насунув на лоба смушеву шапку. Повагом пішов вулицею до цен-тру села. Хлопці з карабінами — по боках. Дід Василь поглядав на них скоса, гірко усміхався. Почесна варта!

В приміщенні сільської Ради горіла лампа, гоготіла грубка. Діда Василя зустрів у коридорі Пилип Рябченко, відомий сільський злодій, що одсидів у в'язниці десять років за пограбування крамниці. Він був одягнений у командирський кітель, синє галіфе, з пістолетом при боці. Вилицювате повісплене обличчя самовдоволено посміхалося, він бадь-оро подав руку діду Василеві, сказав:

— Не бійтеся. Ми вас для діла.

— А я й не боюся, — спокійно відповів дід. — Яка справа?

— Сюди, — показав "комендант" на двері.

З-за столу підвівся офіцер, вказав на стілець. Дід Василь сів. Мовчав. Німець допитливо розглядав старого Сміяна, той не одводив очей.

— Я про вас багато чув, — ввічливо почав офіцер. — Ви Василь Іванович... е-е... Сміян. А я — оберштурмбанфюрер Генріх фон Шварц. У минулому — магістр астрономії, тепер — солдат рейху. Мені розповідали, що ви колись плавали довкола світу, бувалий мо-ряк. Чи так?

— Було, — кивнув дід Василь, потай дивуючись чистій вимові німця і тому, що той

поміняв астрономію на мундир оберката.

— Прекрасно, — сказав фон Шварц. — З бувалим чоловіком добре мати справу. Не те, що з жовторотими балакунами. До речі, ви теж працювали колись у дитбудинку?

— Було колись, — знову зітхнув старий Сміян.

— Чув, чув, що вас звідти вигнали. Це не дивно. Тепер можна бачити, кого там виховували. Бандитів, убивць. Ви чули, що вихованці дитбудинку по-звірячому вбили коменданта поліції? Як це назвати? Їх мали відправити до Німеччини, дати їм освіту, виховання, кар'єру, а вони? Що вони обрали для себе, я питаю? Шлях ганьби і смерті!

— Може, вони не так і винні? — обережно запитав дід Василь. — Може, комендант на-пав на них, ударив, образив. Діти дуже імпульсивні, емоційні істоти. Потім, треба врахувати ситуацію, їхні долі...

— Розумію, розумію вашу м'якість, вибачливість, — скривився фон Шварц. — Проте ми знаходимось не в утопічному краю розваг і забав. Ми — в жерлі вулкана. Тепер війна, і діють закони війни. Але ми ухилилися від теми. Ситуація в селі склалася така, що для керування потрібно підібрати людей досвідчених, надійних, мудрих. Ми подумали про вас. При большевицькому режимі ви притіснялися, переслідувалися, вас не розуміли. Я правду кажу? — тикнув офіцер пальцем у бік Пилипа.

Той радісно подався вперед, затарабанив:

— Так, так, пане начальнику! Розумієте, Василю Івановичу, ми тут обдумували, кого поставити на старосту... на голову, так би мовити, села. Зупинилися на вашій кандидатурі. Ви грамотний, вас притискували...

— Дозволь, дозволь, — перебив його дід Василь. — Хіба переслідування — така блискуча характеристика? Ось ти — сидів у тюрмі? То що — це рекомендація, щоб тебе поставити начальником? Думаю, що й у Німеччині за крадіжку карають. Та й добре карають.

— Е, не жартуйте, — сердито сказав Пилип, — Я знаю вашу в'їдливу, пекучу натуру, але ви не забувайте, з ким маєте справу... Наші визволителі жартів не люблять.

— Чому ж, — засміявся фон Шварц. — Старий чудово пожартував. У його словах — глибокий смисл. Говори далі, коменданте.

Пилип розвів руками.

— Діло ясне. Старосту треба такого, щоб люди поважали його, слухали. І щоб надійний був... для німецької власті. Щоб довіряли йому. От і все!

Обличчя діда Василя було спокійне, незворушне. А в голові й у грудях вирував ураган. Ось воно підійшло, випробування. Ти чекав його, Василю, ти отримав його. Надійний для німців. Авторитетний для села... До чого ти дожився, старий? На яке перехрестя попав? Нікчема кидає тобі в обличчя страхітливі образи, обплывує тебе, а ти й відповісти не можеш.

Як діяти? Що вирішити? Не прямі стежечки перед ним. Краще було б умерти. Та хіба його доля вирішується тепер? Чи не злегковажить він, діючи зненацька, імпульсивно? А як же діти, Громограй, Микола, Оленка, односельчани?

Староста села. Прислужник німців... Чи зрозуміють? Чи збагнуть? Адже й раніше

не всі розуміли його відвертість, його щирість, його їдкий гумор, максималізм. А тепер... Дати в руки заздрісникам і боягузам, шептунам і двурушникам право відверто зганьбити його, щоб компенсувати свою власну нищість і страх? Та й добрі люди не все зрозуміють, обплюють і проклянуть.

Хіба не можна відмовитись? Ні — і все! Чисте сумління, мужня смерть, добре слово у майбутнім поколінні. Та щось незримо застерігає, зупиняє від миттєвого рішення. Життєва мудрість не дозволяє діяти зопалу. Він поглянув у обличчя німцеві. Той насторожено очікував.

— Я повинен подумати, — сказав дід Василь спокійно.

— Ну що ви, Василю Івановичу, — скрикнув Пилип сердито, — Ну як так можна? Та інший би ручки цілував.

— Ручки цілувати будеш ти, — одрізав старий Сміян, навіть не глянувши на "коменданта".

— Кинь, коменданте, — махнув рукою офіцер. — Старий мудро вирішив. Він подумає до ранку. Це добре. Досвідчений чоловік так і має діяти. Як там у ваших казках... "Ранок мудріше вечора"?

Дід Василь важко підвівся зі стільця.

Мелодія сьома

ДОРОГА СЛІЗ

САМОТНІСТЬ

Де вона? Що з нею?

Навколо вогонь. Спека. Ні краплі повітря. Вона хоче вискочити з пекучого кола, хоче дихнути — не може. Люди, де ви? Миколко, дідусю, мамо! Чому я нічого їй бачу? Звідки цей вогонь? Я задихаюсь! Чорні почвари скачуть довкола, обплутують Оленку незримими мотузками, груди тріщать у надлюдському напруженні. Повітря, краплю повітря!..

"Смерть? Невже смерть, — на якийсь мент очунює вона. — А як же дитя? Її донька... Оксанка! Де вона? Куди подівся світ? Де люди, сонце, небо?" Мов удари дзвону, калатає серце. В останньому зусиллі, сповнена жагою життя, Оленка кинулася на гребені високої хвилі відчаю і любові кудись угору й розірвала пелену пітьми.

В груди полилося повітря. Запах тротилу й полину, вітру й диму вирвав свідомість з полону смерті. Оленка почула гуркіт канонади, далекі крики людей.

Ледь розплющила очі — вії злиплися від шматочків глини. Вона провела рукою, змела їх. Перемагаючи біль, підвелася на коліна. З неї посипалася земля. Огледілася довкола. Де вона? Де її донька?

Нікого нема. Ні санітарки, ні коней, ні бійців, ні підвід. Вона одна. Поруч яма, з якої вибралася з таким трудом, криваве шмаття, трупи бійців, уламки машин, побиті коні. Холод-на гадюка обвила серце Оленки. Вона ще не вірила, не хотіла вірити в нещастя. Не може та-кого бути! Тільки що народилася, жива, тепла, малесенька, пульсуючий клубочок життя... Ні, не може бути! Ні, я не хочу! Чайкою кинулася Оленка, забувши про біль, понад ямами. Заглядала в них, розгортала горбки землі й натикалася лише на

трупі. Відчувала, що божеволіє.

— Донечко, де ти? Донечко, озовися! — квила вона.

Сльози лилися по її худих щоках брудними патьоками, від безсилля підкошувалися но-ги. Повзла на колінах, все Ще безнадійно сподіваючись на якесь чудо.

Чуда не було. Хаос кривавих плям, горілої землі й мертвих облич мерехтів перед очі-ма, затоплював свідомість. Знесилена, лягла горілиць. Бездумно уп'ялася в свинцеве небо. А може, все це тільки сниться? Нічого нема, ні війни, пі кривавої дороги, ні смерті?.. Сон, сон... Зараз з'явиться Микола, вийде з-за дубів... схилиться над нею... А вона лежить на жовто-багряному листі, жде його... Безтямність накочується, розмиває свідомість... Про що це вона думає? А, згадала... Він схилиться і поцілує її, обніме сильними ніжними руками. Вони мріятимуть про майбутнє дитя... Дитина! Вона була... Була! Вона відчувала її в лоні своєму, вона породила її в степу і... втратила. Боже, як пережити? Як перенести цю муку, чим потамувати біль? Миколо, допоможи!

І Микола виник, неначе з туману, на тлі сірого неба. В солдатській шинелі, суворий, за-думливий. Він дивився на Оленку з недосяжної висоти, мовчав. Чому він мовчить? Чому не схилиться, не втішить, не приголубить?

— Миколо, Миколо... Нема в нас доньки... Чи чуєш мене, Миколо?..

Печаль на його обличчі. Печаль і любов.

— Миколо, чому хоч ти не вберіг дитя? Як же ми тепер, без нього?..

Він підняв руки, показує на груди, на серце... Що він хоче сказати? Сірі хмари міняться, рвуться на клапті, оповивають рідну постать похоронним серпанком...

В Оленчині марення входять якісь звуки ззовні, гуркіт машин, голоси людей. Хтось ка-же:

— Жива!

Над нею схилилося вусате обличчя в пілотці. Добрі очі в промінчиках зморщок. Сильні руки беруть її, несуть кудись.

— Бідолашна ти моя! Молоде, зелене... Чого ж ти тут... сама...

Вона рвонулася з рук бійців, хотіла скочити на землю. Задихалася, оглядалась назад, на купи спеченої землі. Вусатий солдат поклав її в кузов газика на купу бушлатів і палаток.

— Лежи спокійно.

— Заждіть, — відчайдушно скрикнула вона. — Заждіть, солдатики... любі мої... у мене дитина...

— Яка дитина? — здивувався солдат.

Він перезирнувся з товаришами. Один з них покрутив пальцем біля скроні. Мовляв, збожеволіла.

— Я народила доньку, — схлипнула Оленка, — Потім літаки... бомби. А коли отями-лася... її не стало... І санітарка зникла... Благаю вас... заждіть... Треба її знайти!

Старий солдат поглянув на її ноги, на закривавлену спідницю, на потріскані вуста. Су-воро зиркнув на товаришів.

— Мабуть, правда! Обшукаємо.

Вони вискочили з кузова. Вийшов з кабіни шофер. Оленка з надією, з божевільною вірою дивилася, як солдати обходили димлячі ями, розгортали уламки. Нічого... Ніде нічого...

Вусатий солдат зітхнув, озирнувся на машину, де маячила Оленка, пробубонів під ніс:

— Лишенько ти моє! Де б воно залишилося в цій м'ясорубці?

Поверталися до машини суворі, понурі. Оленка з благанням дивилася в очі вусатого, шепотіла:

— Ну що, батьку... що?

Він мовчки обняв її, притиснув до грудей. Кивнув шоферу. Машина рушила. Оленка рвонулася з обіймів солдата. Але він не відпустив її. Тримав м'яко і владно. І пестив її лице шкарубками долонями. Вона заридала. Хвилі жалю й відчаю котилися з глибини душі, про-ходили крізь серце й рвалися назовні риданням, котилися вслід за машиною.

— Плач, доню, плач, — шепотів вусатий боєць. — Хай виходить горе сльозами. Плач, доню... Не ти одна на дорозі сліз. Весь народ у горі! Чуєш? Та лихо не вічне. І дорога сліз теж не вічна.

ЩЕ УДАР

На північ простягалися хребти гір. Пасма лісів дрімали у фіолетовому тумані. Поважно завмерли, ніби казкові вартові, ялини, тремтіли, гублячи червоне листя, осики, плакали, схи-ляючи довгі коси донизу, берези, розчісували на вітрі коричневу гриву кремезні дуби. Спокоєм і тишею зустрів Оленку Урал. Ніби й не було війни на світі, ніби й не лилася ріка крові на просторах рідної землі.

Потік евакуації приніс її і вихлюпнув у невелике містечко. Навколо юрмилися невеликі хатини з порослими мохом дахами, вулички, похилені паркани. Та на околицях уже вироста-ли корпуси нових заводів, бараки для робітників, прокладалися нові вулиці. З воріт ще не добудованого заводу уже виїжджали танки. Їх вантажили на платформи і одправляли на захід. На захід...

А на схід, без упину, котилися валки біженців, ешелони поранених. Навіть тут, за тисячі кілометрів від фронту, відчувався страхітливий прес ворожого наступу. І наливалися кривавою напругою, кам'яніли в нечуваному зусиллі м'язи народу.

Оленка з тиждень ходила по містечку, шукала роботи. В райвно дивилися на її засмаль-цьовану куфайку, на посинілий ніс, розглядали документи, зітхали:

— Вчителі не потрібні. Поки що...

Вона ночувала на лавці у станційному залі, снідала сухарями й кип'ятком. Вдячно зга-дувала вусатого солдата, який на прощання дав їй торбу сухарів і кілька шматочків цукру.

Спогади, спогади... В них мимоволі снувався вихор минулого. Тіло, мозок, серце не витримували тягара страшної дійсності. Вона боялася, що збожеволіє. Знову бачила палаючі села, вибухи бомб, маленький згорточок з дитиною, заклопотане обличчя санітарки.

В такі хвилини нестямно сиділа в куточку залу очікування, не чуючи ні гомону

солдат, ні гудків паровозів, ні галасу евакуйованих. Накочувалися хвилі байдужості — не хотілося жити.

Почав падати сніг. Вкривав чистим, цнотливим покривалом землю. Мороз сковував тіло.

Оленка кілька разів обійшла різні установи. Сподівалася знайти роботу хоч у яслах або дитсадку. Та все було зайнято. Сторож у дитсадку, огрядний старий чолов'яга на милиці, жалісно дивлячись на неї, сказав:

— Не знайдеш ти своєї роботи, дівчино... Зараз робочі руки потрібні. Розумієш? Руки... йди на завод. Житимеш у мене. Місце знайдеться. І шмат хліба також.

Оленка вдячно прийняла його запрошення. Ранесенько йшла на будівництво. Там рили котловани під фундамент. Рипів сніг під ногами, мороз щипав за щоки. Оленка спускалася в канаву, брала кирку, ломик, довбала мерзлу землю.

Разом з нею працювало ще багато дівчат. Вони вже звикли до важкої роботи, кирки в їхніх руках довбали землю впевнено й сильно. А Оленка в перші дні відчувала пекучий біль. Інколи скидала рукавиці, розглядала свої долоні, вкриті великими кривавими пухирями. Сльози виступали в неї на очах, але вона стискувала зуби й знову хапала кирку чи лопату. Ніколи було плакати. Ніколи було думати про біль.

Увечері поверталася до свого притулку. Гули від втоми ноги. Вона ввалювалася до кімнатки, падала на своє ліжко, відділене від інших ситцевою ширмочкою. Господиня, су-хенька метка бабуса з чорними добрими очима, ставила на тумбочку миску борщу. Він смач-но парував, але їсти не хотілось.

На ширмі ворушилась тінь господаря. Він тримав розгорнуту газету, бобонів:

— Фашистські орди рвуться до Москви. Після кровопролитних боїв нами залишено...

І так день за днем. Щовечора. Все сподівалася, що зміниться щось, що станеться чудо, що голос старого сповниться нарешті радістю. Ні, все відступають, залишають... Дніпро, Київ... Все це вже під ворогом.

Не можна стерпіти цього, несила.

Чому вона тут? Чому втекла з найтяжчого шляху? Тут теж працюють, тут кується зброя для фронту, й тут ой як потрібні руки, але там — потрібніші.

Клубочиться дим, палає обрій. Микола йде на тому тлі, страшний, суворий. Чому він такий страшний? Де він? Погляд звернений десь убік, він не дивиться на Оленку. Невже гнівається? Чим завинила вона перед його любов'ю?

Відповіді нема. Микола йде назустріч своїй таємничій долі. Вуста його німі. Оленка повинна вибрати сама...

Отямилася від своїх марень. Схопилася з ліжка. Почала взуватися. Старенька заглянула за ширмочку, здивувалася.

— Чому ти не вечеряєш? Куди зібралася?

— Після скажу, ніколи...

Вискочила в заметіль, попрямувала на головну вулицю, до центру. Повз неї гримотіли машини, йшли колони новобранців з торбами за плечима.

Біля госпіталю дорогу перепинив натовп. З машин виносили поранених. Жінки зітхали, плакали, розпитували. Оленка й собі зупинилася. З жалем дивилася на спотворені тіла, забинтовані руки й ноги. І раптом скрикнула. Сестра сердито глипнула на неї.

— Чого тобі?

З машини виносили на носилках чергового пораненого. Він був обмотаний з ніг до го-лови. Лише обличчя виднілося з-під білого савана смерті. Великі блискучі очі і хрящуватий ніс — Оленка пізнала б їх з-поміж тисячі інших. На неї дихнуло далеким літом, радісним клекотом минулого життя. Нетреба!

Вона кинулася до нього, припала до носилок. Санітари презирнулися, опустили но-силки на сніг.

— Дружина або наречена, — загомоніли в натовпі.

— Нетребо, голубчику... чи впізнаєте мене? — з надією запитала вона.

Очі пораненого заплomenіли радістю. Він заморгав повіками, захрипів:

— Оленка... Царівна троянська.

Вона плакала, всміхалася.

— Нетребо, брате рідний! Хоч слово... про нього...

Дивилася з надією, стражданням: ждала. Очі згасли, заплющилися. Знову відкрилися.

— Про Миколу!? Знаю. Бачив...

— Бачив? Де? Коли? — скрикнула вона.

— Біля Дніпра. Переправа. Говорили. Два слова...

— Далі, далі, — підганяла Оленка.

— Він просив передати... Тобі... Як побачу, — втомлено шепотів Нетреба.

— Що? Що передати?

— Що любить. Що вірний.

— А ще...

Очі Нетреби згасли. В них з'явився неймовірний біль.

— Будь мужньою... Оленонько... Нема Миколи... Загинув, захищаючи переправу... Як герой...

— Неправда! — закричала Оленка. — Неправда! Не хочу!

Вона впала на сніг, обхопила руками носилки, благала в Нетреби:

— Ну скажи, що це неправда! Ну скажи, що ти... помилився!..

Санітари суворо відсторонили її, підняли носилки, понесли. Натовп мовчав. Вона підвелася з землі, знеможено рушила вулицею. Куди? Навіщо?

Сиплеться сніг. Тріщить мороз. Порожнеча в світі. Нічого нема. Нема людей. Нема життя. Лише тіні, тіні... Навіщо? Для чого?

Незчулася, як ноги принесли її до військкомату. Опинилася в кабінеті воєнкома. Він за-просив сісти. Мовчав. Нічому не дивувався.

— Ви зрозумієте мене, — прошепотіла Оленка. — Я не можу тут бути. Я втратила все... найдорощче... найкраще... Там... Я теж хочу туди, де він загинув.

Довго не зводив погляду з неї капітан. Що він бачив у глибині її зіниць? Помітив без-одню муки, яку звідало юне серце, побачив передчасно поховану любов чи помітив глибину відчаю, з якої зароджується героїзм або відкривається прірва падіння? Зітхнувши, поклав долоню на її руку. — Добре, дочко. Направляю тебе на курси радистів. Іди на свою важку стежину, дочко. Іди...

СТРИБОК У НІЧ

Безкрає поле. Хилиться під подихом вітру зелене жито, викидає колоски. Деякі з них уже посивіли, оповивають себе й простір над полем тонким, ніжним пилком.

Стежечка в'ється поміж хлібами, обривається біля старезної козацької могили. На зарослім верхів'ї пишається молоденька берізка. Звідки вона взялася, хто її посадив? Дерев-це, ніби соромливе дівча, пустотливо хитає ніжно-зеленими вітами, вклоняється голубій далині.

Навколо — пісня. Вона пронизує простір, летиться з кожної квітки, звучить у мелодії океану хлібів, у дзвоні жайворонів, у шепоті оксамитних трав. Вона зринає з рідної землі, лине вгору, мчить у безмірнім дивоколі разом з пухнастими хмарами.

Мовчать Микола й Оленка. Йдуть стежиною тихо, мок заворожені. Зупинилися біля могили, дивляться в очі одне одному.

— Які в тебе страшні очі, Оленонько, — шепоче Микола.

— Чим же страшні? — сміється Оленка.

Він не відповідає. Хто зна, чому страшним здався хлопцю погляд коханої. Микола підхоплює Оленку на руки, піднімає до грудей, несе на верхів'я могили. Вона пригорнулася до нього, цілує в шию, шепоче:

— До щастя, Миколо?

— До щастя, Оленонько!..

Руса коса розвилася, вітер грається нею. Затуманені очі дівчини, затуманена далина.

...Гримнули вибухи.

Оленка розплющила очі. Яке болісне пробудження! Знову замріялась, знову пірнула, мов у казку, в минулі дні.

За ілюмінаторами літака — темне небо, вибухи зенітних снарядів.

Примарні спалахи миготять на обличчі Оленки. Холоднішає під серцем, неприємно слабнуть ноги. Страшно. Але мусить триматися.

Відкривається люк. Два її супутники прощаються, мовчки тиснуть їй руку, зникають у пільмі.

Гримлять мотори, віддаляються вогні трасуючих снарядів — спалахи смерті. Довкола морок, пасма хмар. Літак набирає висоту, щоб одірватись від ворожих винищувачів.

Незабаром і їй стрибати. Настає час іспиту. Треба звідати, на що ж вона спроможна. Для чого зростала, училась, мріяла, жила. Хто ти, Оленко?

Останні дні промайнули, як уві сні. Школа розвідників, курси радистів, короткий інструктаж. Їй належало вистрибнути з літака південніше Києва. В лівобережних лісах,

неда-леко від Зеленьок, кілометрів за двадцять п'ять від рідного села. Там десь діяв партизанський загін товариша "Агронома". Месники не мали постійного місця і поки що не могли самі прийняти літака. Тому доводилося йти на ризик, вистрибувати по приблизних орієнтирах, а потім шукати контакту. Та що таке ризик у ці грозові дні? Що їй власне життя, коли нема то-го, хто світив для неї закличною зіркою у темні дні відчаю? Тепер вона й себе відчуває лише зброєю. Для себе — нічого!

А з глибини душі піднімався ледь чутний протест. Спокійний тихий голос заперечував, застерігав: ти втратила все? Ти ж і маєш все. Ти зростала не в порожнечі. Ти дитя цієї землі, її минулого, її сучасного і майбутнього. Ти дочка її пісень і труда, її горя й радості. Ти несеш у собі все, як малесеньке зерно таїть у собі грядущі пишні врожаї.

Оленка прислухалась до того внутрішнього голосу, згоджувалась. І коханий Микола співав їй улюблену пісню, котру вона так часто слухала під зорями, пісню казкового Зоре-дива:

Ключ не зупинити, крил не доточити. Птах давно тріпоче в серденьку твоїм. Лише власні крила повертають силу Відшукати стежку в Материнський Дім...

Правда, правда! Чую ваші голоси, Миколко, дідусю... Йду вам назустріч.

Спокій і віра входили в серце. Хто сказав, що нема Миколи, доньки, вбитих бійців? Во-ни в й і й, отже, вони є, вони вже невмирущі. Хвиля життя котиться поміж новими й новими берегами. Але то береги єдиної ріки. Тієї самої ріки, краплями якої були й вони з Миколою.

Хтось торкнувся її плеча. Вона розплющила очі, підхопилася.

— Що? Пора?

Помічник пілота схилився до неї, очі в нього тривожні, темні.

— Пошкоджено прилади. Важко орієнтуватися. Десь близько, а де, не можу сказати. Що будемо робити?

— Стрибатиму, — вирішила Оленка.

— Київ недалеко. Але тут повно поліцаїв, жандармерії. Дивись...

Вона не відповіла, рушила до люка. Перевірила ящикок з рацією, кобуру з пістолетом. Помічник пілота відкрив люка. Звідти дихнуло холодом, темрявою. Оленка мимоволі відсахнулась.

— Скоріше! — квапив супутник.

Вона потисла йому руку. Той підбадьорливо кивнув.

Ревуть мотори. Десь у просвітах хмар блимають вогники поселень. Чи, може, здається? Млосно в грудях. Серце б'ється, як у птаха в сильці. Подих перехоплює. Ну чого ж ти, Олен-ко? Звідки страх? Це ж завершується твоя дорога сліз. Починається дорога битви. Ти ж хотіла її? Йди!

Оленка рішуче стрибнула в ніч...

Мелодія восьма

ПАЩА ХИЖАКА

ПЕРШИЙ ПОСТРІЛ

Віддалився літак у чорному проваллі неба. Перехоплює подих, дзвенить у голові. Дов-кола чорно-сіра пелена хмар. Падіння, падіння у невідомість, у пільму. Час розтягнувся до нескінченності. Моторошна, кошмарна самотність у хаотичній безодні.

Раптом Оленці здалося, ніби вона десь збоку, і спускається зараз на парашуті не вона, а хтось інший. Вона ж здивовано спостерігає за цим, тамуючи страх. А руки механічно нама-цують парашутне кільце, смикають його.

В'юном полинули вгору, натяглись стропи. Оленку смикнуло, вона заколихалася в повітрі на незримих руках. Одразу їй полегшало, стало веселіше, зникло почуття роздвоєності.

Вона поглянула вниз. Швидко наближалася земля.

Аби лиш не потрапити в руки ворога. Аби вдалося непомітно приземлитись. А там вона дасть собі раду. Добереться до своїх.

В стропах свище вітер. Насувається громаддя лісу. В обличчя дихнуло запахом хвої. Рідним, знайомим запахом лісу. Верхів'я дерев сказано мчать навстріч, гілки боляче стьоб-нули по щоках. Оленка заплющила очі.

Ударі Вона звично впала на правий бік, як її вчили.

Серце стугоніло, шуміло в скронях, важкий подих заважав їй прислухатися до зовнішніх звуків. Кілька хвилин вона лежала, щоб втишити серце. Потім підвела голову. Темрява обступала з усіх боків. Тиша. В тій тиші ухнув сич. Вона здригнулась від несподіванки.

Підвелася, смикнула за стропи. Купол зачепився за верхів'я сосни. Треба зняти, бо вранці помітять, підуть по слідах.

Рвонула з усіх сил, впала на землю. Купол ліг поруч. Жужмом згребла м'який шовк до-купи. Передихнула. Знову прислухалась. Десь почувся стук. Затаїлася. Що воно таке? Може, дроворуби — тук-тук-тук! А, то, напевне, дятел! Ну, звичайно, дятел... Незабаром світанок, він шукає собі поживу. Як любили вони з Миколою цього птаха! Бути таким, як дятел, лю-бив повторювати Микола. Працювати невпинно, довбати кору невігластва, ницості, бруду, бездушності.

Згадавши про Миколу, Оленка ніби пробудилася. Серце забилося рівніше, в руках з'явилася сила. Геть страхи, геть сумніви. Чого їй боятися, за кого боятися? За тіло? Так, во-но може впасти, вмерти. Ну й хай! Вона знову стане часткою того джерела, з якого вийшла. А джерело — невмируще.

Вигребла ножом яму під сосною, захала туди парашута. Засипала піском, зарівняла. Потім навпомацки назгрібала попід молодими соснами глиці, притрусила тайник.

Почало сіріти. Оленка поглянула на годинника. Незабаром світанок. Вона оглянула місце свого приземлення. Здається, нічого не помітно.

Рушила геть від сосни. Минула густу посадку. На краю її зупинилася. Ще треба при-вести себе в порядок. Комбінезон скинути. Закопати чи ні? А може, ще пригодиться? У че-моданчик. Туди, де рація.

Хутко перевдяглася. Залишилася в теплій сукні й жакеті. На голові берет. Пістолет

у внутрішню кишеню. Так. Здається, все гаразд. Документи напихваті. Що тут у неї? Ага, це справжні. Диплом учителя. А це — "липа". Перекладач оперативного відділу гестапо. Грізна печатка, підпис. Усе в порядку.

Оленка дістала дзеркальце. Поглянула в нього. На неї зиркнули великі злякані очі. Вона всміхнулася. Яюсь неприродно, штучно. Ні, так не можна. Слід заспокоїтись. Оволодіти со-бою. Ти не розвідник. Ти просто житель окупованої України. Ти вірний слуга великого рей-ху. Тьху! Не хочеться, навіть граючись, думати про це, а треба.

Вона зітхнула, рушила далі. Де ж вона? Які села навколо? Як зорієнтуватись? Запитаєш... а потім потрапиш, куди не слід. Одразу підозріння.

Поміж посадкою колія в піску. Куші пожовклого зів'ялого полину. Оленка з ніжністю схилилася, одломила гілочку, розім'яла на долоні, вдихнула гіркуватий запах. Продзвеніла пісня з дідової легенди про істину: "Ой полин, ой полин, степу сивого плин". Вона шепнула: "Вітаю тебе, любий мій, рідний. Ти — як привіт матері землі, мов ласка коханого краю".

— Милуєшся? — пролунав різкий голос.

Оленка закам'яніла. Ноги затремтіли. Якась сила хотіла штовхнути її навікача. А ро-зум наказав: тихо, будь спокійною. Ти — сильна! Ти мужня! Ти невразлива!

Вона розігнулася. Обернулася на голос, усміхнулася.

З-за сосон бадьорим чвалом виїжджала конячина, запряжена в біду. В ній сидів кремез-ний молодий чолов'яга, в якійсь дивній формі. На руці пов'язка. Майнуло в думці: поліцай. Чоловік був вродливий, обличчя владне, гордовите. Він посміхнувся, блиснув разком білих зубів.

— Ого, яка лісова красуня! Підвезти до Глевахи?

"Глеваха", — подумки зраділа Оленка. Це зовсім недалеко від Києва. Вона добре вив-чила околиці. Тепер усе гаразд. Вдячно кивнула. Довіжливо подала чемоданчика.

— Вельми буду вдячна добродієві офіцеру...

Він розплився в задоволенні. Посунувся. Чемоданчика поклав біля ніг. Кашлянувши, зиркнув на високі груди Оленки.

— З Іванівки чи що? Ньо-о!

Конячка весело махнула хвостом, побігла між деревами.

— З Іванівки, — впевнено ствердила Оксанка. Тепер вона повністю зорієнтувалася.

— А в якій справі? — поцікавився поліцай. — Куди?

— Та я, власне, з Києва, — повагом промовила Оленка. Недбало висмикнула докумен-та, подала.

Поліцай глянув на печать, штамп. Схвально кивнув.

— Добре влаштувалася. А в Іванівні хто, батько, мати?

— Тітка...

— А хто ж така? Я там усіх знаю.

Серце в Оленки тьохнуло. Вона силувано всміхнулася.

— Навряд, чи ви знаєте її. Вона недавно туди переїхала.

— Чого там. Усіх знаю, — похвалився поліцай. Раптом нахмурився, яюсь косо

зиркнув на Оленку, на її чемоданчик, зненацька запитав:

— А ти нічого не чула про парашутистів?

— Яких... парашутистів? — помертвілими вустами ворухнула вона.

— Совецьких! Яких же ще? — ехидно пояснив поліцай. — Сьогодні вночі викинули.

Не зустрічала нікого підозрілого?

— Н-ні, — ледве витиснула вона.

"Біда, біда, — стукало серце. — Він підозрює щось. Треба діяти. Не можна так одразу лізти в пастку. Відкриють чемодан, одразу ж побачать рацію, комбінезон. Заплутають запи-таннями. Що ж робити? Що робити?"

— А ти, дівко, теж щось підозріла, — вишкірив зуби поліцай. — Як, ти не заперечуєш, щоб заїхати разом у комендатуру? Про всяк випадок. А то хто зна, довідка в тебе хоч і доб-ряча, але перевірити не завадить.

— Можна й заїхати, — з силуваною байдужістю сказала Оленка. — Тільки тоді пеняй-те на себе.

— Добре, добре! — іронічно відказав поліцай. — Та й чемоданчик твій чогось мене цікавить. Інтригує, розумієш? Дозволь поглянути?

Він зупинив конячку. Простягнув руку до чемоданчика, почав розкривати. Неприємна млюсть підкотилася до горла Оленки. От і все! Почалася дорога битви, одна мить, і буде пізно. Вона сунула руку за пазуху, одночасно озирнувшись довкола. Стіна лісу, густі кущі терну, туман.

Ляснув постріл. Поліцай страшно застогнав, падаючи набік. Конячина здригнулася, смикнула, побігла. Оленка задубілими руками натягнула поводи, зупинила її. Схопила чемо-данчика і, жахаючись глянути на синіюче лице поліцая, кинулася в кущі.

Ноги підгиналися, сльози котилися по її щоках. Вона вбила. Вбила людину... її вирва-ло, губи дрібно затремтіли. Припала до сосни, ніби хотіла добути в неї нової сили.

Сосна дзвеніла заспокійливо. І в глибині душі лунав нечутний голос сумління: "Стань над примарами. Світло не долається птьмою. Готуйся до бою. Життя — то вічний бій. Го-туйся до бою!"

Оволоділа собою, рвучко кинулася вперед. Треба відійти подалі від проклятого місця. Скоріше до Києва. Може, там залишилися рідні? Звідти краще орієнтуватись.

Тіло Оленчине все ще здригалось від огиди й жаху, боляче дзвеніло в голові, а хтось внутрішній, хтось у серці, в душі владно штовхав її далі й далі, у страшний вихор життя.

НАЙКОРОТШИЙ ШЛЯХ

Лежить у руїнах Хрещатик. Чорними проваллями вікон, ніби очима черепа, світять стіни десятків будинків. Сморід пливе над згарищами. Металеві іржаві арматури простяга-ють до неба покорчені руки. Накази гебітскомісара на рекламних щитах, колони чужих ма-шин на вулицях, облави, розстріли, ешелони з українськими хлопцями та дівчатами, що відправляються на захід, перехожі, котрі бігцем, поспішно переходять від будинку до будин-ку. Невже це ти, Києве? Чи є в тебе інше життя? Чи б'ється, хоч потаємно, твоє прадавнє серце?

Вражена, пригнічена стояла Оленка над згарищами рідної оселі. Будинок був зруйнований бомбою. Поміж цеглою, мов костюмахи якоїсь істоти, випиналися пошматовані бильця ліжок. Десь тут, під купою цегли й праху, поховані її дитячі стільці, шафа, книги — все дитинство... А може, й вони, ті, хто народив її, дав життя... Мама не захотіла кидати Києва, їхати на схід. І ось тепер... Що сталося з нею, де вона? Може, їй пощастило врятуватись?

Оленка зайшла на Сінний базар, купила на окупаційні асигнації кілька пиріжків. Снідаючи, роздумувала, куди податися, де знайти перший притулок. Одразу йти на явочні квартири небезпечно, можна потрапити в руки гестапо, навіть не приступивши до справи. Згадалася Олена Антонівна. Ба, а чому б і не зайти до неї? Якщо жива, то вона, певно, знає і про батьків. Та й притулок дасть на ніч-другу.

Провулками добралася до будинку, де жила Олена Антонівна. Крило війни не торкнулося цього куточка: будинки стояли цілі, незаймані, чепурні. Тільки людей мало.

Знайомі облуплені двері. Оленка подзвонила. Ніхто не відповідає. Вона двічі вдарила кулаком: може, нема струму?

Двері відчинила Олена Антонівна. Уздрівши, хто прийшов, отетеріла, на мить здивовано залякла на місці. Потім кинулась обнімати, затягла до прихожої. Від неї пахло тонкими парфумами, на голові теліпалися папільйотки.

— Звідки ти? Як? Ну й несподіванка! Ну й радість! Заходь, моя королівно! Заходь, моя голубонько!..

Вона завела Оленку до вітальні, посадила на розкішний диван. Оленка мацнула поглядом по стінах, уздріла портрет Гітлера. Олена Антонівна підморгнула їй.

— Треба. Нічого не поробиш. Допмагає жити...

Губи в неї ворушилися, як і колись, мов п'явки. Очі блудливо всміхалися. Вся вона була якась гидка, нудотна. Оленці кортіло встати й піти геть. Але розум, інтуїція владно ко-мандували: терпи!

— Потрапила в оточення під Харковом, — сказала вона. — Пережила трохи в добрих людей, а потім не витерпіла, вирішила вернутися. Бо куди ж мені тепер? Може, десь влаштуюсь на роботу... учителькою.

— Хм. Учителькою? — іронічно посміхнулася Олена Антонівна. — Кому тепер потрібні вчителі? Еге, а ти була біля свого будинку?

— Була, — схилила голову Оленка. — Бачила все... тільки не знаю, що з ними? Чи живі?

Олена Антонівна опустила погляд долу, зітхнула. Поворушила губами, витерла хустинкою кутики очей.

— Нема її. Пряме попадання. Він залишився живий. Запив, допився до білої гарячки. Ну, ти ж знаєш його... А тут німці. Причепився до якогось німця, лаяв його з п'яних очей. А той, не довго думаючи, бахнув. Кричить: партизан! Казали мені сусіди, поховали його. Де — не знаю.

Оленка слухала тупо, майже не реагуючи. Що ще може додати до її горя ця

скорботна новина? Чим переповнити чашу суму, яка вже давно перехлюпує через край?

Господиня одну мить посумувала для виду, підвелася, поплескала Оленку по плечу.

— Ну, не будемо горювати. Мертвому — мертво, живому — живе. Розмовами тебе го-дувати не буду. Є їжа солідніша. Зараз приготую. Ну-ну, не переч. Бачу, очі світяться, як у голодного вовка. Тепер з харчами туго.

Вона війнула перед очима Оленки розкішним шовковим халатом, кинулась до кухні. Оленка оглянула стіни. Побачила свій фотопортрет. Довоєнний. Чому він тут? А поряд ще зображення — з десятків гарних дівчат. Русявих, чорнявих, яснооких і чорнооких, з косами і модною стрижкою. Що це за галерея? Навіщо?

Олена Антонівна хутко повернулася назад, несучи в руках сковороду з яєчнею, білий хліб і масло на підносі. Олена судорожно ковтнула слину. Як давно вона не їла такого! Запах свіжого хліба лоскотав ніздрі. Не чекаючи запрошення, взялася до яєчні. Олена Антонівна ласкаво дивилася на неї, схвально хитала головою.

— Заправляйся, набирай сили. Що, милувалася моїми красунями? Ти все-таки найкра-ща! Цариця! Анітрохи не погіршала. Навпаки, томність якась з'явилася, тайна. М-м-м! Голубонько моя! Яка я рада! А де ж... твій?

Оленка відклала хліб, опустила виделку. Хвиля гіркоти підкотилася до горла. Очі зату-манилися сльозою.

Олена Антонівна покашляла, підвела скорботний погляд вгору.

— Так, так. Розумію, розумію, голубонько. Загинув, значить. Це не дивно. Мільйони гинуть тепер, як мухи. А ти не сумуй. Не сумуй, горличко.

Оленка слухала її базікання краєм вуха, а господиня вела далі:

— Зі мною не пропадеш. Я тут закрутила такі діла! Офіцери німецькі вчащають. Всякі діятелі, ого-го!

— Як — вчащають? — не збагнула одразу Оленка. — Навіщо?

— Як то навіщо? Хіба не бачила мою виставку?

— Яку виставку? — здивувалася Оленка.

— Красунь моїх. На таких клуне сам Гітлер. Хе-хе!

Кров хлюпнула до Оленчиного обличчя. Вона збагнула все. Яка підлота! Торгувати тілом і душами жінок, розкошувати на їхньому соромі! Негайно звідси! Геть з темного куб-ла!

А з глибин пам'яті виникло обличчя командира школи, його пронизливі сірі очі загля-дають у душу, чути владні, суворі слова: "В стані ворога емоції слід відкинути. Взяти себе в руки. Розвідник залишається сам собою завжди й за всяких обставин. До кінця війни. Пам'ятай про це, дівчино. Пам'ятай..."

Завжди й за всяких обставин... Вона розуміє. І не повинна діяти зопалу, а так, як саме велить обставини. І використовувати їх.

А Олена Антонівна, не відчувуючи її настрою, облесливо шепотіла:

— Ти тепер вільна. Ти тепер господиня собі. Таку, як ти, не можна всяким там підсовувати. Така, як ти, — це делікатес, десерт! М-мм! Сьогодні будуть чудові гості. Я

тебе познайомлю з одним цікавим офіцером. Генріх фон Шварц, велике цабе. Фон Шварц — ти відчуваєш? Аристократ! До речі, він десь там гестапо завідує... на Дніпрі, біля Сміянів. Утя-мила? Купатися будеш у розкошах, плаватимеш на катері. Може, він тебе в Європу забере. А чого ж — таку принцесу можна й королям показувати! Гляди ж, коли що, мене не забудь.

Оленці кортіло плюнути в її пику, але вона стримувала себе, посміхалась. Сюди ходять офіцери? Чудово. Прямі шляхи найкоротші. Може, їй пощастить скористатися цим найко-ротшим шляхом.

Увечері за столом зібралася "тепла" компанія. Огрядний німецький генерал з бряклим обличчям, у пенсне, та два есесівці в чорних мундирах. Двоє дівчат з дорогими сигаретами між яскравих губ ненатурально голосно сміялися, косо поглядаючи па новеньку.

Генерал бахвалився. Він швидко сп'янів і щось бурмотів каліченою російською мовою про велич рейху, про "капут більшовикам". А молодий офіцер, якого дівчата звали Альбер-том, витрушував з глибокого портмоне срібні й мідні монети різних країн, розкладав їх на столі. Оленка з подивом спостерігала за ним, не розуміючи, навіщо він це робить.

Альберт п'яно сміявся, слина бризкала в нього крізь рідкі зуби. Він істерично вигуку-вав:

— Оце грецькі драхми. А оце французькі су. Ми французів, як шкідливих котів... за два тижні — і до нігтя! Ха-ха! А оце — польські злоті! Хо-хо, пся крев! А оце — югославські динари, угорські... чеські... Вся Європа в моєму портмоне. Ха-ха-ха! А оце...

Він урочисто підняв угору великого п'ятака. То був радянський п'ятак двадцять чет-вертого року — великий, важкий, відчеканений з червоної міді. Ударивши ним об стіл, Аль-берт, кривлячи губи, сказав:

— Містична монета! Заважка! У цих Советів усе не таке, як в інших. Генріху, а що коли ми спіткнемось об цей п'ятак? Га? Як ти гадаєш, Генріху?

Дівчата, роблячи злякані очі, верескливо сміялися. А фон Шварц, зневажливо хмик-нувши, примружив свої блакитно-сталні очі, граючи ними, зиркнув на Оленку, явно коке-туючи.

— Базікаєш багато, Альберте! Все це блеф! Куди їм, голодранцям, зупинити залізні легіони фюрера!

— Хайль Гітлер! — бовкнув генерал, водячи по кімнаті п'яними очима.

Фон Шварц, не звертаючи на нього уваги, вів далі, схиляючись до плеча Оленки:

— Вся європейська думка, вся технологія індустріальних країн Західної Європи працює на нас. Що Совети можуть протиставити нам? Хіба що легенди.

— Легенди? — здивувалася Оленка, роблено-приязно всміхаючись офіцерові. — Які легенди?

— А, — п'яно пробурмотів Альберт, махнувши рукою. — Ти про оту могилу? Розкажи фрейлейн. Хай вона посміється.

— Розумієте, фрейлейн Гелена, — пихкаючи сигареткою, почав фон Шварц, — ці ди-

куни серед хаосу й руїни мають здатність ще й творити казочки. Якщо бажаєте, я коротенько розповім. Під час нашого наступу біля Дніпра... е-е... десь у районі села Зеленьки, південніше Києва, було захоплено в полон одного більшовика, солдата. Він стійко захищав-ся. Я хотів подарувати йому життя, пропонував служити рейху. Проте він зухвало відмовився. Цікавий чоловік, талановитий. Ще й пісню мені на прощання проспівав. Ну, що було з ним робити? Довелося розстріляти. З того часу на його могилу хтось щодня кладе квіти, навіть узимку.

Оленка тривожно прислухалася до базікання офіцера, відчувала підсвідомо якесь нез'ясоване хвилювання. Чому, чому її серце так тривожно б'ється?

— Квіти? — машинально перепитала. — Які квіти?

— Звичайні квіти або колоски пшениці чи жита... Романтично, чи неправда — квіти на могилі в степу? Це — благородно, проте це ще не все. Слухайте далі. Ці сільські дикуни по-чинають переказувати один одному химерну легенду. Ніби розстріляний солдат щоночі встає з могили й скликає своїх однодумців, нападає на наші військові об'єкти. Можна було б посміятися над вигадками... але... це ж виклик нам, переможцям. — Генріх фон Шварц обвів своїх слухачів таємничим поглядом і ефектно закінчив: — До того ж химерна історія має реалістичне продовження. В тому районі справді почали діяти бандити. Поліцаям було звелено зрівняти з землею дурну могилу. Та вона виростає щоночі знову, квіти на ній, як і раніше. Як вам це подобається? — звернувся він до Оленки.

Вона здригнулася від несподіваного запитання. Проте відверто сказала:

— Мені подобається, гер фон Шварц, ця легенда...

— Чому? — нахмурився офіцер.

— Бо це свідчить, що народ не залишає творчості навіть у важкі часи. Такий народ — безсмертний.

— Оленко, як ти можеш? — злякано скрикнула Олена Антонівна. — Ви їй пробачте, Генріху!

— Що ви, що ви, фрау, — оскалився в посмішці фон Шварц. — Вона чарівна в своїй відвертості. Правда. — І повернувся до Оленки: — Я глибоко поважаю ваш народ, народ Шевченка і... ну, байдуже, я не про це! Найголовнішого я не доказав, фрейлейн! Я маю намір покінчити з тією легендою. Чуєте, фрейлейн? Вся ця історія зродилася на терені мого відділку, і я не дозволю!.. Завтра туди зі мною виїжджає загін добрячих хлопців з СС. Р-о-м-антична про-гулянка-а. Поставимо крапку на легенді. А то вона вельми затягнулась. Та ще й пускає метастази, як при раковій хворобі. Прецеденти слід викорінювати. Хе-хе! Чи не ба-жала б фрейлейн бути свідком цієї події? Може, прогуляємося зі мною? Якщо не боїтеся?

Оленчине серце розривало груди, але вона стримано запитала:

— А це далеко, гер фон Шварц?

— Та ні, недалечко. Вниз по Дніпру. Кілька годин машиною. Незабутня прогулянка...

Тихо, серце. Цить! Може, це і є її найкоротший шлях до мети.

— Я їду, пане Генріху, — кокетливо відповіла офіцерові.

ЖИВА ЛЕГЕНДА

Миготять у північній дереві. В небі мерехтять зірки. Глухо гудуть мотори. Куди вона їде? Для чого?

Поруч ворог, випещений аристократ Генріх фон Шварц. Він удавано ввічливий, стриманий. Недарма навчався в університеті, має звання магістра астрономії. Зірки — і злочинне знищення завойованого народу. Як він може це поєднувати? Оленка згадала колишні бесіди в шкільній обсерваторії, ніби наяву побачила захоплені очі Толика, задумливі погляди гос-тей, почула глухуватий голос Миколи: "Зоряна епоха змінить людину докорінно. Всі шлаки віків будуть зметені. Гармонія сфер, про яку говорив колись древній мудрець Піфагор, відкриється людині, котра підніме очі до далеких світів..."

Оленчину думку перебиває чужий голос. Офіцер схиляється до плеча супутниці, захоплено шепче їй на вухо:

— Ви рідкісна квітка. Навіть не віриться, що така могла вирости на оцій дикій землі, серед безкультур'я й відсталості. Вам не можна залишатися тут. Я заберу вас у Німеччину, ви станете моєю дружиною. Не коханкою, ні... Я хочу, щоб мої діти були схожі на вас. О, не думайте про нашу расову теорію. Я плюю на неї. Вона написана для дурнів і кретинів, повірте мені. Навіть сам фюрер, я кажу це не для сторонніх вух, має в собі семітську кров. Ви втямили? Але для плебеїв потрібні рямця! Хай теоретики творять їх, а ми — над ними. Я відверто визнаю: ви гідна бути дочкою Німеччини!

Оленка слухала цинічне бурмотіння офіцера, стримувалася, щоб не видати себе поглядом чи жестом. Хиталася на сидінні машини, а Генріху здавалося, що вона на знак згоди киває головою. Він схилювався, поцілував їй руку.

— Ми перекроїмо світ. Він погано створений. Гер бог не дуже старався. Нам доведеться його поправити. Ви знаєте історію? Правда, вона у вас була тенденційна, червона, але, все-таки, якісь натяки на істину були ж. Так от — тисячоліття бунтів, воєн, революцій, походів, — з цим треба покінчити. Ми відкриємо нову еру, еру нового порядку на планеті. Ми ділові люди. Неприпустимо витрачати енергію на безупинні революції та їхнє придушення.

Оленка не втрималася, заворушилася. Зиркнула на офіцера скося.

— А як ви це гадаєте зробити? Яку соціальну реформу впровадити, щоб вона задовольнила всіх?

— Всіх? — засміявся Генріх. — Дурниці. Всіх не задовольниш. Ніколи. Нізащо. Але кожному можна дати своє стійло. Тільки так. Як в організмі людини є різні клітини — нервові, м'язові, серцеві, рогові, — так і суспільство мусить бути розумно диференційованим. Ви вловлюєте мою думку, фрейлейн Гелено? Чудово! Буде мозок — ми, німці. Не всі, зрозуміло. У нас теж є безліч кретинів. Буде серце, кровоносна система — че-хи, українці, росіяни, слов'яни, але це вже підпорядкований нам півфабрикат, який слухняно виконує волю господаря. Буде груба робоча сила — негри, індуси, наприклад, всякі там монголи. Їх можна буде чудово використовувати для

еволюційних експериментів у галузі творення біороботів чи чогось іншого. Може, скажете, що це надто фантастично, далекосяж-но? О ні! Арійська наука має такі задуми, які вам і не снилися. Запевняю. Маніпулювання свідомістю мас, формування автоматичної свідомості в індивіда. І все це знаєте для чого? Бачу на вашому обличчі занепокоєння, може, навіть переляк? Ясно, ви ж виховані на фаль-шивих засадах загального альтруїзму.

Це — блеф! Наївна казочка, в яку не вірять навіть її творці, комуністи. Загальна рівність — абсурд! Земля не може дати однаково для всіх ні матеріальних багатств, ні копа-лин, ні енергії. Отже, розумний розподіл. Безсилі хай зникають або підкоряються! Настає епоха тверезого розрахунку.

— А далі? — холонучи від жаху, запитала Оленка.

— Далі? — просторікував фон Шварц, впиваючись власним красномовством. — Далі — польоти до інших планет. Що, не вірите? Наші вчені уже впритул підійшли до розв'язання цього завдання. Аби лиш завершити війну, а тоді... Космос відкриється для арійського духу. У вас теж були апологети завоювання зоряного простору. Ціолковський, наприклад, Кибаль-чич, Кондратюк... Читали? Але думка Ціолковського утопічна, вкрай наївна. Він гадав, що космос — для блага всіх людей. Дурниці! Космос — поле для грядущих суперменів. Перший крок до цього — завоювання Землі. Ми незабаром завершимо цю акцію. Зламаємо хребет Советам, потім Англії. Америка сама підніме руки вгору. Дядя Сем не такий дурний, щоб не втямити, звідки вітер віє! Х-хе! А далі — планомірне завоювання інших світів. Безодня ба-гатств, аборигени далеких планет. Зоряні імперії. Ви гадаєте, казка? Ні, тверезий розрахунок. Казки, легенди залишаться в минулому. З рожевими земними легендами треба рішуче покінути. До речі, ми якраз для цього їдемо, для чарівного експерименту в царині фолькло-ру. Для ліквідації легенди.

У Оленки череп розривало від страшного болю. Вона відчувала, як незримий потік страхітливої мерзоти, що лився від ворога, руйнує її психіку. Та мусила терпіти. Хай блюзнірствує, хай насміхається над найсвятішим. Розплата не запізниться.

А фон Шварц хвальковито продовжував:

— Вам цікавий мій план? Він дуже простий. Пару десятків цих дикунів я розстріляю. Десяток повішу над могилою. Оце й буде крапкою. Кінцем легенди. Як у вас кажуть, доз-вольте, згадаю прислів'я... Ага, "як рукою зняло". Отак і тут. Як рукою зніме, ха-ха! О, ми вже під'їжджаємо. Недалеко Зеленьки. Ліворуч — дніпровські кручі. Чудові місця.

Оленка озирнулася. Поза спиною прокотився холодок. Легкова машина фон Шварца й чотири машини карателів проїжджали покрученими яругами Правобережжя. Обабіч дороги понад густими кущами терну, шипшини й ліщини повзли сиві осінні тумани. Пахло поли-ном. Офіцер замовк, сторожко оглядаючись по боках. Передні машини з ревом виповзали на горб.

Зненацька спереду розітнувся страшний вибух. Громохка хвиля прокотилася над коло-ною. Передня машина розлетілася в друзки, високий смолоскип вогню знявся над

яругою. Карателі з криком і лайкою вискакували з машин. Фон Шварц на якусь мить закам'янів, потім, висадивши дверцята, рвонув з машини, репетуючи:

— Рятуйтеся, фрейлейн, партизани!

Оленка зіщулилась у машині. Вона нікуди не буде втікати. Вона зробила своє. Караюча рука досягла ворога. Ні, супостате, не поставити тобі крапки на легенді! Вона жива й невми-руща!

Затріщали автоматні черги, гримнули вибухи гранат. Шофер щезнув з машини, розта-нув у сутінках. Перестрілка, разом з криками і прокляттями, покотилася в степ. Де-не-де сто-гнали поранені. На дорозі догоряли дві вантажні машини. Інші розвернулися і дали драла. В чадному освітленні палаючих авто з'явилися темні постаті. Бігом наблизились до легкової машини. Напоєні ненавистю очі впились в Оленку.

— Шлюха німецька! — крикнув хтось. — Ти дивись, влаштувався офіцерик. Возить з собою підстилку!

Оленка вийшла з машини, всміхнулася. Ноги підгиналися від хвилювання й радості. Хай лають, хай кричать — свої, свої!

— Ще й усміхається? Зраділа, падлюка? Чому радієш? Думаєш, помилуємо? Шльопни її!

Хтось підняв автомата. Та раптом почувся владний голос:

— Одставити! Сваволі не допущу! Ви хто, солдати чи бандити?

Партизани охололи, роздратовано виправдовувалися:

— Серце не витримує, товаришу "Агрономе"! Народ пропадає, а вона, зараза, розкошує...

З п'ятьми виступив високий кремезний чолов'яга. На щоці ясно вирізьбився глибокий шрам. Він подав їй руку, підтримав:

— Здрастуйте, товаришу Сокіл. Спасибі, перше завдання виконали відмінно. Спасибі від усього загону. І на Велику землю передамо...

Партизани завмерли, зачудовано Perezирнулися. Командир, якого звали Агроном, засміявся:

— Поспішили орли. Не розпізнали сокола. Нічого. Вона пробачить. Це вона передала нам інформацію про операцію "Кінець легенди".

Вдячні слова були відповіддю на слова командира.

Над яругами котився чад від машин, ранок розливався по землі. Оленку оточили дружні обличчя, сяючі ласкою суворі очі, сильні вузлуваті руки вдячно простягалися до неї. Оленці здавалося, що вона потрапила з одного сну в інший.

Невеликий загін зібрався на дніпровській кручі. На Лівобережжі сонце запалювало не-бок-рай. "Агроном" став над невеличкою могилою, помовчав. Невисокий підліток поклав на могилу букетик з колосся, квіточок безсмертника і калинових кетягів. Оленка відчула, як сльози зворушення підкочуються до очей. От яка вона, легендарна могила!

— Як же можна, — тихо й проникливо сказав "Агроном", — як же можна, щоб наш

народ був у неволі? Як же це може статися, друзі мої, коли на бій з ворогом у нас встають навіть мертві. Ось тут, у могилі, поховано героя. Вороги убили його. І вважають, що він мертвий. Але народ воскресив його! Неможливо вбити героя! Образ його не підлягає смерт-ному тліну. Він належить народові, який дав йому друге життя. Народ безсмертний, отже, і герой народу невмирущий! Це нашими руками він покарав сьогодні ворога. Запам'ятайте це, друзі! Не забувайте тих, котрі лягли в землю, захищаючи наше майбутнє. Ми з вами входимо в легендарну ріку безсмертя. Пом'янемо добрим братерським словом мужнього солдата-композитора Миколу Горенка!

Блискавиця вдарила в серце Оленки. Що він сказав? Що він промовив? Микола? Так це його могила?!

"Миколо, серце моє! Миколо, доле моя, — вона схилилась до могили в німому риданні, — Ось як ти зустрічаєш мене, любий друже..."

На сході палав обрій. Починався день. Перший день бойової дороги Оленки.

Мелодія дев'ята

ПЕРЕХРЕСТЯ

РІДНА ДУША

Шуміла течія дніпровська. Лопотіли в темряві віти столітніх осокорів. Вітер тужно за-вивав у комині.

Дід Василь лежав на полу. Не спав. Ловив у пільмі відкритими очима зграї привидів, розмаїтих тіней. Тяжкі думи обсіли голову. Гадки мчали, ніби осінні листя ва вітром. Вири-нали з свідомості далекі, давні й близькі образи, турбували, кликали, застерігали. Тужно й німо дивилася з кутка хати донька Маруся, майоріли з далечі прозорі постаті Миколи й Оленки, а пазурі сумніву, непевності й хитання перекреслювали рідні образи чорною паву-тиною.

Хотілося спокою. Хотілося небуття. Що йому потрібно? Чого він чекає, чому вагається йти назустріч неминучості? Хочеться ще принести людям хоч краплю користі, радості, щоб не пропав даремно досвід і сила душі, нагромаджені за довгий вік. Може, оце настала пора, коли в останньому іспиті пізнається суть людини. Може, саме тепер доля суворо запитує: хто ти, Сміяне?

Щось ніби стукнуло у вікно. Дід Василь прислухався, зітхнув. Мабуть, лозина, гнучись під вітром, торкається шибки.

Знову постукало. Настирливіше. Невже прийшли непрохані гості?

Дід Василь встав з полу, накинув кожуха на плечі, вийшов у сінці. Зупинився на мить. Може, лихі люди?

Усміхнувся в темряві сам собі. Пусте... Чи може вже бути щось гірше від тих, з ким він розмовляв нині ввечері?

Рипнув сінешніми дверми землянки, виглянув надвір. Тонка постать рвучко кинулася до нього з сутінків, обняла. Гарячі губи торкнулися сухої щоки. Боже, хто це?

— Дідусю, рідний!

— Оленко, дитя моє! Де ти взялася? Звідки? Що прибило тебе в цю страшну пору до

села?

Дід Василь шарпнув Оленку до сіней, зачинив двері. Провів до землянки, похапцем позавішував вікна. Не вірячи тому, що сталося, схопив її за руку. Потім заторохтів усяким начинням у пічурці, шукаючи сірників.

Спалахнула під комином соснова смоляна тріска. Жовтий язичок вогню осяяв землян-ку. Оленка припала до діда, обняла його, беззвучно заплакала. Вуста в неї дрібно тремтіли, й сльози сповнювали ясні очі.

— Микола... де Микола? — пошепки запитав дід.

— Нема... Миколи, — зірвалося страшне слово.

Мов громом ударило старого. Погасли очі, здригнулися кудлаті стріхи-брови.

— Що ти сказала? — глухо запитав він. — Що ти сказала?!

— Це правда, — прошепотіла Оленка. — Я пережила цей удар... Ще на Уралі.

Дід Василь заплющив очі, затулив долонями обличчя, присів до столу. Страшним зу-силлям волі оволодів собою. Оленка стояла над ним, тривожно мовчала. Язичок вогню ска-кав під комином, у кутку, під образом божої матері, ворушилася дідова тінь.

Він зненацька розплющив очі, дивно поглянув на Оленку, заперечливо похитав голо-вою.

— Ні, не вірю, Оленонько, твоєї печальній вісті. Чує моє серце, що живий Микола. Він бореться, мучиться, клекоче...

Оленка поклала руку на його плече, прихилилась до грудей.

— Дідусю... як би я хотіла, щоб ваші слова були правдою, а мої очі обдурили мене. Як би я хотіла... Та чуда не буває, дідусю. На тім боці Дніпра, біля Зеленьок, могила Миколина, на кручі. Там його розстріляли.

Обнявши Оленку, дід Василь не втримався, заридав. Ридав страшно, беззвучно. І пла-кала в нього на грудях Оленка, виливаючи, може, вперше за такий довгий, такий безконеч-ний час своє горе.

Ніч котилася, як з гори, стукала у вікна, вила в комині, шелестіла лозами. А дід і онука сиділи біля столу, розповідали одне одному про свої тяжкі життєві стежки. Дід Василь відкрив Оленці свою змучену душу, оповів про свій останній двобій з заплутаним вузлом долі. Вона вислухала, подумала, обережно запропонувала:

— Згоджуйтеся, дідусю.

— Що ти кажеш, дочко? Невже не розумієш, що мене чекає? Який присуд народу?

— Заждіть. Ви згодитесь не тому, що так вам захотілося, що вас це тішить. Ні! Тому, що так треба. Я не стану вам говорити багато. Уявіть, що старостою поставлять якогось Пи-липа. Ви розумієте, що буде? Не врятується жоден юнак, жодна дівчина. Все зерно, вся ху-доба підуть у Німеччину. А ви...

— Що я?

— Ви зможете не допустити цього. Невже не розумієте? І нам... допоможете.

— Вам? Кому це вам?

Дід Василь пильно глянув у очі Оленці. Вона ясно й щиро дивилася на нього. Еге, та він же ще не встиг навіть запитати, як вона потрапила з Уралу сюди?

— Дідусю, я в партизанах. Недалеко діє загін. Є зв'язок з Великою землею. Ставайте старостою. Це нам дуже допоможе. Свої люди потрібні й у лігві ворога. Я поговорю з коман-диром.

Свої люди! Як вона добре сказала. Свої люди. Це міняє справу. Він стане своєю люди-ною для своїх людей де завгодно. Навіть у пащі дракона.

Зима покрила землю білим саваном. Німо навколо. Німо в серці.

Причаїлися люди.

Кілька разів приїжджали німці. Скликали селян. Читали грізні накази, попереджували, лякали, грабували.

З'явився староста і в селі Рудки. Свій. Хто б міг подумати? Працював раніше бригади-ром, такий співучий, танцюристий, веселий. Невже прикидався? Тепер набурмосився, спов-нився пихою, владністю. Звідки це взялося в нього? Чому?

Деякі хлопці, чоловіки, теж звичайнісінькі, знайомі всім, одягли нарукавники з написом "поліцай". Невже це не сниться?

Нема вістей зі сходу. Шепочуть люди різне. Не вірять, що впала Москва. Цього не мог-ло бути!

Тріщать морози. Метуть заметілі. Земля ніби гнівається на непроханих зайдів, допікає їм незвичною погодою, погрожує.

Прірва в душі. І треба пройти її по тонесенькій нитці надії.

Для Марії такою ниточкою став непритомний боєць. У заглибині дерев'яного ліжка зробили вони з матір'ю для нього криївку. Вимостили пахучим сіном, постелили пухову ков-дру. На день закладали дошками, зверху застеляли рядном. А вночі відкривали.

Роздобула Марія деякі ліки, бинти. Настоювала на кип'ятку трави звіробою, деревію, промивала рани, перев'язувала. Виносила з-під пораненого посудину, кілька разів щотижня старанно обмивала худюче тіло, щоб не було пролежнів.

Та не приходив до пам'яті солдат. Марив, кидався у забутті. Обличчя його загострило-ся, заросло бородою. Сині глибокі тіні впали попід очима.

Марія сідала над ним, печально дивилася на його жовте чоло, на зів'ялі вуста, слухала дивні марення.

— Хто ти, друже? Звідки ти?

Нема відповіді. Важкий подих, жалібні слова:

— Істина... ось вона... за цим покривалом... Я знайду її... темно в очах... Заспівай мені пісню... пісню срібен-дида... ніжну, сумну...

Чудні слова пораненого тривожили серце Марії, проникали в нього, незбагненно чару-вали. Вона плакала над ним і не ховала своїх сліз.

— Мамо, матінко, що діяти? Чому він не очунює?

— Гей, донечко, стільки ран... Треба ждати...

— А що, коли він помре?

— Не помре, Маріє... Раз вижив досі, то вже не вмере.

— Дивись, мамо, дивись...

Марія хапає стареньку за руку, завмирає в надії. Солдат розплющує очі. Яких

зусиль це коштує йому. Він ніби повертається з далекого потойбічного світу. Але погляд туманний, відсутній. Він не бачить нікого. Вії знесилено тріпотять і знову заплющуються.

Так проминули зимові дні. Багато днів. Марія вже не могла уявити себе окремо від по-раненого. Ще не признавалась сама собі, ще боялась подумати, але серце вже знало, боліло.

Як це могло статися? Навіть очей його не видно, не чула жодного ясного слова, не зна-ла — хто він і що. Але серце не хоче слухати жодної перестороги, воно квилить, мов чайка над чаєнятами, над непорушним другом, вириває його з могили, роздирає саван смерті.

Підходила Марія до дзеркальця, дивилася на своє юне личко, на карі очі, на круті чорні брови. Далекі несміливі думки, мов сполохані птахи, пробігали тінню над чолом. Вона соро-милася їх, проганяла. Мати позирала скоса на дочку, печально примовляла:

— Маріє, Маріє, великий тягар серце твоє взяло. Хіба можна так покохати людину, не відаючи, хто вона, звідки вона?

Марійчине личко блідло, вона опускала голову, шепотіла зі сльозами у голосі:

— Не можу наказати серцю своєму, мамо. Не можу...

Замовкала мати. Зітхала, задумувалась тяжко.

Так минали тягучі дні страшної зими.

Того ранку, як завжди, Марія обмила солдата, перев'язала рани. Вогким рушником ви-терла щоки, високе чоло. Гребінцем причесала русяве волосся, в якому вже сріблилася сиви-на, кучеряву бороду.

В сінешні двері хтось гучно заграмав. Мати, котра поралася біля печі, кинула рогаха в куток, метнулася до доньки. Сухеньке обличчя її було налякане.

— Скоріше закривай його!

Марія тремтячими руками насунула дошки над схованкою пораненого, похапцем наки-нула перину на ліжку. Вийшла в світлицю, стала перед дзеркалом. Зробила вигляд, що причепурюється. А серце калатало, як молот, передчуваючи лихо.

Мати, дрібно хрестячись, попрямувала в сіни. Відчинила. Почувся різкий голос, до хати ввалився захмелілий поліцай. Недбало поставив у куток гвинтівку, почав оббивати сніг. За-бурчав невдоволено:

— Чого замикаєтесь? Боїтеся? Замки не втримають! — і розреготався, — хрипко, гид-ко, нахабно.

Марія мовчала, напружено чекала. Чого завітав небажаний гість?

— Ну, збирайся, дівко!

Поліцай, не скидаючи кожуха, розвалився на ослоні.

— Куди? — злякано стрепенулася мати.

— В Німеччину, — смакує поліцай, вдоволено блимаючи п'яними очицями. — Триста душ з нашого села.

Мати сплеснула долонями.

— Побійся бога, Сидоре! Куди їй їхати?

— Мамо! — різко озвалася Марія, нахмурившись.

Мати замовкла, заплакала.

Поліцай набундючився, прибрав гордовитого вигляду.

— По-перше, я вам не Сидір, а Сидір Панасович. А по-друге, вона в списках. Тим більше, що була піонервожатою, училася в інституті. Готувалася вчити совєцьких байстрюків.

— Отямся, Сидоре! — докірливо кинула мати, — Що ти мелеш? Які байстрюки? А ти ж де вчився? У якій школі?

— Ну-ну! — прикрикнув поліцай, — Потихше! Не той час... — Він встав, ступив крок до Марії. — Гм... Взагалі, можна було б і не поїхати... якщо маєш розум... Я все-таки помічник коменданта, не хто-небудь.

Простягнув руку, торкнувся дівочих грудей. Дихнув сивушним перегаром, облизнувся. Марія, пересмикнувшись від огиди, відштовхнула його руку. Поліцай поточився, відступив до дверей. Посварився пальцем.

— Норовиста! Ну, та нічого. Подумай ще трошечки. Одну ніч.

Розчахнулися двері. Гнівno засвистіла завірюха, ніби вдарила по струнах обуреного серця Марії. Уже з сіней почувся п'яний голос:

— Не захочеш годувати німецьких блошиць, приходить мити підлогу в комендатурі. Ха-ха-ха!..

...Блимає каганець. Вікна завішені. Тиша.

Між розсунутими дошками блідо-зеленкувате обличчя солдата. Горе й радість Марійчині, мука й надія, любов і сум.

Дівчина, мов тінь, схиляється над ним. Важка дума в серці. Ніжність загорається в чор-них очах. Я не покину тебе, невідомий друже. Не залишу. Я мушу бути тут, з тобою. Я виве-ду тебе з тяжкого полону смерті. Вір мені.

Воскове обличчя бійця непорушне.

А за стінами хати, над світом, над серцем — завірюха, зима.

СЛИЗЬКА СТЕЖКА

Ранком угомонила-ся заметіль. Сніг улігся пухнастою пеленою на полях, нагорнувся ку-чугурами на сільських вулицях. Яскраве сонце вийшло в чисте небо, засміялися земля, дере-ва, ніби й нема війни, нещасть. Як і колись, як у чудові довоєнні дні.

Марія вийшла на ганок, вдихнула колюче повітря. Оглянула виднокрай. Радість нечут-но проникла в серце. Хай люди думають, що хочуть, хай дивляться, як хто знає, а вона ба-чить те, що має бути попереду.

Дівчина вхопила відра, коромисло. Пішла до криниці. Голубі тіні на снігу ткали спокій. Дим стовпом вився в небо. Марія жваво почепила відро, почала опускати журавля в крини-цю.

Ззаду почувся скрип снігу. Знайомий вкрадливий голос?

— Сьогодні одправка, дівонько. Збирайся...

Марія проковтнула жорсткий клубок у горлі, повернулася до поліцай. Силувано усміхнулася, не дивлячись в очі, проказала:

— Хіба тут для мене уже й місця не знайдеться?

Рот у поліцая роз'їхався аж до вух, вузькі очі жадібно заблищали:

— Так ти передумала?

— Атож. Працюватиму в комендатурі.

— Марійко, Марусенько!.. — Сидір простягнув до неї руку, приступив ближче.

— Відступи, — оглянулась Марія, опустивши вії. — Який швидкий!

Підняла відра на коромислі, понесла, похитуючи стегнами. Поліцай дивився вслід, блудливо посміхався.

— Сучка, — сплюнула за тином сусідка. — Залицяється. А ще вчилася в інституті.

Марія чула те. Кров'ю обкипало серце. Але мовчала. Вона все стерпить, усе переживе. Чуєш, мій мовчазний друже? Я все перенесу ради тебе.

Міє дівчина підлогу в комендатурі. Над нею, оскалюючись у дикому іржанні, нависа-ють пики поліцаїв.

— Знаця, і студенти вміють сміття прибирати?

— Вилизуй, дівонько, вилизуй! По-интилігентному!

— От і пригодилися совецькі інститути! Ха-ха-ха!

— Ги-ги-ги! Шуруй, давай! Непогано виходить! Швидесенько навчилася!

Ганебні тварюки! Де ви зростали, як могли стати такими на нашій землі? З якого коре-ня, з якого гадючого зав'язу вийшов ваш плід? Чом не вихлюпнула вас мати на кропиву, на блекоту, на чортополох?

Вогонь обурення палить Марію, але вона терпить, навіть посміхається, жартує:

— Не святі горшки ліплять!

— Атож! Звикнеш! — регочуть поліцаї.

Сидір зустрів Марію в коридорі комендатури, притиснув до стіни, засопів.

— Ти не ображайся на них, Марусенько. Свинота!

— А ти не такий? — одрізала Марія. Одвернулася. Не хотіла дивитися в маслянисті очі, на самовдоволену пику.

— Ні, ні, — бурмотів Сидір, — Я не такий. Ти тримайся мене, зі мною не пропадеш. Час такни, знаєш. Я честь честю, за жінку візьму тебе.

— Не поспішай, подивимось, — опустивши голову, відповіла Марія.

Сидір саяв, моргав рудими бровами.

— Добре, добре! Я зачекаю!

Тільки дома дала дівчина волю почуттям, заридала на грудях у матері. Мати втішала, витирала сльози, пестила доньці голову сухими долонями. Мовчала, зітхала, не казала й сло-ва. Що можна було сказати, чим втішити?

Марія схилилася над непорушним бійцем, з надією вдивляючись у худе обличчя, прошепотіла:

— Тільки заради тебе, мій друже. Тільки заради тебе...

НЕМИНУЧІСТЬ

Збігла зима, як і не було. Почало капати з стріх.

Полям ходили ворони, видовбуючи їжу з-під талого снігу. Потекли струмки. З

громом почав ламати кригу Дніпро.

Везли до району хлопців і дівчат. Садили в обплутані колючим дротом вагони, відправляли в рабство.

Ридали матері. Ховали ненависні погляди під бровами батьки. Тікали в ліси молоді хлопці. Інколи вибухали по селах постріли. Стихійна ненависть до ворогів проривалася у відчайдушних діях. Загоралися комендатури, з'являлися написи на стінах і парканах: "Смерть німецьким окупантам!"

У райцентрах, по селах на площах зарясніли шибениці. Вітер розгойдував трупи повішених. Та вже не можна було втримати силу помсти, гніву, як не можна стримати весну, снагу дерев, буяння цвіту, плин дніпровський.

Розпукувались бруньки на деревах. Запахла хвоя в лісах. Покотилися радісні чутки в народі. Донеслися здалеку, зі сходу, відгуки кривавих напружених боїв.

Одного вечора заворушився поранений солдат. Підвівся з постелі.

Ластівкою кинулася до нього Марія, скрикнула радісно. За вікном сяяв примарний місяць. Очі бійця в тому промінні здавалися бездонними, прекрасними. Дівчина завмерла, затамувала подих. Ждала.

Він поглянув на вікно, на неї. Прошелестіло тихе запитання:

— Де я?

— У друзів, — видихнула Марія.

— У друзів, — повторив солдат. — У братів... У майбутньому світі?

Марія не зрозуміла. Похитала головою.

— Це село Рудки. На Лівобережжі.

— Рудки? А-а, знаю...

Його свідомість ще борсалася в тенетах слабості та марень, насилу входила у світ реальності. Він заплющив очі. Пригадував: Рудки, південніше Сміянів, над старовинним дніпровським річищем. Колись він з дідом Василем плавав тут. Гарні протоки, багато риби. Як він сюди потрапив? Коли?

Зненацька прорвало загату пам'яті. Мозок пронизало вогняним шворнем. Бій... Розстріл... Рятунок... Довга, моторозна втеча в нічних сутінках... Дивне видіння... Що це було? Сон? Марення? Чи якийсь прорив часу на грані смерті? Як йому було гарно там, у но-вому, грядущому світі. А тепер — повернення. Знову біль і небезпека. Любов і мука. Хто вона, ця гарна дівчина? Звідки вона?

— Як вас звати?

— Марія.

— А я Микола. Як я потрапив до вас?

— Осінньої ночі. Ви приповзли до нашого гайку. Без тями.

— Тепер згадую. Страшна ніч була. Скільки ж днів я у вас?

— Днів? — Брови Марії печально здригнулись. — Не днів, друже, місяців. Уже весна.

— Весна! — вражено прошепотів Микола. Знесилено заплющив очі. Його тонка, висхла рука лягла на руку Марії, вдячно стисла її. Марія замовкла, причаїлася. Хай

продовжитися мить. Хай вічно так солодко щемить серце. Вона досягла свого, вирвала його з пазурів байдужої смерті.

І полетіли тривожні дні, короткі ночі.

Микола ходив по хаті. Тренував ноги, руки. Говорив мало. Більше мовчав. Згадував. Інколи скулювався в куточку, заплющував очі, шепотів щось, легко помахуючи рукою. Марія завмирала, стурбовано поглядала на нього. Не дай боже, в нього щось порушено? Ад-же куля ковзнула по скроні. Може, з-за того він майже нічого й не говорить про себе?

Тривожилася мати. Завішувала вікна. Ходила вечорами довкола хати. Шепотіла доньці:

— Боюся я чогось, віщує серце щось недобре. Помітять — заберуть і тебе, і його.

І лихо прийшло.

Вже перед цим Сидір кілька разів приставав до Марії, — люто виказував їй:

— Тягнеш? Обманюєш? Вигадуєш час? Усе гадаєш, що обкрутиш мене? Не на такого напала... Сьогодні ж переходиш до мене! Ясно?

— Зажди! — викручувалась Марія, холонучи від жаху. — Ще день-два!..

Минуло два дні. Марія терзалася невимовною мукою, не знала, що робить, що сказати Миколі.

Пізнього вечора Микола лежав у напівдрімоті. Марія, й мати спали на печі.

В сінях заgrimіло. Серце дівчини впало. Вона відчувала: прийшло невблаганне, неми-нуче. Відчинила сіни. Побачила вайлувату постать, почула хрипке п'яне сопіння. Відступила через поріг, метнулася до столу.

Сидір вступив до світлиці, grimнув:

— Чому темно? Хіба так... ик!.. гостя зустрічають?

Марія слабіючими руками чиркала сірниками біля столу, намагаючись засвітити кага-нець. Сидір підступив до неї, dmхнув.

— А втім... потемки краще буде... При місяці... Ги-ги... Солодше.

— Що ти хочеш? — скрикнула Марія. — Не смій торкатися мене!

— Е ні, голубонько! — захрипів поліцай. — Номер не пройде. Ти у мене не викрутиш-ся! Сама сказала — два дні. Я чесно ждав. А тепер — дзуськи!

Він стиснув жилавою рукою її перса. Вона закричала, вдарила його по щоці. Сидір гид-ко вилаявся, рвонув дівчину до себе, підім'яв. Розпанахав сорочку, повалив на ослін. Дихав смородом, сопів страшно, гидко.

Марія застогнала, зіщулилася, вдарила його ногами в живіт. Він охнув, повалився на долівку. І ще з більшою люттю накинувся на свою жертву.

— С-сука! — харчав поліцай. — Кому бережеш себе? Думаєш... вернуться, підстилкою будеш большевикам?.. Не дам... сам... спользую.

З печі скочила мати, заголосила. Забігала, смикнула поліцай за піджак.

— Сидоре! Побійся бога! Сидоре, проклятий, що ти твориш?!

Він хвицьнув ногою, поцілів матері в сухенькі груди. Вона охнула, впала навznak, за-стогнала.

Марія знемагала, втрачала свідомість. Ні, не можна допустити! Нізачо! Щоб криваві руки рвали її тіло, щоб зміяча кров змішалася з її, щоб лоно чисте запаскудилося підлим сім'ям?

— Миколо! — простогнала вона.

Висока тінь метнулася по хаті. Дзенькнув метал. Глухий удар. Ще раз. Поліцай обважнів, мішком упав на долівку.

Марія скочила на ноги, прикриваючи оголені груди, кинулася до вікон, затулила. Трем-тячими руками запалила світло. Микола туманів серед хати, мов привид, тримаючи в руках залізну кочергу. Темним поглядом дивився на труп поліцай, на тіло матері. Зігнувся над нею, послунав серце.

— Мертва, — прошепотів він.

Марія припала до неньки, залякла в німому риданні. Пливла страшна тиша. Хиталися срібні тіні на віконних фіранках.

— Треба втікати, — вирішив Микола, — До лісу...

Вона не відповіла. Все було й так ясно. Неминучість прийшла. Доля сама розпоряди-лась, як їм бути.

Матір огорнули ковдрою, винесли в сад. Викопали яму під яблунею. Білий цвіт сипався на плечі Миколи, Марії, па сухеньке обличчя покійної.

Засипавши яму, вернулись до хати. Марія зібрала в мішок деякі речі, посуд, харчі, кілька паляниць. Труп поліцай опустили в сінешній погріб, прикрили льодою. Марія взяла каганець, вилила з нього гас на соломі, розтрусила на горищі. Запалила.

Кинулися з Миколою бігцем від хати. Просто до лісу. Під першими соснами зупинили-ся, оглянулись.

Над селом розгоралася вогняна кривавиця. Завалували собаки. Кричали люди. Почули-ся постріли.

Обличчя Марії в променях місяця було бліде. Горів батьківський притулок, а з ним зго-рало і все те нікчемне, ганебне, страшне, що ввійшло в хату з ворогами і зрадниками.

(З щоденника Громограя)

"Ми добралися до "Таємничого Острова" без жодних пригод. Дівчат переправили че-рез болото па плоскодонці, хлопці перебралися поміж трясовиною. Човна старанно замаску-вали в заростях цар-зілля.

Довелося спершу зайнятися найголовнішим: відновити душевну рівновагу в серцях вихованців. Втрата братів-близнят страшно вразила дівчат і хлопців.

Перші дні всі були приголомшені, понурі, не хотіли навіть їсти. Спали покотом у головній землянці. Погода відповідала настроєві: задощило, над болотом повисли сірі, брудні хмари, схожі на мокре клоччя. Дихати важко, здається, що на голову впала свинцева шапка. Я не чіпав дітей: хай отямляться. Вечорами розпалював огонь у грубці, грів чай. Мені допомагали дівчата, мовчки, ніби неохоче.

Якось застав Толика над аркушем паперу. Гризе олівця. Нахмурюється.

Дівчата шепчуться. Юля підходить до мене, зітхає.

— Іване Йвановичу, а що ж далі?

Я мовчу, підкидаю дрова у вогонь, дивлюся на танцююче полум'я.

— Ну, ми врятувалися. А навіщо?

— Не розумію.

Я, звичайно, добре розумів, до чого вона хилить, але хотів, щоб вони самі дійшли правильної думки.

— Ну, будемо сидіти, їсти сухарі... І нічого не знати, що діється в світі. Може, німці уже в Москві?

— Як ти можеш таке думати?

— Пробачте, учителю, але ж і ви нічого не знаєте.

— Уяви собі, — суворо відповідаю їй (інші теж прислухаються), — що всюди, на всій планеті, панує фашизм.

— Не можу навіть уявити такого! — злякано мовила Юля.

— Це й неможливо! — обізвався Толик, і тонкі ніздрі в нього обурено роздимаються.

— Весь світ, кожен від малого до старого, повстає проти фашизму.

— От ви самі й відповідаєте на запитання, що постає перед нами... перед всім нашим народом, — кажу їм, стримуючи внутрішню радість. — Справді, перемога фашизму неможлива. Перемога фашизму — це була б поразка самої природи, яка мільйонами років ішла до людини... точніше — до людяності.

Мовчать, оцінюють, думають.

— От якби взнати, що там діється? — мріє Іванка. — Одразу б стало легше. Чекати визволення можна й роками.

— Не чекати, — заперечив Гриць, — а добиватися його. Хіба ми раби? Це вони — оку-панти. А ми — на своїй землі. У нас є трохи зброї, ще можемо добути. Люди ж довкола свої! Учителю, нам треба діяти.

— Не поспішай, — лагідно кажу йому, адресуючи всім. — Це — лише початок тяжкого шляху. Нам ще треба навчатися й мужніти.

— Навчатися? Отут? — дивується Галя.

— Навчання різне буває. Ми не одні стали до боротьби. Десь, певен, діють старші, до-поможуть нам. А поки що треба вчитись і зброєю володіти, вчитись, як ворога перехитрити; це теж велика наука.

— Навчатися можна скрізь, — палко підтримав Женя. — Згадай Кампанелу. Він тридцять років сидів у в'язниці, і писав свою "Державу Сонця". А Тарас у неволі писав вірші, картини.

— А Морозов, відомий революціонер, — додав я, — двадцять п'ять літ просидів у Петропавловській темниці. І не впав духом, не звироднів.

— Я знаю, що треба зробити спочатку, — каже Женя. — Треба пробратися до "пансь-ких дач", дізнатися, що там у селі, що говорять про нас... Можна, я сходжу?

— І я, — встає поруч з ним Гриць.

Дивляться на мене, очі горять. Я обнімаю їх за плечі, запрошую присісти.

— Добре, хлоп'ята... Ви підете, коли все серйозно обдумаємо, приготуємось.

Визначи-мо, як і куди зайти. І перше завдання — розшукати детекторного приймача. При цьому най-перше — обережність! Ризик треба звести до мінімуму.

Хлопці пішли звечора, одягнувши брезентові плащ-палатки, кирзові продьогтені чоботи. Гриць узяв нагана, що його роздобув десь покійний Сергійко, Жені я вручив комен-дантського автомата.

— Ніяких подвигів, — суворо наказав я. — Лише розвідка. Одстрілюватися в крайньо-му випадку. Якщо буде погоня, втікайте в протилежному напрямку, щоб заплутати сліди, сховатися десь у гущавині. І вертайтеся сюди, лише впевнившись у повній безпеці.

Довго тягнеться осіння ніч. Нескінченно довго. Ми палимо в грубі маленький вогник, не можемо заснути. Відчуваю, що діти непокояться за товаришів, котрі пішли в розвідку, думаю, як би їх трохи розважити, заспокоїти. Катя, ніби відчувши мій настрій, задумливо заплітає золоту косу й говорить:

— А колись же люди весь час жили ось так. — Бере суху галузку, ворухить жар, багряні полиски грають на її прегарному личку, на обличчях інших дітей. — Подумати лише! Мільйони років походи, небезпеки, печери, смерть від хижаків, від потопів, обвалів, землетрусів, громовиць, від хвороб. Цілі гори смертей, щоб жили ми, щоб жили вільніше, ясніше, щасливіше. І нам соромно киснути!

— Правильно мислиш, — похвалив я. — Добре, що згадала далеких пращурів. Подума-ти про попередніх, значить полегшити їм шлях собі.

— Цікаво, як житимуть люди, коли на Землі не стане підлості й жорстокості, підступності ворогів? — майже пошепки обзивається Іванка. — Коли переможемо фашизм? Коли не стане ворожих армій.

— Буде так, як захочуть чесні, правдиві люди, — палко відповідає Толик.

— Чого захотів! — зітхав Вітько, зчепивши до купи свої вузлуваті пальці і обнявши ни-ми коліна. — Хіба всі люди думають однаково? Вороги ж теж про щось мріють. Ось тепер вони мріють знищити нас.

— Дурню! — сердито бликнув на нього Толик. — Ти прислухайся до самого слова "мрія". Щось ніжне, прекрасне, майже невидиме, те, що мріє на обрії, до чого тягнеться сер-це. Такого почуття фашисти, убивці, загарбники не можуть мати. Ясно тобі? Бо мрія хоче не для себе, а для когось... Для друга... Так, як Ленін, як революціонери, котрі мріяли про вічний мир у світі. Про те, щоб всі народи були братами, як у нашій країні. Іване Йвановичу, чи я щось не так сказав?

Я всміхаюся радісно. Діти дивляться на мене, і їм, бачу, не потрібна моя відповідь. Гарно сказав Толик.

— Довго нема хлопців, — сумно озвалася Марта. — Тривожно...

— Не треба, — попросила її Катя. — А то й так серце болить.

— Прийдуть, — запевнив я. — Вони хлопці обережні. Іваночко, заспівай, хай на душі повеселіє.

— А що заспівати? — пробудилась Іванка від задуми.

— Веселої...

— Не вийде веселої.

Дивлюся, Толик хутенько дістає блокнота, олівця, готується записувати. Він хоч і сам пише вірші, але безтямно любить Іванчині імпровізації. Навіть вважає, що її співаночки найбільш правдива поезія, а його вірші так, проба пера.

Іванка простягає тонкі, чутливі пальці до вогню, ворушить ними, ніби набирається від полум'я натхнення й снаги, веде якусь протяжну мелодію без слів, настроює камертон душі. І ось уже полилися, попливли слова, прорвалася сіра запона хмар тяжкого настрою.

Стрепенися, пробудися.

Рідне серце моє,

Заплачемо, заспіваймо

З тобою обоє...

Ой, обсіла мене жура,

Та ще і скорбота.

Не минають друзів моїх

Горе і турботи!

То ж не можу, моє серце,

Весело співати,

Бо вмирають наші люди

І палають хати...

Знаю, знаю, співаночко.

Що навкруг діється!

Та мине ця темна нічка,

Й сонечко вернеться!

Розцвітуть сади, оселі

Там, де нині горе,

У бою ворожу силу

Наш народ поборе!

Іванка співає тихесенько, ледь чутно, але голос її проникає до найглибших тайників душі, і ми заворожено слухаємо, дивлячись на оранжеві язички полум'я. І не можна розібрати, де мерехтіння вогню, де пісня, де наша мрія чи скорбота. Час зупинився, замовк, ми вирвалися з його полону. Ми — воскресемо, до дії.

Діти вгомонились, сплять. А я розмотую нескінченну павутину тривожних думок, че-каючи моїх малих розвідників.

Хлопці повернулися на світанку. Втомлені, забрьохані, але щасливі. Принесли з собою головну здобич: мідну антену, старенький детекторний приймач, жмути дротів. Гриць подав мені згорнутий вчетверо цупкий аркуш жовтого паперу.

— Це що таке? — запитав я.

— Погляньте, — роззуваючись, втомлено всміхнувся хлопець. — Спати — вмираю.

Дівчата метушилися біля хлопців, допомагали роздягтися, несли теплу нагріту воду, щоб помили ноги. Я розгорнув папір. Ого! Німці діють динамічно. Оголошення

про "злочин колишнього директора дитбудинку Івана Івановича Громограя, який убив коменданта поліції в селі Сміяни і зманив з собою десять своїх вихованців. Тепер вони десь переховуються. Злочинець озброєний. Тому, хто доведе Громограя живим чи мертвим, буде виплачено 10.000 карбованців та наділено один гектар землі". Фотографія. Досить невдала, ще тридцять років. Де вони її добули?

Дівчата передають з рук у руки оголошення, злякано поглядають на мене.

— Що ж тепер буде?

— А що буде? — сміюся я. — Хіба щось змінилося?

— Пошлють карателів, — обережно висловлює припущення Марта. — Шукатимуть.

— Заради одного вбитого поліція? Навряд. Та вони й не знають, де ми. Осінь, зима. В таку погоду вони не полізуть до болота. А ми тим часом... Коротше, заспокойтеся, діти. Все лише починається — боротьба, навчання, вибір шляху. Женю, відпочинеш, одразу берися до радіоприймача.

Женя крізь сон киває мені, блаженно всміхається; як солодко поринути в забуття після тяжкої дороги під дощем, під запоною сірої імлі. Гриць теж у полоні дрімоти, але ми хочемо знати, що ж з ними було, і хлопець із заплющеними очима шепоче:

— Школа обдерта, обшарпана, покинута. Шибки повиймані. Хтось побив біологічні експонати. Фізкабінет цілий. Ми взяли дещо. У вашій кімнаті живе баба Векла. Та сама, що ми її взяли до себе. Вона розповіла, що приїжджало багато німців — на машинах, з собаками. Ходили між горбами, шукали, стріляли. Убили трьох жінок, двох пастухів. Розпитували людей про нас, про вас, учителю. Взяли до Німеччини сімнадцять молодих дівчат. Вже є в селі староста. Василь Сміян.

— Що? — вражено перепитав я, — Сміян? Наш Сміян?

— Еге ж... Наш колишній викладач. Кажуть, німці змусили його. Але він, люди говорять, добрий. Попереджує людей, коли що. А комендантом Пилип Рябченко. Ще чотири поліцаї є, баба казала.

— Ви її попередили, щоб мовчала?

— Атож, — киває Гриць, — Обіцяла. Каже, хіба я дурна, щоб язиком плескати на свою ж голову? Мовчатиму, як пенюк.

— А як люди? Настрій?

— Каже баба, що поганий настрій. Німці веселі, хвастають, що вже до Москви доперли, на днях впаде, мовляв, Москва. Гітлер збирається на білому коні до Кремля в'їхати.

— Чорта лисого він, а не Москву побачить, — скипіла Іванка.

Ніхто не озвався. Діти мовчали, понуро дивилися на Гриця. Він склепив повіки, прошепотів:

— Плаче баба. Каже, наче в пеклі опинилися. Ні дихнуть, ні зітхнуть.

Він замовк, засопів уві сні. Я рішуче наказав дітям:

— Усім спати. Незабаром будемо знати правду. Нам потрібні не чутки, а правда.

Зривається сніг, тане. Ночами морозець, на сходах іней. Ми працюємо, трохи оговталися, повеселіли. Робота є всім: дівчата перебирають продукти, сортують,

визначають пайку, треба, щоб у нас був запас мінімум на рік. Хлопці збирають у заростях сухостій, ріжуть на дрова. Женько день і ніч вовтузиться з детекторним приймачем, лагодить. Разом з Грицем вони вилізли на вікову вербу, що над головним бліндажем, причепили антену. Дріт старанно замаскували густим гіллям.

Всі нетерпляче чекають, що з того вийде. Набридаємо Жені. Він сердиться, косо дивиться на дівчат, котрі особливо докучають йому.

Нарешті на четвертий день бачимо його сяючі очі. Руді брови, мов прапор, переможно підняті вгору. Я поспішаю до нього.

— Ну що?

— Працює!

Ми ніколи не гадали, що можна з таким шанобливим почуттям поваги й надії дивитися на блискучу коробку, па котрій намотано звичайнісінький ізольований дріт. Женя поправляє навушники, робить застережливий жест. Перевертає один навушник, запрошує мене послу-хати. Я прислухаюся: чути різкий голос диктора. Передача німецькою мовою. Побіжно пере-кладаю, що встигаю зрозуміти.

— ...Доля посадила нас на коня... ми повинні їхати... Геній арійської раси веде нас до перемоги... Великі жертви... великі втрати... сильні вороги... але мета — грандіозна! Коли ми виберемось на вершину, то з неї побачимо світ, котрий нероздільно належить нам!..

— Що це? — тривожно запитують діти.

— Фашистська радіостанція.

Ще кілька хвилин слухаю божевільне, нелюдське марення. Диктор повідомляє, що вис-тупав доктор Геббельс. Потім інформація: більшовицькі війська відступають, безладно втікають на всіх фронтах. Під Москвою тяжкі бої. Червона столиця горить. Уряд утік і невідомо де знаходиться. Опір Червоної Армії стихійний і некерований. На днях Москва впа-де.

Я відчуваю страшну втому. Ніби скеля лягає на мої плечі. Не може бути! Не може цього бути! Не можу дивитися в дитячі очі.

— Женю, вимкни цю мерзоту! Шукай Москву!

Він мацає голочкою по гранях кристалу, зітхає. Прислухається. Тихо... Німо... Потріскує ефір... Дуже далеко Москва, важко спіймати її передачу на детекторний приймач.

Нарешті промінчик радості на обличчі Жені. Невже?

Він киває щасливо. Що таке? В навушнику тихесенько звучить пісня... російською мо-вою. Розбираємо слова, всотуємо в серце: "...на поленьях смола, как слеза... и поет мне в землянке гармонь про улыбку твою и глаза..."

Дівчата плачуть, мені теплий клубочок підкочується до горла, теж витискує сльози. Ти-хо, тихесенько, любі мої... дайте послухати далекий рідний голос. "До тебе мне дойти не-легко... а до смерти четыре шага..."

Іванка плаче, схилившись на моє плече. Я втішаю її, себе, всіх.

— Тихо, мої любі! Заспокойтеся. Все гаразд... Є наші! Живі! Співають...

Женько піднімає руку. Ми затихаємо. Ось воно, голос диктора, такий же владний, впевнений, як і колись: "Від Радянського інформбюро..."

Хлопці й дівчата виструнчилися, ніби на піонерській лінійці, завмерли. В повній тиші ледь чути слова, наче з іншої далекої планети, що вселяють віру, воскрешають.

Страшні бої під Москвою. Розгром німецьких військ. Тисячі ворожих полонених. Катастрофічні втрати фашистів. Світ вражений подвигом радянських військ. Міф про непереможність гітлерівської армії розвіяно.

Ми обнімаємось, цілуємось. Дівчата божеволіють од радощів.

— Вернуться наші, вернуться! Ура-а-а! Ура!

Мені теж хочеться танцювати. Повертаються певність, віра, надія.

— Діти! Друзі мої! Ви розумієте, що це означає?!

Не слухають, повисли на моїй шиї, обціловують.

— Заждіть, послушайте, що скажу. Радість треба сіяти, не тримати при собі. Віднині наше завдання — інформувати людей. Сміяни, Деркачі, найближчі сусідні села повинні не-гаймо знати про перемогу під Москвою. Хай люди повеселяться. Ми не просто втікачі, що переховуються, ми — вуха Великої землі.

— Ми — партизанський загін у тилу ворога, — гордо виголошує Толя. — Хай маленький, але нескорений.

— Правильно, — пробасив Вітько. — Пропоную назву: партизанський загін імені Ціолковського. Зоряний загін.

— Згодні! — загукали дівчата. — Загін "КЕЦ" — Костянтина Едуардовна Ціолковського. Здорово!

Обличчя хлопців, а особливо Толикове, розцвітають радістю.

— Що ж, тепер, — вгамовую їхнє захоплення, — до праці. Готуймо першу прокламацію. Катю, Марто, діставайте напір, чорнило. Писати доведеться багато.

Негода лютує більше тижня. Болота замерзли. Я вирішив скористатися цим і послав кілька груп у довколишні села, щоб роздали листівки з повідомленням Інформбюро. Три групи, шестеро дітей. Гриць пішов з Катрусею, Вітько з Мартою, Толик з Галею. Женько сидів усі дні біля приймача, намагаючись не пропустити передачу з Москви. Не завжди щас-тило чути далекий голос. Інколи він затихав, інколи проривався ледь чутним шепотом. Проте нам кожне слово було цілющими ліками на зболілу душу: ми записували найменший уривок, кожен фразу про події на фронтах.

За добу діти повернулися. Захоплено оповідали про зустрічі в селах. Люди не вірять своїм очам, дехто розпитує, чи не вигадали ми повідомлення Інформбюро? Поліцаї лютують і доносять про всякого підозрілого гестапо.

Толик, котрий з Галею був у Сміянах, шепнув мені, що розмовляв з новоспеченим ста-ростом Василем Сміяном. Він згодився на пропозицію німців за вказівкою підпілля. Передає всім вітання, вже знає про перемогу під Москвою. Має зв'язок з партизанами. Просить бути пильними, обережними. При нагоді відвідає "Таємничий Острів". Коли в чомусь буде потре-ба — допоможе.

Я дуже зрадів. Приємно, що не помилився, вірячи старому Сміянові. Такі люди не

здатні на зраду. Похваливши дітей за вдалу операцію, я відзначив їхню витримку й мужність.

— Ви не просто втікачі від окупантів. Ви — бійці Червоної Армії. Нема маленьких справ у бою з ворогом. Кожна іскра ляже у полум'я Перемоги. Пам'ятайте про це, діти!

Мовчать мої вихованці, слухають кожне слово. Щоби паленіють від щастя: вони потрібні, вони в бою, вони наближають жаданий час Перемоги.

Завірюха вщухла, вкривши білою пухкою запоною землю, ліси. В ясно-синьому небі яскраве сонце. Вночі на небо виходять зорі — великі, холодно-крижані.

Тиша довкола. Така тиша, що щемить у вухах.

Ми остерігаємося виходити з бліндажа, щоб менше робити слідів. Частіше слухаємо передачі з Москви — піднялася чутливість детектора. Все записуємо, готуємо листівки, але поки що я не дозволяю нести їх у села, щоб не навести поліцаїв на слід. Почекаємо негоди.

Топимо вночі, щоб не видно було диму. Димохід у нас проходить через дупло старої верби. Їмо двічі на день, бо рухаємося мало. Я розділив дітей на дві групи: у бліндажі два відділення — дівчаче й хлоп'яче. Поставив вимогу: суворо дотримуватись особистої гігієни. Умиватися снігом або водою з джерела, для миття голови гріти воду в грубці. Коли почнеться хурделиця, зробимо банний день.

У покрівлі землянки зашклений отвір, затрушений снігом. Коли хочеться почитати, одсуваємо горішню раму, крізь нижню падає розсіяне світло. У нас є кілька десятків книжок — Джек Лондон, Маяковський, "Кобзар", поезії Лесі Українки, народні казки, Жюль Верн, Микола Островський, проекти Ціолковського. Читаємо вголос, хоч усе давно прочитане, ще в школі. Але тут воно набуває нового звучання. Кожне слово опромінене незвичайністю, небувалістю. Розкриваються приховані колись глибини думок авторів, втаємничені фрази, натяки, почування.

Я радію. Мої орлята мужніють, зріють на очах. На обличчі кожного, крім рішучості та юнацького запалу, спостерігаю дорослу задуму.

Розмовляємо про покликання людини, про історичні шляхи народів, про кохання.

Дивне слово — любов. Як тільки згадаєш його, очі дівчаток мерехтять таємничим во-гнем. П'ятнадцять років, літа Джульєтти, вік безумства й подвигу, шаленства й глибокого почуття. Як усе чисто в цьому віці, як могутньо, неповторно!

— Що таке любов, учителю? — несміливо запитує Катруся, — Ми в школі про це май-же не говорили...

"Що таке любов? О мій променю золотий, ти чекаєш відповіді. Ти ще не встигла ковтнути солодко-вогнистого трунку, твій перелесник казковий виніс тебе з полум'я, а сам згорів, перетворившись у легенду. Ти несеш його образ у душі, але не відчуваєш несміливого потиску руки, подиху вуст, тремтіння в голосі..."

— Учителю, а може, це лише мрія? Може, люди вигадали це поняття, щоб приховати сірість, мізерність, тягар життя? Для пісні, для казки, для легенди це гарно. А в житті... Ну яка любов ось тепер? Ллється кров, гинуть люди, голод і руїна. Де вона тепер, любов? Як вона може проявитися?

— Ще сильніше, Катrusю, ще сильніше вона може проявитися саме тепер. Мужність без любові лише груба сила. Багатство без любові лише банальне нагромадження речей і грошей. Освіта без любові тільки нудний перелік фактів.

— Це я розумію, — задумливо каже вона, а всі інші вихованці сторожко прислухаються до нашої бесіди. — Але я не про те... Та любов загальна, вселюдська. Любов до Вітчизни, до народу, до краю... А я згадала ту любов... тривожну, таємничу... Я дуже люблю Лесину "Лісову пісню", Мавку і Лукаша. Як прекрасно і як тонко. Найменше порушення гармонії, і загинули обоє, він і вона. Таку любов хотілося б звідати, взнати, вірити, що вона можлива.

— Гарно, Катrusю, — каже Толик. — Ти поет.

— Е, який там поет, — засоромилась дівчина, — Просто хочеться, дуже хочеться, щоб світ коли-небудь став таким, щоб усі були закохані, всі натхненні й щасливі. Учителю, чи можливий такий світ?

— Ми будуюмо таким світ, Катrusю. Почали в сімнадцятому. Тому й казиться старий світ, лютує.

— І я так думаю, — палко підхоплює Юля. Щоб на світі жодного... ну, ні одного пога-ного чоловіка! Ой, що б тоді було! Коли людина закохана, щаслива, їй треба так мало. Ма-буть, багатства прагнуть ті, хто не звідав кохання! Нема любові — давай, гребі гроші!

— Нове слово в політекономії, — сміюся я. — Але щось є в твоєму припущенні: закохана людина не може бути ненависною й злочинною. Вона зичить добра всьому світові.

Я оповідаю дітям, як дивилися на це священне почуття різні мислителі, великі вчителі, герої. Як кохання вело шукачів до подвигу, свободи, до великих відкриттів. Як проявляється воно імпульсивно навіть у несвідомій природі, творячи прекрасний світ. Зараз ми спільно відстоюємо право на любов у небувалій війні проти сил ненависті й злоби.

Січневі морози. Різкі вітри покотили поземку над землею. Вирішуємо знову піти до сусідніх сіл, роздати листівки з повідомленням Інформбюро. Я планую зустрітися зі старим Сміяном. Дітям це доручати небезпечно.

Зустрівся з Василем Івановичем уночі. Все стало на свої місця. Старий розповів подробиці приїзду карателів, переказав розмову з фон Шварцом. Натякнув, що недалеко звідси діє партизанський загін. Командир — агроном із Зеленьок. Сильний і мужній чоловік. Він уже знає про дитячу групу в лісі, але застерігає від сутичок з німцями та поліцаями. Прокламації — це прекрасно. І дуже потрібно. Але дітей не слід підставляти під удар. Їх треба зберегти. Коли пощастить приймати літаки з Великої землі, тоді, можливо, вихованців вдасться переправити туди. Їм треба вчитися й мужніти.

Дуже засмутила мене звістка про смерть Миколи Горенка. Героїчна смерть, але чи не занадто дорога ціна?

Сміян передав нам олії, сала, гречаної крупи. Обіцяв тримати зв'язок.

Діти повернулися, все гаразд. Оповідать, що поліція лютує, шукає тих, хто

розповсюджує листівки.

Ширяться чутки, що в районі діє сильна підпільна група. Люди повеселіли, уже всі знають, що фашисти під Москвою розгромлені.

Гриць у якогось діда добув два карабіни і ящик патронів: ночував у Сіні і намацав схо-ванку. Питав мене, чи добре зробив? Я заспокоїв його. Певно, зброя не дідова, може, хтось із бійців заховав ще тоді, як наші займали тут оборону. У всякому разі, злочину тут нема, зброя нам конче потрібна. Тепер уже ми маємо чималенький арсенал зброї.

Хлопці раді. Вчимося влучно стріляти. До дрібнокаліберок є багато патронів, їх можна тратити. Мішень чіпляємо на стовбур верби, відстань п'ятдесят метрів. Найкраще стріляє Гриць. Дівчата теж вивчають карабін, автомат.

Вечорами співаємо. Толик імпровізує на кобзі. Ми любимо слухати його несподівані мелодії.

Я оповідаю вихованцям про видатних мислителів минулого, даю початки філософії. Особливо подобаються їм постаті Сократа, Джордано. Гриць не розуміє, чому Сократ не захотів утекти з в'язниці. Чому добровільно випив цикуту?

— йшлося не про життя Сократа, — пояснюю я, — йшлося про певність і мужність, про відстоювання своїх ідеалів. Не здригнутися перед смертю, сміливо ступити в її прірву перед лицем несправедливих суддів — це перемога над ними, діти. Перемога духу, звияти, безстрашності. Якби Сократ утік, він би зберіг своє старече тіло. А прийнявши чашу з цику-тою, він запалив полум'я мужності на тисячоліття. Вороги Сократа в забутті, а він — навіки улюблений геній світу.

Діти замислились. Думають.

Мені радісно. Небувало радісно. Хоч довкола й окупанти, гадають, що полонили нас, підкорили, та під снігом озимина вперто відстоює своє життя, готуючись до яркого весняного цвітіння. І в народі нашому невмолимо, неухильно зріє потуга, котра очистить рідну землю від чужинців. Невблаганно зріє цей час.

Минає зима. Хлопці рвуться до дії. Обдумуємо плани невеликих диверсій. Якби скоріше сніги зійшли, щоб не залишати слідів. Але я твердо пам'ятаю засторогу старого Сміяна — не йти на зайвий ризик, зберегти дітей.

Ходять чутки, що в лісах Чернігівщини є сильні партизанські загони. Сміян сказав, що "Агроном" уже налагодив з ними зв'язок. Домовляються про спільні дії. От якби нам добра-тися туди! Може, влітку щось придумаємо, "Агроном" допоможе. Але перед цим треба добре ознайомитися з ситуацією. Довкола повно ворогів. Десять разів — обережність.

Радіопередачі скупі. Затишшя. Фашисти нагромаджують сили для нового наступу. Проте й наші не сплять. На фронті застосована нова зброя, легендарна "катюша", швидкісні танки, досконалі винищувачі. Не сталося так, як хотіли вороги! Вистояли ми, набираємося сил. Страшні бої попереду, але вигода несподіваного, віроломного удару втрачена".

Мелодія десята

ВОГНЕННА ПУТЬ

У КІЛЬЦІ

Весна. Дерева викидають ніжно-зелені листочки, перемовляються між собою. В небі пливе місяць. Його промінь пронизує віття, срібні краплі світла падають крізь стовбури беріз на землю, відлунюють дзвіночками в повітрі, мережать чаклунську мелодію.

Оленка стоїть біля старої сосни, притулилася щокою до шорсткої кори, задумано прислухається до пробудження природи. Миколо, друже мій, був би поряд — слухали б ра-зом нечутну пісню весняної землі. Ти відкрив мені слух серця. Але нащо він мені, самотній?

Та що я кажу! Хіба ти не зі мною? Хіба я не чую твій голос щоночі, щодня? Мій подих — твій, мій зір — твоє бачення світу, моя рука, що стріляє у ворога, — і твоя рука.

Як наспівав нам тоді Езоп, старезний в'яз? "Бережіть любов... Любов вічна... Бережіть любов..." Я пам'ятаю, Миколо, твій заповіт любові.

Хтось наближається до Оленки. Вона зітхнула, обернулася. До неї несміливо підходив Юрко, малий партизан. Він поглянув на обличчя Оленки, помітив у очах її блискучу сльозу. Здивувався:

— Тьотю Олено, ти плачеш?

— Ні, ні, Юрку, — всміхнулася Оленка, — щось защеміло в оці...

— Ти плачеш, — повторив Юрко. — Дивно... Така сильна і плачеш.

Оленка поклала долоню на голову хлопця, погладила.

— Гаразд, не буду. Так, згадалося дещо... А що це в тебе в руках? Квіти?

Юрко з гордістю показав Оленці великий букет еону. Прошепотів:

— Тільки що був у "Агронома". Тобі завдання. На той бік, до причалів. Перевезу я. До-ки ти працюватимеш, я підскочу до могили.

— До Горенка? — схвилювалася Оленка.

— Умгу.

Оленка взяла квіти, притулила до обличчя, вустами торкнулася пухнастих пелюсток. Миколо, прийми моє тепло, мою щирість, моє вітання.

— Не можу забути його, — тихо сказав Юрко. — Відтоді, як слухав його музику там, у клубі. А потім він пішов і загинув... — Голос хлопця затремтів, він ледве чутно прошепотів — Хочу, щоб квіти завжди були на його могилі. Влітку, восени, взимку. Ось закінчиться війна. Ми побудуємо оранжерею, виростимо найкращі троянди. Для нього. Щоб люди знали: він не загинув, пісня не вмирає, вона живе поміж нас.

Оленка притягнула хлопця до себе, обняла, поцілувала в чоло. Одвернулася, витерла сльози. Він ще більше здивувався, розгубився.

Від землянок почулося:

— Сокіл, до командира!

— Мене кличуть! Ходімо, Юрку!

Сива пелена туманів укриває Дніпро. Тихо. Тільки згори ледве чутно докочується рокіт моторів. Певно, десь пливуть німецькі катери.

Юрко, одягнений в драну куфайку, сидить у кормі рибальського човна-душогубки, ста-рий величезний картуз насунув на лоба. Він впевнено орудує веслом, нечутно загрибає воду. Дзюрчить дніпровська течія, несе утлий човник до правого берега.

В носі човна лежить Оленка. На ній рибальські сіті. Лише обличчя відкрите. Вона за-плющила очі, мовчить.

Гойдається човен, заколисує. Чується шепіт Юрка:

— Приготуйся, тьотю Олено. Скоро...

Оленка виглядає з-за борту. Човен увійшов під плакучі верби, заховався. Юрко схопив-ся за стовбур дерева, опустив весло.

— Чекатиму тут. Спочатку збігаю нагору, до могили. Дивися ж, будь обережною.

Оленка засміялася.

Вона переклала рацію в корзинку, прикрила рибою, галузками верби. Закуталась ста-рою хусткою до очей, трохи розкошлала волосся спереду. Критично оглянула порвані чере-вики, полотняну спідницю.

— Нічого, — зітхнув Юрко, — скінчиться війна, одягнешся, тьотю Олено, в найкращу сукню.

Дивно глянула Оленка на хлопчика, зітхнула, промовчала. Кивнула йому, ступила з човна на берег. Розгорнула довге плакуче віття, визирнула, оглянула берег.

Ні душі. Вгорі десь чути приглушені голоси. Мабуть, патрулі.

Вона ящіркою прослизнула глинистим берегом до яруги і зникла в ній. Урвищем про-бралася до старого зруйнованого будинку колишньої пристані. За півкілометра звідси, у невеликій затоці, стояли німецькі пароплави, катери, вантажні баржі. Там склади зброї, фу-ражу, провіанту. Розійдеться туман, і можна починати роботу.

Оленка припала до віконного отвору, визирнула. На Лівобережжі туман уже розвіювався. Сходило сонце. Ліси стояли темно-фіолетовою стіною. В тих лісах Сміяни. Там дід Василь.

Вона уявила його ясні, спокійні очі, почула тихий голос. Скільки він витерпів, старий, чудовий друг! Який тягар незмірний узяв на себе, ставши старостою села. Хто зрозуміє, хто правильно оцінить таку жертву? І несе він осуд багатьох односельчан, близьких і далеких, їхню зневагу й ненависть перепалює в собі. Лише незламним душам під силу такий тягар.

Велику поміч надає дід Василь партизанам. Останнім часом майже нікого не могли німці вивести із Сміянів: юнаки й дівчата знали заздалегідь про облави, про день відправки. У ті дні втікала молодь у ліси, на луки, пересиджувала в нетрях лиху годину.

А скільки разів попереджував дід Василь партизанів про каральні експедиції. Лютували фашисти, що не могли натрапити на сліди загону, шукали винуватців, але марно.

На Дніпрі завищала сирена. Оленка насторожилась.

Клаптями розповзалися на плесі тумани. У промоїнах забовваніли катери й баржі. На березі чорніли довгі дерев'яні сараї, обплутані дротом. То військові склади. Довкола поход-жали солдати охорони.

Вона приготувала рацію, наділа навушники. Спалахнуло зелене вічко індикатора. Про-звучали позивні. Оленка почала працювати ключем. Забула про все довкола. Забула про те, що недалеко звідси вороги, що її можуть запеленгувати. Вона передавала, передавала, виво-дила на себе літаки.

Якимсь глибинним зором бачила те, що діється нині на Великій землі.

Біжать до червонозорих літаків пілоти.

Могутні птахи злітають у небо, мчать на захід. Летить ескадрилья. Гряде розплата.

Сонце піднімалося все вище й вище. Дихнув вітерець. Біля складів забігали солдати. Від причалу побігли ще постаті. Оленка занепокоїлася. Невже запеленгували?

Раптом почула зі сходу наростаюче низьке гудіння. Радісно тьохнуло серце: наші!

У видноколі спалахнули срібні цятки повітряних крейсерів. Лунко загавкали зенітки, напередими літакам здійснювався шквал вогню.

Дарма! Грізні машини лягають у піке. Сиплються на пристань, на склади, на пароплави чорні цятки бомб. Страшно здригається земля. Море вогню над пристанню. Гнівno розкочується луна понад долиною, ніби відгуки весняної грози. Оленка похапцем збирає рацію, ховаючись серед диму й гуркоту, біжить до яруги, зникає в ній.

Юрко вже чекає під вербою. Він широко всміхається, радіє. Вихопив кошика з Оленчи-них рук, допомагає їй лягти на дно човна, вкриває сіткою.

— Ну й молодчина ви, тьотю Олено! Ну й молодчина! Хай начуваються фашисти! Хай знають!

— Чого там, — щасливо прошепотіла Оленка. — Ми — лише дали знак, головне ж зро-били орли. Слава богу, жодного не збили. Ти бачив?

— Атож! — радіє Юрко, виводячи човна з-під верби. — Добрячі машини тепер у на-ших.

— А там... на могилі... ти був?

— Був, тьотю Олено. Там уже й до мене хтось побував. Підсніжники лежали, колоски жита.

Оленка дивилася в небо, усміхалася печально. Живи, Миколо! Живи, мій друже, в квітах, у серці людей, у їхній пам'яті, в грядущих піснях.

Човен летить по плесу дніпровському. Незабаром лівий берег. А там лози, покручені протоки, вже недалеко свої ліси. Аби лиш плесо перескочити.

І раптом з диму з'явився військовий катер, помітив човника. Пролунали постріли важ-кого кулемета. Задзьобали по воді кулі. Берег поряд. Дві протоки. В яку пірнути? Краще в праву. Тут мало води, катер не пройде. Доки вороги розшолопають, можна буде заховатися. Човник ковзнув між лозами, завернув праворуч. З Дніпра чулися постріли. Оленка тривожно підвелася в човні.

— Юрку, нас можуть перехопити, — сказала. — Катер швидко обійде тією протокою. Вилізьмо тут. Я піду в Сміяни. А ти, з рацією, до лісу. Розділимось. Рацію треба зберегти. Тобі пробратись легше.

— Тьотю Олено, а як же?..

— Тихо. Будь мужнім. Передай "Агроному": наказ штабу виконано. Човна притопи.

Поспішай, Юрчику!

Оленка поцілувала хлопця, вискочила на берег. Повісила автомата через плече, при-крила куфайкою. Пістолета поклала до кишені. Кивнула ще раз спантеличеному Юркові й зникла в кущах.

(З щоденника Громограя)

"Роздумів багато, але писати ніколи. Зійшов сніг, ми частіше робимо вилазки в Сміяни та інші села. До старого Сміяна я остерігаюся часто навідуватись, він на вістрі меча. Треба на решеті танцювати й на дірочку не попасти. Фон Шварц плете мережу з поліцаїв та зрадників, кожен крок може бути катастрофічним.

Слухаємо радіо. Сильний наступ німців. Страшні бої. Переможні реляції фашистів. Але ми знаємо, що наша армія зміцніла, набирає сили. Рано чи пізно ворога буде знищено!

Розповсюджуємо короткі повідомлення Радянського інформбюро. Але хлопці вже невдоволені такою роботою Кажуть, школярські забавки. Ми вже, мовляв, не діти. Пора зай-нятися серйозним ділом.

Бачу, що не діти. В очах сталевість і скорбота. Проте пам'ятаю засторогу Сміяна: психіка в них ще стихійна, неврівноважена, треба стримати вихованців від непередуманих дій.

Вітько запропонував цікавий план. Я схвалив його. Якщо пощастить, будемо мати вибухівку і достатньо зброї. Споряджаємо групу. Піде Вітько, Гриць і Юля. Хотів посилати тільки хлопців, та дівчата запротестували, кажуть, не порушуйте рівноправності. Довелося згодитися, тим більше, що Юля Буйна ходить і лазить по деревах не гірше за хлоп'ят. Та й сили в неї чималенько...

Два дні не було групи. Ми всі страшенно перехвилювалися. А тут ще весняні грози, дощі. Бліндаж почало заливати, довелося попрацювати над удосконаленням покриття.

Нарешті діти повернулися. Та ще й не самі. Привели молоденьку циганку, худюшу, змарнілу, аж синю. До того ж вона вагітна, вже ось-ось народить. Вітько виправдовується: вони не могли її залишити у покинутому складі колишнього військового полігону, де вона причаїлася, мов покинуте собача. Її родичів і чоловіка поліцаї та німці постріляли, а їй по-щастило втекти, заховатися. Вона вже два тижні переховувалася, гризла пуп'янки сосон. Зва-ти її Радуню.

Дівчата кинулися годувати Радуню, обмивати. А ми тим часом з хлопцями оглянули трофеї, які пощастило добути в покинутому складі. Чотири скорострільні гвинтівки (десятизарядні, новенькі, в маслі), чотири ящики патронів, двадцять кілограмів вибухівки, бікфордів та детонуючий шнур.

— Ледве дотягли, — вдоволено сопів Вітько.

Тепер зброї, в разі потреби, вистачить і нам, і новим втікачам, якщо такі зустрінуться. Може, доведеться дещо передати партизанам "Агронома".

Вітько каже, що полігон пустує, німці там нічого не будують, усе розвалилося, заростає бур'яном. До річі, полігон недалеко від Дніпра, а в мене є план диверсії на річці. Отже, якщо знадобиться тол, ми зможемо взяти його по ходу, щоб не тягати до

"Таємничого Острова", а звідти — до місця операції.

Але що мені робити з Радунею? Вона сидить у колі дівчаток, поблискує очима, щось розповідає. Хто у нас зможе прийняти пологи? Як доглядати дитя в таких умовах?

Одвів Радуню до старого Сміяна. Він згодився взяти циганочку під свою опіку. Поки що побуде в нього, а потім знайдеться для неї місце в якоїсь баби. І для майбутньої дитини теж. Я повернувся до "Таємничого Острова" заспокоєний.

Травень. Дніпро розлився небачено. Ми оточені звідусюд водою, з "Таємничого Острова" не виберешся.

У бліндажі сиро, але ми ночами топимо, просушуємо: дрова можна не економити, настає літо. Я радію, що всі діти здорові. Крім Іванки, ніхто ще не хворів. Ходять по острівцю, як тигри в клітці, рвуться до дії.

Заждіть ще трохи, мої воїни, буде вам робота. Тим часом навчайтеся. Я викладаю їм, як можу, основи конспірації, вчу закладати вибухівку, потроху, коли є змога, проходжу програму старших класів, екзамену. Дивуюся, радію — мої вихованці все схоплюють на льоту. Як було б добре, аби після Перемоги вони змогли екстерном здати екзамени за десятирічку. Іспит життя в боротьбі вони витримують чудово.

Вода спадає. Сонце припікає. Хлопці й дівчата засмагли, як цигани. Шукають між травою дику цибулю, їстівні корінці, роблять смачний салат.

Випробовували десятизарядні гвинтівки. Гарна зброя. Гриць одну рушницю зробив автоматичною. Випускає десять зарядів чергою. Я похвалив — у разі потреби маємо своєрідний кулемет. Правда, часто треба міняти магазини, але патронів у нас достатньо.

ДУХОВНИЙ ГЕРЦЬ

Микола пройшов березняком, зупинився на галявині, подивився в нічне небо, вдихнув свіжого весняного вітру, прислухався.

Стрепенулись берези, вдарили ніжними пагонами-вітами в кришталь простору, взяли перший акорд ледве чутної симфонії.

Колихнулись у небі зірки, вийшли з-за прозорих хмарин, що під подихом вітру пливли на схід. Місяць бризнув на землю сріблом, покropив залишки снігу попід деревами, білі сто-вбури беріз, осяяв темно-прозору далечінь.

Микола змахнув руками, пробіг пальцями по невидимих клавішах. Ще, ще! Линуть глухі, низькі удари. Пробуджується зі сну віковична інертна матерія. Пульс народженого життя штовхає її далі й далі. Ламає опір інерції, сну, смерті. Пробиваються з землі трави, прагнуть у височінь дерева, легко й грайливо плывуть у водах риби, якими степовими табу-нами мчать радісні, сповнені буйнощів тварини. І ось з'являється, сторожко йде поміж ске-лями, поміж деревами людина. Оглядається, придивляється, шукає, розпізнає. Де вона? Хто вона? Чому вона тут?

Темні ночі. Холодні ночі.

Спалахує вогонь. Розганяє пільму.

І починається триумфальний похід розуму все вгору і вгору.

Зводяться в небо будівлі. Бовваніють на обрії піраміди й храми. І раптом — свистять

стріли. Мелодія вже не шукає життя, а погрожує, руйнує, заливає кров'ю землю. Хаос вторгається в мирний легіт днів, заглушує їх. Лунають вибухи. Вже майже не чути мелодії творення. Вже акорди смерті панують у просторі, в космосі. Що це? Невже кінець розуму? Невже знову запанує над планетою тиша небуття?

Горном закличним, сплеском вогняним то там, то тут серед суцільного дисонансу спа-лахують, виникають окремі акорди радості, певності. Вони кличуть, вони шукають близькі гармонійні ноти, прагнуть об'єднатися. Сплітаються кришталеві акорди в тоненьку нить, наливаються силою, звучать непереможним консонансом.

Світло творчості, любові й труда заливає планету. Повалено хаос. Він конає в глибинах світобудови, завмирає. Об'єднане серце людства палає блакитною квіткою в просторі, посилає своїх вісників у далекі світи...

Микола опустил руки. Зітхнув.

Є ще порох у порохівницях. Живе музика. І не вмере ніколи.

Від кристала — до амеби. Від амеби — до мислячої істоти. І далі, далі сходами безмежжя до таємничих висот, до чудоподібних звершень. Все життя — музика, пісня. Пазурі хаосу намагаються вдертися до нього дисонансом, заглушити. Але сильна рука воїна-народу відкине геть потворні звуки руїнницьких формацій, розвіє їх з попелом, щоб продовжити творення вселюдської симфонії радості.

Груди Миколи сповнюються весняним настроєм. Мариться йому образ Оленки. Як не вистачає йому її слова, її подиху, блиску блакитних очей. Де вона тепер, що робить у пекель-ному вихорі війни? Чи зустрінуться вони? Геть думки сумніву, навіть на мить їх не можна допускати.

Тріщить недалеко галуззя. Мов сполохані птахи, розбіглися Миколині думки. Він, не обертаючись, відчув — іде Марія. Дивна дівчина, яка своєю відданістю знову відродила його до цього бурхливого життя. Тиха й віддана, мовчазна й дружня. Чим він віддячить їй, коли? За серце вірне, за руки сестринські, які вирвали його з пільми небуття, за повсякденну турбо-ту.

Вже кілька тижнів вони тут, у болотистих закутках лісів. Пристали до групи людей, котрі не бажають бути прислужниками окупантам, але ще не знають, що їм робити, куди по-датися. Перезимували в землянці, інколи навідуючись до сіл, добуваючи, хто що міг. Кілька кадрових бійців, кілька молодих юнаків та дівчат з довколишніх сіл, п'ятеро літніх колгоспників. І один німець, офіцер, його полонили під час останньої вилазки до Дніпра. Катер з двома солдатами та офіцером прибило до берега, напевне, відмовив мотор. Микола обстріляв його з автомата. Два солдати загинули, офіцер здався в полон. Гнівом запалені хлопці хотіли вбити його, але Микола не дозволив. Тому, що вважав неможливим убити без-збройного, а ще, може, й тому, що впізнав у ньому поплічника того самого фон Шварца, який звелів розстріляти Миколу. Саме цей офіцер давав наказ солдатам до виконання вироку.

Німець не впізнав Горенка. Та й як було впізнати солдата-композитора в цьому похму-рому бородатому чоловікові, якого лісові хлопці прозвали "Артистом" і визнали своїм ко-мандиром після першого ж бойового хрещення. Так, так, він для них лише

товариш "Ар-тист". Так прозвали його, можливо, через те, що у важкі хвилини Микола читав їм "Кавказ" Шевченка, Пушкіна і Лермонтова. Досі не назвав він себе, справжнього, нікому, навіть Марії. Він тепер не той, що був раніше. Не Горенко, а просто солдат, безіменний солдат великої армії розплати. Артист? Хай буде Артист.

Не впізнав офіцер своєї жертви. Дивувався, що його не вбили. Мовчав. Худнув день у день, зацьковано озирався на лісових хлопців. Жив у чоловічій землянці. Йому дозволили гуляти разом з конвоюром. Хлопці ремствували. Навіщо тримати цього дармоїда? І так сиділи всю зиму на сухарях та воді, а тут ще треба годувати цього нікчемного пса.

Марія робила вилазки в села. Діставала харчі. А зовсім недавно повернулася похмура й без здобичі. Рудки спалили до тла, всіх старих і дітей постріляли, хлопців та дівчат вивезли до Німеччини. І ще знала Марія, що готується каральна експедиція в ліс, де вони переховуються.

Хлопці спохмурніли. Офіцер підбадьорився. Дехто хотів утікати з лісового притулку, але Микола розрадив. Кілька днів тому він послав Сергія, наймолодшого в групі, розшукати щорсівців. Вони давно вже чули, що недалеко від них, десь біля Сміянів та Зеленьок, діє загін імені Щорса під командою "Агронома". Нібито він має багато бійців і зв'язаний з Великою землею. Їм можна було б передати офіцера. Та й дізнатися новини про ситуацію на фронті, а може, й з'єднатися з ними.

Кроки Марії зовсім поряд. Чути її подих, збентежений голос:

— Миколо, щось треба робити...

Він різко обернувся. Уловив блиск чорних очей.

— Що сталося?

— Хлопці там... хочуть самотужки прориватися до партизанів. Не витримали. Кажуть — або з голоду подохнемо тут, або постріляють нас карателі, як курчат.

Микола рвонув з місця, схопивши за руку Марію.

— Ходімо!

В землянці чулися розгнівані голоси.

Микола спустився розбитими східцями вниз. Його помітили, замовкли. У тьмяному світлі копилки неголені обличчя втікачів здавалися неприємно злими. Офіцер сидів у кутку, на нарах, жовчно всміхаючись.

— Що сталося? — тихо запитав Микола.

— Та тут... у штани наклали деякі, — іронічно озвався Васько, низенький кругловидий юнак. Він рішуче махнув рукою, ніби забивав щось у землю. — Панікери! Жерти йому нема чого! Карателів злякався! А чого втікав у ліс? Треба було б задницю німцям лизати!

— Ще молоко на губах не обсохло, — свистячим голосом озвався кремезний бородатий дядько, вколовши юнака поглядом з-під кошлатих брів, — а вчити пнеться! А тобі, "Арти-сте", ми прямо заявляємо — кидаємо цю землянку.

— І куди? — стримуючи хвилювання, спокійно запитав Микола.

— Куди захочемо, — спалахнув дядько. — А ждати в цій норі, як віл обуха, не

хочемо. Та й взагалі...

— Що взагалі, Стецюк? — почулося кілька голосів.

— А те взагалі, — огризнувся той, — що ми телепні, та й більш нічого! Що ми тут ро-бимо? Хто ми? Якого дідька тут огинаємось? Може, й наших давно нема, може, німці вже в Москві, а ми тут будемо гнити, вошей годувати!..

— Шкура! — скрипнув зубами Васько.

— Замовкни! — гримнув Микола. Серце в нього забилося болісно, все тіло напружилось у передчутті психологічного двобою. Не можна було відповідати силою, наказом, зло-бою. Треба знайти слова, які... Які ж? Де? Думка тріпотіла, як вогонь під вітром, шукала.

Офіцер заворушився, озвався хрипким голосом:

— Він правильно сказав, цей ваш Стецюк. Більшовики розбиті, рейх панує на просто-рах Сибіру. А зі сходу Японія. Виходьте, здавайтеся. Я гарантую вам життя.

— Життя? — спалахнув Микола. — Яке життя, гер офіцер? Життя раба? Життя попи-хача? Життя плебея? Це — по-перше. А по-друге, ви брешете, що Сибір під вашим чоботом! Ми дещо чули про розгром під Москвою.

— Останні судороги, — буркнув офіцер. — Вигадки більшовицьких агентів.

— Досить! — різко обірвав Микола. — З вами я не стану сперечатися. А тобі, Стецюк, треба б згоріти від сорому за своє моральне дезертирство. Якщо в серці ще хоч крапля совісті лишилася, якщо честі не розгубив. Чого ти боїшся? Смерті? Так ніхто ж з людей не обійде її. Тільки один вмирає, як боягуз, як шолудивий пес, а інший — як людина, як герой.

У землянці запала тиша. Всі мовчали, тільки Стецюк все ще сопів, дивлячись собі під ноги. Відчувалося, що хвиля злоби, ще недавно сконденсована, напружена, відкочується, стихає. Микола зрозумів, що слід завершувати удар.

— Ти питаєш, що ми тут робимо? — звернувся він до Стецюка. — А що робить весь наш народ? Що робить увесь світ, що повстає супроти розбійницьких армій Гітлера? Хіба можна допустити, щоб усе найкраще в світі було сплюндровано, загиджено? Для чого ж тоді віками люди творили пісні, книги, сіяли хліб і народжували дітей? Невже для того, щоб за кілька років чорна свастика перекреслила все своєю отруйною павутиною? Цього не можна допустити! Чуєте, друзі? Навіть у пеклі, у найтяжчих стражданнях не можна забувати, куди прямували герої громадянської, що вони захищали, про що мріяли. Хіба ж ми неї їхні діти? Ось закінчиться війна, народ залікує рани, і знову ми будемо творити, любити, сіяти хліб, співати. А далі... Хіба ви не можете уявити, що буде далі, через десять, сто років?

— Ого, загнув, — зітхнув Стецюк, — Сто років! Хто зна, що завтра буде, а не те що че-рез сто років. Ти загинаєш, "Артисте", вигадуєш.

— Мрія теж дія, — натхненно відповів Микола, відчуючи, що пробудив цікавість у присутніх, — Ми, справді, не маємо права забувати, що вже тепер, у ці страшні дні, готуємо прийдешнє... і повинні уявляти його, мріяти про нього. Тоді й сьогоднішні муки здадуться не такими пекельними.

Усе Миколіне єство напружилося, ніби на душу навалився незримий тягар. Збагнув, що то був тягар великої відповідальності не лише за власну долю, а й за долю оцих людей, з котрими його поріднили спільне горе і лихоліття народне. Прийшло розуміння, що в даному випадку недостатньо правильних і слухних за інших обставин слів про боротьбу проти оскаженілого ворога, про подвиг. Кожен з них, за винятком хіба що Стецюка, і так все добре знає, розуміє, бо, ясна річ, за покликом серця вступив до боротьби з напасниками. Але тепер, очевидно, замало закликів, бо бувають ситуації, коли потрібно глянути на себе ніби збоку, в якомусь незвичному ракурсі, щоб правильно оцінити своє значення й покликання у двобої з нещадними руйнаторами. Найкращий погляд з незвичної, парадоксальної висоти, як це буває у легендах і казках, котрі вражають і дитячу й дорослу душу своєю небуденністю. Де ж вона, та висота, на яку він зможе їх вивести, щоб вони оглянулися, збагнули, в ім'я чого, задля чо-го гибнуть нині в цих чагарях і болотах? Вони не скорилися ворогові, хоч він і намагався вбити у них усе живе і святе — любов до Вітчизни, гордість вільних людей і найперше мрію, мрію про прийдешній світ розкутої людини. Ось воно: мрія, як рятівне коло, може стати в пригоді тепер.

Досі ніхто з них не знав, що сталося з ним до того, як він опинився у цьому лісі. На кру-тому дніпровському березі його могила, і квіти на ній. Та ворог сьогодні боїться й моги-ли, бо люди, не знаючи навіть про його дивне воскресіння, своєю казковою мрією "оживили" його й зробили своїм месником.

Чи не розповісти товаришам про той дивний сон чи марення занімілого вже в могилі серця? Може, саме ця розповідь вселить людям спокій і певність перед найстрашнішими ви-пробуваннями воєнного лихоліття? Отака дивна, феєрична історія у самому пеклі війни може стати живлючим нектаром, бо в найтяжчих ситуаціях люди гостріше відчувають своє незви-чайне призначення в світі, в історії.

В душі залунали буряні акорди бетховенської симфонії, ніби стверджуючи правильність його рішення. Разом з тим мелодія улюбленого композитора підказала Миколі, що, як і в музиці, в житті теж необхідне тонке поєднання драматизму й ліричності, високого пафосу трагедійності й протиставленого йому спокою та певності завершального апофеозу. Саме такий синтез здатен воскресити зневірене серце, щоб воно забилося мужністю від того дотику грядущого і спалахнуло жагою: кари ворогам! Кари!

Звичайно, можна було б застосувати закони військового часу до таких людей, як Сте-цюк, вжити владу командира, не заглиблюючись у психологічні хащі. Але в такому випадку нагоріжена душа хисткого бійця замкнеться, зачаїться і стане здобутком ворога. Чи не над-то велика розкіш для напасників одержати зболену, зневірену душу навіть одного Стецюка, що у ваганні своєму схитнулася й готова зійти в саме Дантове пекло?!

— Було це в сорок першому, восени, — почав Микола, і враз усі притихли, ніби розуміючи, що тривалий мовчазний роздум командира має бути прелюдом до якоїсь важливої розповіді.

Марія причаїлася в куточку, біля входу. Очі її зажеврили настороженістю. Осінь мину-лого року? О, вона добре пам'ятає ту страшну осінь.

— Мене розстріляли вороги, але не добили. Я вижив, очунав і лежав, тяжко поранений, на березі Дніпра, — вів далі командир, — Відчай гриз мою душу, надія згасала. Мені здава-лося, що все вже загинуло, що вже не буде пі вільного життя, ні щебетання дітей, ні ясного дня. Свідомість моя то затьмарювалася, падала в безвість, то прояснювалася, і в цьому напівпритомному стані переді мною, як живий, постав старший уже набагато від мене чоловік з кобзою в руках.

— Який іще там чоловік? — недовірливо перебив Стецюк. Очі-буравчики на мить стрельнули з-під брів цікавістю. — Де він там узявся, та ще й з кобзою? — І знову завагався: — Ти нас казочками не вгощай, командире! Не до них зараз, коли нас, може, фашисти ото-чують.

— Не відаю, що зі мною було, — спокійно відказав Микола. — Марення чи сон, стверджувати не стану, але я запам'ятав не, як вражаюче яскраве видіння.

— Психологічна ін'єкція? — запитально пробурмотів, глянувши на нього, німецький офіцер і щільніше почав закутуватись у шинелю, — Ви непоганий педагог, гер офіцер.

— А тебе не питають! — гаркнув на нього Стецюк. І з недовір'ям у очах повернувся до командира. — То хто ж то був?

— Як не дивно, але я впізнав у тому старому сам себе, свої риси, ніби перенісся на кілька десятиліть уперед, щоб зустрітись з собою в майбутньому. І той, прийдешній Я розвіяв мої сумніви й тривоги сьогоднішні, зняв з душі муки й зневіру.

Партизани присунулися до Миколи ближче, і він оповів їм про ту дивну пригоду на нічному пустельному березі Дніпра.

Його розповідь несподівано перервалася криками знадвору. По східцях вниз скотилися дві дівчини, що вартували на узліссі. Одна з них, задихаючись, крикнула:

— Облава! Ми бачили з горба. Десять поліцаїв, собака... Вислідити. Треба тікати!

— Зайняти оборону! — скомандував Микола. — Всі — за мною! Стецюк і дівчата залишаються тут. Охороняйте офіцера!

— Яз тобою, "Артисте"! — став поряд Стецюк. — Вір мені! Ти мене... сквознячком продув. Їй-богу!

— Дозволяю йти! — коротко скомандував Микола. — Вперед!

Усі вихопились в темряву лісу. Небо світліло. Партизани вибралися на кручу. Звідти видно було ланцюжок поліцаїв, котрий напригінці пробирався яругою до їхніх заростів. Ми-кола звелів зайняти місця в окопах, заздалегідь виритих на горбі. Звідси можна було про-стрелювати простір на двісті — двісті двадцять градусів виднокола. Панувала убивча тиша. Поліцаї, раз у раз оглядаючись, поволеньки наближалися. Пес рвався вперед, смикаючи зі злості повідок.

— Стріляти в упор, — пошепки передав по ланцюжку Микола. — Скільки їх? Десять? Нас — одинадцять. Кожен бере собі по одному. Ти, Васько, цілься у пса!

За годину партизани повернулися до землянки, втомлені, розбурхані, щасливі. Всі поліцаї знайшли могилу в ярузі. Лісові месники поповнили свій арсенал зброї, набоїв,

гранат. У кишені одного з поліцаїв, певно, в старшого, Микола знайшов газету "Правда" за минулий рік. Мабуть, радянські літаки розкидали її десь над селами окупованої України.

Микола розгорнув газету, радісно скрикнув.

— Погляньте! Ось...

Усі з'юрилися біля нього. На першій сторінці була фотографія — колона німецьких полонених на вулицях Москви. Стецюк дивився на неї, мов заворожений. Потім розреготався істеричним сміхом.

— Добули Москву! — тицяв він у газету. — Пройшли парадом! Ха-ха-ха! Гей, слухай, гнидо фашистська, — звернувся до полоненого офіцера, — ось твоя хвалена переможна армія! Глянь сюди! Вона таки ввійшла у Москву! Ха-ха-ха!

НОВИЙ СВІТ

Після бурхливих виблисків радощів, після сніданку всі, крім вартових, зібралися у головній землянці, Микола врочисто оглянув товаришів:

— Тепер ви не просто втікачі від окупантів. Тепер ви — бійці Червоної Армії, партизанський загін. Хай нас мало, але таких загонів безліч у рідному краю. Ви розумієте, що всі ми можемо разом зробити?

— Та вже і я навіть втямив, — винувато озвався Стецюк. — Ти, командире, не згадуй тих, дурних моїх слів... Я й сам не збагну, що зі мною сталося.

— Гаразд, — погодився Микола. Забудемо. Ти бився мужньо. Ти заслужив похвали. Але треба, друзі, тримати себе в руках. Ми — у ворожому кільці, і кожна думка наша, не те що дія, має вирішальне значення. Тепер ось що. Довго нам тут залишатися не можна. Втрата поліцейського відділку буде враз помічена ворогом. Німці нас не залишать у спокої. Трохи відпочинемо, і пора перебиратися на інше місце. Можливо, вдасться з'єднатися з сусідами. Зараз дозволяю пару годин поспати.

— Не до снання, — заперечив Стецюк, крутячи самокрутку. — Ти краще розкажи нам, що було з тобою далі...

— Де? — здивувався Микола.

— Як то де? Та ти ж уночі почав оповідати про свій сон. Чи, може, вигадав? Га, "Арти-сте"? Скажи правду: ти справді бачив сам себе тоді, як лежав поранений? І заглянув у майбутнє? — Стецюк зітхнув, покрутив головою. — Я чоловік, може, й не дуже грамотний, не можу сказати, що так, а що не так. Тільки знаю одне: коли людина при смерті думає про майбутнє, якщо вона бачить те, що настане колись для дітей наших чи онуків, тоді вона сильна. Та й не може людина вигадки бачити, вмираючи.

— Нарешті дійшло, — насмішкувато озвався Васько, і під схвальний гомін партизанів додав: — Справді, командире, розкажи, що ж було далі. Ми всі просимо. Що там ти бачив, у своєму видінні? Що запам'яталося? Хан німчура палить наші села, хай погрожує і казиться, а ми тут, у землянці, про своє майбуття мріяти будемо. І воно таки буде, не в сні, а наяву.

— Так, Васильку, так, — закивала головою замріяна Марія. — Говоріть, Миколо, далі. Основне ж, мабуть, попереду?

— Спочатку мені привиділось прийдешнє, — почав Микола, підсідаючи до вогню, — коли наша країна переможе, відновить села й міста, коли знову сади й поля розквітнуть, а діти щасливо сміятимуться. Побачив я і себе в похилому віці. Але найдивовижніше було далі. Мені захотілося побачити віддалене грядуще, кортіло глянути на життя нащадків на-ших, щоб знати: чи недарма ми змагалися, гинули і тяжко працювали. І той, мій старший двійник, усміхнувшись, запропонував:

— Я покажу тобі прийдешнє. Ти й сам житимеш у ньому...

— Не знаю, друзі, — задумливо промовив Горенко, ворущачи жар у грубці, — як це могло статися. Пояснень може бути багато... У кожному з нас ніби дримає майбуття, мов дуб у жолуді. В моменти нелюдської напруги щось проривається, і якимось підсвідомо іноді спроможні осягти те, що наближається, мов би з'єднуємо спільним баченням кілька гребенів хвиль, які до цього були роз'єднані. Але то справа психологів, учених пояснювати такі яви-ща. Я знаю лише одне: світ майбутнього виростає з нашої боротьби, з нашої волі, з нашої мужності й творчості. Правда, тоді я про це не думав. Я просто надіявся і ждав. Мій двійник ніби поклав долоню на моє обличчя, даючи мені доторком своїх пальців новий зір. Попливло зоряне марево, почулися звуки. Я не знав, де я лежу, що зі мною, що поза мною... Я почав жити в якомусь далекому світі нащадків.

ПРИЙДЕШНЄ

— Дивне відчуття. Я був ніби собою й іншим. У душі зберігалось якесь роздвоєння. Знав: того, що мені привиділося, в цьому житті я не переживав, не читав про це. І відчував якийсь подив, урочистість, хвилювання, немов при перегляді цікавого фантастичного кінофільму.

Знаю, що була перша третина двадцять першого віку. Оця війна, яку ми ведемо, була останньою світовою війною. Історичні джерела повідомляли, що була страшна загроза для людей, для світу, та велетенська потуга всіх найкращих сил Землі зупинила, розвіяла ту за-грозу. Наша країна була осередком тих сил. Планета вже подолала класове роз'єднання й антагонізм різних ідеологій. Усі народи планети звільнилися від визиску, рабства, залежності. Перед людством постали грандіозні, всепланетні завдання. Почалася космічна, комуністична ера, в якій люди вже стали жителями зоряного простору.

— Ух ти! — вражено озвався Васько. — А коли, коли полетіли до інших планет? Наші полетіли? Еге ж?

— Ти вгадав, — усміхнувся Микола. — Наша країна була піонером у космічних манд-рах, як про це й пророчив Ціолковський. Але в двадцять першому віці вже не було такого різкого роз'єднання, як тепер. Кожне досягнення ставало вселюдським.

— Нові знання, прекрасні, глибокі, ясні, сповнювали мою свідомість. Звідки вони? Може, з древнього серця народного, яке несе в собі з покоління в покоління мрію про волю, про невмирущість, про світ без мук і ворожнечі? Тепер мені важко відновити в пам'яті навіть половину всього, що привиділося тоді, що я відчував тоді. Велична епоха поставала переді мною, як марево, як інтуїтивний здогад. Але пам'ятаю, що там, у

прийдешньому, жили такі ж люди, як і ми, близькі, рідні, свої. І жили вони не десь у казкових інших сферах, не в яки-хось екзотичних умовах, а серед звичайної природи, під нашим сонцем, під цими ж ясними зорями й блакитним небом.

Що ж було незвичайне? Чим вразило мене прийдешнє? Оптимізмом. Поток радості й творчості. Чи доводилося вам відзначати перехід від хмарного дня до сонячного? Я часто милувався в дитинстві цією неповторною миттю. Одна секунда — і яка вражаюча зміна! По-хмуре, сіре небо, сумні дерева, холодна течія ріки, свинцева, моторошна — і раптом! — промінь пронизує стіну імлі й туману. Все лишається на місці, форми не міняються, але суть предметів та явищ розквітає новим змістом. Весело сміється видноколо, осяяні дерева ніжними вітами радісно вітають промені сонця, плин ріки виграє золотими акордами блискіток, у небі встає райдуга.

Так було в світі прийдешнього, друзі мої. Там були ми, такі ж люди, як тепер, такі ж дерева, поля, наші онуки. Тільки не було воєн і роз'єднання, не було страху перед майбут-тям, не було голоду й хвороб, визиску й сваволі.

Втілювалася в життя мрія нашої революції, те, в ім'я чого ми тепер страждаємо і вмираємо. Ніби якесь крило, майнувши над світом, змело павутину віків, вимело вселюдську світлицю. І це давало настрій осяяння, оптимізм.

Моє серце защеміло. Адже так могло бути й нині. Хіба ми не достойні жити в світі ми-ру й творчості? Ось тільки подолаємо страшного ворога, відбудуємо свій сплюндрований край... і тоді... Так буде, друзі, я знаю.

Стецюк не стримався, закректав, сказав якимсь дивним, схвильованим голосом:

— Ти гадаєш, командире, ми не розуміємо краси? Ще й як розуміємо! І хочемо. А тільки не так воно в житті, як мріється. І в казках народ здавна снить гарним життям, весе-лощами, польотами всякими там... Ого, ще й як мріяв народ! А чому ж воно на землі не все так, як мріється? Чого треба вовкулакам усяким, що вони заварюють отаку кашу?

— Завжди знаходилися люди, або скоріше — нелюди, котрі прагнули визискувати інших, аби самим насолоджуватись, — гаряче відповів Микола. — Хліб, музику, ідеї, слово, машини — все вони лише використовують, самі не творячи. І такі нелюди існують хіба лише там, де панує капітал, фашизм? У нашому середовищі хіба нема таких, чия хата скраю? Котрі вміють лише споживати, а не віддавати...

— Фанатики, — прошипів десь за спинами партизанів офіцер. — їх заїдають воші, вони здихають від голоду, а мріють про якісь нові світи. Божевільні!..

Васько аж захрипів від люті, хотів гаркнути, але Микола, усміхнувшись, зробив засте-режливий жест.

— Не кип'ятись, Васильку. Лють ворога — найкраща похвала. Слухайте далі.

— Я відчував себе в прийдешньому учнем, молодим юнаком. У мене було багато друзів — хлопців та дівчат. Вперше усвідомив себе на одному з уроків. Школа наша містилася на дніпровській кручі, серед великого саду. З широких вікон видно було ріку, блакитне Лівобережжя, білі вітрила на плесі Дніпра. Все знайоме, земне, але якесь особливо значуще, сповнене життєвої снаги, здоров'я, краси. Навіть природа раділа

разом з нами, людьми. А втім, Що я кажу? Хіба природа щось окреме від людини? Хіба природа не згасає, не вмирає там, де з'являється людина, Що безтурботно винищує, вирубує ліси, засмічує ріки й озера, виснажує землю, отруює атмосферу? Згадайте земні пустелі. Їх же колись не було. Адже там, де тепер Сахара, ще десять тисяч літ тому квітли пасовиська, шуміли ліси, текотіли ріки. Там, де нині Кизилкуми, Каракуми чи Такла-макан, ще в історично зримі епохи пишалися могутні держави. У прийдешньому зникли пустелі. Потужні потоки дощових хмар зросили мертві піски. Там зазеленіли трави й ліси.

— Фантастика, — зітхнув Стецюк, — Десь я читав про таке...

— Тепер — фантастика, — заперечив Васько. — А потім — буде правда.

— Нема межі могутності людській, — згодився Микола, поглянувши лагідно на хлопця. — Аби лиш силу ту спрямувати для блага. Але заждіть, я пригадаю, що було в школі... Ми готувалися до уроку. То не був звичайний академічний урок. Там взагалі не було такого навчання, де учні щось "заучують". Універсального знання для всіх не було. Учителі уважно придивлялися до можливостей вихованців, до широти, глибини їхньої свідомості, до нахилів, здібностей. А найбільше раділи наставники тим учням, які вміщували в собі синтез усього, котрі поєднували всебічне знання. Завданням школи було одне — виховати всебічно освічену людину.

Урок, який постав переді мною, мав тривати багато днів. Ми готувалися зі своїм вихователем пролетіти понад планетою, щоб ознайомитися з різними районами, вивчити життя інших континентів, островів, зустрітися з цікавими людьми. У цій мандрівці вихователь розповідав про історію цивілізації, знайомив учнів з космологією, міфологією, прогностикою, тобто з наукою про прийдешнє. А які хвилюючі пригоди чекали на нас, небезпеки, несподіванки! То була справжня школа життя.

Уже з перших років навчання учні повністю забезпечували себе всім необхідним. Школи об'єднувалися у громади, де були майстерні, поля, сади, ферми. Учні разом з учителями виробляли собі взуття, вбрання, дрібні речі вжитку, вирощували хліб і плоди. Отже, промислові потужності планети не завантажувалися дріб'язком ширвжитку, а повністю спрямовувалися на вселенські, космічні потреби.

— Космічні потреби? — озвався Васько. — А що це таке, командире?

— Я вже згадував, що майбутнє — це космічна ера. Польоти до інших світів. Будівництво літаючих міст, обсерваторій, оранжерей. На Місяці стало багато наукових станцій, цілі містечка й сади під велетенськими ковпаками. На Марсі теж люди мали свої космодроми й заводи, ремонтувалися кораблі, працювали вчені, дослідники. З'явилися такі станції і на супутниках Юпітера, Сатурна. Науковці Землі планували здійснити грандіозним проект, що мав змінити долю всієї сонячної системи. Двадцять перший вік відкрив, що Сонце має гігантського супутника, темну зорю. Оповідали, що колись та зоря була палаючою, можливо, ще в передісторичну епоху. Знайдено було спогади в древніх переказах, у археологічних залишках. Розвиток космоплавання дозволив точно визначити, де невидиме космічне тіло знаходиться. Відстань до того супутника Сонця була вражаюча — більше ста п'ятдесяти мільярдів кілометрів. Це десь

у двадцять п'ять разів далі від Плутона, останньої планети, котра відома нам. А до неї ж — шість мільярдів кілометрів. Тоді було знайдено ще кілька дальших планет, одна з них більша від Юпітера. Там відкрили дивне життя, не подібне до земного. Подробиці видіння мені згадати важко. Я говорив уже, в якому стані перебував.

Так от... Відкрили ту темну зорю. Маса її виявилася велетенською, разів у десять більшою від сонячної. Практично Сонце з планетами оберталося довкола чорної зорі. Вчені вважали, що в далеку передісторичну епоху, коли зоря ще не згасла, не стислася, вона пломеніла на земному небі, як райдужна куля, лише трохи була меншою від сонячного дис-ку. Саме в ту епоху на Землі панувало вічне літо, був тропічний клімат.

І вирішили знову запалити згаслу зорю, створити для системи ті давні, праматеринські умови. Багато велось суперечок, застережень, але всепланетна Рада учених затвердила про-ект. Головна ідея проекту — спрямувати одну з пустельних планет до чорної, центральної зірки, дати їй додаткову енергію для спалаху.

— Ух ти! — вигукнув Васько. — Такі діла! Дожити б! Я б теж полетів.

— Доживеш, — поплескав Микола хлопця по плечу. — І полетиш. Тільки з ворогом спершу покінчити треба.

— Далі, Миколо, — попросила Марія. — Мене дуже цікавить школа, навчання. Що ви бачили ще?

— Школа готувала дітей до широкого життєвого шляху. Не було так званих спеціалістів. Кожен оволодівав багатьма професіями. Вузька спеціальність нашого часу вва-жалася розумовим флюсом, змертвінням духу. Людина повинна володіти всіма дарами науки й мистецтва, інакше вона ставала лише коліщатком у технічній цивілізації.

Були чудові вчителі. Справжні старші друзі. Вони вчилися разом з учнями. Ніколи не показували своєї переваги над ними. З такими учителями було легко й приємно. Ми знали про героїчне, величне життя своїх наставників. Виховувати юне покоління доручалося лише наймудрішим, наймужнішим, найтерплячішим. Прийдешнє дуже високо поставило звання учителя.

Запам'ятався один вихователь — сивий, коротко острижений, високий, сильний. Очі, ніби в дитини, сині й глибокі. А в погляді бездонна мудрість. Він ніколи не гримав па учнів, не підвищував голосу. Лише інколи ясна блакить погляду наливалася густим фіолетом. Тоді всі замовкали, знаючи, що хтось допустив безтактність або грубість. Але такі випадки трап-лялися рідко. Група жила душа в душу з вихователем.

Перед польотом довкола планети він провів бесіду про етику людини двадцять першого віку, сказав таке: "Колись мислителі минулих віків вимірювали взірці особливих суперменів, надлюдей, Комуністична етика відмела геть ефемерні, шкідливі вигадки. В серці самої лю-дини зберігаються найкращі заповіді всіх віків, і в них нема чогось надзвичайного. Головне — прислухайтеся до джерела людяності в собі. І тоді ви прийдете до поняття простоти, краси й безстрашності. Такі нібито абстрактні формули, але хто порушує їх, той уже руйнує свій образ людини. Отже, будьте прості. Навіщо почуття зверхності? Гляньте на зорі, на сонце, на дерева в лісі. Які вони прості — і які

величні, ясні, урочисті. Сонце просте, як подих, але без упину струмить океани енергії для нас, для всього світу. Хіба чванливі дерева в лісі, хоч вони напоюють нас живлючим киснем, дають себе для будівель, для палива, для самої основи життя. Хіба гордовиті гори високі, море тривожне чи спокійне? Ні, вони прості й життєві. Дають прохолоду й плоди, бережуть мудрість для безстрашних, на грудях своїх несуть кораблі у далекі світи.

Бережіть, лелійте, сійте красу. Виженіть з життя все потворне, штучне, нікчемне. Хай живе краса. Хай вона буде у слові, в дії, в думці, у кожному дні, в кожному подиху нашому. А найперше, несіть її в серці, а вже звідти вона осяє ваше життя і життя друзів ваших..."

"Будьте безстрашні. Адже страх смішний у безмежності. Чого боятися шукачеві, мандрівникові космосу, коли попереду безмежна дорога вдосконалення, пошуків, перемог і краси?"

— Ти сказав, командире, — "безмежна дорога", — перебив оповідь Стецюк. — То що вони, онуки наші, не вмиратимуть, чи що?

— Вони перемогли смерть, — впевнено відповів Микола, — і могли уже творити для людей нові, омолоджені тіла замість старих і недужих.

— Здорово! — зрадів Васько. — Якби тепер уміли воскрешати, га? Убили на фронті, а ти знову воскрес — і в бій!

— І фашистів — теж? — їдко спитав Стецюк. — І вони воскрешали б своїх, і війні тоді не було б кінця. Вічне звірство?!

— Правильно Стецюк підмітив, — зауважив Микола. — Безсмертя достойні лише лю-ди чисті, позбавлені егоїзму. Це можливо лише в епоху, коли людство позбавиться воєн і сваволі. Та ви й самі добре все розумієте, бо виросли в новому суспільстві. Ось він, офіцер Гітлера, взагалі не сприйме жодного слова з того, що я оповів.

Офіцер жовчно хмикнув. Глухо пробубонів:

— Дилетантська компіляція з уявлень світових шизофреніків, проповідників загального братерства! Нереально, смішно, наївно! Ваш новий світ — світ химер, а не реальності.

В землянці запанувала тиша. Надто різкий був контраст між романтикою розповіді й отруйною ненавистю ворога, щоб одразу можна було зреагувати. Очі у Васька потемніли. Микола усміхнувся, лагідно торкнувся руки хлопця.

— Не звертай уваги. Хай несе лють у собі. Хай смажиться у власній злобі. Я розповідатиму далі. Ми знали про нескінченність еволюції, про те, що все можливе для розкутої людини, про незнищимість всього сущого в природі і в нас самих. І найголовніша думка: ти — єдиний господар свого майбутнього. Ти сам куєш свою долю. Твої думки, прекрасні чи підступні, ясні чи темні, нікчемні або величні, тчуть тканину індивідуальності. Твої брати, суспільство, вихователі дають тобі всі скарби віків, але від тебе залежить, що ти вдієш з тими цінностями. Силою сформувати нову людину неможливо.

На завершення бесіди вчитель говорив: "Живучи в світі, ви без упину користуєтеся

чи-мось, уже створеним до вас. Ви ж повинні примножувати багатство, дане вам, як матеріально, так і духовно. І не з почуття якогось утилітарного боргу, а тому, що саме життя є невинною творчістю, а зупинка в труді — смерть, розпад. Треба це усвідомити серцем. Хай у вас буде бажання допомагати іншим без упереджень і привласнень. Творячи щось, не вважайте це своїм. Ми — не господарі всесвіту, а лише творці безмежного походу до вічної таємниці".

А потім був політ. Дивний, легкий... Ніби на летючому кораблі з наших казок, і летів я з новими друзями над Україною, Росією, Казахстаном, Алтаєм, Китаєм, Океанією. Опускався на землю то в горах, то у заповідниках, на полях, розмовляв з ученими, садівниками, художниками, вчителями.

Люди в прийдешньому не жили "просто так" — аби жити, бо народилися і треба якось пройти свій вік. Людина не повинна "просто жити", а підносити себе, розкривати, вирощува-ти квітку свого серця і розуму. Кожен з нас вважав себе часткою вселенського організму і ніс у собі відповідальність за всю космічну цілість.

Марія підкинула поліно в грубку. Розчулено глянула на командира:

— Як чудово, Миколо. Скоріше б кінець війні. Я стану вчителькою, щоб наближати світ прийдешнього, про який ви розповідаєте.

Микола помовчав. Ніжно подивився па неї, на її чорні палаючі очі, на рум'яні щоки. Це правда. Вона здійснить свою мрію. Доб'ється. Вона довела це своїм життям.

— Далі, далі, командире, — попросив Васько. — Все життя слухав би про майбутнє.

— А будувати прийдешній світ хто буде — дядя? — озвався Стецюк.

Партизани засміялися. В землянці поступово визрівала атмосфера ясності й дружності. Микола відчув це й радо повів далі свою розповідь:

— Усього не охопиш. Знаю лише одне — життя в прийдешньому — свято, але не роз-вага. Кожноденне свято творчості й праці. Чистою і високою стає любов, міцною — сім'я, людьми — всі дії жителів планети. Мати й материнство оточені найвищою шанобою. Ніхто не ображений, ніхто не обійдений, бо кожен може прикласти свої здібності, прагнення, вміння до діла, бо перед кожним лежить безкрайній шлях саморозкриття. Буває, постають небезпеки походів та польотів, трагедії ризикованих дослідів, але ці небезпеки ще сильніше приваблюють романтичні серця до величних звершень і подвигів.

Ми знайомилися з діяльністю астрономічних обсерваторій, з дивовижними працями вчених, котрі вивчали проблеми психіки та зв'язку з енергіями космосу, передачі думки на відстань, проникнення в багатомірність світобудови. Ми вивчали творчість талановитих художників та садоводів, моряків, рибалок, металургів та будівників нових громад. В Океанії, на пустельному атолі було збудовано Космоцентр, де розроблявся проект "Воскресіння Прометея": там сотні вчених і техніків готували спеціальні кораблі й пристрої, які мали вирушити до далекої чорної зорі, щоб запалити її. Видатні вчені пояснили значення реалізації проекту для великого піднесення всього життя у системі.

Це була прекрасна мандрівка, чудовий життєвий урок. Учні бачили все, що

потрібно для утвердження розуму, серця, душі, покликання. Вони наочно переконувалися у величі нашої цивілізації, у життєвості нашої моралі й етики.

Потім ми повернулися назад, до Дніпра. Знову почалися звичні уроки, праця в саду. Я вийшов на прогулянку до Дніпра, зупинився на березі. Бачив величну течію ріки, чув пісні з Лівобережжя. Вечоріло. Зорі засівали видноколо. Я задумався. Щось бентежило мене. В голові та грудях заболіло, запекло. Неясні спогади схвилювали свідомість. І тут вдарила бли-скавиця. Засліпила. Я захитався, впав. У голові потемніло. Віяв пронизливий, холодний вітер. Хлюпала дніпровська хвиля. Я лежав на мерзлом піску, а біля мене бовванів мій ста-рий, сивий двійник. Він сумно дивився на мене, і по тому, як розплющувалися мої очі, він танув, ніби пасмо імлі.

— Пора, — почув я глухі його слова. — Ти бачив досить Тепер я піду.

Я застогнав, простягнув до нього руку.

— Зажди. Не кидай мене. Я загину без тебе...

— Ти не загинеш. Іди в життя... Борися і перемагай, здобувай право на прийдешнє...

Він поволі одступав. Я з останніх сил рвонувся за ним. Вихор налетів на мене з-за кущів лози, осліпив хмарою піску. Коли ж я зовсім розкрив очі, то побачив, що я один на березі, і крім мене ніде й нікого не було.

НОВІ НАДІЇ

Микола замовк. Мовчали й партизани. Навіть офіцер не морщився іронічно, задумався про щось.

З отвору проникало світанкове проміння. Каркали ворони над лісом. Почулися радісні крики. Марія отямилася перша, вискочила надвір, потім гукнула в двері:

— Сергійко повернувся. І з ним ще хтось.

Микола вийшов. За ним висипали партизани. Між березами, мов вирізьблена, постать Сергія — в теплому бушлаті, з німецьким автоматом на грудях. Його прозорі очі сяяли радістю. Поруч з ним крокував присадкуватий чорнявий чоловік, сторожко оглядаючи не-знайомих партизанів.

Микола обняв Сергія, схвильовано запитав:

— Ну як?

— Знайшов. З самим "Агрономом" говорив. Ось їхній представник. Розвідник Сашко. Микола потиснув руку Сашкові:

— Тоді не варто довго чекати. Веди нас до своїх.

— Ні, — похитав головою Сашко. — Ситуація змінилася. Ми перебазовуємось на інше місце. Карателі заворушилися. Як тільки влаштуємося, пришлемо зв'язківця. А поки що я заберу вашого полоненого. Одправимо його на Велику землю. Може, знадобиться. Незаба-ром має прибути літак. Ви ж перебирайтеся в інше місце, безпечніше.

Микола писав листа "Агрономові", передавав деякі захоплені документи. З землянки вивели офіцера. Він мружив очі на сонце, горнувся в брудну шинелю, дрижав. Спідлоба ди-вився на партизанів.

— Що ви хочете робити зі мною? — запитав Горенка.

— Відправимо в тил, — відповів той.

Офіцер отетеріло поглянув на бородатого командира, на бійців. Ті зловтішно посміхалися.

— Який тил?

— Радянський, — твердо відповів Микола. — Той, якого вам не досягнути ніякою силою. Прийдете туди не завойовником, а полоненим. А тепер — ідіть. Зв'яжіть йому руки, хлопці. На всякий випадок.

Офіцер, блідий від непевності й хвилювання, рушив лісовою стежиною. Сашко за ним. Ось вони вже ховаються за стовбурами дерев. І раптом Микола не витерпів, гукнув:

— Хвилиночку, Сашко, зачекайте...

Партизан з офіцером зупинилися. Микола, розбризкуючи калюжі, наблизився до них, зустрівся поглядом з офіцером. Важко дихаючи, сказав:

— Гер офіцер, ви вже кілька тижнів живете з нами. Ви говорили зі мною, і... Придивіться гарненько. Може, хоч тепер впізнаєте?

Офіцер здивовано глянув на бородате худе обличчя, на глибокі пронизливі очі командира, пересмикнув плечима.

— Не розумію вас...

— Згадайте Зеленьки. Осінь сорок першого. Магістр астрономії фон Шварц, ваш начальник... Солдат-кобзар...

Офіцер здригнувся. Ще раз поглянув у очі партизана. Зіщулився, ніби побачив щось потойбічне, жахливе, неймовірне. Пробурмотів:

— Не може бути! Ви ж... розстріляні.

Сашко здивовано підняв брови:

— Ви знаєте його, товаришу "Артист"?

— Ще й як, — насмішкувато відповів Микола. — Ну, як, упізнали? — до офіцера.

— Не вірю, — прошепотів німець. — Ви мертвий.

— Ні, не мертвий! — Голос Горенка задзвенів крицею, — Як і моя країна, я живий і житиму. І прийдешній світ, про який ви чули, побудую. Як не я, то наші діти, котрих жодна злоба, жодна лють не знищать. Чуєте?

— Чому ж ви мене не розстріляли? — прозвучало ледве чутне запитання. — Я не розумію вас. Ви ніби з іншої планети.

— Чому я не вбив вас? — перепитав Микола, дивно всміхаючись. — Ех ви, творці "но-вого порядку"! Ви так нічого й не збагнули, бо дивитесь на нас очима старого світу, лютого й звірячого. І в цьому ваша смерть. Запам'ятайте, що наш народ — месник, а не кат. Ми солдати, а не м'ясники. І насамперед — творці. В цьому наша перемога!

І Микола, різко повернувшись, важко пішов до землянок.

БАГАТТЯ

Пилип Рябченко вломився до землянки Сміяна з двома поліцаями, уздрів, як від столу в куток метнулася молода жіноча постать. Василь глянув на коменданта, відчув

щось недобре в його злобному погляді, в настороженості поліцаїв.

— Що, перевертню, злякався? — засичав Рябченко. — Ми тебе вислідили. У ліс ходиш, циганську суку приютив, хоч знаєш, що цигани підлягають знищенню, людей попереджував про облави. І нашим, і вашим? Ні, голубчику, не вийде! Хана тобі! З Рябченком не вийде но-мера. Фокус-покус не вдався. Збирайся на побачення до фон Шварца. Там тобі ребра по-рахують!

— Вийди геть! — тихо сказав дід Василь. — Не провокуй, телепню! Який ідіот напра-вив тебе сюди? Я сам тебе арештую!

— Ти мене? Ах ти, пес шолудивий!

Пилип люто розмахнувся, вдарив старого прикладом. Дід похитнувся, сперся об стіну. Біля вуст показалася ціпочка крові. Він, сплюнувши криваву слину, мовчав, палючим поглядом свердлив "коменданта". Поліцаї стояли обабіч, ховали блудливі очі. Циганка, загорнувшись у рядно, тремтіла, витирала сльози на очах. А Пилип хрипів ненависно:

— Овечкою прикидався? А сам Советам служив? Паразит старий!

— Бий, нелюде! — тихо промовив дід Василь. — Бий. Тільки страшну долю собі готуєш ти. Не хотів би я народитись тобою.

Пилип брудно вилаявся, зареготав.

— Мораль читаєш? Я тобі прочитаю! Думаєш, діждешся большевиків? Кулі в лоба діждешся! Ану, збирайся! І сука оця з тобою.

У двері застукали. Поліцаї насторожилися. Пилип хутко відчинив двері. В сінях стояла Оленка. Вона ще не бачила діда Василя, усміхнулася "коменданту".

— Можна бачити старосту?

Пилип оскальнувся.

— Можна, можна, дівко, проходь.

Він схопив її за руку, смикнув до хати. Вона вирвалася, різко крикнула:

— Що це за хамство?

І осіклась, уздрівши закривавленого діда Василя. Кинулась до нього.

— За що ви його, катюги?

Поліцаї заступили дорогу. Пилип приглянувся до неї, вилицювате лице його розплив-лося від задоволення.

— Ге! Що я бачу? Це ж невісточка його. Звідки, яким вітром? Драстуй, голубонько. Те-плесенька кумпанія. Буде для гестапо робота.

— Дочко, дочко, — застогнав дід Василь. — Навіщо прийшла? Я згубив тебе.

Оленчині очі потемніли. Рука її шаснула в кишеню. Не встигли поліцаї схопитись за зброю, як хряснули постріли. Пилип, захарчавши, мішком упав на долівку, поліцаїв кулі на-гнали в сінях.

Запанувала моторошна тиша. Дід з онукою стояли над трупами, дивилися одне на од-ного, понурі, бліді. Циганочка, все ще темно-сіра від страху, перелякано всміхалася.

— Собаці собача смерть, — прошепотіла Оленка.

Дід перший отямився:

— До лісу. Негайно. Бери Радуню з собою. Може, відправите її літаком на той бік. По-проси "Агронома".

Надворі почулися крики, постріли. Оленка визирнула у вікно. Від Дніпра бігли постаті у сіро-зеленій уніформі. Блищали каски, дула автоматів.

— Пізно! — сказала Оленка.

— Не пізно! — крикнув дід. — У тебе є автомат?

— Є...

— Дай сюди! Я їх затримаю. А ви — біжіть! Заховаєтеся в гущавині, заплутаєте сліди. Не доженуть! Біжіть, дітки!

— Дідусю! — Сльози котилися по щоках Оленки. — Дідусю, як же я? Як я можу вас покинути?

— Дитино моя! Тут не місце для плачу. Дай сюди автомата! Біжіть!

Він виштовхнув обох жінок через задні сінешні двері в кущі терносливу. Майнула над парканом руса коса, барвиста спідниця Радуні. Востаннє сяйнули блакитні очі.

Дід хвацько, ніби згадавши молодість, кинувся до гайку, визирнув у двері. Німці вже наближалися до подвір'я. Побачили діда, закричали:

— Партизан! Здавайся!

Цвьоохнули кулі. Дід одсахнувся. І собі хльоснув по зелених постатях. Передній німець упав. Інші закричали, попадали на землю. Порачкували назад.

Як усе швидко сталося. Ні подумати, ні зважити своїх вчинків.

Усміхнувся. Не треба мудрувати. Може, це твоя остання хвилинка. Кінець — серед бит-ви. Людям оддав, що зміг. У найтяжчий час. Міг би більше, не вийшло. Хай простять. Хай зрозуміють...

Постаті плазували поза парканом, поза посадкою, підлазили з усіх боків. Аби лише дівчат не помітили. Аби лише вони врятувалися.

— Підпалюй хату! — почулися крики поліцаїв. — З вогню й сам вискочить. Не витер-пить, як припече.

Він посміхнувся спраглими вустами. О бідолахи! Ви все міряєте на свою куцу душу. Ви оцінюєте волю людську своєю мізерною волею.

У вікна почав просочуватись димок. Знадвору чулися злорадні вигуки, регіт. Дід Василь відкрив ляду погребя під піччю, звідти дихнуло цвіллю, квашеною капустою. Він швид-ко спустився драбиною вниз, прикрив ляду. Передихнув. Нагорі гриміло, гоготіло, долинали приглушені постріли.

Стало тяжко дихати. В погріб напочувався чад. Дід Василь намацав діжку з капустою. Десь поряд з нею — діжечка березового соку. Ось вона. Він ковтнув живлючої рідини, зірвав з себе куфайку, намочив. Тісно закутав нею обличчя. Трохи полегшало. Але серце билося тужавими, болісними ударами. Не вистачало кисню. Він зітхав, ніби риба, викинута на пісок. Паморочилася голова. Невже кінець? Промайнули у темряві прозорі очі Миколи, засміялася щасливо Оленка... Пітьма насунулася звідусюд, погасила свідомість...

...А Оленка з Радунею пручалися на узліссі в руках німецьких солдатів. Циганка

куса-лася, плювалася, мов дика кішка. Автоматники сміялися, тикали дулами в її великий живіт, потішалися. По Оленчиних щоках текли сльози. Не за себе пеклася вона, не свою долю опла-кувала.

Німці герготали щось, штурхали їх, кудись вели. Оленка не могла одірвати погляду від багряної заграви над селом.

(З щоденника Громограя)

"...Побували біля пристані, на березі Дніпра, — я, Гриць і Вітько. Багато проходить військових транспортів, катерів. Очі у хлопців поблискують, бачу, хочеться їм стріляти. Усміхаюся: — Заждіть! Уже незабаром!

Біля дебаркадера пришвартовано великий білий пароплав. На палубі ходять офіцери, чується музика. Треба дізнатися, хто там.

У голові зріє план. Головне, не зволікати. Хай люди бачать, що в тилу ворога є опір, що злочини фашистів не безкарні.

Був на "панських дачах". Бачився з бабою — Веклою. Страшні вісті. Старого Сміяна спалили живцем у землянці. Радуню схопили німці. Разом з нею і Сміянову невістку, Олен-ку, котра працювала в нас учителькою. Виявляється, вона партизанила. А ми нічого не знали.

Що нам тепер робити? Як діяти? Якби це загін дорослих людей, можна було б спробу-вати напасти. Та люди кажуть, що Сміяни оточені великим зг гоном карателів. Готується якась акція. Мусять же партизани, з якими тримав зв'язок Сміян, знати про те, що сталося. А може, й вони заблоковані так, що безсилі щось зробити?"

ДНІПРОВСЬКЕ ДИТЯ

Дід Василь отямився від різкого болю в грудях. Глибоко зітхнув, щоб вхопити крапель-ку повітря. Перед очима пливли багрові кола. Темно, задушливо. Де він? Що з ним? Чи не тяжке марення? Пробудитись, пробудитись...

Він у погребі, під спаленою землянкою. Підповз до драбини, задихаючись, вперся пле-чима в ляду. Підважив її. В щілину дихнуло холодним повітрям, змішаним з запахом згари-ща. Прислухався. Тиша. Ніч. Довкола — ані шелесне.

Постояв на драбині, приходячи до тями, п'ючи солодке повітря. Потім намацав автома-та біля діжки, почепив на шию, обережно виліз з ями. Нагинці вибрався з підпідчя. Чоботи пурхали в попелі. Довкола стирчали, мов чорні кості, недогарки шул. Крізь обсмалені корчі вишень виднілись зорі. Десь над селом бродив промінь прожектора, валували собаки, чулися далекі крики.

Старий Сміян прислухався, якусь мить стоячи серед згарища, ніби прощаючись зі своїм попелищем. Затим пірнув у кущі, нагинці лозами добрався до річища. Витяг зі схованки чов-на, зіпхнув у воду. Кинувши автомата на дно, сам умоствився посередині. Похитувався на хвилі, дивився У зоряне небо, не вірив, що знову бачить його безмірність, що дихає дніпровським повітрям, що може діяти, жити, горіти. Тепер головне — знайти "Агронома". Оленку. Тепер він повністю вільний. Щезла павутина двозначності, він зможе ясно й чесно дивитися людям в очі. Вмерти незаплямованим жодною підозрою.

Безшумно веслуючи, проплив напівзасохлим стариком на південь, подалі від Сміянів, вплив у Дніпро нижче від дебаркадера, де засів фон Шварц. Плавуче пристанище гестапо чорніло на зоряному тлі, над ним мерехтів прожектор, берегом ходили темні постаті варто-вих. Дід Василь перестав веслувати, течія сама прудко понесла човна вниз. Ще трохи, і він має повернути в рукав до гатки. Там у нього є схованка. Можна відпочити, отямитись. А потім шукати партизанів.

Біля дебаркадера почулися крики, постріли з автомата. Знову тиша. І знову безладні черги.

Дід Василь, сильно загрибаючи воду, підігнав човна до самого берега, плив одміттю, оглядаючись назад. Чи не за ним погоня? Ні, над Дніпром мовчання, лише десь у сутінках стогне розбурхана чайка.

Він зупинився біля входу в рукав. Перепочив. Зачерпнув води з Дніпра, обполоснув обличчя.

Зненацька з річкового плину щось випірнуло на берег. Заплескотіла хвиля. Застогнала. Темна постать упала на пісок, поповзла. Дід Засиль кинувся до неї, схилився. У світлі зірок впізнав циганку. Обличчя Радуні було мертвенно-сіре, очі заплющені, пальці судорожно хапалися за кущики бур'яну, вириваючи їх. Вона відчула, що хтось над нею схилився, глипнула, впізнала Сміяна. Захлипала знеможено.

— Радуню, — тривожно зашепотів дід Василь, — як ти опинилася тут? Що сталося? Де Оленка?

— Нас схопили, — ледь вимовила циганка. — Замкнули там, у трюмі. Ми були окремо. Мене допитували. Потім той звелів убити. Я стрибнула в Дніпро. Ой! Боляче!..

Вона, повзаючи по піску, схопила діда за руку, стисла з неймовірною силою.

— Не дай... пропасти дитині!.. Врятуй, збережи, молитимусь за тебе... Врятуй!.. Батька вбили, я вмру... Хай хоч вона житиме. Чуєш, батеньку, врятуй!

Дід Василь підхопив її на руки, вмовив на дно човна. Нічого не питаючи, відштовхнувся від берега й хутко завеслував униз по старику. Радуня скулилася на сіні, ти-хенько постогнувала. Старий Сміян подумки підганяв себе: хутчіше, хутчіше! Повідомити партизанів про арешт Оленки, врятувати ще не народжене дитя. Він повинен їх обох врятувати! Бо для чого ж він виповз із задущливого підземелля, з-під вогню і попелу?

Незабаром він був біля свого притулку на прадавній гатці. Втягнув човна у плетиво лоз і чагарів, між рогозу та ситнику. Радуня знову закричала, тамуючи біль і муку, схопилася руками за борт, намагаючись вилізти. Він лагідно притиснув її плечі до сіна, шепнув:

— Заспокойся. Дозволь мені, я вмію. Натужся, Радунечко... Натужся, дитятко...

На руках Сміяна забилося маленьке тільце. Закричало, заплакало. Він одірвав довгу нитку від рибальської сітки, перев'язав пуповину, відкусив. Сполоснув новонародженого. Підніс голе тільце до матері. Радуня затихла, дихаючи судорожно й слабенько. Її глибокі бездонні очі дивилися в небо, ніби не помічали вже цього світу.

— Донька в тебе, — прошепотів дід Василь. — Донька.

— Ім'я... ім'я дай, — прошепотіла циганка. — Будь їй батечком.

— Русалія, — хвилюючись, сказав Сміян. — Хай буде Русалією. Дніпровська дитина.

— Русалія, — болісно всміхнулася мати. — Будь щаслива, Русаліє. І прости...

З її вуст зірвався останній подих. Груді опустилися, завмерли. Дід Василь з безпомічним дитям на руках розгублено стояв над нею.

Інтродукція

НУЛЬОВИЙ АРКАН

"Ракета", стишуючи хід, підпливала до причалу "Сміяни". На березі хвилювалася юр-ба, вишикувалися піонери в червоних галстуках, тримаючи квіти в руках. Делегати конгресу виглядали у вікна, жваво перемовлялися.

Фон Шварц закрив книжку, заплющив очі. Ось воно, пророцтво тієї циганки. Вона справді не втопилася тоді, а народила дитя. І дивакуватий, затаєний Сміян, котрий був ста-ростою, можливо, ще живий. Що йому ці далекі, чужі люди? Навіщо йому пірнати у безодню минулого? А вона клекотить, притягує, нагадує... Боляче б'є бумеранг часу.

...Циганку ввели тоді до його кабінету на дебаркадері ввечері. Поклали на стіл речі, знайдені при обшуку: засмальцьовані гадальні карти, кілька антифашистських листівок, на-писаних від руки. Він здивовано перечитав текст, хмикнув. Ковзнув поглядом по великому животу. Внутрішньо гидливо пересмикнувся, але зберіг на обличчі посмішку. Звелів солдатів вийти, залишити їх вдвох.

— Готуєшся стати матір'ю? — майже лагідно запитав він.

Циганка з гідністю кивнула.

— А це ж для чого? — іронічно запитав фон Шварц, вказуючи на листівки.

— Для того ж, — просто сказала вона. — Щоб дитя моє жило.

Відповідь була настільки смілива й достойна, що офіцер вражено замовк, пропікаючи поглядом Радуню. Вона не відвела очей, ніби дивилася вдалеч, крізь нього.

Він затамував шаленість, що рвалася зсередини. Кивнув на карти, відібрані в неї.

— Гадаєш?

— Буває...

— І збувається?

— Те, що суджено, — збудеться.

— Хто ж його судить — "суджене"? — іронічно хмикнув фон Шварц.

— Кожен несе долю в грудях. Ближче близького.

— Погадай мені, — раптом запропонував фон Шварц. — Якщо вгадаєш, я тобі, можли-во, подарую... життя.

— Не треба "якщо", — відсікла Радуня з гідністю. — Я погадаю...

Почала розкладати карти на столі. Просто, спокійно, ніби гадала десь бабам під селянською хатою. Криваві плями на скронях ("хлопці перестаралися", — подумав фон Шварц), сплутане волосся, чорні огненні очі, забрьохана спідниця і карти Таро, древні сим-воли мудрості, в тонких пальцях ворожки. Фон Шварцу здалося, що він бачить химерний надісторичний сон, в якому сплелися всі віки. Свідомість намагалася збагнути дивну мозаїку тисячоліть, що тепер, перед ним, спліталася в таку

парадоксальну картину.

— Ну що? — недбало запитав, пихнувши сигаретою.

Циганка охопила поглядом розташування карт, глянула суворо на гестапівця.

— Що ж. Зламав ти долю свою.

— Як то — зламав? — криво всміхнувся фон Шварц.

— Глянь сюди. Твоя стежка вела в астральні простори, до зір. Велика і ясна путь. Та на перехресті, біля каменя...

— Якого каменя?

— Біля каменя вибору. Там, де... як це, в казці?.. Направо підеш, наліво підеш... Біля цього каменя ховалися гієни і вовки. Ось вони, поглянь.

— Які гієни? — хмикнув фон Шварц, вражений фразою про "астральні простори". Проклята циганка, звідки їй це стало відомо?

— Гієни? — перепитала вона. — Ті, що в душі. Людина, буває, глянеш — ніби, як усі люди. А в душі — звіринець. Скрегіт зубів, ляскання щелепів. Ось твої звірі й повели тебе на шлях крові.

— І що? — тихо запитав він.

— Страшний шлях. І страшне спустошення в душі твоїй. Жити будеш довго. Дуже довго. Але краще б тобі не жити.

— Он як? — злобно засміявся фон Шварц. — А то ж чому?

— Пустеля в душі... кров на руках... і безнадія. Ти вернешся на шлях зір, але вже вони відвернуться від тебе. Глянь, ти прикований до скелі диявола ланцюгом. І всюди, всюди криваві сліди... І каяття... І неможливо вернутися назад.

— Досить! — крикнув він, відчуваючи, як шалена хвиля ненависті заливає груди. — Якщо ти така мудра, то спробуй відгадати свою долю! Що станеться з тобою? Га?

— Можу відгадати, — просто сказала вона. — Я вму сьогодні.

— Прокляття, — скреготнув зубами він, втрачаючи владу над собою. — Тут ти вгадала, брудне поріддя! І якщо не відкриєш своїх спільників, пророцтво твоє здійсниться негайно... для тебе! І для щеняти твого, котре ще й не з'явилося в світ!..

— Дитя моє матиме славу долю, — заперечила Радуня, — Даремно лютуєш, офіцере. Веди розстрілювати. Я спокійно піду на свою стежку.

— Що ти робила у Сміяна? Де ти була останні дні? Де переховувалася? Хто дав тобі листівки?

— Так багато слів, офіцере. Даремно кричиш. Я лише бідна циганка. Веди розстрілювати!

Фон Шварц гукнув солдата. Радуню вивели з кабінета, поставили на край дебаркадера. Над ними сяяло урочисте небо, пламенів Чумацький Шлях, заглядаючи в мерехтливе дзеркало Дніпра.

— Ще одна, остання можливість, — крізь зуби процідив фон Шварц.

— Для тебе її нема, — одрізала циганка і впала, крутнувшись, у річку. Хлюпнула вода, заторохтів "шмайсер". Фон Шварц, перекившись над перилами дебаркадера, дивився в дніпровську течію, але у воді не було жодного знаку.

Фон Шварц повертався із того далекого спогаду, ніби з довгої мандрівки. Невже вгада-ла? Невже дитя лишилося живе? І той старий перевертень? Яким же він був сліпцем! Гадав, що тримає в руках ниті людських доль, гадав, що творить новий світ, нову реальність, а насправді руйнував світ свого дитинства, своїх юнацьких мрій. О прокляття! Як далеко тяг-неться коріння долі й причинності!

Дівчина-гід торкнулася його руки.

— Гер фон Круфт! Сміяни, пора виходити. Чи, може, ви не бажаєте?

— Як ви сказали? Сміяни? Ах так... Дякую вам, фрейлейн. Ні, ні, я піду. Хоч і не дуже розумію, чому ви так кохаєтесь у минулому, чому досі не можете забути лихоліття?

— Таке не забувається, — серйозно відповіла дівчина. — Якби ви бачили, що тут діялося під час війни, то зрозуміли б нас.

Він підвівся, важко рушив за нею. Дурне дівчисько! "Якби ви бачили!" Якби ти бачила те, що бачив я, чи говорила б так привітно зі мною?

Фон Шварц ступив на палубу, його колеги вже сходили по трапу на берег. Їм вручали квіти. Квіти... йому теж вручать квіти? Нащадки тих... кого він?.. Як йому дивитися в їхні ясні дитячі очі? Як?..

Мелодія одинадцята

ОСТАННІЙ ІСПИТ

ГОЛГОФА

Пливе, пливе кривава ріка... Не видно їй кінця-краю, нема берегів. Чад в'юниться над страхітливим виром, жарке полум'я підноситься до небес, застилає зоряну далеч непроник-ливою коричневою запоною.

Люди, Земля в небезпеці!

Люди, де ви! Хіба не бачите, новий потоп заливає ваші міста й села, вашу кохану пла-нету! Люди, єднайтеся, зупиніть багрову лаву руїни, щоб дітей знову зігріло ясне сонце, щоб квіти для них розквітли.

Серце виринається з грудей, йому тісно в клітці, йому боляче й несила терпіти нелюдські тортури. Наближається та грань, де кінчається міра страждання.

Оленка розімкнула тяжкі повіки. Крізь червоний туман побачила мерехтливі постаті своїх мучителів. Що вони ще придумують, що вигадують?

Солдат з дегенеративним чолом уздрів, що вона відкрила очі, зрадив. Налив в склянку коньяку, випив. Підморгнув своїй жертві. Поворушив у грубці розжарені металеві причан-далля. Хрипко озвався:

— Ніколи б не подумав, що таке прегарне дівчисько витримає оці муки. Справжній мужчина. Хвалю! Ну що, попрацюємо ще чи й так скажеш?

— Що сказати? — шепоче Оленка.

— Не дратуй мене, — ричить кат. — Не змушуй повторювати процедури! Пожалкуєш!..

Оленка заплющує очі, знесилено всміхається. Які вони смішні, жалюгідні, прислужни-ки диявола. Нічого нового не придумали за довгі тисячоліття, окрім мук і

тортур. Нічого, окрім голгофи! Все вже було. Був Кампанела, Бруно, Галілей, були мільйони страдників, котрі відстоювали правду. Вони звідали безодні муки, вони проклали стежки поміж кривавим вином, лишили мені запоруку терпіння. Печи, кате, муч, ти нічого не візьмеш, лише зло-бу свою умножиш, а в ній і сам потонеш.

Тріщить шкіра, пахне смаленим. А болю нема. Оленка вже ніби відділилася від свого тіла, дивиться на нього десь збоку. Їй не страшна жодна темна сила. Вона вільна, і полетить, куди захоче.

Кат з люттю пожбурих розжарені щипці в полум'я, плюнув. Закурив сигарету. Почав мити руки під умивальником. Старанно витер вишиваним рушником рудоволосі товсті пальці.

В трюм, низько згинаючись, ввійшов фон Шварц. Недбало глянув на ката, довго дивився на прив'язану до стовпа Оленку. Повіки її затріпотіли, відкрилися. Затуманений погляд ковзнув по обличчю офіцера. Вуста здригнулися, жалібно всміхнулися. Вона впізнала його.

— Фрейлейн, — глухо сказав фон Шварц. — Пожалійте свою молодість. Я забуду все... ваш обман, ваші злочини. Можу збагнути — ви захищали свої ідеали. Це мужньо. Це — героїчно! Але тепер? Навіщо це вам, коли життя таке прекрасне, таке неповторне. Видай-те спільників, і я подарую вам життя... і свободу.

Вона заплющила очі. Мовчала. Офіцер одвернувся, сухорляве його обличчя перекосялося гримасою.

— Що нового?

— Нічого, — буркнув кат. — Всю ніч бився з нею. Мовчить.

— Погано старався, — сухо визначив фон Шварц.

— Все, що міг, — розвів руками кат, — Я не бог. Уже з колоди можна було б щось ви-палити. А вона — як мертва.

— Мертва і є, — різко сказав офіцер. — Завтра повісимо. В центрі села, щоб усі бачи-ли. Передати її в комендатуру поліції.

Слова фон Шварца досягли слуху Оленки. Її не замучать у трюмі дебаркадера, її виве-дуть ще на чисте повітря. Як добре... Ще раз побачити небо, дерева, вдихнути дніпровського вітру, глянути в очі людям, рідним людям.

Терпи, терпи, Оленко! Голгофа — страшний шлях. Тільки ж усяка голгофа має кінець.

Її вели селом. Тим шляхом, де вона колись ішла з Миколою до сільради записуватись у книзі одружень. Тоді теж була весна. Так само виповнював береги Дніпро, так само виспівували в небі жайворонки.

Катре, де ти? Ти заздрила мені в той день, ти кинула докір Миколі. Не гнівайся на мене, сестро. Привітай мене сьогодні, як люблю подругу. Чому ж не вибігаєш тепер на вулицю, не поздоровиш з весіллям? Останнє весілля!

Руки в Оленки зв'язані. На грудях дощечка з написом "Диверсант і бандит". На щоках і руках синяки. Коса розпущена на спині. По боках поліцаї, жандарми. Фашисти недбало по-глядають довкола, а поліцаї хмуряться, дивляться в землю. Вони впізнали

Оленку, вони зга-дують юну дружину Миколи Горенка, вони пам'ятають учительку дитбудинку. Деякі з них співали в хорі поруч з нею, виступали в концертах. Невже забули? Невже так швидко могли змінити людське обличчя на зміячу личину?

Плачучи, йшли люди на майдан, до сільради. Їх поліцаї виганяли з хат, щоб дивилися на страту. Щоб зареклися йти до лісу, допомагати лісовим хлопцям. Жінки ламали руки, причитували. Лаяли поліцаїв. Ті відмовчувалися або стиха огризалися.

Оленчин погляд — понад хатами. Страх, ненависть, жага життя — все відійшло далеко-далеко. У серці спокій, у кожного своя дорога. Як добре, коли пройдеш її, не спіткнувшись. Вона оглядає свою коротку дорогу життя. Її нема чого жалкувати. Вона пройшла свою стеж-ку, як і належить людині.

А втім... жаль! Жаль недожитого, недобаченого, недотвореного. Скільки ще дитячих блискучих оченят ждало б її по війні в стінах школи? Скільки пісень нею недоспівано? Скільки б Миколиних симфоній прозвучало в просторі? Жаль стріли, що не долетіла до цілі!

Інші продовжать шлях. Діти йдуть на зміну. Ось вони стоять на майдані, туляться до материних спідниць, тривожно й злякано дивляться на зв'язану вчительку. Хай бачать, нехай у серці збережуть страшне видовище. Виросте в юних душах полум'я протесту проти фаши-стського дикунства й насилля. Дивіться, дітки, дивіться... Ваші діти вже не побачать такого, якщо ви не забудете жаху цих днів.

Свіжообтесана шибениця височіє на майдані. Теліпається зловісна петля на вітрі. Поліцай нашмульговує її милом, пробує зашморг. Над майданом панує похмура тиша. Тільки ледь чутне хлипання жінок порушує її.

Оленка в супроводі конвою пройшла натовп дітей, дідів, жінок, наблизилася до помос-ту. Рівним кроком піднялася по східцях. Оглянула односельчан. Побачила суворе обличчя фон Шварца, котрий незмигно дивився на неї, ніби вимірював глибину її спокою, терпіння, мужності. Вона кресонула його поглядом, одвернулася.

Спокійно, спокійно, Оленко! Вже небагато, зовсім недовго!

Дідусю, Миколо! Дайте мені сили, дайте мені мужності пройти достойно цю тяжку сте-жину до кінця...

ЗУСТРІЧ І РОЗЛУКА

Роздираючи сукню в шмаття, бігла Марія до своїх. Швидше, швидше! Аби тільки встигнути! Серце вискакує з грудей, коле в легенях.

Вона на одну мить зупинилася, притулившись до дуба, відсапувалася, тримаючись до-лонями за груди. Знову побігла далі. Вже недалечко. Аби не впасти на дорозі, вже ж зовсім близенько. Густа ліщина, кущі терну, чорні купи колишніх лисячих нір.

— Стій, хто такий?

З-за кущів виступив Васько. Він упізнав Марію, стривожено кинувся до неї.

— Що трапилося, тьотю Маріє?

— Командира, — ледве вимовила вона, вхопившись за його плече.

Васько притулив долоні до вуст, закричав совою. В кущах з'явилися постаті. Попереду Микола. Він помітив Марію, махнув привітально рукою.

— Де ти забарилася? — озвався до неї. — Незабаром вирушаємо до щорсівців.

Дівчина підбігла до нього, схопила за руку. Перевела подих:

— Бачила людей із Сміянів. Там сьогодні вішають дівчину. Партизанку. Треба вируча-ти!

— Із Сміянів? — побілів Микола, — Хто вона?

— Розвідниця щорсівців. Миколо, треба будь-що допомогти!

Микола тривожно дивився на Марію, не міг угамувати дивної тривоги, що раптом пой-няла його. Сміяни! Чому вішають в Сміянах? Хто вона? Чи знайома? Давно вже треба було побувати там, дізнатися про діда, матір, та все побоювався, щоб не навести на слід, не при-чинити лиха. І ось тепер...

— Нас лише чотирнадцять, — з сумнівом роздумував Микола.

— А німців з поліцаями не більше як півсотні, — наполягала Марія. — На нашому боці несподіванка.

— "Артисте", ми підемо! — озвався Стецюк. — Навіщо мені моє життя, коли молоду дівчину вішають?

— Ми готові! — підхопив Васько.

Микола оглянув партизанів. Погляди друзів не опустилися долу. Вони спокійно й віддано дивляться командир у очі. Не він наказує, наказує їхня совість.

— Маріє, коли має бути страта?

— Сьогодні, о другій годині. Біля сільради.

— Двадцять кілометрів, — прошепотів Микола, внутрішнім зором охоплюючи шлях через болота й ліси, — Чи встигнемо за чотири години?

— Встигнемо! — гаряче запевнив Васько, аж підскачавши від нетерпіння, — Веди нас!

— Треба було б повідомити щорсівців. Так було б надійніше. Хто зна, чи відають вони, чи ні? Сергійку, доручаю це тобі. А ми — вперед.

— Єсть!

Ні секунди не затримуючись, Сергій метнувся бігом по стежині. Зник у чагарях.

Мовчки, дружним ланцюжком біжать партизани. Напружений подих, чіткий крок. Бо-лото. Низькоросла посадка. Очерети.

Ось тут вони з Оленкою пливли на човні весняними водами. Незабаром знову завирує течія — ген як палився повинню Дніпро. Оленко, де ти, кохана, тепер? Чи знаєш, де твій Ми-кола, чи ждеш його?

Високі вікові дерева. Цей ліс уже перед селом. Тут вони йшли в сутінках, зморені важ-ким плаванням. Оленка куняла, а дід розповідав Миколі про свої мандри. Доле, що це? На рідному обійсті чорніє пожарище. Що сталося з рідними людьми?

— Маріє, — на ходу крикнув Микола до дівчини, що бігла вслід за ним. — Що тут ста-лося? Пожежа чи що?

— Карателі, — озвалася Марія. — Тут нібито жив старий моряк, дід Сміян. Мені люди тутешні казали, що він був старостою.

— Старостою? — мов луна відгукнувся Микола.

— Атож. А помагав партизанам. Німці дізналися, оточили в хаті. Відстрілювався. Його й підпалили.

— Підпалили, — судорожно витиснув Микола, не стишуючи кроку. Крізь сльози бачив почорнілі верби, акації, недогарки шул. Усе, все зметено нещадним вогнем: хату, землянку, повітку... Матінко, а ти? А з тобою що? Невже й тебе убили нелюди?

Далі, далі. Не розпускатись. Зціпити зуби, в кулак серце. Життя неможливо убити, во-роже! Земля схоронить руїни, виростить квіти, вигодує нових богатирів.

Поза горбами. Поза млинами. Мимо колючих заростів акації. Вузькими вуличками. Он уже мріє церква. Видно натовп, шибеницю. О прокляті, що ви принесли на рідну землю?

Партизани тримають зброю напоготові. Їх уже ніби й не тринадцятеро, а сто, тисяча, легіон. Хай там буде дивізія ворогів, їх ніщо не зупинить!

Петля нависає над дівчиною. Вона щось кричить селянам. Офіцер махнув рукою. Та з-за колгоспних хлівів і комор вихором вирвалися партизани. Загриміли постріли. Впав на помості кат-поліцай. Натовп закричав, залентував, кинувся врозтіч. Затріщали тини.

Офіцер біля шибениці щось люто крикнув, зацьковано оглянувся. Німці ланцюжком відходили в городи, відстрілювалися. І раптом Микола остовпів. Світ перед ним померк: він упізнав Оленку. Ніби в сповільненому кінематографі, пропливли перед ним страхітливі подробиці подій: офіцер вистрілив у Оленку — вона впала навznak, на зв'язані руки. А в на-ступну мить удар у скроню кинув Миколу в непроглядну пітьму! Закрутилися, завертілися перед його очима блискучий плин Дніпра, соснова шибениця, закривавлена постать дружи-ни.

— Оленко! — простогнав він, падаючи.

Щось стисло, здушило його, відрізало від ясного світу...

Бій на майдані вже затихав. Поліцаї розбіглися по городах. Німці, котрі лишилися живі, втікали за село. Партизани, зібравшись на майдані, сумно стояли над своїм командиром. Марія плакала.

За півгодини до будинку сільради підійшли щорсівці.

СТЕЖКИ ДОЛІ

Над лісом замиготіли червоні вогники. Зробили коло над болотами, над лугом. Знизи-лися. Завуркотіли мотори. Багаття кидало в небо золоті іскри. Літак застрибав по молодій траві луку, заревів, розвернувся. Партизани кинулися до нього.

З люка вискочив льотчик, його обнімали, тиснули руки. Він усміхався, відповідав на потиски, похапцем говорив:

— Швидше, швидше друзі! Новини? Все є в газетах, ми вам привезли. Слухайте радіо. Лупимо фріців, аж шерсть летить! Армія міцніє. Вірте в Перемогу. Скільки поранених?

— П'ятеро. Дівчина для супроводження. Старий партизан з немовлям. Треба забрати. Він опікатиме поранену радистку. Постарайтесь влаштувати немовля, воно лишилося без матері.

— Гаразд. Швидше!

З люка викидали вантажі, відганяли вбік. На носилках вносили поранених. Марія підійшла до літака. Її лихоманило, руки тремтіли.

— Спокійно, дівчино, спокійно, — стримував її "Агроном". — До своїх летиш, на Велику землю. Не покидай "Артиста". Доведи його до пуття. Ми ж достеменно не знаємо навіть, хто він? Герой, а безіменний. Ну, та нині багато таких. Прощай, дочко. Щасливої путі!

З пільми піднесли носилки з безтямною Оленкою. За нею йціов старий Сміян, змарнілий, аж зелений, із сповинутим немовлям на руках. Партизани на мить опустили носилки, малий Юрко з риданням упав на землю біля пораненої.

— Прощай, тьотю Олено! Прощай, моя матінко! Чи побачимось ще?

— Побачимось, Юро, — заспокоював його "Агроном". — Ще буде свято на нашій вулиці! Ну, батьку, щасливої дороги! — звернувся до старого Сміяна. — Зв'яжетеся з партизанським штабом, усі документи передасте керівництву.

— Гаразд, — відповів дід Василь, чоломкаючись з "Агрономом". — Тримайтеся тут! Гадаю, уже недовго. Та не забудьте про дитдомівців, допоможіть їм. Спробуйте налагодити контакт.

Його висока похила постать останньою зникла в отворі люка. Двері з ляскотом зачини-лися. Партизани, махаючи руками, відійшли в сутінки ночі.

Хмари, хмари. Ліс завалюється вниз, тане в темряві. Прощай, Україно! Прощай, рідний краю!

Хмари то розходяться, то знову змикаються. Блимають кошлаті зірки. Гойдаються ра-зом з літаком.

Марія схиляється над носилками, придивляється до воскового обличчя Миколи. Друже, невже для того я тебе вирвала з пащі смерті, щоб знову втратити? Не може бути, не повин-но...

А поруч з Миколою лежала непорушна Оленка. Бурхливі стежки долі з'єднали їх знову до купи. Чи надовго?

Розплющи очі, Оленко, простягни руку, Миколо! Торкніться одне одного, отямтеся. Ось біля вас, за півкроку, сидить старий дід Василь, знеможений і тривожний. Він не знає, що його онук поряд, не догадується... Розрайте його, поверніть йому колишню радість.

Мовчать. Не воруються. Не бачать.

Гримлять мотори. Пливають хмари. Колишуться зорі в неосяжному небі.

Ревущі літаків. Перехрестя прожекторів. Де вона? Що з нею? Невже правда? Це Велика земля? Не треба ховатися, не слід боятися? Навколо свої, рідні?

До літака під'їхали машини. Низенький майор в окулярах приймав поранених. До нього піднесли Миколу. Він поглянув на нього, записав.

— У госпіталь 3907. Ви з ним, дівчино? Чудово. Допоможете доглядати. Санітарки потрібні. Ідіть до машини.

Вже сідаючи в санітарну машину, Марія почула, як майор наказував:

— Цю поранену зі мною. Негайна операція. Що? Ви з нею? А дитя чие? Сирота? Ну га-разд. Будемо сподіватися на краще.

Машини рушили. Замиготіли зокола ялини, ветхі будівлі.

Нова стежка долі відкривалася перед Миколою, Оленкою, старим Сміяном, Марією. Ніби від казкового каменя на перехресті розбігалися вони врізнобіч, не впізнавши одне одно-го в сутінках життя. Куди веде їх стежка, до яких обріїв? Де судилося їм зустрітися знову? І чи судилося?..

"Все дуже ускладнилося. Довкола Сміянів хмари жандармів. Бачив людей з райцентру. Кажуть, що партизани напали на Сміяни, розігнали німців, визволили нашу вчительку, котру мали повісити. Її разом з групою поранених! партизанів відправили на той бік фронту. З Києва прислали посилений підрозділ жандармерії, багато хат у Сміянах та сусідніх селах спалили, майже всіх молодих дівчат і хлопців вивезли до Німеччини. Про "Агронома" люди нічого не знають. Ходить чутка, що його загін перебазувався десь на північ, ближче до чернігівських лісів. Нам би туди. Але як? Треба зачекати. Виждати.

Червень. Паркі дні. Діти знемагають від безділля. Я ледве утримую їх. По радіо повідомили про тяжкі бої на Кавказі, під Сталінградом. Вихованці в одну душу вимагають бодай чим-небудь допомагати своїм.

Вітько з Грицем кілька разів бували біля пристані. Пароплав і досі там. Виявилося, що на ньому група офіцерів-річників. Диспетчерський пункт для керування потоком вантажів, переважно військових. Гриць пропонує "рвонути". Воно б добре. Але чи не прочешуть тоді карателі всі ліси й урочища довкола? Чи втримаємося ми?

— До "Таємничого Острова" не доберуться, — заспокоює Гриць. — Болота, трясовина, струмки, хаші. Побояться.

Сьогодні ввечері будемо рішати, як бути.

(З щоденника Громограя)

Сталося! Перша бойова операція здійснена!..

Гриць уночі тихесенько кілька разів підпливав під днище корабля, тамуючи дихання, заклав дві чималенькі порції толу. Детонуючий шнур обережно обвів довкола корпусу судна, потім по тросу — до берега. Прослизнувши біля патрулів, хлопець добрався до кущів. Пере-можно всміхаючись, прошепотів:

— Порядок! Можна починати.

Ми підпалили бікфордів шнур опівночі, коли з кают-компанії чулася музика, веселі ви-гуки, сміх, а на фіранках Ілюмінаторів мерехтіли тіні танцюючих.

Вибух був славний. Увсєбіч полетіло шмаття корабля і причалу. Пароплав здригнувся, похилився, враз охоплений полум'ям.

При багрових полисках мелькали чорні постаті, лементували. Чулася стрілянина. Ми спокійно, не поспішаючи, відходили до лісу.

— Це вам за Ванька, — шепотів за моєю спиною Гриць.

Йдемо без дороги, без стежки. Між віковими деревами, між густими чагарями. Знаємо напрямок без орієнтирів. Доберемося до схованки навіть із зав'язаними очима.

Бо ми вдома, бо ми на рідній землі. І не буде вона для чужинців гостинною, не матимуть вони тут спокою, доки не втечуть додому або навіки не залишаться гнити в могилах, як і сотні, тисячі інших напасників минулих віків.

Цієї ночі вирішили: зробимо перерву в диверсіях, щоб одвернути од себе увагу ворога. Поки що обмежимося розповсюдженням листівок. Женька вдосконалює приймача, обіцяє, що Москву буде чути чудово.

Минув тиждень. Ми не виходимо з лісу.

По радію вісті невтішні. Кубань окупована. Німці лютують на Кавказі, біля Волги.

Головне, щоб сумніви не здолали дитячі серця.

Ніч. Діти сплять.

У моєму серці тривога. Безсоння.

Виходжу з бліндажа. Дивлюся в зоряну далечінь. Вона, як завжди, велична, заспокійлива. Мерехтить, кличе, віддає себе і забирає тебе. Спробуй узяти, спробуй осягну-ти?! Полум'яна безодня поруч — і в безмірі. Відкрита — і недосяжна. Рідна — і чужа. Чо-гось ми не збагнули в ній. Чи в собі?

Солодко, п'ярко у заростях калини співають солов'ї. Ніби й нема війни, руїни, горя. А може, для них нема? І живуть вони поза нашими болями й турботами?

Ліс шепоче, втішає. Тулюся щокою до вербової кори, запліщую очі. Вербо, вікова под-руго, втиш мою тривогу. Звідки вона прийшла, що віщує?

Діти. Вони — мій вічний біль і туга. Рад би небо їм прихилити, а доводиться посилати в пашу смерті".

(З щоденника Толі Вогника)

"Учитель, Галя і Юлька не повернулися із Сміянів. Щось сталося? Чекаємо другу добу. Сьогодні ввечері пошлемо розвідку. Піде Гриць. Якщо вони потрапили в засідку, ми підемо визволяти друзів. Хай навіть смерть, нехай муки... Питаю всіх, особисто — хай кожен вирішить.

КАТЯ: — Я готова хоч і на смерть.

ІВАНКА: — Я буду там, де вони.

МАРТА (всміхається): — Навіщо я сама собі. Всі за одного...

Дивлюся на хлопців. З ними й так усе ясно.

Повернувся Гриць. Лихі вісті: вчитель з дівчатами в полоні. Їх схопили з листівками в Корнія Сидорчука, колишнього завгоспа дитбудинку. Виявився шкурою, зрадником. Продав. Забрали їх до гестапо, тримають у тюрмі річкового пункту.

На кручі, біля річки, ешафот. Люди шепчуться, що вішатимуть партизанів. Місце пока-рання оточене кількома кулеметними гніздами, німці врахували попередній напад партизанів на Сміяни. Зволікати не можна. Вранці виступаємо. Пан чи пропав. На ходу придумуємо, як добратися до дебаркадера".

(З щоденника Громограя)

"Чи живу я ще, не знаю...

Життя для мене навіки отруєне. Загинули Галя і Юля. Мене ж діти визволили. Тихо, серце, не плач. Не думай про себе, тоді вистачить сили.

Як же це сталося? Як він міг нас продати, такий тихий, такий сумирний чоловік?! Ми сиділи з завішеними вікна.

Я читав Корнієві останні повідомлення Радянського інформбюро. Він похитував головою, жалісливо поглядав на дівчаток.

— Бідолашні мої, скільки ще їм страждати, доки вернуться наші. Та й чи вернуться?

— Неодмінно, дядечку, — запевнила його Юля. — Ось побачите! Ой як це здорово бу-де, коли німчуру виженуть Так хочеться, щоб знову ходили ми в школу, щоб були танці, му-зика, гуляння. Поїздити кортить по рідній землі, побувати в кіно.

Так, так, — кивав Корній, зітхаючи, — Мрії, мрії.

Може, так воно колись і буде, а тепер...

Двері тихенько рипнули. Юля скрикнула, притислася до мене. На порозі стояв, саркастично усміхаючись, фон Шварц. За ним бовваніли ще кілька постатей солдатів. Я шарпнув-ся до автомата, в руках офіцера блиснув браунінг, пролунав голос:

— Спокійно! Спокійно, пане вчителю! Навіщо нервуватися? Ви мене впізнали, сподіваюся?

Ще б я не впізнав його, цинічного "магістра астрономії", есесівського ката, який хотів вивезти моїх дітей до Німеччини. Як ганебно я потрапив у пастку до нього.

— А я й подумав, — елеїним голосом підхихикував Корній, скорбно розводячи рука-ми, — чи не краще вам прискорити зустріч з начальством, пане вчителю? Все 'дно доведеть-ся, то навіщо ж блукати лісами, поневірятися? Так простіше, зручніше.

Я задихнувся від огиди, рвонув комір.

— Спокійно, — ще раз повторив фон Шварц. Глянувши на пригнічених дівчаток, нахмурився. — Ніколи й не подумав би, що з таких ягнятوک вовченята виростуть. Висаджувати в повітря пароплави — це вже далеко не жарти, пане вихователю. Гарні ж у вас педагогічні засади! Ну, збирайтеся. Пора нам знову порозмовляти.

О, якби могли погляди спопеляти, Корнієва хата і він сам спалахнули б сліпучим по-лум'ям! Як може на рідній землі жити зрадник, як може він їсти, пити, спати, віддавши на глум і знущання своїх людей, до того ж дітей?

Важко згадувати. А треба.

Треба ворухити пекельний присок у грудях. Може, нині лише в помсті моє покликан-ня? Може, тепер я лише дух ненависті? Що це зі мною діється? В грудях вулкан вогню. Спокійно. Зосередься.

Нас повели до річки. Вкинули до трюму на дебаркадері. Темно, мокро, затхло. Десь гомоніли голоси. Під днищем хлюпала дніпровська хвиля.

В сутінках я намагався розгледіти обличчя дівчаток. Чую, вони судорожно зітхають, тамують дріж. Обнімаю їх, пригортаю до себе. Юля тихенько плаче.

— Що з нами буде, Іване Йвановичу? Вони катуватимуть?

— Ти не готова до цього, дитино моя?

Мовчання. Юля вже не плаче. Галя лягла мені на коліна, тихенько шепоче:

— А я знала...

— Що ти знала?

— Що так трапиться. Мені снилося недавно, йду я полем, а довкола такі жита високі. Коли це мама моя покійна назустріч. Така молода, гарна. Хоч я її й не пам'ятаю, а знаю, що це вона. Каже: пора, доню, жито жати. Дає мені серпа. Я жну. Разом і жито, й волошки. І складаю не в снопи, а плету вінки. От, думаю, багато вінків буде, вистачить і нашим дівчатам, і хлопцям. Та ось диво: що не вріжу серпом, то й кров з жита капає. Так страшно мені стало, що я прокинулася. Я нікому про це не казала. А вже відчувала, що доведеться померти. Жати жито — це втратити життя. Так мені казала одна бабуса.

— Мара, Галю. Сон — то мара.

— Не заспокоюйте мене. Я не боюся. Ванько вмер. І наші близнята загинули. Чого нам боятися? Страшно вмерти боягузом, а якщо без страху, то...

— Я теж не боюся, — схлипнула Юля. — Так, чогось жаль стало, що хлопці й дівчата без нас залишаться. Плакатимуть.

Гучні кроки. Хрюснули двері.

— Дівчатам — виходити. Шнель, шнель!

Їх забирають від мене, моїх ластовенят. Доле, що буде з ними? О, я ніколи не прощу собі, що так необачно пішов до зрадника. Але хто, хто б міг подумати?

Жебонить вода під днищем. Чому так спокійно? Зорі блимають між ґратами. Невже їм не болять?

Десь крики. Дівчачі крики. Невже вони їх мучать? Чого їм треба від дитячої душі?

Я бігаю, як обкладений вовк, по трюму, б'юся головою об стелю. Не відчуваю болю. Дайте мені сили, щоб я міг спопелити ворогів!

Стогін. Він долинає крізь стіни, він в'їдається в душу, мозок, в серце. Він несамовито палить мене, звучить докором, благанням, жалем.

Знову в дверях солдати. Забрали мене, повели.

В приміщенні фон Шварц, огрядний солдат з низьким лобом, рукава в нього засукані. Мої дівчатка прив'язані до стояків каюти. Платтячка розірвані, юні перси в кривавих рубцях. Що вони з ними вчинили?

Офіцер лютий, насуплений. Мене прив'язують навпроти моїх дітей, розпинають на стіні. Я дивлюся в очі фашистові. В грудях вогнище.

— Яке ганьбище, пане магістре! Невже мудрість німецьких мислителів навчила вас ка-тувати дітей?

— Філософські екскурси? — жовчно перепитує він. — Чи не надто екстравагантна об-становка для цього? Тепер вам буде не до того. Ці мерзотниці проковтнули язики. Може, він у вас розв'яжеться, коли ви поглянете на них? Погане, починай! Отже, колего, так, так, я на-зиваю вас з пошаною — колегою, бо ви своїх вовченят виховували так, а я це намагаюся зро-бити інакше. Отже, повторюю запитання, яке ставив їм: де ваше кубло? Де зброя? Хто з вами зв'язаний? Скільки вас? Хто брав участь у диверсії з пароплавом? Мовчите?

Кат шомполом січе Юлю — по грудях, по ногах, по руках. Мені здається, що він палить мене, ріже на частки, витягує кожен мій нерв, кожну жилку.

— Зупиніться, мерзотники! Як ви можете?

— Їм боляче?! — регоче офіцер. — А нам не боляче від ваших прокламацій з закликком "Смерть німецьким окупантам!?" Ви пускаєте на дно наші транспорти й гадаєте, нашим сол-датам не боляче? Їхнім дітям і жінкам — не боляче? Де ваша банда?

Юля знемагає, очі в неї заплющені. Вона вже не кричить, лише глухо стогне. Кат бе-реться за Галю. Кров, кров, всюди кров.

Що зі мною? Де я? Що таке життя — ріка невичерпної муки, що тече з безодні в безодню? Хто сотворив ту ріку й навіщо? Якщо біль колись і припиниться, якщо настане тиша, чи зможе вона відшкодувати невимірну мить болі й страждання?

— Дивіться, дивіться, учителю! Не заплющуйте очей! Ви, певно, не раз говорили їм про гуманізм, про співстраждання, любов. Пожалійте їх, пожалійте!

— Не жалійте, учителю, — стогне Галя. Не треба. Ми вже... не боїмося... нам уже... не боляче...

— Прокляті фанатики! — скрипить зубами фон Шварц. — Йогане, візьмись за учителя!

Удари, удари. Зойк тремтливої плоті. Ах, що все це порівняно з криком душі, з її болем! Треба лише витерпіти спочатку. Не закричати. Закусити губи. До крові.

Свинцеві, налиті кров'ю, очі ката. Це не людина. Це вертикальна істота, а зміст — не-навість, мстива злоба. Це хижак, обдарований інтелектом, і тому ще жахливіший.

— Де бандитське кубло? Де партизани?

Дівчата з жахом дивляться на мене. Я усміхаюся їм судорожно. Перед очима криваві кола. Утриматися, не втратити свідомості!..

— Де партизани?

Удари. Удари. Болю вже нема. Лише якась тупа млюсть, нудота.

— Де заховалася твоя банда?

Розпливається вороже обличчя, розтає. Що це зі мною? Мені так легко, вільно. Марен-ня чи реальність? І дівчатка зі мною. Оглядаюся — хлопці теж. Обнімає мене за плечі Ванько Першоцвіт, щасливо сміються близнята-брати. Звідки вони тут?

Ми на березі Дніпра. Ріка широка, повновода. Луки мерехтять ранковою росою. Видно далеко-далеко. В імлі квітучі сади, ліси. Пісня над землею — дивна, небувала. Ніби співає все — хмари, луки, хвиля, дерева.

Удари грому.

З неба падає кривавий дощ, розмиває обрії ніжного світанку. Я захлинаюся від води, що її вилив на мене кат.

— Хочете вмерти? — жовчно запитує фон Шварц. — Не так просто, пане вчителю. Не так просто. Чого ви домагаєтесь? За що тримаєтесь? Не збагну. Погляньте на себе. Ви на порозі смерті. Один удар — і нічого нема. Пітьма. Людина — ефемерна. Невже вам не охота втримати цю мить життя, врятувати своїх вихованців?

Мовчу. Не можу ще вийти з плину свого марення. В душу світять вогники дитячих очей: вони говорять без слів. Юлю, дитино, вибач мені, не зумів уберегти тебе. Ти так

мріяла побути біля Чорного моря, покупатися в солоній хвилі, піднятися на верхів'я Кавказу. Що я можу нині подарувати тобі? Лише свій останній погляд любові у цю криваву мить муки.

Галю, красуне моя! Невже твоя юність ось так згасне під ворожим чоботом? Візьми мою душу, мою кров, аби ти могла жити й кохати. Візьміть, діти, моє серце, воно мені без вас не потрібне.

Дивляться. Розуміють. Розмовляють у скорботнім мовчанні.

— Божевільні! — скаженіє офіцер. — Психічні каліки! Вас комуністи поробили ідіотами, роботами. Що ви захищаєте? Обіцяю, що збережу життя вихованцям і вам, поїдете, як я пропонував, до Німеччини. Я прощу все те, що ви вдіяли. Тільки вийдіть зі своєї схован-ки, припиніть бандитизм! Я навіть можу чекати вас тут. Залишу дівчат поручниками, ви підете самі, і приведете всю групу. Розуміється, зі зброєю.

Я дивлюся на дівчаток. Галя заперечливо хитає головою. Юля жалісно усміхається.

— Мені не болить, учителю, — шепоче вона.

— Що я врятую, гер офіцер? — ледве чутно запитую я. — Шкуру? Навіщо вона мені? Дітей? Хто скаже, де їхній рятунок? Вони вже свідомі свого обов'язку, і не мені наказувати їм. Вони вибирають шлях самотійно.

— У вас нема вибору, — лютує фон Шварц. — Завтра на світанку ці вовченята здохнуть. Ви поглянете, помилуетесь, як вони конатимуть у петлі. Вас я не одразу страчу. Ви мені ще потрібні.

Наші знівечені тіла кидають у заґратовану каюту, замикають двері. Ми довго лежимо мовчки, знеможені, розбиті. Сон чи втома колихає нас у своїх обіймах? Не хочеться рухати-ся, думати, почувати.

За вікном сіріє. Дихає вогкістю.

Дівчатка встають, стогнуть. Зупиняються біля вікна. В очах відбивається жах.

— Учителю, гляньте!

Насилу підводжуся, дивлюся на берег. Там, на високій кручі, над річкою, бовваніє ши-бениця з двома петлями. В очах моїх імла, все пливе, ніби в тумані. Проклятий, він не збре-хав. Невже не пожаліє дітей?

Юля обнімає мене, ніби хоче знайти захисток, плаче.

— Учителю, а це дуже страшно — шибениця?

Я не можу говорити, я не можу втішати... Я розіп'ятий у немислимому світі болю, гніву й безсилля.

— Не плач, Юлько, — втішає Галя. — Це недовго...

Очі в Галі, як чорні вуглинка. Вона вже переступила якусь межу. Велична, спокійна, зосереджена. Обняла подругу, одвела до стіни, щось шепоче.

Брязкає замок. Прийшли солдати.

Дівчатка кинулися до мене, цілують руки. Чому руки, навіщо?

— Спасибі вам за все, за все, — каже Галя. — Ми будемо мужні, учителю. Не бійтеся за нас...

Їх виводять. Ведуть по трапу.

На кручі, біля шибениці, з'явилися люди — зігнали душ сто. Тривожний гомін, плач, стогін. Побиваються старі жінки, мовчать діди.

Дівчаток виводять на ешафот, зв'язують руки. Почепили на груди фанерні прямокутники з написами. Щось зачитує огрядний поліцай. Офіцер дає знак катові.

— Не треба, не треба! — голосно кричить якийсь хлопчик. — Не вбивайте їх! Не хочу!

— Учителю! Прощайте!.. — прокотився над кручею голос Галі. — Прощайте, люди! Не бійтеся! Наші повернуться!

— Кінчати! — лютує фон Шварц.

Кат наближається до дівчаток. Я відчуваю, що неприємно від муки. Та зненацька Га-ля відштовхнула ворога плечем. Разом з Юлькою вони скочили з ешафоту. Впали на пісок, покотилися з кручі до води. Залящали постріли, люди кинулися врозтіч. Доле моя, що вони надумали? Як втечуть із зв'язаними руками?

Дівчатка вже у воді, пливуть, мов дві білі рибини, горілиць. Строчить свинцевий град, здіймає кривавий водограй. Червоні кола, червоні кола на прозорому плині. Чи в моєму серці? Тонуть... тануть...

Прозора дніпровська течія. Ах, яка прозора! Яка ніжна й спокійна!

Похитуються в повітрі, на тлі синього-синього неба, дві петлі, ніби дві роззявлені пащі. Вони не отримали жертви. Вони невдоволені. Здобич забрав Дніпро. Дві русалки попливли через несамовиті пороги до славетної Хортиці, до моря. Хай зустрінуть їх там мужні козаки низові, деє біля Великого Лугу...

Що це зі мною? Чи не божеволію я?

За горбами постріли. Поліцаї та солдати метушаться, залягають за кущами, відстрілюються. Хто на них напав? Біжать до лісу люди, лементують.

Стрілянина наближається. Б'ють кілька ручних кулеметів. Біжать до дебаркадера постаті. Хто це? Невже мої? Толик, Вітько, Женя, Катя, Марта, Іванка... Мої воїни! Мої мужні, безстрашні діти!

Падають поліцаї. Покотився з кручі фон Шварц, вхопившись рукою за поранене плече. Вітько й Женя біжать по трапу. Ось уже чутно їхні кроки за дверима. Довгі кулеметні черги. Крики німців. Б'ють прикладами по замку, лаються. Ось вони вриваються до каюти, розпалені боєм і звитягою.

— Учителю, живі?! А де дівчата?

— Пізно ви прийшли, мої хлоп'ята, — ледве видавлюю з себе. — Пізно! Навіть поховати нам нікого. Забрав ваших подруг старий Дніпро.

— Відступати! Відступаєм, учителю. Наші прикриють вогнем. Біжімо, доки фашисти не отямились.

Вибігаємо на кручу. Навздогін нам розрізнені черги з автоматів. Мене підхопили під руки Толик і Вітько, потягли до яруги. Від пристані гучно заторохтів важкий кулемет, поси-палася на голови зрізана довгими чергами хвоя. Але ми вже недосяжні для ворожих куль. Рятівні хащі розкривають нам свої дружні обійми.

Вирішили пробиратися до партизанського краю, на Чернігівщину. Будемо йти

ночами, вдень відсиджуватися в долинах, яругах. Тут залишатися небезпечно. Німці тепер оточать усі ліси каральними загонами, наша схованка не залишиться таємницею. Останній напад на де-баркадер фон Шварц не залишить без відповіді, хоч і сам поранений.

Діти готуються. Збираємо найнеобхідніше: трохи харчів, медикаменти, зброя. Дівчата беруть автомати, пістолети, хлопці — автомати, десятизарядні рушниці, ручний кулемет. Розтикаємо поза пояси два десятки гранат. Якщо бій, то взяти нас непросто, заплатити дове-деться дорого.

Мені важко йти, але затримуватися не можемо. Сьогодні вночі й рушаємо.

Бліндаж і запасні землянки маскуємо. Прикопати запаси харчів, набої — про всяк випа-док, може, доведеться повернутися.

Про загиблих не говоримо. Діти суворі, замкнуті. Інколи здається, що їм по тисячі літ. Спокійні, мудрі, врівноважені. На обличчях ні тіні страху, тривоги.

Якщо можна бути щасливим у такому стані, то я щасливий. Один шлях для мене, для них. Мабуть, не нам судився примарний солодкий світ тиші, котрий виникає інколи в підсвідомості. Ми — діти бурі й вогню. Народжуємося в муках, так мусимо й гинути, щоб ствердити своє право на життя.

Не знаю, чи вестиму далі щоденник. Може, це останні записи. Складаю їх докупи, при-лучаю записи дітей, Толикові вірші, загортаю у восковий папір, у шмат гуми. Думаю закопа-ти в кутку бліндажа.

Якщо ми загинемо, і когось пощастить знайти ці записи, то знайте, наші спадкоємці, — всі діти витримали достойно останній іспит, іспит життя. Вони були справжніми людьми.

Вітання вам, невідомі. Щире вітання...

Довелося повернутися. Ще впишу кілька рядків. Без болю, без надії, без сподівання чу-да.

Кільце замкнулося. Ми вийшли з "Таємничого Острова" опівночі, перебрали болото, вибралися на лівобережну кручу над прадавнім стариком. Там нас чекала густа лава автоматників. Вітька поранили. Я наказав залягти, відстрілюватися. Яругою повернули на-зад, до лісу. За нами погоня, шквал вогню.

Перебрали два струмки. Почало сіріти. За очеретами видно у маскхалатах постаті карателів, здалека долинає собачий гавкіт.

Раптові постріли ззаду. Нас обійшли. Німців веде хтось із Сміянів, не інакше. Самі во-ни не знайшли б стежок серед баговиння.

Відступаємо через болото, між купинами. Відстрілюємося. Марту поранено в голову. Вона бліда, знесилена, але тримається. Женя забрав у неї автомат, підтримує під руку.

Цвяхкають кулі. Байдуже. Все здається незвичним, примарним, ніби вві сні. Навіть дівчата не пригинаються під пострілами.

Ми трохи одірвалися від погоні, перепочили на малесенькому острівці. Кілька хвилин, і будемо бігти далі. Толик дивиться мені просто в очі.

— Учителю, здається, пора?

— Про що ти, Толику! — нахмурився я.

— Ви знаєте, про що, — усміхається хлопець ясно і відкрито. — Нам не треба ілюзій перед прощанням, учителю. Чи не так, друзі?

— Нам не треба солодкого обману, вчителю, — каже Іванка серйозно, навіть суворо. — Ви нас так навчали. Ми хочемо вмерти достойно.

— Не думайте про смерть, — наказую я. — Доки ми живі, її нема. А прийде вона, нас не буде. Так казав ще древній Епікур. Ходімо!

Гавкіт собак усе ближчає. Знову постріли. Вітько знесилився від втрати крові. Ми часто перепочиваємо.

"Таємничий Острів" уже недалеко, але що він нам допоможе? Хіба довше протримаємося. Там є окопи, є багато набоїв. Дорого віддамо своє життя.

Яка нескінченна втеча. Може, й життя — це втеча від мари смерті? А потім вона наздоганяє, і зустріч віч-на-віч... Вона екзаменує, хоче знати: ХТО ТИ? Що виніс з життя — скарб любові чи бридоту страху?

Хто ж ми?

Загинула Марта. Убито Женю. Ми їх залишили серед купин, поміж білими лілеями, під блакиттю байдужого неба. Серце запеклося, завмерло. Де ж межа стражданню?..

Ми добралися до бліндажа, зайняли оборону. Кільце довкола замкнулося. Дівчата біля бійниць. Ми з хлопцями в окопі. Приготувалися, чекаємо. Німці кричать на тім боці болота, мостять греблю з вільхового віття.

Пишу останні рядки. Навіщо?

Толик схилився над блокнотом, теж щось пише. Певно, останнього вірша. Цікаво, про що? Жаль, що загине — прекрасний поет і кобзар був би. А втім, що означає "був би?" Він жив, він єсть! Подвиг не пропадає. Подвиг ніколи не "був", він "єсть"!

Іванка біля бійниці, дивиться на мене, ласкаво усміхається.

— Учителю, ми віднині будемо навіки разом. Правда?

— Правда, Іванко! Правда, моя гірська красуне!

— А я гарна, учителю?

— Ти прекрасна, мов нявка карпатська!

— Мене можна полюбити?

— Тебе не можна не полюбити, Іваночко. І Катрусю, і Марту нашу незабутню, і Юлю, і Галю...

— Іванко, — гукає Вітько з окопа. — Заспівай ще разочок... перед далекою дорогою... Легше прощатися.

— Заспіваю, Вітьку! Заспіваю, мій легінику!

Вона плаче чи сміється?

Вуста усміхнені, а на очах блищить скупа сльоза. Голос жаліється, губиться в бліндажі, рветься з полону життєвого лабіринту, хоче волі...

Чом ви, мої легіники,

Рано посмутніли?

Що довкола, в темнім лісі,
Вороги насіли?
А ми їх не боїмося
Нітрішки, нітрішки,
Бо діди в нас гайдамаки
Та гірські опришки!
Знаю, знаю, легіники,
Я слівце закладе,
Наша стежка неприступна
Ворогам проклятим!
Ми полинемо попід хмари,
Понад рідні села.
Та прибудемо в Карпати,
У гірську оселю!
Ой, зустріне нас у горах
Сам Говерла давній,
З ним дружина непоборна
Вояків преславних!
Гей, як гримне той Говерла
Понад рідним краєм:
— Уставайте, живі душі,
Ми вас закликаєм!..

Грім пострілів. Почалася атака. Між деревами видко постаті ворогів, вони подолали трясовину, підповзають до нашого бліндажа.

— Дякую, Іваночко, — кричить з окопа Вітько.

Толик підійшов до Іванки, поцілував її.

— Я люблю тебе, — тихо мовив він.

— І мене поцілуй, друже, — просить Катруся.

Вони обнімаються. Толик іде до хлопців. Гримлять вибухи гранат, чути люті викрики фашистів. Іванка сміється, стріляє крізь бійницю, гукає мені:

— Аністілечки не страшно. Я знаю, ми не вмеремо! Еге ж, не вмеремо, учителю?

— Ні, ми не вмеремо, доню!

Все... Закопати останні записи, і йти до хлопців. Хто знайде наші тіла, оці записи, то пам'ятайте: ми не вмерли! Ми з вами. Ми живі. Не сумуйте. Радійте. В корені життя — радість..."

Інтродукція

СЛОВО ВІЧНОГО ВОГНЮ

Ми живі, братове! Чуєте, ми живі!

Думайте про нас, як про своїх супутників, котрі близесенько від вас, зовсім поряд, зайшли тимчасово за обрїй видимості.

Був бій, були смертельні рани. Було мовчання останньої миті. І торжество ворогів.

Ос-танки наші знайшли побратими, віддали рідній землиці. Але хіба можна закопати те, чим жили ми? Слово, пісню, спів солов'я, мерехтіння зірок, мудрість віків, любов матерів, сестер, наречених, батьків, мужність і дерзання шукачів, подвиги героїв, промені сонця, лагідні по-дихи вітру, ніжне тремтіння юного жита, журливу пісню птахів, що відлітають у вирій, усмішку дитяти, скорботний погляд мадонни, цілу ріку дивовижних ниток іскристої тканини життя? Хто може це знищити, зупинити? Коли навіть звичайна грудка землі, глини, піску під дощами променем сонця перетворюється в зернину. Як же можна думати про смерть того, що є суттю Людини?

Ми розірвали мережу часу, братове, і стали надвирущими. Чуєте — не безсмертними, а надвирущими! Ви відчули це, збудувавши нам пам'ятний меморіал на місці нашого ос-таннього бою. Ви любите приходити сюди, дивитеся на наші кам'яні постаті. Вас кличе до себе Вічний вогонь, бо ми вже давно стали ним.

Ми любимо, коли сюди приходять діти зі своїми учителями, юнаки, дівчата, увінчані сивиною та шаною сучасників ветерани минулої війни.

Тут діти стають піонерами, дають клятву вірності революції, Вітчизні, добру, правді, любові. Нам відкриті їхні душі, ми бачимо полум'я їхніх маленьких сердець, і знаємо, що наша естафета у чистих і надійних руках. Тиха радість оселяється в нашому серці, бо ми впевнилися, що дорога останнього іспиту веде все далі й далі наших послідовників, і всі вони рівняються на цей Вічний вогонь слави, що палає над нашим спочинком.

Ми щасливі, братове. Ми — щасливі!

Та одного разу сюди прийшов, наблизився чорний вогонь розпачу, безнадії, відчаю, ненависті. І ми збагнули, що це — останній суд.

Фон Шварц намагався не дивитися в очі дітям, котрі подарували йому та гостям квіти, не зустрітися поглядом з дорослими. Боявся, що впізнає когось із тих, далеких. Боявся, що знову доведеться глянути у очі живого солдата-композитора, старого Сміяна, літньої вже Олени Горенко, Русалії — дорослої доньки розстріляної циганки.

Мов у сні проходив він залами музею, відкритого на місці колишнього дитбудинку, слухав жахливі оповіді про військові злочини карателів під командуванням Генріха фон Шварца. Про його злочини. Як давно це було, а ніби вчора... Кипить, палає вогнище, неможливо його згасити. І спопеляє воно тепер його, колись самовпевненого завойовника, "Цикло-па", посвяченого Чорної Ложі, військового злочинця, що прикрився машкарою ученого. Чого ж ти досяг, Генріху? Чим ти став? Хто ти?

Їх повезли лісовою дорогою до урочища "Таємничий Острів". Попросили вийти на широкий поляні, поміж віковими соснами та дубами. Звідси треба було йти стежиною, довкола якої вилися лісові ліани. Птахи заливалися, луна котила їхні пісні понад урочищем.

Перейшли високу дугу дерев'яного містка, перекинутого через болото. І вступили на територію меморіалу. Фон Шварц упізнав місця окопів, бліндаж. Тут все підновлено, збережено, як було колись. Гід щось оповідає, а професор чує тріскотняву пострілів, вибухи гра-нат, крики солдатів. А потім... розпростерті на землі дитячі тіла... І

закривавлений учитель біля них. І вже нікого карати, ні на кому зривати злобу і лють. Спустошеність у душі, чорна спустошеність...

Ось Вічний вогонь. Палахкотить, танцює, сміється, нагадує.

Кільце кам'яних постатей. Всі учні зімкнуті вінцем, вони обнімають учителя. Здається, лише на одну мить закам'яніли — ось зараз... ось тепер оживуть, затріпочуть, озвуться, ви-магаючи відповіді.

Стають шеренгою піонери. Салютують. Щось говорять учителі, розповідають делега-там конгресу. Та фон Шварц не чує жодного живого слова живих людей. Він чує сувору мову Вічного вогню:

— Бачиш сам, неминучість привела тебе туди, де ти вчинив найбільший злочин. Будь готовий стати на суд!

— Хто мене має судити? — вибухнуло щось у глибині душі фон Шварца.

— Я, — сколихнувся Вічний вогонь. — Останній суд — мій.

— По якому праву? — заволав у душі фон Шварц. — За що? За убивство цих жорстоких дітей та їхнього фанатичного учителя? А хіба вони не вбивали? Хіба життя має різну вартість перед твоїм судом залежно від того, яке воно, юне чи ветхе, на сході чи на заході, у своїй землі чи в чужій? Хіба є вибір у стріли, коли її спрямовують на вбивче діло?

— Моє право судити — правічне, — суворо прошепелів Вічний вогонь. — Все від вогню зароджується. Все вогнем перевіряється. Все на вогонь обмінюється. Це знав ще Геракліт. Люди назвали його Темним, бо мудрість його була під вогню, а страхопудливі людяці споконвіку боялись племінного ока. Ось востаннє прийдуть до тебе ті, котрі тут по-лягли. Поглянь їм в очі, якщо посмієш. І згадай все життя своє. Це підсумок твого іспиту. Більше вони не прийдуть. Будеш благодати, кричати до вічності, але прірва нездоланна проля-же між світом їхнім і антисвітом твоїм та таких, як ти.

"Звідки прийдуть вони? — злобно подумав фон Шварц, але здалося йому, що він за-кричав. — Тіні від хмаринок життєвіші, ніж вони. Все лише прах і попіл. І ці меморіали та вогнища лише мізерна спроба людей затулитися від страху перед абсурдністю буття і небу-ття. Тіні, тіні, тіні! Ось кого ти пророчиш мені в судді, примхлива стихіє!"

— Вогонь не спопеляє все! — відповів на його думки вогонь. — І він не має тіні, а тому й вічний. У мені воскресають лише вогненні душі. Наберися залишків мужності, віднайди краплю терпіння, щоб зазирнути в безодню свого зотлілого серця. Хоча й чорне воно, але ж ще здатне жажнутися того, що вдіяло. Ось довкола тебе вирує нове життя. В ньому вогонь тих, котрі полягли! Ти сподівався убити їх? Вони стали ще життєвіші, чуєш?

І прийшли гості до вогнища. І були вони веселі, легкі, як полум'яні пелюстки.

і здавалося фон Шварцеві, що ті полум'яні воїни минулого, і піонери, які давали клятву біля Вічного вогню, і гурт учителів та колгоспників, і буйний ліс довкола, — все це було в дивній, пісенній цілості, в огнистому співзвуччі, а він завис десь над землетрусною тріщиною, над бездонням віку, і дивився на їхнє нове життя, мовчазно волаючи до порожнечі небуття, бажаючи захисту. І знав, що нема вороття до зоряного

шляху єдності, що розірвано останні нитки розуміння й спільності, що в безмежному всесвіті він уже не знайде живих істот, котрі б зрозуміли його і прийняли в свою домівку.

Частина третя

ПОЛУМ'ЯНИЙ ВІНЕЦЬ

Мелодія перша

ЯКЩО МОЖЕШ — ПРИЙДИ!

ТАНЕЦЬ

Випускний вечір консерваторії був у розпалі. Закінчилася дружня вечерея. Почалися танці. Джаз підібрався зі своїх. Періодично хлопці та дівчата мінялися біля інструментів, сходили з естради потанцювати.

Відчинені вікна дихали весняною прохолодою, мерехтіли вогнями Хрещатика. Було ве-село, ясно, легко.

Оксана вийшла з танцю, притулилася до стіни. Тонко поколювало в серці, приємно па-морочилася голова. Від естради долинала заклична пісня м'якого баритона:

Якщо можеш — прийди...

У сумну світанковість,

В небувалу раптовість,

У розбурхану совість,

В невідомість — прийди!

Якщо чуєш — іди!

У смерековий гомін,

У тривогу і втому,

У серця невідомі.

Як додому — іди!

Якщо хочеш — прийди...

Тільки нині, негайно!

І відкриється тайна

На стежках незвичайних...

Якщо можеш — прийди!..

Дівчина отямилася від чар мелодії, підійшла до дзеркала, поправила косу, перекинула її наперед. Замилувалась собою. Лизнула палець, пригладила густі брови, що зрослися на переніссі. Примружила великі голубі очі, надула пуп'янком вуста. Всміхнулася і показала собі язика. "Задавака, — подумала іронічно, — хвастуха. Заслуга не твоя, а матері й батька. Матері..." А от на матір вона зовсім не схожа. А батька взагалі не пам'ятає. Навіть фотографії його не лишилося. Мабуть, таки на батька. А втім, яке це має значення? Гм... А все-таки має. Ще й яке! Хлопці так і стріляють очима на вулиці. Оглядаються за півкілометра.

Оксана щасливо засміялася. Навіщо ця дитяча гра? Вона просто закохана в життя, в кожна мить своєї юності. Серце на кожному кроці очікує дива, таємниці. Душа в казковому настрої, ніби сонях на світанні. Рожевіє обрій. Ще хвилина — ось-ось зійде

сонце, торкнеться променем тої незримой струни душі, і вона засміється. А може, заплаче? Сміх і сльози! Буря й мовчання! Що ж її чекає в ці весняні дні та вечори? Що їй віщує серце?

Вона провальсувала кілька кругів перед дзеркалом, наспівуючи:

Якщо можеш — прийди —

У сумну світанковість,

В небувалу раптовість,

У розбурхану совість,

В невідомість — прийди!..

У дзеркалі метушилися пари, майорів серпантин. Ніхто не звертав на Оксану уваги. Та ось вона помітила, що на неї пильно дивляться великі хлоп'ячі очі. Наївні, якісь дитячі. І трохи розгублені. Він стоїть за колоною, милується зображенням Оксани в дзеркалі. І мовчить. Смішний.

Дівчина різко обернулася до нього, знизу вгору подивилася в хлоп'яче обличчя. Він почервонів. Махнув пухнастими віями, облизнув пересохлі вуста і нічого не сказав.

"Як дитина", — подумала Оксана.

Заграли вальс. Дівчина всміхнулася:

— Ви щось хотіли?

— Потанцювати, — несміливо озвався хлопець.

Вона поклала руку на його плече. Він спалахнув, зітхнув глибоко і закрутив її в плав-ному ритмі. Дивився в її зіниці, кліпав віями. Оксані було приємно з ним. Вона відчувала його сильні руки. Чому він такий дитинний, такий несміливий? Ніби вперше потрапив у місто. Вона потай оглядала його, оцінювала. Білі, мов льон кучері, високе круте чоло, струн-ка постать. Чимось схожий на Єсеніна. Може, дитячим поглядом?

— Ви, здається, по класу скрипки? — запитав він.

— Угу, — кивнула дівчина.

— Я часто бачив вас. Тільки...

— Що?

— Боявся підійти...

— Чому? — здивувалась вона.

— Не знаю, — тихо зронив він. І знову вихор вальса, звуки мелодії, маєво променів, невисловлених думок і натяків.

— Як звати вас?

— Оксаною.

— Мене Євгеном...

— Женя?

— Атож.

— Ви піаніст?

— Так. А ще — композитор, кобзар...

— Ого. Чи не занадто?

— Чому ж занадто? Для мене музика не спеціальність. Мені здається, що музика —

то основа грядущого пізнання світу.

— Дивна думка.

— То лише на перший погляд. Мені здається, що раціональне пізнання — то лише якісь риштування, а під ними мелодійне пізнання природи, душі, космосу. Мені інколи здається, що кожне явище, кожна істота, квітка, річ — усе, все-все на світі співає свою неповторну пісню... і життя — ніби хор усіх тих мелодій.

— Несподівані думки, — зацікавилась дівчина. — Ви звідки родом?

— З Києва. Батько вчений, фізик. І брат також. А ви?

— Я теж киянка. Живемо з мамою. Тільки мама у мене проста...

Хлопець здивувався.

— Як то, проста?

— Санітаркою працює.

— А яке це має значення? Дівчина знизала плечима. Справді, це не має значення.

Чому вона так сказала?

— Як би я хотів познайомитися з вами, — несміливо сказав Євген.

Вона, кружляючи, усміхнулася грайливо:

— А хіба ж ми не познайомились?..

— Ви так вважаєте?

— А як же?

— І я можу запросити вас до себе в гості? Незабаром я іменинник. Зберуться друзі. Фізики, товариші Романа. Це мій старший брат. Буде цікаво. Ви любите науку.

— Космос, кібернетика, космонавтика? Це ж страшенно цікаво.

— І я люблю науку. Тільки не так, як брат. Зовсім інакше.

— Що значить — не так, як брат?

— Цього одразу не поясниш. Про це дуже довго розповідати. Та ось прийдете, почуєте. Чекати на вас?

— Не знаю...

— Чому не знаєте? — тривожно запитав хлопець.

— Бо їду в Париж. На конкурс скрипалів. А ваші іменини коли?

— У липні...

— Якщо встигну повернутися, прийду, — пообіцяла Оксана.

— Бажаю вам повернутися лауреатом.

— Постараюся, — засміялась вона.

Вони вийшли з танцю, зупинилися біля відкритого вікна. Па естраді зазвучав електрон-ний орган, попливла тривожна, космічна музика. Голоси хлопця та дівчини вплелися до неї, почали сходитися, розходитися, підноситися до вражаючої висоти, падали в глибину кон-тральто та баритонального басу, шукали одне одного — і не знаходили, вічно розірвані но-жами регістрів:

Аеліто, Аеліто!

Понад світом, понад квітом

Чути поклик, чути сміх...

Поривання і кохання.

І зітхання до світання...

Ти — самотня! Ти — для всіх!

Євген схилився до плеча дівчини, прошепотів:

— Чуєте, палка уява творця змалювала величний, космічний, але такий реальний образ, що тепер казкова Аеліта для всіх закоханих ніби якийсь еталон, ніби королева любові.

— Правда, — зачаровано озвалася Оксана. — Після того, як я прочитала книгу, мені довго в снах чулося: "Де ти, Де ти, сину неба, відгукнися!"

А дуєт вів далі таємничий діалог, запитуючи, обіцяючи, стверджуючи:

Аеліто, Аеліто,

Як і де тебе зустріти,

Мови слово — як і де?

Лиш сміються дзвінко діти.

Лиш співає пісню вітер

І не чуть її ніде...

— Сон чи ні? — шепнув Євген. Вона дивно зиркнула в його замріяне обличчя, кивнула ствердно.

— Мені теж сьогодні все здається казковим, таємничим...

— Не хочеться виходити з цього сну, — зітхнув хлопець. Вона знову поклала руку на його плече. Вони ще протанцювали кілька танців. Євген, осмілівши, запитав:

— Ви додому сама... чи хтось...

Оксана кумедно зсунула до купи густі брови, покрутила головою.

— Хтось не прийшов.

Євген полегшено зітхнув, віддано заглянув їй в очі.

— А мені можна?

— Що?

— Провести вас додому?

Вона глянула на нього, кивнула і сказала:

— Хвилинку заждіть. Попрощаюся з подругами і підемо. Дівчина метнулася кудись до залу, а Євген закружляв біля дзеркала. Він п'яний. Навіжений. Чи щасливий? Невже це прав-да? Три роки мрій, і нарешті — сон збувся.

Оксана вже бігла до хлопця, на ходу вальсуючи, приспівуючи: "Вечір казковий... Сміх чи сльози? Мрія небесна, райдужні грози... В серце упала зірка пекуча... Спали утішить... чи, може, замучить?"

Вона взяла його під руку, міцно сперлася, пожартувала:

— Ведіть мене, лицарю!

Пізнього вечора, десь біля дванадцяти, йшли вони вулицями Києва. Хлопець скося по-глядав на неї, мовчав. Їх обвивала хмарина симпатії, ніжності, десь поруч, у просторі, майоріли ниті кохання. Колихалися, торкалися одне одного, сплітали миттєві узори. І знову розходилися.

По Софіївській піднялися до площі Богдана. Вийшли на Велику Житомирську. Тут Ок-сана жила. Ввійшли у напівтемний двір.

— Наші апартаменти, — вона показала вікно в напівпідвалі, звідки блимав жовтий во-гник, — Незабаром отримаємо нову квартиру...

Нащо вона про це каже? Ніби вибачається... Яке це має значення?

Мама вже чекає мене. Не спить... — Вона подала йому руку, прощаючись. Він ніжно потиснув її, запитав:

— То як... буде?

— Так і буде, — весело відповіла вона. — Вернуся з перемогою. Тоді й прийду, — І підстрибом побігла до дверей.

— Я чекатиму, — крикнув Євген. — Я дуже буду чекати.

(З щоденника Євгена)

"...Дивний сон мені приснився.

Ніч. Довкола зубчасті стіни фортеці. Я в неволі. Тяжко, безвихідно. Морок гнітить ду-шу, серце. Я палаю бажанням вирватися з неволі, до світла, до дії, до справжнього життя.

І ось переді мною з'являється баский білий кінь. Гребонувши копитами землю, він зу-пинився, жде, поглядає розумним оком. Я скочив у сідло. Прямую просто на стіни. Спалахую такою вірою, що стіни розступаються, і я вилітаю верхи на коні в неосяжне поле.

Куди лечу, не знаю. Знаю, що захоплення, тріумф свободи підняли мене на таку височінь могутності духу, де мені не страшні вже жодні перешкоди, жодні муки.

Та ось позаду чути громовий голос:

— Повернися! Повернися, я наказую тобі!

Дивлюся назад — навздогін скаче рогата, страхітлива потвора на коні, немовби зітканому з мороку. Вона сипле полум'ям з рота, погрожує, наздоганяє.

— Нізащо! — гукаю у відповідь. — Краще згинутися на волі, аніж роками гнити у рабстві!

Потвора вже близько. Ось вона схопить мене. Тоді я підіймаю руку. Хапаю з простору запаленого смолоскипа і кидаю вогонь у морду чудиську. І все зникає.

Зникла фортеця. Нема коня, потвори. Я стою на неосяжному полі. Жита, золоті, ніжні, котять хвилі під вітром. На небосхилі сонце.

Звідки такий сон? Звідки дивні, незрозумілі символи?

А втім, чому незрозумілі? Дещо ясно. В символічному відображенні бачиться мені власний стан. Моя незгода з близькими, з їхніми поняттями, переконаннями, діями. А втім, не буду про це. Не треба. Може, воно якось уладнається, вляжеться, перейде. Треба, головним чином, формувати себе, роздмухувати свій внутрішній вогонь. Тоді він освітить шлях і друзям, і близьким. Треба шукати коня баского, готувати смолоскипа, щоб зуміти прогнати потвору міщанства та егоїзму.

А все-таки цікаво, як виникають ось такі сни? Чому наука мало уваги приділяє їм? Як-би я не став музикантом, то хотів би вивчитись на біофізика. Щоб поєднати живе й

неорганічне. А може, навіть потрібна психофізика, принципово нова наука, яка б могла на-малювати й збагнути величний океан психоглибин. А то спекулюють на тих глибинах — і вже стільки віків! — тисячі й тисячі шарлатанів, жерців, самозванців, брехунів, фанатиків, неуків, відвертих містифікаторів. Ось і тепер у світі пливе потік окультистського бруду, щоб захо-пити душі жадібних до істини юнаків, дівчат, мільйонів романтиків. Апологети містицизму спекулюють на цікавості людини до таємничого, використовують інертність науки і припудрюють мізки барвистою порохнявою "відкриттів", "осаянь", "пророцтв". Скільки покалічених, зневірених душ! Скільки втрат для реального життя, котре потребує вмілих рук і талановитих душ! "Крішнаїти", "муновці", "апологети Сатани", "Свідки Єгови", безліч йоґ, безліч рецептів для досягнення "саторі", "самадгі", "мокші"! А що в результаті? Відчай, зневіра... І зловтіхатаємничених володарів усіх цих потоків псевдодуховності. Ех, як нам потрібна динаміка та енергійність у протиставленні світові лжедуховності, правдивих наукових відкриттів у царині психопізнання! Психоглибини — це ж основа основ, бо всі проблеми пізнання — це проблеми нашої свідомості. Ось чому нею так намагаються маніпулювати в США, Японії, в Західній Європі.

Так багато обіцяла кібернетика, замахувалася на вирішення всіх проблем, жадала змодельювати й процес пізнання, і сутність творчості та любові й навіть сотворити штучний інтелект. Але все то лише зовнішнє торкання до проблеми, відгомін древнього механіцизму. Треба рішуче виганяти примітив віковичної очевидності. Як колись Копернік та Бруно подолали інерцію птолемейського бачення світобудови, так і тепер потрібне сміливе революційне пізнання. А "птолемейстів" у науці, в мистецтві, навіть у техніці безліч.

Людина — всеосяжна істота. Цілий безмірний космос. Мікрокосмос. Як гарно сформулював Вернадський вчення про якісно новий, вищий стан біосфери, виводячи вітогенез (життєзародження) з вселенської, космічної організованості, вважаючи, що життя вічне так же, як вічна й матерія, що життя притаманне матерії на певних рівнях її організованості й веде до нарощування "культурної біогеохімічної енергії", яка й спрямована на перетворення оточуючого світу в інтересах усього людства.

Справді, можна уявити собі, як всеосяжний простір насичується мільярднолітніми потоками інформації, що генеруються тисячами світів та еволюцій! Цілі ріки розуму, любові, всерозуміння, пізнання, пошуку, пісенності, жадоби всеоб'єднання, прагнення зустрічі. Електромагнітне море хвилюється, котить гребені далеких світів. А може, й не електромагнітне, не лише воно. Скільки ще може бути таємничених вібрацій, корпускул, квантів, полів? Може, нас пронизують нечутні хвилі чужопланетного розуму, може, наша свідомість уже торкається надій та уболювань далеких цивілізацій? І все це формує глибини нашої свідомості, психіки? Ми ж діти не лише Сонця, як говорив Тімірязєв, ми — діти вселенських глибин. Отримавши в спадок безмірність, ми маємо розкрити її, наситити своєю любов'ю, пошуком, дією, — дати плід. Отож і треба, так мені бачиться, не обмежуватись одним засобом пошуку — передачею математичних формул радіосигналами, можливо, слід пошукати й інший ключ, скажімо, ключ

мистецтва, краси, гармонії. Бо вони можуть мати здатність дуже чутливо відгукуватися на камертон етики, естетики, любові.

Одна з таємниць — сновидіння. Це ж цілий світ! Неосяжний, невивчений. Це ж третина людського життя. Хіба можна зводити цю третину лише до відпочинку, до марень уві сні? Ні, це, напевне, дуже суверенний стан, ще зовсім не досліджений. Життя не дарма оберігав цей стан, відстоює його недоторканість. Кожен знає, що в снах ми часто піклуємося над та-кими проблемами, над якими не задумуємося вдень. Вчені "знаходять" у снах розв'язання складних формул, композитори "чують" нові мелодії, художники "бачать" ідеї картин, люди згадують забуте, приховане. У снах ми сперечаємося, роздумуємо, шукаємо істини, б'ємося з архаїчними потворами, приймаємо важливі рішення.

Може, буденна психіка, точніше, повсякденна свідомість, спочиває, перебуває у інертному стані, а в снах "пірнає" в інформаційний потік космосу, "купається" в ньому, насичується тим, що їй треба, до чого вона прагне. І здобуває необхідне, відповідно до можливостей розуму й чуття. Ми ніби квітка, що розкриває пелюстки назустріч променям нашо-го батька — Космосу, щоб повернути йому плід, зачатий і виплеканий ним же у соціумі земної колиски. Древні казали: "Пізнай самого себе!" Як просто й сильно сказано. В людині приховано безмежність. Хіба не так? Адже кожна людина повторює в ембріональному стані всю праісторію життя. Вона — безмежжя в потенції. Вона — єдина з Всесвітом.

...Знову беруся до запису. Перечитав попереднє і бачу: єдність людини з Всесвітом — не абстрактна думка. То має бути цілком реальний процес, явище.

Думка ця спалахнула сьогодні, коли ми з друзями пливли по Дніпру на теплоході. Я сидів спереду, дивився на сонце. Воно сідало за обрій, червоніло, наливалось важкими бар-вами, багрянито луки. І я — не відаю як — раптово, несподівано, нез'ясовно? — відчув свою єдність із сонцем, із землею, з світом. Відчув, що сонце тримає мене в собі, і не лише мене, а й Землю, всі планети, все, що довкола нього.

І згадалася мені дивна, парадоксальна гіпотеза сучасного академіка Маркова, котрий мале й велике поєднує у конкретній діалектичній реальності. Мені важко втямити матема-тичне обґрунтування гіпотези, але образно я сприймаю її як вельми природну, навіть цілком закономірну. Уявляється химерний космічний "ріг достатку", в якому "точка", звідки вихо-дить спіраль, замикається на інший, широкий бік спіралі. Широкий отвір "рогу" — то простір великого космосу, а мікроточка, звідки починається спіраль, — то елементарна част-ка. Так космічний "ріг достатку" формує сам себе, насичуючи свій макропростір мікрочастками свого власного мініпочатку, мініджерела. Таке уявлення, що на всіх ієрархічних рівнях світової організованості космос, життя повторюють себе, імпровізують, самотворять. Можливо, коли-небудь відкриється шлях до подорожей не лише у великому космосі, а й у глибинах внутрішніх світів. Може, саме там розгадка багатьох таємниць психіки та власного походження?

Ех, мало в мене часу, мало знань, мало можливостей! Якби можна одразу оволодіти і фізикою, і астрономією, і живописом, і естетикою, і політекономією, і астронавтикою, і

парапсихологією. Стільки таємниць стукають у мою свідомість.

Наука майбутнього, мабуть, буде вссохплюючою, синтетичною. Тільки так. Не можна розділяти єдине тіло пізнання: фізик — своє, а митець — своє. Нова наука, наука комуністичного світу, буде терпима, мудра, широка, всевміщаюча, як про це і мріяли творці наукового комунізму. Недарма нині виникає назва такої науки прийдешнього — меганаука. Тобто велика наука, могутня наука, котра воістину оволодіє магічною всеможливістю. Як багато вона буде вмещати! Як глибоко пізнає людину й космос.

В серці моєму звучать дивні образи, мелодії. Хочеться написати оповідання. Викладу в ньому своє бачення, свої міркування про шляхи пізнання й мистецького творення. Не для друку, для себе, для друзів, котрі збагнуть, відчують... Як би хотілося, щоб прийшла в моє життя та, котра б стала для душі такою ж невіддільною, як бджола для квітки. Тоді мої мрії осяялися б новим, глибоким розумінням.

...Вражаюча подія. І яка співзвучна з моїми роздумами та прагненнями. Вчора був на симпозіумі в кіберцентрі (Роман запропонував мені вхідний квиток-запрошення). Я спочатку хотів відвідати з друзями художню виставку, але потім щось мене штовхнуло: іди! Як добре, що послухався того нечутного голосу інтуїції.

Виступав гість з Папуа, доктор математики Боголо. Ще молодий чоловік, з легендарною біографією. Він навчався в Оксфорді, там вразив своїх учителів не лише талантом сприйняття доктрин сучасної науки, а й фейерверком динамічних, альтернативних ідей. Особливо це стосувалося проблеми формування парадоксального, принципово нового математичного апарату пізнання. Нова математика зветься у нього "математикою повноти, математикою одності, математикою цільності". І ще багато таких же визначень. Коротше, альтернативна математика.

Доктор Боголо з'явився на кафедрі в конференц-залі при цілковитій тиші. Дивився спокійно, шукав своїми темнющими очищами контакту з аудиторією. Почав дуже просто (говорив російською мовою досить пристойно, майже вільно):

— Друзі, кожен з мислячих учених відзначає, що ми давно вже знаходимося у полоні наївного детермінізму та елементаризму. А цілість природи втікає від нас. Нас заповнює океан псевдоінформації, і породжується той обвал, той потоп числом. Так, числом.

Дозвольте наївне, дитяче запитання: "Що таке число?"

Хто дасть відповідь? Абсолютну, вичерпну, прийнятну для всіх? Навряд, чи знайдеться така людина. Коли ми глибоко осягнемо суть запитання, то відзначимо, що число — це найдревніший забобон людства. Це "епіцикли" Птолемея, це "флогістон" та "філософський камінь" алхіміків, це магічні формули чаклунів. Але якщо у випадку цих останніх штампів мислі ми були досить рішучі, виганяючи їх із вжитку в мисленні та практичній науці, то що-до числа ми досі перебуваємо в правовірній залежності. Число стало богом, абсолютom су-часного пізнання. Хіба не так?

Ще Піфагор та його послідовники приходили до висновку про центральність одиниці, про її універсальність. Але пізніші апологети не збагнули учителя, сприйнявши Одиницю, як перше число нескінченної множинності. Насправді, древні

розрізняли математику релятивну, відносну, зовнішню, екзотеричну і математику одності, повноти, цілості, абсолютності, езо-теричну математику, тобто втаємничену. Перша математика була прийнятна, корисна для свідомості первісної, прагматичної, повсякденної. Те ж саме стосувалося первісного світовідчуття, зафіксованого Птолемеєм та його послідовниками, при якому Сонце "хо-дить" довкола Землі...

Далі доктор Боголо наводив ряд спеціальних, суто фахових прикладів, на екрані мерехтіло безліч формул, прикладів, пояснень, але все те мені не по зубах. Я застенографу-вав лише деякі найцікавіші для мене фрагменти доповіді.

"Практично існує лише Одиниця, точніше — одність, повнота, ціле. Можна сказати так: кожне явище, річ, істота, планета, світило, галактика — унікальні, виняткові. Одне сон-це, одна людина, один атом, одне дерево і так. далі... Промовляючи "дві планети", "двоє людей", "три атоми", "сто квіток" тощо, ми вже уніфікуємо унікальність прояву, ми містифікуємо самі себе. Тому що вилаштовуємо у множинний ряд речі та явища глибинно різні. А в своїй свідомості, в своєму пізнанні ми їх уніфікували, спростили до школярської убогості, до примітиву. На перших шаблях поступу, може, це й припустимо, де оперування статистичними комплексами ще дає опосередкований підсумок, але при виході в Меґасвіт або в глибини Мікросвіту ми зустрінемося з такими вражаючими неозначеностями, котрі вимагатимуть не приблизності, а цілковитої точності.

Можна сказати так: реально не існує числа як символу дискретності, розділення, множинності, елементарності. Число — убивця єдності, фантом нашого незнання, нашої релятивності, приблизності у розумінні таємниць природи. Ми породили число, як модель пояснення "очевидностей" довколишнього світу. Відзначаючи "багато" людей, речей, істот, дерев, предметів, явищ, люди неспроможні були одразу знайти для всього побаченого й відчутого взаємозв'язок, принцип цілості й повноти, а отже, почали в свідомості "відділяти" річ від речі, явище від явища, істоту від істоти, світ від світу, компенсуючи таку розірваність псевдоедністю, тобто злученням до купи роздробленості світу, умовною інтеграцією. Для юної земної науки цього було достатньо, але тепер, виходячи в космос, ми захлинемося від потоку числового світовідчуття. Наші ЕОМ, навіть наймодерніші комп'ютери, з допомогою яких пробують відтворити таємничі процеси інтелекту, стануть витонченими тюремщиками науки, бо мають в основі дискретну аксіомальність. Ми не зможемо навіть побачити мисля-чих істот та техніку вищих світів, якщо вони побудовані на принципах цільності. Ми й вони будемо на різних полюсах буття...

Ми зібралися не для того, щоб дискутувати з приводу тих чи інших схоластичних про-блем теорії. Я і мої київські колеги розробляємо конкретні плани для реалізації принципів альтернативної математики. Але така реалізація вимагає нового підходу не лише до теоре-тичних передумов, а й до найпростіших життєвих явищ, до мислення, футурології, почуван-ня, етики, естетики, мистецтва, космогонічних та антропологічних моделей. Візьмемо хоча б одну з них, котра тісно пов'язана з проблемою дискретності. На ній побудована вся споруда сучасної квантової механіки

та релятивізму. Математика повноти дозволяє підійти до розуміння цільності й одності світу. Про що мовиться? Про те, що вікові уявлення попередників, передані нам, щодо роздрібненості, елементарності, дискретності світу сформували умовну картину реальності, яку ми продовжуємо старанно підмальовувати засобами всіх потужностей сучасної науки. Коротше, ми живимо ланцюгову реакцію розпаду інформаційної сфери цільності, замість того, щоб синтезувати її, співтворити, доповнювати, ширити, поглиблювати. Грунтуючись на цьому тисячолітньому алгоритмі множинності, ми неспроможні ні збагнути сутності життя, ані відтворити його, бо життя — цілість. Ми ж пробуємо пізнати його втаємниченість засобами розчленування, поділу, аналізу...

Цільний космогенез, який виникає на основі математики одності, вимагає переглянути основи розуміння часу, простору, причинності. Актуальна сучасність у такому космогенезі є ЛИШЕ ДИСКРЕТНИЙ ГРЕБІНЬ звуженої свідомості, можна сказати, архаїчної свідомості. Число тримає ще досі всіх нас у полоні звуженої актуальності, ТЕПЕРІШНЬОСТІ, хоронячи "минулі" прояви подій або відсторонюючи "грядущі" події в так зване "майбутнє". Математика цілості дозволить піднятися над обмеженням очевидності й охопити минуле, сучасне й прийдешнє в цільному єсть..."

Конференц-зал кіберцентру вибухнув оваціями. Полум'яна динаміка виступу доктора Боголо розворушила навіть залізобетонних скептиків. Група молодих кібернетиків та математиків, ініціаторів дивовижного проекту, просто-таки промінилася радістю. Ще б пак! Суперфантастика у сфері найточнішої з наук. Божевільна ідея страшної вибухової сили, котра дозволяла ще глибше увійти в свята святих матерії, увійти не завойовниками, не руйна-торами, не вівісекторами, не мучителями й насильниками, а друзями, синами, творцями. Це розуміли присутні, тому й щиро вітали сміливих мандрівників у таємничий світ одності.

— Основою математики повноти, — вів далі доктор Боголо, переждавши бурю овацій, — буде не число, а кореляти, відповідники, тотожності, не лік, не обчислювання, не маніпуляція множинністю, а насичення комплексів формуючого алгоритму до потрібної повноти, до тотожності. Для нашої мети потрібні принципово нові ЕОМ на мелодійній основі, де формотворчим інструментом алгоритму буде консонанс, співзвуччя. Тут нам треба буде увійти в співдружність з митцями, музикантами, композиторами. Настає ера братерства точних наук і музики, всебічної творчості...

Слухав ученого з Папуа і в душі радів: це ж те, що марилося мені, це може стати першою реальною спробою побудувати мости між розсипаними частками макро— і мікросвіту.

Слідом виступав молодий кібернетик Борис Гук, співавтор проекту "Резонанс еволюції". Новий комп'ютерний комплекс так і було охрещено: "Резев" — "Резонанс еволюції".

— Кілька слів про нові засади кібернетики, — продовжував Гук. — Досі синтезуючий, керівний центр комп'ютерних структур конструювався за принципом максимальної складності. Тобто він мав бути на кілька порядків складнішим, вищим,

ніж структури, кот-рими він керує. Це хибний принцип, який упирається в ряд тупиків, головний з яких — зро-стання ВІДСУТНОСТІ РОЗВ'ЯЗКИ. Тобто настає такий момент, коли жоден найскладніший комп'ютер не зможе розв'язати завдань певного рівня складності, оскільки ця складність наростає по експоненті в процесі формування алгоритму і програми здійснення. Згадайте древню притчу про зернину на першій клітині шахової дошки, котра потім породжує обвал множинності на останніх клітинах дискретного шахового поля, йдучи шляхом числової кібернетики, маніпулюючи цифрами як аналогами "часток" реальності, ми мусили б конст-руювати ЕОМ (або комп'ютери іншого типу), котрі б невпинно САМОФОРМУВАЛИСЯ, САМОУСКЛАДНЮВАЛИСЯ відповідно до ускладнення ЗАВДАНЬ. А це навіть теоретично неможливо. Тут від самого початку, що відзначив доктор Боголо, ми утвердили псевдовек-тор, як це зробив Птолемей, помістивши в центрі світобудови Землю. І як би він не узгоджу-вав свої моделі з реальністю, як би не маніпулював числами, фактами, "епіциклами", "дифе-рентами" тощо, рано чи пізно псевдоінформативні нагромадження розваляться. Те саме очікує нас, якщо ми вчасно не схаменемося, бо ми уподібнилися Птолемею, кладучи в центр пізнання число як персоніфікатора множинності, котра в природі відсутня, і є лише свідченням нашої пізнавальної неповноти. Ми самі підклали під себе бомбу, котра вибухнула і засипає нас осколками псевдоінформації.

Потрібен рішучий поворот до абсолютної простоти. Ми маємо визнати, що є лише Одиниця у її природній всеохопності. Дроби, мнимі числа, від'ємні числа і всі інші — це ви-гадки архаїчного математичного апарату. Реальність Демонструє нам граничну простоту й чіткість, конкретність рішень, природа тикає нас носом у майже дитячу ясність своїх методів творення, а ми навмисно нагромаджуємо лабіринти ускладненості, мчимо в туман релятивізму та неозначеності.

Що собою являтиме "Резев"? Це — інтегральний евристичний комплекс єдиного кільця ЕОМ, побудований на засадах математики повноти. Як уже сказано, ми розробляємо мелодійні аналоги реальностей. Відомо, що буття є дивовижним співзвуччям багатомірних вібрацій, тобто його можна розглядати і вивчати як вселенську симфонію, як цільну пісню одності. Співає все — від атома до квітки від людини до сонця, від бджоли до метагалактики.

Центр комплексу "Резев" буде практично "чорним ящиком", до якого зійдуться периферійні інформаційні датчики.

Центр сам не матиме жодної інформації. Він лише координатор і зважувач. Терези по-треб суспільного цілого. Він вводитиме усі потреби людей, структур, асоціацій і так далі в єдиний консонанс, співзвуччя.

Образно, символічно, "Резев" — це композитор, творець, музикант, який, маючи кільце спеціалізованих ЕОМ, подібних до безлічі клавішів, створюватиме з їхньою допомогою еволюційну симфонію гармонізації суспільства. Це — самотворення, як у природі. Адже все життя — це прагнення до оптимальної самореалізації, до повноти вияву. А повноти вияву, як стверджує досвід мудрості, можна досягти лише на шляху

абсолютної простоти. Такі пунктирні засади альтернативної математики повноти, одності.

Наш проект передбачає динамічне проникнення в грядуще і минуле, розширивши тим самим обрій сучасності. Подробиць майже фантастичного проекту ми ще не можемо опублікувати, але треба підкреслити, що, крім динамічної актуальної інформації, будемо вводити до "Резева" психокarti реальних осіб сучасників, щоб будувати прогнози прийдешнього на конкретних ґенограмах людей, котрі є учасниками творення цього прийдешнього. Буде використано алгоритми сотень, тисяч доль учених, трударів, митців, студентів, школярів, робітників, сіячів, але братимуться в основному люди з футурологічним прагненням, з яскравою уявою.

Готується максимум інформаційних блоків актуальності (і минулої історії) в царині соціології, сільського господарства, науки, філософії, технологічних тенденцій, релігії, фантастики, прогностики, мистецтва, традицій народів, що розвиваються, легенд і міфів, казок і билин, сотень тисяч снів з різних країн, ґенограми тварин, комах, птахів, рослин тощо. Це дозволить, якщо наш проект зустріне розуміння й підтримку наукової громадськості, вражаючи розширити наше пізнавальне проникнення в глибини природи й людини. Коли ми досягнемо практичних результатів — тяжко сказати. Але ми віримо — це буде!

Я не можу передати того збудження, яке панувало на симпозіумі. Ех, якби мені охопити бодай частку спеціальних знань, щоб збагнути всю глибину метаморфоз, котрі відбуваються в нашій радянській — та й у світовій — науці. У всякому разі "божевільні" ідеї Боголо та Гука допоможуть мені сформулювати свої власні уявлення про мелодизацію, гармонізацію реальності. Спробую, може, щось і вийде з того.

На випускному вечорі познайомився з нею. З нею. З тією, котру вже знаю (й не знаю) кілька років. Скільки я думав про цю мить. Ходив за нею, мов тінь. Боявся наблизитись. А тепер — знайомий з нею. І вона обіцяла прийти на іменини. Не хочу поглиблювати своїх мрій, надій, боюся розчарування. Боюся злякати своє щастя.

Ти щасливий, Євгене?

Щасливий, щасливий!

А що таке щастя? Чому люди так прагнуть до нього? І хто як розуміє його?

Для мене щастя — в гармонії, в єдності. Знову та ж сама нота, про яку так гарно дискутували ініціатори математики повноти: одність, цілість. Злиття розрізнених звуків у співзвучну мелодію.

Може, вона і буде для мене тим променем, яким я осяю свій шлях. З нею буде легко йти по дорозі життя. З нею буде радісно творити. З нею не страшні жодні невдачі, перепони.

Тихо, цить, замовкни, уяво!

...Повертається. Повертається Оксана. Написала з Парижа. Малесенька листівочка, а для мене — океан радості. Вона лауреат міжнародного конкурсу скрипалів.

Не забула про запрошення. Прийде на іменини. Як зберегти незвичайність нашої зустрічі, щоб не перетворилася вона в банальність? Хочеться, щоб це було вічно.

Вічно..."

ПОЄДИНОК

Вони переступили поріг, і мати одразу мов накрила Євгена мокрим рядном:

— Як же так можна? Іменинник, а повіявся казна-де? Друзі чекають. Пора починати.

Син розгублено виправдовувався:

— Пробач, мамо. Затримались. Ось за нею заходив. По. знайомтесь, Оксано, це моя мама.

Оксана виступила з-за спини Євгена, подала руку матері. Та критично оглянула дівчину, в її очах заблищали іскорки зацікавлення:

— Поліна Михайлівна. Дуже приємно. Я й не знала, що в мого Женьки такий смак. Ти-хий, тихий, а, дивися, отаку царівну знайшов.

Оксана почервоніла. Євген благально прошепотів:

— Мамо...

— Мовчу, мовчу. Оксанко, прошу сюди. До цієї кімнати. Може, вам потрібне дзеркало? Хвилиночку заждіть, я вас проведу.

Вона вернулася до сина, накинулася на нього:

— Яка красуня! Дуже рада за тебе. Певно, і батьки її люди непрості? Хто вона?

— Мати її санітарка. Батько загинув на війні.

Пухке обличчя Поліни Михайлівни скисло. Вона скорбно примружила нафарбовані вії.

— Ой синку, все граєшся в романтику, в кохання. На личко задивився, не дізнавшись, хто й що. Привів додому. Я. Це вже відповідальність... А потім доведеться розійтися, що люди скажуть? Га? У нас така сім'я!

— А я не думаю "розходитися" з нею.

— Ну от, от! — сплеснула руками мати. — Пішло, поїхало! Навіть на іменини ти псуєш мені настрій.

— Іменини мої.

— Егоїст! Ти завжди так.

— Мамо, вона чекає.

— Іду, йду. Хоч скажи, а хто вона?

— Скрипачка. Була в Парижі. Лауреат міжнародного конкурсу.

Поліна Михайлівна засяяла.

— Чому ж одразу не сказав? Воно й видно — талант! Принцеса! З такою не сором по-казатися на люди. Молодець. Хвалю. Ну йди, іди, vedi її до гостей.

Євген одійшов од матері, рушив до Оксани, котра причепурювалася біля дзеркала. На серце після розмови з матір'ю лягла якась тінь. Так було завжди: кожен порив Євгена, кожна його мрія зустрічали іронію, зітхання, повчання — як треба жити. І навіть таке свято, як зустріч з коханою дівчиною, було затьмарене.

Оксана завважила зміну настрою хлопця, жартома продекламувала:

Впала на серце чорная дума.

Очі сповиті хмарою суму.

Скинь, імениннику, журу-гризоту,

Не до лица тобі нині скорбота!

Від усмішки дівчини на серці Євгена посвітліло. Він шепнув їй:

— Не дуже кортить мені до столу. От якби нам з вами до лісу, на луки, до Дніпра, до сонця...

— Заждіть, — засміялася Оксана, — Ще встигнемо. Ведіть мене до своїх. Тільки, знаєте, — шепнула вона, — мені трохи незручно. Там академіки, вчені, фізики. А я?

— Академіків нема, — запевнив Євген. — Тільки молоді хлопці й дівчата. З кіберцентру, з інституту фізики, з консерваторії. Прошу вас. — Євген відчинив двері, його зустріли веселим гамором, вигуками:

— Кара! Кара імениннику!

— Поцілуватися з конем Богдана!

Та коли присутні побачили Оксану, в кімнаті запала тиша. Дівчина розгубилася. Євген розвів руками, кашлянув. Дівчата ревниво оглядали струнку постать Оксани, її вродливе обличчя. З-за столу рвучко підвівся високий чорнявий хлопець, кинувся до неї зі словами:

— Ого! Євгене! Чому мовчиш? Язика проковтнув? Воно й не дивно. — Він подав руку дівчині, ґречно запросив її до столу: — Будьте, як вдома. Я Роман, старший брат оцього роз-губленого дивака. Це наші хороші друзі. А як звати вас?

— Оксаною...

— Чарівно! Незрівнянно! Братва, приймете до гурту Оксану? Знайомтеся, будь ласка. Ось Гера, Василько, Петрусь, а це — Микола.

— Дуже рада, — вклонилась Оксана.

— Сідайте ось тут, поруч мене. Женько, твоє місце там, іменинницьке! Ти ніби невдо-волений?

— Та ні, — стримуючись, відповів Євген.

Оксана сіла до столу. Роман підсунув до неї прибор, обпик гарячим поглядом. Вона прикрила очі віями, скося розглядала присутніх. У кімнаті знову точилася жвава розмова, Поліна Михайлівна й стара повна жінка, хатня робітниця Клава, носили до столу закуски.

Євген, сівши на чільне місце, був наче сам не свій. Відчував себе обійденим, обкраде-ним. Чому від нього забрали Оксану, ще й так нахабно? Чому так розв'язно поводить себе Роман? Це нечесно, неетично.

— Ну що, почнемо? — підвівшись, запропонував Роман. — Іменинник у нас красна дівиця, то я буду тамадою. Євгенові нині стукне рівно двадцять п'ять років. Це такий вік, коли людина має бути серйозною і солідною. Побажаймо іменинникові серйозності, бо солідним він навряд чи стане. Жартую, жартую!

Всі, дружньо підсміюючись, підтримали Романа. Оксана, завваживши, що іменинник не п'є, несміливо озвалася:

— А ви, Євгене?

— Я взагалі не п'ю, — озвався Євген.

— Не звертайте на нього уваги, — гукнув Роман. — Махніть на нього рукою, він пропаща істота.

— Ну, чому ви все-таки не пригубите? — наполягала Оксана.

— А навіщо? — Євген ясними очима оглянув присутніх.

— Дуже дивно, — манірно проспівала Гера, — для чого ж ти нас запросив? Щоб дивитися на тебе? Так ми тебе й так бачимо часто.

— А хіба відзначати іменини треба лише випивкою? Можна поговорити, посперечати-ся... Треба, щоб людина веселилася природньо, як дитя, без штучних ін'єкцій.

— Не будь ханжою, Євгене! — звернувся до нього Петрусь.

— Доморощений філософ, — Роман підморгнув Оксані. — Ви не слухайте його.

— Вікна розуму повинні бути чисті, — огризнувся Євген, — а не запльовані алкоголем. Хіба не так? Через брудні вікна що вже там побачиш? Тільки каламуть...

Гості слухали іменинникові слова зверхньо, поблажливо. Посміхалися, з апетитом поїдали закуски. На протилежному від Євгена боці зав'язалася суперечка між фізиками та музикантами. А Оксана все ще тримала свого бокала, розгублено поглядаючи на іменинника.

— Пийте, — прошепотів Роман. — Не слухайте його.

Оксана зиркнула на Євгена. Він сидів, не дивлячись ні на кого, набурмосившись. Поглянула на Романа. Той відповів їй довгим, жагучим поглядом. І вона з острахом відчула, що той погляд не був їй неприємний. І сам Роман гарний, гречний. Класичне обличчя, рівний ніс, чорні очі, кучері з синім відблиском, як у воронячого крила. Дуже гарний, якийсь надто зовні гармонійний.

Він прикрив віями очі, прошепотів.

— Хай нам, Оксанко, буде весело...

Вона підняла келих, звернулася до Євгена:

— Євгене, за вас! За ваше щастя!

Іменинник стрепенувся, щось хотів відповісти. Ніби бажав утримати її від чогось. І не посмів. Оксана випила, червоні вуста в неї заблищали. І одразу дівчина стала трохи земнішою. Щезло щось незриме, одлетіло, випарувалося. Чари розтанули.

"Ось воно, — з болем подумав Євген. — Те, чого я завжди боявся. Банальне, звичне, буденне".

Розмова ставала гарячішою. Молодий фізик Василь, Романів товариш, жваво жестикулюючи, щохвилини поправляючи окуляри на кирпатому носі, кричав:

— Усе можна змодельовати. Все! Весь світ. Кожну рослину, тварину, кожне явище. І людину. Кібернетика охопить собою все! Це — універсальна доктрина!

— Захоплюєтесь, — заперечив студент консерваторії, знайомий Євгена, котрого звали Петрусем. Він труснув картинно буйною гривовою волосся, узяв Василя за гудзик, ніби хотів передати йому свою переконаність. — Ви переносите успіхи кібернетики навіть на ті явища, котрі їй не підвладні. Ось хоча б мистецтво...

— Ха! Що таке мистецтво? Певна сума специфічної інформації про навколишній світ. Специфічної, суб'єктивної інформації у вияві мелосу, логосу чи там живописного, монументального, графічного образу. От і все!

— Це — вульгаризація.

— Дурниці! Треба брати світ таким, як він є. Для чого вигадувати якісь романтичні ка-зочки, ідеалістичні теорії? Кібернетика пояснить усе.

— Навіть інтуїцію, творчий процес?

— А чому б і ні? — іронічно втрутився в суперечку Роман. — Ось Носов та його послідовники сформулюють штучний інтелект, і, прошу ласкаво, милуйтеся вашими ірраціональними штучками — інтуїцією та "творчим процесом".

Василь повчально підняв пальця вгору, потім тицьнув ним у груди Петруся.

— Експеримент заперечує тебе, брате мій! Уже давно є кібери-поети, кібери-шахісти, композитори. Ваша парафія вже стає підвладна суворій науці. Творчий процес теж моделюється.

— Абсурд! Те, що вам щастить моделювати, ніякий не творчий процес. Це примітивне штампування і мавпування, переспівування того, чим горіли митці, фактично це плагіат, крадіжка — мистецька чи літературна. Елементарне епігонство, механічне епігонство. Таку "творчість" — визнаю! — можна запрограмувати, змусити машину видати своєрідну копію, пародію, наслідування. А я маю на увазі справжню творчість, котра змушує плакати, радіти, горіти, йти на повстання, на барикади. Ви зможете змусити свої ЕОМ пережити неповторний процес відкриття нового, оригінального?

— Туман, — махнув рукою Василь. — Словесний туман. Ти сам не знаєш, що базикаєш. Інтуїція? Творчість? Леле! Та все ж це лежить на поверхні. Все виявляється в зрозумілих, раціональних процесах. Ну що таке інтуїція? Ти бачив її?

— А що таке розум? — втрутився раптово Євген. — Де він? Ти бачив його?

— Ми бачимо його результати, його дію. Та ж сама кібернетика — його дитя...

— Дію інтуїції ми теж бачимо, — гаряче продовжував Євген. — Кожен справжній уче-ний скаже це, визнає. А щодо машинних "віршів" чи "музики" — то ми чули їх, слухали! Ваші кіберпоети не примусять людину плакати, не збудять радості, не дадуть натхнення. Правду сказав Петрусь, що за кібером я не кинуся до жодної дії. А за Петефі ринуся до бою, за Кобзарем піду в огонь, з Лесею йтиму до безмежжя, з героями громадянської піду на во-рожий кулемет, бо вони — люди, яких я назвав, — йшли за інтуїцією, за вогнем духу, а не якоюсь там кіберпрограмою.

— Євгене, — ліниво втрутився Роман у суперечку. — Ти, брате, дилетант. Якого біса сунешся в кібернетику? Та й ти, Петрусю? Ви ж музиканти. Знайте свій монастир, а в чужий не потикайтеся!

— Йдеться ж не про специфіку вашої кібернетики, — огризнувся Євген. — Йдеться про світ, людину, про мистецтво. А це вже, пробачте, і наш монастир, наша парафія! Ви все жадаєте звести до кібернетики, а я кажу, що світ можна й треба пізнавати з різних точок зо-ру, різними засобами, яких може бути безліч!

— Ану давай, давай, викладай! Що ти маєш на оці? Які такі точки зору?

— Окрім фізичної інтерпретації буття, може бути музикальна, міфічна, мистецька, релігійна, містична, ігрова, абсурдна, екзистенційна...

— Те-те-те! — іронічно перебив іменинника Василь. — Все те, що ти сказав чи можеш сказати, входить до компетенції кібернетики, а, якщо глибше копнути, до інформатики, котра буде більш всеосяжна, ніж бабуся кібернетика. Є, є вже така наука — інформатика, і саме вона охопить усе мислиме й немислиме. Так, так, братику ти мій, зарубай на носі: все, що є на землі й на небі, навіть усе, що можна знайти в міфічних світах, навіть Нірвану Будди можна визначити в термінах інформатики, а відтак скласти алгоритм і ввести, вибачайте, в пащу ЕОМ програму всіх цих ваших химерних ідей та витребеньок. І пошурувавши в надрах свого електронного чрева, скаже тобі ласкаво бабуся ЕОМ: "Голубчику-іменинничку, всі ви мої дітоньки, всіх я вас знаю і називаю, але кожен з вас хай займається своїм..." Як це казав старий Основ'яненко: швець знай своє шевство, а в кравецтво не мішайся!

— Ха-ха! — розвеселився Роман, смачно вгризаючись у червонобоке яблуко, — Маєш, братику! Посадив тебе Василечко у галошу!

— Нікуди він мене не посадив, — махнув рукою Євген. — Бо наша розмова — діалог глухих. Ви не розумієте, про що я кажу. Але, заждіть, ви ж, здається, були на симпозіумі в кіберцентрі, слухали доктора Боголо та Гука.

— Мура, — махнув рукою Роман. — Не мав я часу на всякі витребеньки. Був у нас свій симпозіум ось з Василечком та Герою...

— Знаю, знаю, у "Кукушці"... Дарма не послухали доповіді Боголо. То ж ваша "парафія", як ви висловлюєтесь. А Боголо і Гук говорили саме про ті проблеми, яких торкаєтесь зараз ви. Вони, математики, кібернетики, або, твоїми словами, Романе, апологети інформатики. Мислять революційно, парадоксально, я сказав би, як митці, як музиканти! Вони кинули клич до об'єднання математики й мистецтва, чуєте? Не підпорядкування мис-тецтва, літератури, філософії тощо кібернетиці, математиці, а їхній синтез, всеоб'єднання.

— Читали, читали препринт, — скис Василь. — Все це поки що фантазії, туман. Нази-вати математику числа застарілою — занадто. Математика — бог! Самодержавний володар! А вони замахуються на неї. Я пророкую їм провал. Нічого в них не вийде з так званою "ма-тематикою повноти". Пшик вийде. Все одно доведеться рахувати, тикати пальчиком у деталі, компоненти, зірочки, атоми, речі. А вони туману напустили — "кореляти"... "гармонійне насичення"... "тотожності". Замах на від'ємні, мнимі, умовні числа, величини, константи — це ж повстання проти теорії відносності! Побачимо, що вийде з цього. Але чому ти апелюєш саме до них? Тобі то що до цієї катавасії в кібернетиці?

— А те, що з новими ідеями співзвучні й мої думки.

— В чому саме?

— А хоча б у тому, що світову схематику можна моделювати не лише на математичній, фізичній основі, а, скажімо, на музичній, мелодійній...

— Ану-ну, валяй, валяй, пояснюй! Цікаво, як ти це розумієш?

Оксана пливла у хвилях суперечки, нічого не розуміючи. Паморочилась голова. Все довкола зливалось в калейдоскоп барв та звуків. За вікном хиталися каштани, миготіли неонові ліхтарі, сміялися перехожі. Навіщо Євген гостро сперечається? Якась самозакоханість, неприступність... Повстає супроти всіх. Життя веселе. Життя просте. І лег-ке. Треба жити легко.

Як їй було весело в Парижі! Овації, успіх, вітання. Ні, ні, не треба муки й боріння. Летіти, летіти до щастя.

Роман схилювався до неї, прошепотів:

— Потанцюємо?

Вона встала. Роман натис пальцем клавішу магнітофона. Зазвучала ніжна мелодія танго. Кілька пар впливли у вітальню, почали танцювати. Оксана поклала руку на Романове плече. А Євген тим часом говорив:

— Усе буття — єдність. Ідеальна мелодія. Всеосяжна, безмежна, надмірна. Велична й натхненна симфонія, котра вбирає в себе все ширшу й глибшу реальність, вводить ті елементи в співзвуччя. Візьміть якусь прекрасну мелодію Баха, Бетховена, Моцарта, Чайковсько-го... Хіба та мелодія не є ідеальним синтезом звукових елементів, котрі у природі існують розрізнено, навіть хаотично, а пройшовши крізь синтезуючу, творящу душу композитора, піснетворця, стають єдністю, цілістю, повнотою. У чому ж тоді принцип еволюції, життя? У гармонізації, у зведенні дисгармонійних звуків, акордів буття до консонансу, до співзвуччя. Наш світ — дисгармонійний. В ньому безліч какофоній, ще відсутня повна гармонія, єдність. Хіба не так? Мілітаристи Заходу загрожують "зоряними війнами", тероризують планету по-грозами "першого удару". Чи можуть такі "композитори" стати творцями гармонії? А ми, наша країна прагнемо саме до цього. Що таке вчення Леніна, його мрія про вічний мир для всіх народів, що таке наш клич до братерства всіх націй і народів, як не клич до ідеальної вселенської мелодії радості й щастя!.. Це гармонійна мелодія всеоб'єднання.

— Образ! — крикнув Василь. — Лише поетичний образ!

— Зате красивий, — завелася білява дівчина, захоплено дивлячись на Євгена. — Пре-чудовий!

— Не образ, — заперечив Євген, — а правомірна еволюція світу. Тільки з кібернетичних позицій ти її не поясниш, а я — поясню.

— Чому не поясню? — стукнув ножом по столу Василь. — Все поясню. Еволюція — це прагнення до охоплення даною структурою, системою найбільшого, найширшого кола інформації, до інтегрування тої інформації, введення її в обіг структури.

— Нудний, нецікавий висновок, — відповів Євген. — Моя картина світу життєвіша. Елементи кібернетичної інформації ти ніколи не зведеш воєдино, бо в тебе нема алгоритму синтезу, єдності. Завжди в тебе буде океан інформації, котрий гупатиме прибоєм у твої ЕОМ, у стіну твого інтелекту, і ти для нього готуватимеш інформсховища, греблі, галереї пам'ятних машин, але все те штучно триматиметься вкупі, це буде механічне чудисько, по-твора без серця й навіть ума! Бо розум, не

освячений серцем, страшний. І ще одне: ти ніколи не вичерпаєш безмежжя. Чим далі йтимеш, тим більше елементів у тебе буде, бо в тебе нема ключа навіть подібного до того, якого шукають Боголо та Гук. Лавина інформації затопить тебе, знищить, поглине.

— Так ти повстаєш проти кібернетики?

— Не проти, я — за. Тільки в своїх межах. Хай кібернетика буде помічником на певній ділянці еволюційного шляху. Ми ж бачимо її успіхи в космонавтиці, в блискавичності необхідних обчислень, у моделюванні безлічі фізичних процесів. Хай. Але пояснювати безмірність обмеженою теорією, чуєш — обмеженою! — то все одно, що пояснювати ту ж таки безмірність концепціями, взятими з біблійної книги буття. А погляд на світ як на все-осяжну мелодію універсальний. Скільки б не було у композитора музичних елементів, він їх може гармонійно поєднати. А той, хто сприйме цю мелодію, не вивчатиме окремих елементів. Він почує мелодію як одне ціле. Треба прагнути й до сприйняття світу як цілого, чуєш? Можна уявити картину нашої еволюції як творення прекрасної космічної мелодії.

Фізики та музиканти зчепилися за столом, мов півні, забувши про все і всіх. А Роман тим часом вів Оксану у хвилі плавного ритму старовинного танцю і, віддано зазираючи в її розпашіле обличчя, вуркотів:

— Я проти ускладнень. Милуйся квітами життя, їхнім запахом, бо чарівні пелюстки одцвітуть і впадуть на землю. Життя — насолода...

— Правда, правда, — знеможено шепотіла Оксана.

— Життя ефемера, — вів своєї Роман, — а вони нагромаджують на нього стільки недо-ладностей!..

— Говоріть, говоріть... У вас такий приємний, щирий голос...

— Життя, — п'янів від власного красномовства Роман, кружляючи в затемненій вітальні, — то кришталевий келих, у якому піниться іскристий напій радощів. Ще мить — і все випарується. Пропадуть чари навіки. Яскраву блискавку відчуття треба вхопити на льоту, доки вона пломеніє...

Хлопці ніяк не могли завершити дискусії. Василь знову, в котрий раз, стверджував:

— Усе, що ти тут просторікуєш, Євгене, — лахміття романтики. Наш вік — раціональний, науковий. Не мистецтво, не пісня й музика вивели в космос кораблі, а сувора наука, й передусім кібернетика, бо без неї нічого б не було.

— Ще невідомо, хто вивів ті кораблі, — засміявся Євген. — Якби не мрія людська, як-би не пісня "Дивлюсь я на небо та й думку гадаю...", якби не фантасти й мрійники, то чорта б лисого ти побачив у небі, а не кораблі! До того ж наші польоти, то перші дитячі кроки. Хто скаже, які шляхи відкриються завтра? Сам Ціолковський вважав, що ракета — лише риштування для підготовки грядущого, що не відомого принципу єднання світів та мислячих істот. Я, наприклад, певний, що світ, який розвивався за принципами мелодійного, творчого пізнання та розкриття, просто не побачить наших апаратів, не збагне наших кібернетичних моделей. Усе це для того світу буде... ну... ніби щось зайве, дисгармонійне, позаприродне.

— Загнув ти, братику, загнув! — розвів руками Василь. — Казочки дитячі розповідаєш. Хочеш потягти в космос, та ще й абсолютизуючи архаїчні методи світосприймання. Визнаю, що творчість потрібна. Приємно нас лоскоче. Послухати, потанцювати — кайф! Але творити з цього альтернативу точній науці? Анахронізм! Візьми себе: кобзар, композитор. Що ти мо-жеш дати після Баха, Бетховена, Моцарта? Після козацьких кобзарів? Нащо нам сьогодні кобзар? Співати те, що вже давно відмерло? Прадавні думи ґеніальні, сильні, але вони лиш відгомін віків. Сучасної думи ж нема. А якщо й сотвориш, то буде це лише ремінісценцією, наслідуванням...

— Дарма так мислиш, — спалахнув Євген. — Дума невмируща! Вона вічна, як плин Дніпра, як схід сонця, як спів соловейка. Слова можуть мінятися, а суть живе. Дума — душа народу.

— Заграй, Євгене, — втрутився Петрусь. — Покажи йому, що є ще порох у порохівницях!

— Замовляю імпровізацію, — виголосила Гера, знімаючи зі стіни бандуру. — Сучасну думу. Чуєш? Тільки щоб справжня імпровізація, а не підробка.

— Невже і справді втнеш сучасну думу? — здивувався Василь.

— Спробую, — усміхнувся Євген, перебираючи струни.

— Хотів би я потерпіти поразку, — Василь щиро обняв Євгена за плечі.

Іменинник почав грати імпровізаційний вступ. Рокітливі акорди бандури ніби змели сум'яття химерної суперечки, проломили вікно у інше сприйняття, в інший настрій. Гості вимкнули магнітофон, перестали танцювати, зібралися півкільцем довкола Євгена. З кухні зайшли мати та хатня робітниця Клава, зупинилися біля порога. Глухий, задушевний голос заповнив приміщення, вплив у вечірній клекіт вулиці:

Гей, гей, гей!

Розлягаються у безмежжя стежки і дороги,

А на них виростають,

Розквітають

І дива, і тривоги, гей, гей!

Чуєш, брате мандрівний, чуєш, сестро незнана?

На вершині гірській,

У імлиці нічній —

Всюди чується слово кохане, гей, гей!

Мов луна.

Тихо котиться пісня над світом.

Далина

Запалила веселку жаданим привітом, гей, гей, гей!

Хто ж то є?

То казкові безсмертні очі —

Материнські, дівочі, побратимські, пророчі!

То дитинство крилате моє, гей, гей, гей!

На планетах далеких,

В чужинецькім холоднім краю,
Прокричать тобі в душу невмирущі лелеки
Про коханії очі...

про Вітчизну твою, гей, гей, гей!

Про єдинії очі —

Небувалі, пророчі...

Про безсмертну Вітчизну твою, гей, гей, гей...

Євген замовк. Довго ще тривала тиша. Гості вражено переглядалися. Клава витирала очі фартухом. Василь кумедно підняв руки вгору, зітхнув:

— Здаюся! Ти мене побив. Але...

— Що? — всміхнувся Євген.

— Все це ще в традиціях архаїчної думи. Відчувається вплив давньої пісні, мелосу. Спробуй щось сучасне, актуальне. І щоб лягло воно на душу мені, технарєві. Тоді я вже повністю капітулюю. Згода?

— Що ж, слухай, — схилився до бандури Євген. І, ніби обвал упав на струни, вони за-рокотали грізно й ураганно, вводячи слухачів у ритми сучасного, тривожного світу.

І день, і ніч

Зникають пріч,

І не змика

Планета віч,

Гуде орґан,

Лунає річ,

В огні війни

Вирує січ...

В імлу, в туман ведуть сліди,

На землю падають плоди...

Хоч тисячі віків іди,

Не знайдеш чистої води...

Де ти, Земле, опинилась, де ти,

Квітами засіяна плането?

Раптовий речитатив, яким Євген простогнав болісне запитання до світу, був настільки несподіваним, що присутні відчули холодок за спиною. А потім повтор, ще більш грізний, застережливий:

Триває бій

На полі мрій,

Кипить у злі

Жорстокий змії,

Кує війну

В імлі густій,

Щоб кинуть світ

У огневій!

Нащо ж були тяжкі віки,
Нащо ми сіяли квітки,
Чому не сядуть ластівки
В долоню нашої руки?
Стрепенися радісно у леті,
Квітами засіяна плането!

І ніби з'єднане співзвуччя багатьох творчих, владних воель, урочисте, мажорне стверд-ження, наказ, вимога:

Лети, лети
В ясні світи.
Будуй у мир
Міцні мости,
Тобі довіку
В даль іти
До сонця світлої мети!..

— Скажи, Євгене, тільки не бреши, — благально запитав Василь, коли завершилась мелодія, — ти цю штуківину зімпровізував ось тепер?

— А що ж тут такого, — знизав плечима Євген. — Сміслова та музикальна основа вирує в мені завжди. Це ніби, як тобі сказати, медіаторне торкання до світової чутливості. Я ніби чую в просторі те, про що запитую, і відтворюю свій вібраційний стан, своє співзвуччя.

— Ти мене побив, — відверто визнав Василь. — Комп'ютер, навіть найскладніший, не схвилює так.

— Дарма його хвалиш, — ліниво озвався Роман. — Задере носа. Ми теж любимо мис-тецтво, але не треба творити апології.

— Ти любиш його так, як одбивну, — жовчно кинув у відповідь Євген, вішаючи банду-ру на стіну.

— Е, синку, — гукнула Поліна Михайлівна від дверей, — ти чого розійшовся? Так гар-но співав, а тепер сваритеся.

— Про суть світу завелися, — весело пояснив Василько. — Взагалі ж, Євгене, віддаю належне: твоя фантазмагорична концепція світу, хоч і не наукова, але вельми цікава. Їй-право! Ну, ну, не нахмурюйся. Ти б фантастичне оповідання написав та виклав усе це, може, когось розворушить, га?

— А я вже написав...

— Ну! Так прочитай. Залюбки послухаємо.

— Позбав нас, — плаксиво затулився долонями Роман, — Позбав від літературних опусів.

— Хай читає, — зацікавились дівчата. — Хочемо послухати.

— Після вечері, — помирила суперників мати, — Підете до вітальні, там читайте до-несхочу. А тут прошу віддати належне столу. Не ображайте мене.

— Не образимо, друзі? — патетично вигукнув Василько. — Га? Покажемо господині,

та й імениннику заодно, в чому суть світу?

Гості засміялися. Сміялася й Оксана. Взагалі, суперечка не вилилася в гострий конфлікт. Але чому так тяжко Євгенові на душі? Може, тому що він самотній серед гостей? А чому самотній? Як сталося це? Що ж робити, щоб відчувати спів'єдність з ними? Він — як біла ворона. Оксано, Оксано! Навіщо ти усміхаєшся Романові? Чому не дивишся на мене? Невже нічого не збагнула?

Після вечері всі перейшли до вітальні. Посідали на дивані, на кріслах. І знову Оксана опинилася поруч з Романом. Дістаючи зі столу рукописні аркуші, Євген тяжко зітхнув.

У свідомості майнула думка: а може, не треба читати? Все одно не зрозуміють, сміятимуться. А втім, хай сміються. Але ж так хоч щось почують, запам'ятають. І понесуть мої химерні думки з собою.

— Потерпимо, — проскрипів насмішкувато Роман. — Правильно, Оксано? Сьогодні його день, хай гвалтує нас.

Леле, він звертається до неї так просто? Так легко? А я кілька років мріяв про одне-однісіньке слово. Про один погляд. Чому так? Чому?

— Читай! — попросили й хлопці-фізики. — Давай свою схематику буття. А ми приготуємо критичні дубинки.

Євген розгорнув рукопис, прочитав:

— "Пуповина".

— Чому "Пуповина"? — здивувався Василько. — Що за дивина?

— Не перебивай, — зліньки звернувся до нього Роман. — Хай буде пуповина, нехай буде апендикс чи печінка, яке наше діло? У фантастиці ще й не таке почуєш. Хай читає.

— Пуповина, — пояснив Євген, не звертаючи уваги на іронічну репліку брата, — це визначальний символ всякого зв'язку, а не лише дитини й матері. Можна говорити про енергетичну пуповину між Сонцем і Землею, між людьми й всесвітом, між квіткою й бджолою, між учителем і учнем. Можна говорити про пуповину пізнання й творчості, по якій до нас із всесвіту плине кров інформації (бачте, вживаю ваш термін!) та життєдайності. Ми ніби вічно народжуємося в нові й нові сфери світосприймання, отже, вічно вросемо в пуповини. Це ніби символ синтезу нашого буття. Але це лише натяки.

— Давай, давай, не розкладай по полицках, самі оцінимо. Живого місця не залишимо... І Євген почав...

Мелодія друга

ПУПОВИНА

ДИВНА ЛЮДИНА

Сяяло літнє сонце.

Та спалах раптового вибуху був яскравіший.

Дівчата злякано скрикнули. Хлопці-геологи тривожно завмерли біля варіометрів.

Сонячні тіні розтанули, налетіла гаряча пружна хвиля повітря. Зірвала один намет,

залопотіла полами другого.

Дівчата миттю поховалися за скелями. Іван, начальник партії, широкоплечий, вайлува-тий хлопець, скептично поглянув на них, знизав плечима.

— Що ж воно таке? — сконфужено запитав Федя. — На звичайний вибух не схоже... Може, кульова блискавка? Або метеорит?

— Треба перевірити! Хто зі мною? — запитав Іван.

Згодилися йти Галя і Ксеня, молоді практикантки з геологічного технікуму, і Грицько, помічник Івана.

Вибух виник за смугою низькорослого кедрача-стелюха, що оповив кільцем вершину гори Сивулі. Насилу подолали переплутані хащі. Іван інколи зупинявся, дивився на лічильник Гейгера. Ніщо не показувало, що вибух зв'язаний з радіоактивним процесом.

Вони вийшли з кедрача і зупинилися вражені. На широкій галявині, підставивши тіло сонцю, загорав незнайомий хлопець. Дівчата презирнулися, зашарілися.

— Дивак якийсь, — пробурмотів Іван, — Але ж тут вибухнуло, а він спокійно сидить, ніби нічого й не сталося.

Хлопець не звертав уваги на геологів. Він розглядав траву, квіти, гладив їх долонями. Дивні, майже сріблястого кольору кучері закривали обличчя, тіло під променями сонця мінилося золотавими барвами.

— Ей, ви! — крикнув Іван, — Що тут робите?

Хлопець звівся на ноги, поглянув на геологів. Дівчата пирснули, одвернулися. Він прямував до геологів, анітрохи не соромлячись своєї наготи.

— Клянуса, божевільний, — прошепотів Грицько. — Обережно треба з ним. Бачиш, сміється. Блаженний якийсь..

— Тихше, — обірвав його Іван.

Хлопець зупинився. Дивився на геологів, усміхався. Обличчя його було незвичним, якимось дуже мінливим, мов би ще не відлитим у чітку форму. Очі то ясніли блакитним то-ном, то наливалися нічною темрявою. Брови піднялися над очима з виразом запити. Він ніби ждав чогось.

— Дивний чоловік, — не заспокоювався Грицько.

— Чо-ло-вік, — повторив по складах незнайомиць, — Чоло... розум... вік... час... вічність... цілість... безмірність... Диво... дивитися... відати... давати... Вічний розум бачення... відання...

— Що він меле? — дивувався Грицько.

— Іване, він чудний, — озвалася з-за спини начальника партії Галя. — Ще накинеться...

— Заждіть, — зупинив дівчат Іван. — Як тебе звати? Ну, ймення як твоє?

— Ймення? — повторив хлопець. — Мен... май... ном... називати... мислити... мислитель... людина... Ймення — людина...

— Людина? — цілком серйозно перепитав Іван.

— Людина, — радісно повторив незнайомиць, і очі його засяяли.

— А прізвище?

— Прізвище... прозивати... ном... ман... Це те саме ймення... Ти вже питав...

— Дивна свідомість, — здивувався Іван. — Аналізує, розчленовує всі слова. В чому справа?

— Свідомість, — озвався незнайомиць. — Світ... сва-відати... своє... знання... знання себе...

— Якась кібермашина, — знизав плечима Грицько.

— Кібер... машина... маха... сильний... Кібер... керувати... механо... механізм... керований механізм... Ні, — гаряче заперечив хлопець, з подивом глянувши на Грицька. — Я не керований механізм. Я — Чоло-Вік.

— А якщо чоловік, то не валяй дурня! — розсердився Грицько.

— Не грубіянь, — остудив його Іван.

— Валяти... дурня... — Хлопець зовсім здивувався. — Валяти... валити... Дур... де-ур... Ур... вогонь... світло... де-ур... відсутність світла... Дурень... невідаючий... позбавлений світла... Валяти невідаючого... Не збагну...

— Ага, — ущипливо зауважив Іван. — Він дає тобі урок, що не слід вживати умовних зворотів. Дурня валяє не він, а ти. Слухай, не знаю, як тебе звати, ну, хай буде Людина. Ти скажи мені, що тут сталося? Ми бачили вибух, яскраве світло. Це ти щось робив?

— Я, — згодився хлопець.

— Ну от, — зрадів Грицько. — Я так і думав — божевільний.

— Боже... вільний, — знову почав аналізувати слова незнайомиць. — Бог... біг... рух... динаміка... бажати... збагнути... позбавлений розуму... життя... Неточне поняття...

— Послухай, друже, звідки ти тут узявся? — запитав Іван.

— З надмірності, — спокійно відказав хлопець.

— З чого? — презирнувшись з товаришами, перепитав Іван. — Що за надмірність? Може, ти хочеш сказати, безмежжя?

— Можна й так. Тільки надмірність точніше.

— Ну гаразд, — терпляче згодився Іван. — Хай буде надмірність, хай безмежжя. Всі ми з цієї надмірності. Але це фігурально, символічно, а конкретно? Звідки ти?

Незнайомиць уважно вислухав Івана, ласкаво усміхнувся. Похитав головою.

— Плутано мислиш. Єдина конкретність — надмірне лоно. А все інше — відносність.

— Ну що з тобою робити? — розгубився Іван. — Я хочу знати звичайну річ: де ти народився, де жив? У якому селі чи місті?

— Як багато слів, — здивувався хлопець. — Але я збагнув те, що ти питаєш. Повторю: з надмірного лона, з інших світів. Ніколи не народжувався так, як ти мислиш. У нас є лише трансформація зі стану в стан, по пуповині інформсфери.

— Що ти з ним філософствуєш, — хмикнувши, озвався Грицько, — "З інших світів". Він нас за дурнів вважає, чи що?

— Слухай, Ваню, — прошепотіла Галя. — Тут недалеко є клініка, треба його туди. Там розберуться.

— М-да, — згодився Іван, — Грицю, збігай до намету, вибери якусь одежину для нашого гостя. Може, для пришельця з далеких світів вона й не дуже підходить, але все-таки вона ліпша, ніж його... гм... теперішня... Ходімо, друже.

— Ходімо, — згодився незнайомець.

Гриць і дівчата, презираючись та підсміюючись, рушили до наметів. Незнайомець, ласкаво усміхаючись, пішов за ними, розгортаючи куші кедрача.

В ЛІКАРНІ

Головлікар гірської клініки для психічнохворих Марія Зелена старанно розпитувала геологів про все, що вони бачили при появі незнайомця і що дізналися при розмові з ним — про його поведінку, жести, характер. Розповідь Івана була записана в зошит.

А незнайомець тим часом сидів у приймальні під наглядом двох санітарів і спокійно дивився у вікно, його зовсім не стурбувало те, що він потрапив до лікарні, що біля нього ча-тують люди в білому, його більше приваблював чудовий краєвид, що стелився за вікном. Зеленкуватоблакитне озеро, оточене смутними смереками, червонуваті скелі, білі хмарини в бездонному небі. Вода мінилася, на поверхні озера пробігали прозорі тіні, хиталися верхів'ї дерев. І в ритмі з усім цим мінилося обличчя дивного хлопця. Навколишній краєвид ніби грав на інструменті його душі мелодію свого настрою.

Та ось бесіда біля столу скінчилася. Іван підійшов до незнайомця, подав руку. Той з подивом поглянув на нього.

— Я прощаюся, — пояснив Іван. — Я залишаю тебе...

— Прощаєшся? — перепитав хлопець, — Прощати... просто, впростовувати... Робити простим... Хороше слово. Заплутане робити простим. Так?

— Не те, — розгубився Іван. — Я покидаю тебе. Це називається прощатись. Ти хороший хлопець. Побудеш тут. Згадаєш, хто ти й звідки...

— Але я вже розповідав, — здивувався незнайомець. — Чому ви такі недовірливі?

— Гаразд, — заспокоїв Іван. — Ти про все розповіси ось їй...

Незнайомець глянув на лікаря. Це була молода дівчина, її сірі очі уважно й гостро дивилися на незнайомця. В таких випадках хворі відводили погляд, корчили гримаси, біснувалися. Але цей хлопець спокійно зустрів її погляд, прийняв у себе. Їй здалося, що перед нею розкривається дивна безодня, таємнича і небезпечна. Вона опустила повіки, стиснула губи.

— Ну, я пішов, — махнув рукою Іван. — Розбирайтеся тут самі.

Двері зачинилися. В приймальні запанувала тиша. Хлопець не зводив очей з обличчя Марії, йому подобалася вродлива дівчина. Але він не міг збагнути, чому вона хмурилась. Чому в неї зсунуті до купи темно-русі брови? Чому опущено повіки і на чистому чолі залягла тонка зморшка?

— Навіщо мене привезли сюди? — запитав незнайомець.

Марія зітхнула.

— Вас привезли до друзів, — Примірялася до хворого, намагалася зрозуміти його стан. — Вам буде тут добре.

— Мені тут подобається, — згодився хлопець. — Але я не розумію, чому "вас"? Адже

я один? І не збираюся розділятися.

"Почалося марення", — подумала Марія. Моргнула санітарам:

— Залиште нас.

— А якщо він... — почав санітар з обережністю.

— Залиште, — повторила Марія. — Нам треба поговорити.

Санітари вийшли, недовіжливо поглядаючи на хворого. Марія показала на диван, сіла. Незнайомець охоче примостився біля неї.

Знову зустрілися їхні погляди. І знову Марія відчула подих якоїсь безодні. Може, якась нова форма недуги? Манія величі, уявлення себе пришельцем з далеких світів? Тепер це дуже просто пояснити: космічна ера, польоти, маса фантастичних та філософських книг. Легко можна уявити себе ким завгодно.

— Я б хотіла, — озвалася Марія, — щоб ви... щоб ти був відвертий... "Раз хочеш на "ти" — хай буде так", — подумала вона.

— Відвертий? — повторив хлопець, — Вертіти... відвертати... певно, відкривати? Неточний вираз... Ти бажаєш, щоб я був відкритий?

— Так, — дружньо заохотила його Марія.

— Я ніколи не закриваю себе. Мій розум, серце, почуття завжди відкриті. Без цього відсутнє пізнання. Без цього відсутнє життя.

"Цікаве мислення, — подумала Марія. — Що ж, треба користуватися його ключем, щирістю і прямоотою, відкритістю".

— Домовились, я теж ніколи нічого не приховую. Я розповім тобі про себе. А ти мені — про себе. Отже, перше запитання: хто ти і як тебе звати?

Хлопець уважно подивився на Марію, здивувався:

— Хіба той, хто привів мене сюди, не сказав тобі?

— Я не зрозуміла.

— Я говорив чітко. Але можу повторити для тебе. У тебе хороший погляд. Ти мені подобаєшся.

Щоки Марії зарожевіли. Чому на неї так дивно діють його очі, його спокійний, тихий голос? Треба розібратися в химерній плутанині, треба дізнатися, хто він і звідки?

— На вашій планеті ім'я лише якийсь набір понять, що зовсім не стосуються того, кого тим найменням кличуть, — озвався незнайомець. — У нас відсутні такі імена.

"Знову марить", — майнуло в голові лікарки. А хлопець ласкаво продовжував:

— У нашому світі кожна індивідуальність неповторна. Вона несе в собі свою суть. Ви-яв цієї суті і є ім'я. Його не перекладеш на умовні звукові сигнали вашої мови. Але ти якось хочеш звати мене? Тоді дай мені ім'я сама.

Обличчя Марії залишалося спокійним, зосередженим, але внутрішньо вона весело засміялася. Хворий легко й хитро обвів її довкола пальця. Вона хотіла знати бодай ім'я та прізвище незнайомця, що дозволило б почати розшуки. Що ж, доведеться йти іншим шляхом.

— Там, де ти з'явився, — промовила Марія — щось спалахнуло. Люди бачили яскравий промінь. Там знайшли тебе. Промінь — хай буде твоє ім'я.

— Промінь, — повторив хлопець. — Про... пра-прі... перший... древній... давній... мінь... ммм... звук першооснови... мінливість... час... хвиля... народжуватись... матерія... Першонароджений... першотворний... Чудове поняття, воно відповідає суті нашого світу. Світло, котре вічно у самовідтворенні, самонародженні. Промінь — це гарно.

"Мабуть, лінгвіст, займався етимологією, — майнула думка в Марії. — Десь навчався. Цікавиться космогонією, футурологією, фантастикою. Перенапруга. Треба буде послати за-пити в найближчі інститути, університети".

— Тоді з цим покінчено, — сказала вона. — Підемо далі. Ти говориш, ваша планета, моя планета, інший світ. Що це означає?

— Хіба ці поняття двозначні? — здивувався Промінь. — Чи ти теж не сприймаєш про-сту суть моїх слів, як і той, хто привів мене сюди?

— Ні, я вірю тобі. Але давай розберемося. Якщо ти з іншого світу, то розумієш, що для людей Землі це дивно. Ми ще не бачили пришельців.

— Хіба? — жваво перепитав Промінь. — Щохвилини на твоїй планеті наявні пришельці з материнського лона. Промені сонця, зірок, метеори, не зрима вам радіація, міжзоряна матерія. Космічні потоки того, що ви звете порожнечою, вакуумом, обмивають вас.

"Начитався космогонічних теорій, гіпотез, трактатів, — подумки відзначила Марія, — Його не спіймаєш. Спіймати можна лише на неточності, на алогічності. Зброя щирості — єдиний ключ..."

— Я згодна з тобою, — промовила вона, — але маю на увазі пришельців не будь-яких, а мислячих істот, людей або людиноподібних. Таких ми ще не бачили в реальності.

— Нереальних фактів нема, — уточнив Промінь. — Будьякий факт — реальний. І взагалі в світі відсутнє будь-що нереальне...

— А уява, марення? — запитала Марія.

— Уява... у... яв... переводити в реальність... марити... ілюзія... мор... мер... вмирати... не бути... не існувати... Перше поняття — це переводити ідею в реальність, створене думкою — в конкретність, у зриму форму. Отже, уява — не вигадки, не нереальне, як ти гадаєш, а процес творчості. А марення — умовне поняття. Воно означає викривлення, зату-манення, порушення реальності. Реальності, розумієш? Отже, навіть марення — то реальність. Але спотворена.

— Гаразд, — згодилася Марія. — Ти мислиш логічно. Але перейдемо до справи. З якої ти планети?

— Планети? — перепитав Промінь. — Площина... рівень... сфера... Ага, я розумію суть твого запитання. Ти маєш на увазі планети фізичні як матеріальні форми?

— Безумовно.

— Всі ваші планети в системі Сонця, а також безліч планет біля інших сонць-зірок, в інших зоряних спіралях та скупченнях, усе це належить до вашого світу. Я ж прийшов з об'єданого буття, із Всебуття.

"Манія величності, — блискавкою майнула думка в лікарки. — Всебуття, всевидіння, всесутність — аспекти бога. Але як тримається, як логічно мислить. Дуже дивний випадок. Зачекай, як ти виплутаєшся зі свого Всебуття?.."

— Я не уявляю Всебуття, — Марія пильно подивилась на незнайомця.

Він по-дитячому всміхнувся, ласкаво хитнув головою.

— Нема нічого дивного. Ми уявляємо лише те, до чого Доросли, що є в нашій свідомості. Ти живеш у світі розділення, відокремлення, тому й не можеш збагнути об'єднаного буття.

— Тоді поясни мені.

— Майже неможливо. Аналогії лише тінь істини. Але спробую. Уяви істоту з вашої планети, он хоч би й цю, — він показав на павука за вікном. — Бачиш? Він зіткнув павутину сам з себе. Зі свого нутра. Він розкинув її в просторі і тримає нить. Що б не торкнулося її — він миттю це відчує. Прислухайся до цього поняття — відчує. Так і розумна істота може розвинутися до такого рівня, що триматиме в своєму естві, в своїй свідомості нить павутини праматерії, яка творить всесвіт. І що б де не відбувалося, істота чутиме, бачитиме, знатиме. Це є завершальна ступінь еволюції життєвих форм.

— Все дуже логічно. Але чи відповідає воно дійсності?

— Дійсності? — здивувався хлопець. — А як же? Звідки б я взяв такі поняття?

— Добре, хай буде так, — згодилась Марія. Вона відчула дивну втому. Щоки горіли, щипало кінчики пальців. Давалася взнаки нервова напруга. Що ж робити? Як розкусити цей химерний горішок?

— Скажи мені, як ти з'явився тут? Для чого прибув на Землю? І де твій апарат?

— Апарат — засіб для механічної взаємодії, пересування, — сказав Промінь. — Вживається лише в юних еволюціях. У зрілих творення невіддільне від творця, вся реальність є ніби продовженням тіла мислячого індивідуума, творче поле серця й розуму.

"Здорово викручується, — подумала Марія. — І в ступі не влучиш. Всі ці маніакальні ідеї стали його суттю".

А Промінь тим часом говорив:

— Я бачу, ти не зовсім тотожно сприймаєш мої думки. Спробую пояснити якнайпростіше. Уяви собі ріку, що несе широкі води до моря...

— Уявила, Променю, — всміхнулася Марія. — А далі що?

— Уяви, що ця ріка — то об'єднане буття, кожна крапля якого спільно, динамічно пли-не до гирла, до океану, тобто до завершення. Певна річ, лише до одного зі ступенів завершення. Я думаю, ти вловлюєш відносність моїх аналогій?

— Уловлюю, Променю.

— Тепер уяви: то там, то сям у потоці ріки водокрути, що виникають з тих чи інших причин. Усе, що потрапляє в такий водокрут, може крутитися довгі дні, роки, а в нашій аналогії — віки, міриади віків, бо ваш всесвіт — саме і є водокрут у потоці об'єднаного буття.

— Он як? — здивувалася Марія такій здатності мислення хворого. — Ти вважаєш,

що метагалактика чи навіть багато метагалактик, навіть наш Мегасвіт, лише водокрут у течії ва-шого світу?

— Так і є, — підтвердив Промінь. — Ти збагнула. Тебе вражають масштаби? Але що таке масштаби у надмірності? Для них нема еталона. Співвідношення — міра тих чи інших істот у відносних всесвітах. Ви вже догадуєтесь, що так звані елементарні частки можуть бути цілими всесвітами, де тривають мільярднолітні еволюції, киплять пристрасті, поєдинки. Ходімо далі. В ріці об'єданого буття усе в єдності, кожна цятка існуючого є разом з тим і спільнотою існуючого, його абсолютним відображенням. Усе в об'єданому бутті злучено пуповиною...

— Пуповина? — здивувалася лікарка. — Як розуміти це?

— Так, як відому тобі пуповину, котрою викормлюється дитя в лоні матері. З'являючись, зачинаючись у нашому світі, індивідуум проростає все глибше й глибше в над-ра всеохопного материнського лона, п'є "кров" глибинної інформсфери, насичуючись знан-ням. Ще одна аналогія: наш світ умовно можна назвати потенційним світом, світом зерна, яйця, де все — в усьому. Але це зерно всеможливості, воно динамічне, всеохопне.

— Наша наука, — обірвала його Марія, — все глибше пізнає закономірності свого світу, шукає шляхів синтезу, мріє про контакти з іншими світами, іншими розумами. Ясно, що для цього потрібні міріади віків, але всяка дорога має завершення.

— Ти кажеш — контакт? — усміхнувся Промінь. — Контакт — це сумісність, а, отже, гармонія. Щоб контактувати, треба утворити одне ціле між ти і я. Абстрактного контакту нема. Ваша країна підняла ідею єдності, братерства, загального миру, встановлення на всій вашій планеті справедливої соціальної системи. Ви відстоюєте своє майбутнє у боротьбі, бачите небезпеку ядерної катастрофи. Заради Цього йдете на контакт з різними соціальними силами. Ви прагнете до спів'єдності, до узгодженості, а ваші супротивники — до роз'єднання, до егоїзму, до виключності. Тому я й кажу, що лише повна гармонізація вашого світу введе його до ріки єдиного буття.

— А ти, Променю... як же ти, дитя гармонії, зумів увійти до світу водокруту, як ти ка-жеш? І чому?

— Я знав про існування окремих світів, таких, як ваш, — пояснив Промінь. — Мріяв про подорож сюди. Бажав допомогти вам. Увійти сюди непросто. Перед цим я вивчив у гли-бинах єдиної інформсфери безліч життєвих форм Землі та подібних їй планет, потоки вашої інформації, вашу космоісторію, сукупності тваринних та рослинних асоціацій, напрямок еволюції, кільця історичних періодів. Я створив своєрідну узгоджену пуповину між своїм світом і вашим. Але, вже проникнувши сюди, я відчув страшний тиск, опір, протидію, а потім — вибух! Лавина дисгармонії тут надто велика. Мої можливості малі супроти неї. Я збагнув, що це ваша власна справа — досягти звільнення з водокрута.

— Розумію, — поспішно озвалася Марія, хоч сама вже не розуміла нічого. — Що ж ти думаєш робити тепер? Як повернешся назад? Чи залишишся тут?

— Ні, не залишуся, — спокійно відповів Промінь. — У цьому нема потреби. Я

збагнув, що я лише заважатиму вашим тяжким, але героїчним зусиллям вийти з наростаючих кризис-них явищ. Я повернуся додому, хоч це навіть мені буде зробити досить важко.

— А як ти це зробиш?

— Ти мені допоможеш. Та спершу я хочу повністю зорієнтуватися тут. Заглибитися у систему вашого логосу, в глибини слова й мислення, щоб осягти закономірності вашого світу. А тепер... я хочу відпочити.

— Добре, — згодилася Марія. — Мені теж хочеться відпочити. Ми ще зустрінемось не раз.

— Навряд, — сказав Промінь. — Я довго не лишатимусь тут. Мене чекають...

— Хто?

— Друзі.

— Чому ж вони не прийдуть до тебе?

— Це неможливо. Прийшовши сюди, вони стануть такими, як я, як ви. Закони сфер невблаганні. У кожному світі можна діяти лише за його законами. Доки я тут один, я ще цільний і зберігаю тотожність зі своїм світом. Я мушу сам вернутися.

— Як ти це зробиш?

— Побачиш, — просто відповів Промінь.

Марія зітхнула. Що з ним поробиш? Жодної тіні сумніву на обличчі, жодного слова розгубленості. Що ж, він пообіцяв повернутися до своєї сфери. Побачимо, яку пуповину він розшукає, щоб вислизнути з чрева земного життя у свою фантазмагоричну країну всебуття. Начитався фантастики та вчених опусів про всякі там "кротові нори" в просторі й часі, про гіперпростори, про нуль-простори, про паралельні світи... Чого тільки вчені та фантасти не нагромадили в ноосфері сучасності. Ось і тріскаються молоді, нетривкі уми, потрапляючи у вихор заумності. Гай-гай, мій любий друже, не планета наша у водокруті буття, а ти, голуб-чику, потрапив у круговерт хвороби, з якої так тяжко вибиратися. Що ж, побачимо, як ти виборсуватимешся з цієї пастки. Це й буде пробним каменем для твоєї свідомості й пошуком методу для твого лікування.

— Ходімо, — підвелася лікарка. — Я покажу твою кімнату.

ХТО Ж ВІН?

Зробивши ранковий обхід, Марія зайшла до чергової. Запитала кореспонденцію. Переглянула листи, телеграми. Кілька з них містили відповіді на її запити. Зі Львова, Ужгорода повідомляли, що в університетах та інститутах студенти не зникали, не хворіють, всі на місцях. Навколишні села та містечка не могли повідомити чогось путнього про дивного хво-рого. Залишалася одна надія — на розшуки через органи міліції. Вона вже передала їм фотографію пацієнта.

Марія зітхнула, похитала головою. Чим далі, тим більше заплутується клубок. Доведеться викликати досвідчених спеціалістів, може, вони розберуться. Ясно одне: випадок цей унікальний, він не лягає у відомі стереотипи психозахворювань.

Вже кілька днів Промінь самотній. Марія навмисне не хоче зустрічатися з ним. Сподівається, що він забуде про зміст попередніх розмов, про своє бажання

повернутися в інший світ. Сьогодні спробує продовжити знайомство. І постарается знайти ту нитку, яка може привести до розгадки. Будь-що знайти...

Вийшла з лікарні, пройшла дворичем клінічного комплексу. То там, то сям в алеях, між ялинами, гуляли хворі. Променя Марія побачила над озером. Він сидів на камені й, схи-лившись над невеликим кущем шипшини, розглядав рожеву квітку. Почувши кроки, розігнувся, побачив Марію. Обличчя його осяялось привітною усмішкою.

— Чому ти так довго не йшла? Я незабаром покину тебе...

"Не забув", — з досадою подумала Марія, а вголос сказала:

— Я хотіла, щоб ти відпочив.

— Я відпочив, — сказав Промінь. — І повністю оволодів символікою мови цього світу. Постараюся пояснити тобі все, про що запитаєш.

— Все? — перепитала Марія. — Хіба ти всезнаючий? Для того, щоб оволодіти інформацією про все, треба прожити вічність. І вивчити вічність. Хіба не так?

Промінь засміявся тихенько, ніби зажебонів гірський струмочок.

— Що таке вічність? Ти гадаєш, що це неосяжна тривалість, нескінченний потік часу? Насправді — це одність, єдність. Адже й у вашій мові це відображено. Вічне — Я спільність душ. Стати вічним — це об'єднати свою свідомість із свідомостями світів, які складають цілість.

— Але для цього треба досягнути безсмертя особи? — запитала Марія.

— Безсмертя індивідуальності, — поправив Промінь, — Особа вмирає, індивідуальність може увійти у інформаційне віче буття, тобто стати вічною.

— Хіба це не одне й те ж — особа й індивідуальність?

— Ти змішуєш особу й індивідуальність? Дивно. Особа невпинно міняється. Щомиті. Вона руйнується, щезає, мов форми хмаринки. Вона ефемерна. Дитина, доросла людина, ста-ра людина — це ж різні особи. А свідомість у них — єдина, це нитка, на яку нанизується інформаційна гірлянда буття. Ця нитка усвідомлення і є індивідуальністю. Можна назвати її і психічною унікальністю, самотутністю.

— Що ж залишається після смерті людського тіла? — обережно запитала Марія. І по-думала: "Цікаво, що він скаже про співвідносний людського буття. Як він розв'яже цей космічний вузол?"

— Ти ж добре знаєш, Маріє, — докірливо похитав головою Промінь, — навіщо питаєш? Якщо особа міняється невпинно при житті ось цього тіла, то після його руйнації хіба може вона лишитися? Особа — лише якась грань, вияв вічної індивідуальності. Але таку індивідуальність треба сформувати при житті.

— Он як? — озвалася Марія. — Цікава думка. Дозволь, я сяду біля тебе.

— Сідай, — посунувся Промінь.

Марія присіла на камені поряд з хлопцем, ласкаво зазирнула в його очі.

— Що ж залишиться від земної людини, коли тіло її розпадеться? Я знову повторю своє запитання. Особа вмирає... А індивідуальність, самотутність, як ти кажеш, сформована лише у одиниць... Тоді що ж, людство — лише тіньовий театр? Іскорки на хвилях ріки?

— Здається, ви самі вже прийшли до висновку, що творчі досягнення людини, її радощі, любов, сильні почуття, страждання, досвід, прагнення до істини не зникають. Адже це потік інформації, відлитий у річище, яке ви, здається, назвали екоенергетикою. Людина володіє колосальними космотворчими можливостями. Отже, вона невіддільна від космосу, яким породжена. Тому сума набутків минулої особи вливається у велике горнило єдиного планетарного розуму. Ви ж користуєтеся тими набутками у формі записів, картин, книг, науково-технічної естафети, традицій.

— А хіба може бути інакше? Саме ж так формується ноосфера, сфера розуму, про яку недавно почала говорити наша філософська думка.

— Можна й інакше, Маріє, — запевнив Промінь. — Ваше використання здобутків ми-нулих осіб дуже примітивне, неефективне. Хіба одне й те саме великий поет — і його пізніші послідовники, критики, літературознавці? Хіба герой, геніальний мислитель і його шанувальники, котрі славлять його та ставлять йому пам'ятники, тотожні?

— Всі не можуть осягти те, на що здатний геній чи герой, які стають ніби взірцями, ка-мертонами еволюції.

— Наївно, — зітхнув Промінь. — Багато ваших древніх мудреців — генії. Але хіба вони мають бути взірцями для вас? Психотип їхньої особи — то оптимальний варіант людини того часу, коли вона жила. Ваш час вимагає іншої динаміки, іншого взірця. Ви передаєте досвід осіб, котрі смертні, і нехтуєте набутками індивідуальностей.

— Ти мене заплутав, Променю. Як же зберегти ту саму, як ти кажеш, індивідуальність? Що це за химера? В чому вона?

— Я гадав, що ти все збагнула. Що ж, спробую пояснити. Довгі віки у вашому світі формується психотип людини відчуженої, відділеної від усього суцього. Єдність приймається часто умовно, формально, як потреба щось їсти, деś жити, в когось переймати досвід. Але хіба можливо збагнути щось і когось, коли ти не став чимсь і кимсь? Ти лише ковзатимешся над поверхнею явища чи сутності, пізнаватимеш механічні закономірності чи поверхову динаміку, але тайни того, що ти жадаєш пізнати, не осягнеш. Ваша біологія вивчає шматки життя, уламки, клапти, а не його цілість, його стихійність у спів'єдності з потоком буття. Ва-ша фізика атакує матерію ураганними потоками частинок, а потім вивчає бризки від ударів, вибухів, наївно вважаючи, що ті бризки і є елементарними крупинками речовини. Ніжне ме-реживо субстанції треба збагнути зсередини, ставши ним, злутувавшись з ним. Це шлях до формування правдивої індивідуальності. Ти, я відчуваю, гадаєш: для цього треба охопити безмежний океан світів явищ, епох.

— Саме це я подумала, — дивуючись, згодилася Марія.

— Бо мислиш прямолінійно. Індивідуальність — не всеосяжність, а лише можливість всеосяжного росту і прояву. Це ідеальне розумово-чуттєве дзеркало, котре відображає будь-яке явище чи сутність у всебутті об'єктивно. Не я, а ти! Зняти опір протилежного, подолати відчуження. Тобто сформувати пуповину контакту, я вже тобі казав про це. І тоді, лише тоді настане пора говорити про невмирущість

індивідуальності конкретної, ось цієї... Тобто, така істота, ставши пластичною, гнучкою, мінливою, оволодіє закономірностями вічного мета-морфозу і збереже естафету власної свідомості, збагачуючи її, поглиблюючи, розширюючи до масштабів всепланетних.

— Навряд, — засміялася Марія. — Схема твоя досить логічна, але сприйняти це за істину...

— Так, так, — лагідно згодився Промінь, — визнати таку ідею — означає синтезувати її, сприйняти, зробити її своєю, а, отже, оволодіти свідомістю Всебуття. Ти тепер не сприй-меш цього.

"Здорово обкручує він мене, — подумала Марія. — Щось не дуже допомагає ключ прямоти..." Уголос же додала:

— Таке мислення, хоч і цікаве, але... як би то сказати...

— Не треба, — хутко відізався Промінь, і в його очах пробігла хмарка суму, — Я відчув твою думку. Ненормальне мислення, ти так подумала. Не заперечуй. Ти ж сама закли-кала до відвертості.

Марія опустила погляд. Хворий дав їй урок етики. Але як він перехоплює думки? Теле-патично? Цілком можливо. Саме в тонких, вразливих натур, навіть у психічно недужих, час-то проявляються паранормальні здатності.

— Я згоден з тобою, — помовчавши, продовжував Промінь. — Моє мислення, справді, на твій погляд, ненормальне. Але що таке норма? Стандарт, прийнятний для певного рівня розвитку. Усяка ж норма, стандарт старіють, коли розвиток іде далі. Вони відкидаються, замінюються новими.

Ви ще не можете без упину мінятися, розвиватися. Матерія цього світу дуже інертна. А там, де матерія пластична, динамічна, норма, стандарт стали б просто неможливими для творчості. Невпинність метаморфоз, самозмін, саморозкриття, самогоріння, самоформування — ось мета розуму. Думка мислячої істоти і її вияв у матерії в такому світі невіддільні, тотожні. Ви ще пливете в потоці еволюції, як інертні тіла за водою. А треба стати свідомими плавцями. Перші кроки до цього вже зроблені. Але цього мало. Треба здійснити прорив за межі власного самообмеження, проломити шкаралупу відчуження.

— Зачекай, — попросила Марія.

Вона підвелася з каменя, пройшла кілька кроків, зупинилася над берегом. Серце сильно ї тривожно калатало в грудях, і знову, як і раніше, горіли щоки, пощипувало пальці.

"Хто ж він? — стукотіло в її свідомості. — Хворий? Чи не забагато для хворого? Занадто струнка й логічна схематика його світогляду. То що ж тоді, допустити реальність того, про що він розповідав? І прийняти його як гостя з іншого світу? Ні, ні, це абсурд! Не можна про це навіть заїкатись кому-небудь, засміють! Єдиний вихід — іти далі, до кінця. Якщо це хвороба, його свідомість не витримає напруги невпинного фантазування. Треба довести його в перехресних запитаннях до межі неймовірного. Лише так можна спіймати на непослідовності або на патологічності..."

Вона різко обернулася, поглянула на Променя. Він сидів, як і раніше, непорушно,

за-горнувшись у синій халат і розглядав квітку шипшини. Відчувши погляд дівчини, підвів го-лову. І раптом запитав:

— Маріє, а для чого мене сюди привели? — Голос хлопця був ніжним і сумним. А без-одня прозорих очей вимагала правди.

Він вперше торкнувся головного. Відчув парадоксальність і химерність ситуації, в яку потрапив? Обережніше.

Марія зробила кілька кроків назустріч, шукаючи відповіді на несподіване запитання.

— Це лікарня, — просто сказала вона.

Він легко кивнув головою. Зітхнув.

— Я так і зрозумів. Мене вважають хворим? Психічно неповноцінним? Я згадав свій досвід у світах, подібних до Цього. Мені зустрічалися такі явища. І все-таки дивно, наскільки люди в полоні інерції. Все, що не вкладається в стандарт їхнього мислення, вважається патологічним, хворобливим. Це біда вашої планети.

— Що ж, багато в чому ти правий, — сказала вона обережно, а разом з тим подумала: "Тут його й можна спіймати".

— Послухай, Променю, — несподівано й ніби непослідовно запитала Марія, — ти твер-див, що прийшов із якогось об'єданого буття, із всебуття. Отже, ти всезнаючий, всюдису-щий, всемогутній? Цими атрибутами наділяли богів. То що ж, ти бог?

Промінь вислухав запитання й засміявся. Тихим, ніжним, як дзвіночок, сміхом.

— Яка ти дитина, Маріє. Що таке "бог"? По-перше, ваші пращури, творці мови, вклали в це поняття зовсім інше значення, не те, що тепер у нього вкладається. "Бог", "біг" — озна-чало рух, життя, розум, світло. Ваше слово "небіжчик" пояснює це дуже гарно. Позбавлений бога, отже, позбавлений життя, руху. Збіжжя, багаття, збагнути — все це розуміння того, що предки сприймали "бога" як буттєву динаміку, вогонь, думку. А десь у потоці історії відбулася заміна, і богом нарекли потойбічну, надсвітову особу, котра нібито владарює над буттям. Такі "боги" виникають і зникають. Але людина-мислитель — існує вічно. Майже всі мови Землі зберегли суть поняття. А найкраще — ваша мова. Чоло-Вік. Вічний Розум, і Вічний Шукач, Лідер, Впередідучий. Саме людина творить богів і скидає їх. Вона посланець великої матері природи, єдиного життя. Бог, боги різних релігій — ваші власні проекції на екран забобонів та страху, знаки невігластва. Та зверни увагу: вони хоч і наділені великими силами, відчуженими від людей, але ті сили обмежені, статичні, незмінні. А людина — все-осяжна сила. Боги, Маріє, то ваша біда, ваш полон, витворені вами деспоти для власної душі й серця. Думка людини оформлює стихійні сили в гігантів добра чи зла. А досягнувши прозріння, збагнувши істину, руйнує їх. Та, навіть зрозумівши це, зруйнувавши витвори своєї дитячої фантазії, людина все одно вигадує безліч проміжних, відчужених — наукових чи там якихось інших — богів. Коли мислитель збагне, що він сам ядро космотворчості, тоді йому непотрібні стануть легіони богів. Людина стане всесильна, злившись із потоком вселенської еволюції.

— Ти далеко зайшов, Променю, — зітхнула Марія. — Твій світогляд цікавий, але він

для мене, наприклад, лише абстракція. Піднесена, але абстракція. Що дасть такий світогляд Землі? Чим допоможе людям? Як ти зв'яжеш воєдино об'єднане буття і багатостраждальну нашу планету?

Стан всерозуміння і наші пошуки істини? Адже чужої формули не нав'яжеш? Ти сам кажеш, що треба дорости до певного розкриття, сформуванню пуповину контакту з новими ідеями, відчуттями, сферами буття.

— Я чекав цього запитання, — зрадів Промінь. — Сідай сюди, Маріє. Бачиш оцю квіточку?

— Бачу. То й що?

— Тобі подобається вона?

— Вона прекрасна.

— О, чуєш? Прекрасна. Ти промовила слово: краса. Що воно означає?

— Що означає? — розгубилася Марія. — Як тобі сказати... Ну, гарний, позитивний, приємний...

— Не повна відповідь, — зауважив Промінь, торкаючись пальцем пелюсток. — У самому слові закладено зміст: краса... красний... червоний... гарячий... активний... енергійний, такий, що найактивніше виявляє свою суть у завершенні.

— Найактивніше виявляє свою суть і негативне, огидне, — заперечила Марія.

— Так, — підхопив Промінь. — Але огидне, негативне падає, розкладається. Воно не дає парості чи зерна для всебуття, воно засуджене на загибель, воно не еволюційне, бо не вирощує пуповини для єднання з життям, а руйнує всі інші пуповини, виснажує їх, паразитує на них. А прекрасне — це те, що на своєму рівні, навіть найменшому, повністю виявляє свою життєтворчу суть, розкриває всі еволюційні можливості спів'єдності, гармонії, співпраці, віддавання. Рослини, квіти — найкращий приклад ідеального співжиття з природою; сонце, дощі, земля, зерно, руки садівника-творця дають чудовий синтез, який ми й оцінюємо словом — краса.

— Зажди, — перебила Марія, — ти забув про моє запитання.

— Чому забув? Ти хотіла знати, як Земля чи планети, подібні до неї, можуть поєднатися із всебуттям, з цілістю? Ти не можеш злити в своїй уяві таку багатолікості форм воєдино?

— Не можу, Променю.

— Справа не в заміні форм, не в знищенні одних і плеканні інших, а в зведенні всіх проявів буття до єдності через красу, через гармонію. Там, де є співпраця, взаєморозуміння, взаємочутливість, солідарність, там панує радість і краса. Там — лад. Як уособлення пісенності, мелодійності. Навіть ваше слово влада — означає силу, котра ладує, гармонізує суспільні явища. Справжня влада — це композитор суспільної пісні буття. Ваша країна по-чала творити таку пісню, таку симфонію, котра має об'єднати всі буттєві прояви і вийти у великий космос. Та чи всі у світі розуміють вас, підтримують? Скільки ще в ньому крові, стогону, страждання, дисгармонії, потворності. Руїни прекрасного — майже щоденна реальність вашого світу. Лише окремі оази, окремі джерела краси. І океан дисгармонії. Ноо-сфера клекоче ненавистю, ваше братерство

під загрозою війни.

— Це так, Променю. Я згодна з тобою. Велетенська частка творчих сил відтягується для створення засобів агресії і захисту від неї. Це страшна необхідність нашої реальності. Тому я й дивуюся твоєму оптимізму: в чому ти бачиш запоруку гармонізації світу? Де ті си-ли, котрі об'єднують" світ краси, наш світ, кращі вияви світової творчості і гримлячий зло-бою світ антагоністів?

— А навіщо поєднувати чужорідне? — здивувався Промінь. — Ви ж давно вибрали шлях революційного самооновлення. Ви, мов казкова птиця, що самонароджується в огні. Те, що вічне, воскресає ще сильнішим, життєдайнішим, а тлінне, сміттєве, вчорашнє, по-творне спопеляється. Тяжкий цей бій, але це єдиний шлях до об'єданого буття. Ви ведете поєдинок космічний, його результат матиме вплив на безмежність. Ви пробиваєтесь із яйця темряви, забобонів, ворожнечі, стиснутості, самозакоханості у світ розкованості й всеможливості. А пробившись, ви відчуєте присутність, наявність космічного братерства, котре теж воліє допомогти вам, але не втручається у тонкий процес вашого самоформування.

— Ти сказав, — яйце темряви, стиснутості, — задумливо озвалася Марія. — Це дуже образно. Десь я читала про це. З яйця зароджується світ... Навіть сучасна космогонія виводить все проявлене буття від своєрідного яйця-зерна, котре колись розпалося і донині розширюється.

— То — механістичні уявлення, — заперечив хлопець. — Я маю на увазі якісний аспект. Коли вам вдасться згармонізувати світ і вийти на вищу орбіту світосприймання, це буде подібно до вибухового народження. І ось цей світ, у якому ми зараз перебуваємо, розкриє дивні глибини краси й можливостей. І не лише у зоряну глибіню відкриваються шляхи. Ще всеосяжніші світи відкриваються у надрах вашого духу, в безодні кожної частки матерії. Людина дасть розум і серце безмежності. Це й буде перехід до об'єданого буття, до всебуття. Ви вже на цьому шляху, хоч і довга й важка ваша дорога. Ой, яка довга! Правда, можуть бу-ти й могутні стрибки, котрі долають одразу віки, епохи. Та чи знайдете ви таку потужність, таку певність у собі?

— Досить, Променю... Досить, — попросила Марія.

Вона охопила долонями своє обличчя, завмерла. Промінь мовчав. Тихо плюскалась вода в берег озера, шуміли смереки. Десь у дворищі гомоніли хворі. Вона підвела обличчя, ніжно й сумно глянула на хлопця.

— Я майже вірю тобі, — сказала вона. — Але моя свідомість не сприймає всього. Я са-ма собі здаватимуся божевільною, якщо прийму на віру такий світогляд.

— Пусті поняття, — втомлено озвався Промінь. — Косність думки, традиції. Тобі хочеться підтвердження, тобі хочеться чуда.

— Так, — згодилася вона. — Не чуда, а надземного явища. Яке б переконало мене.

— Смішні люди, — підсумував Промінь. — Чудо довкола вас. Оця квітка чудо. Навіть я з моїм знанням не можу пояснити це чудо, тайну квітки. Сонце над нами чудо. Ваші пояс-нення — лише школярські схеми, щоб зняти комплекс неуцтва. Тайна сонця — його життєдайність. Хіба ви задумувалися над цим? Адже воно породило вас, воно

джерело навіть вашої свідомості, то хіба ж його тайна в схемі ядерних реакцій? І ви самі вражаюче чудо. Ваш шлях від мінералу, від амеби до мислячої істоти — чудо з чудес. І в той же час нема чуда. Бо все закономірно. Просто є звичні явища і поки що незвичні... Тобі треба щось таке, щоб вразило тебе?

Вона мовчки хитнула головою.

— Я покажу тобі таке явище. Тільки навряд чи це переконає тебе. А потім ми розлучи-мось. Я повернуся додому.

Думки вихором крутилися в свідомості Марії. Що він говорить? Невже це можливо?

— Принеси мені який-небудь музичний інструмент. Наприклад, скрипку...

— Для чого, Променю? — здивувалася Марія.

— Побачиш, — спокійно відповів хлопець, загортаючись у халат. — Це буде моїм доказом, чудом, моїм прощальним подарунком.

ЧУДО

Що з тобою, Маріє? Де поділись твоя воля і здоровий глузд? Ти стала жертвою якоїсь фантазмагорії, космічної казочки, тебе заворожили дитячі очі й ніжний голос дивного юнака, його головоломна схематика всебуття.

Як це могло статися? Він просто й спокійно перевертає всі звичні уявлення. Неможли-во, щоб патологічний, хворобливий розум побудував такі стрункі й логічні теорії. Не може бути, щоб він так спокійно і впевнено відстоював їх. Ні, це не гра зрушеної психіки. Тоді що ж?

Усю ніч не спала Марія, лежала з відкритими очима на ліжку, дивилася в пітьму, дума-ла. З сутінків котилися на неї хвилі дивних образів, спалахували в безодні золоті, срібні й голубі зірки, сплітали казкові обриси примарних світів. І чувся ніжний голос... його голос.

Марія схоплювалася з ліжка, йшла до вікна. Над чорними смереками блимали зорі. Над озером котилися сиві тумани. Земля спала. Спали гори. Спали люди. Тільки вона, як непри-каяна, дивилася в пітьму, сама себе карала потоком болісних думок та сумнівів.

Раніше все було так просто, ясно. Вона зростала поміж людей, у звичному суспільстві. Вона знала, що Земля в полум'ї боротьби, у вихорі протистояння, у пошуках єдності та миру. Вона бачила вади й хиби людей, хотіла віддати своє життя та вміння, щоб бодай трохи по-легшити тягар тим людям, котрі потрапили в полон страшної недуги. І обрала шлях лікаря. Вже навчаючись в інституті, остаточно вирішила стати психіатром. Чому? Бо відвідини лікарні для психічнохворих страшенно вразили її.

Довго їй ввижались спотворені лиця, жалюгідні гримаси, безладне бурмотіння. Скалічене життя, роздвоєна психіка, маніакальність, буйні припадки. Звідки на людей нако-чувалися урагани, що трошили психічну зрівноваженість? Що було причиною? Чому рапто-во довколишній світ здавався людині карикатурним і облудним? Звідки виникали ефемерні світи лагідності й насолоди? Звідки з'являлися зграї страшних, нещадних переслідувачів?

Вона не могла залишатись байдужою. Вона жаждала бути солдатом, який стане на

шляху тієї навали хвороб, що загрожувала окремим людям. Вирвати полоненого зі світу химер, в безодні страшних ілюзій, повернути мислячій істоті сонце й ласку, розум і любов — хіба це не найкраща нагорода за будь-яке зусилля і напругу?

Їй пощастило. Вона пішла працювати в новоорганізований клінічний комплекс. Місце для нього було вибране ідеальне. Карпатські гори, смереки довкола, озеро, тиша. Одні умови могли вилікувати хворого.

Марія поринула в напружену повсякденну роботу. Забувала про себе, віддавала весь час хворим, шукала нових шляхів для боротьби з недугою.

І ось... з'явився він. Як блискавиця, як чудо, незбагнений привид. Як загадка буття. Найлегше було б віднести його до категорій ще не визначених. Але що це дало б?

Як же бути з ним? Як переконатися, хто він?

Вибух. Дивна поява. Дивна поведінка. Космічна свідомість. Може, справді?.. Поза спи-ною Марії котиться морозець. Чому ми так упереджено ставимося до фантастичних припу-щень та ідей? І приймаємо лише ті, що вже стверджені авторитетом, хоч і далі не розуміємо того, що авторитет освятив своїм "хай буде". Може, поряд з нами клекоче цілий океан іншого унікального буття, інші площини реальності, а ми ігноруємо їх або вводимо їх у річище узвичаєності. А Промінь висловлює цілком логічні думки, котрі для нього — відчуваються — органічні, притаманні, невіддільні. Її хворі — результат дисгармонії окре-мих проявів реального життя. Це спадок страшних тисячоліть обману, визиску, рабства, спа-док, котрий так тяжко видалити з наших ґеноглибин, із психіки, з суспільного життя. Його ж свідомість уся пронизана поняттям єдності, братерства. Звідки він її взяв? Наше суспільство теж плекає ці ідеї, але вони ще не стали повністю притаманними серцю й душі кожного. А він весь зітканий з цих ідей. Обличчя й очі, кожне його слово випромінюють радість іншого світу.

Стій, Маріє! Зупинися... Ти просто закохалася в нього. Ти не тільки лікар, ти — жінка. А закохана жінка не може бути об'єктивною. Вона перебільшує, вона наділяє його рисами ідеальними.

І знову ходила по кімнаті, зітхала, мучилася і не могла "найти відповіді на свої заплутані питання.

Над горами рожевіло небо. Тумани відступали в густі хащі лісів. Світало. Вже пора до праці. Спати ніколи.

Марія підійшла до дзеркала, розчесала косу, знову заплела її вузлом. Довго дивилася в свої зіниці: в них пломеніла тривога; синюваті тіні, бліді щоки. Йому не сподобається сьогодні її обличчя. Ха! Все-таки жінка! Ну й що? Хай жінка! Але вона мусить відкрити за-гадку, уу серце вимагає цього. І тривога... тривога від слів, які він промовив учора. "А потім я повернуся додому". Додому? Куди додому? У свій світ? Отже, він щезне? З нашої точки зору — це самогубство. Ні, ні, вона божеволіє! Не треба серйозно думати про його слова. Вони якраз і будуть іспитом. Останнім іспитом. Той іспит покаже, ХТО Ж ВІН.

Марія вийшла з кімнати. У коридорі було тихо й пусто, їй назустріч поспішала

санітарка. Обличчя в неї було розгублене.

— Маріє Василівно, не знаю, що й робити...

— Що сталося?

— Та новенький, той, що без імені...

— Що?

— Не хоче їсти.

Марія раптово зупинилася. Дивний здогад майнув у голові.

— Ви напевне знаєте?

— Аякже, слідкую всі дні. Не взяв нічого, жодного шматочка хліба. Тільки воду пив.

— Де він тепер? — схвильовано запитала.

— Тиняється понад озером. Ще вночі пішов.

— Гаразд. Я сама займуся ним.

Марія вийшла з будинку, попрямувала до озера. Знайшла Променя на тому ж камені. Хлопець відчув її наближення, ворухнувся. Не обертаючись, сказав:

— Ти добула те, що я просив, Маріє?

— Що? — ледве промовила дівчина.

— Скрипку.

— Хіба це потрібно... так швидко?

Вона відчула, як несподівані сльози підступають до очей. Ледве стрималася, щоб не видати себе, й спокійно запитала:

— Чому саме сьогодні?

— Я завершив своє знайомство з елементами вашого світу. Моя свідомість гармонізувала їх. Тепер можна повертатися.

— Променю, — раптово запитала Марія, — а чому ти не їв усі ці дні?

Вона тривожно чекала його відповіді. А що, коли підтвердиться її підозра? І він виявиться просто божевільним, який хоче вмерти, голодуючи? Оце й буде його "переходом у Всебуття"...

Промінь через плече глянув на неї, поніжив її своїм ясним поглядом.

— Дуже просто, — відповів. — Я не бажаю вводити в організм зайвих речовин. Вони заважатимуть переходу в сферу цілості... — Помовчавши, він додав: — І, взагалі, в їжі нема потреби. Для мене, наприклад... І ви, люди, згодом зумієте асимілювати енергію та інформацію всесвіту. Тоді ваш організм стане тонким, чутливим, пісенним, здобуде нові можливості самотворчості, пластичності. А поки що їжа — одна з найгрубіших форм інформаційного обміну.

Марія відчула тремтіння у тілі. Пробувала стримувати себе, але серце відчувало, що наближається щось фатальне. Усі її спроби, всі її хитрощі були легко обійдені Променем, і вона знала, що нічого не вдіє, і майже вірила, що бачить його останній день.

— Променю, — тихо покликала вона.

Він дивився на неї, ждав. Ніжно всміхався. — А що, коли я не пущу тебе?

— Куди?

— Туди, у твій світ...

Він розвеселився. Сині іскорки блиснули в очах.

— Маріє, це не під силу навіть богам, якби вони існували.

— Хай так. Але чому б тобі не залишитися тут, на Землі? Ти так багато говорив про красу, про еволюцію, про об'єднання сфер... Залишайся, живи з нами, борися за красу. Передавай нам свої знання, адже ти знаєш так багато.

Промінь по-дитячому розвів руками.

— Це неможливо, Маріє. Коли я мав намір проникнути у вашу сферу, щоб подарувати імпульс гармонії, краси, то повного знання, що тут відбувається, у мене не було. Ти здивуєшся: як це так, світ синтезу, всеоб'єднання, й відсутність знання про роз'єднане буття. Все закономірно, Маріє. Повністю знати суть хвороби — це самому стати хворим, резонувати на вібрації дисгармонії. Глибинний смисл трагедії розділеного світу я відчуваю лише те-пер, коли мій розум і почуття напоїлися тривогою розірваної мелодії буття. Впродовж тисячоліть у ноосфері вашого світу формувалася своєрідна планета обману, ненависті, відчуження, визиску, підступу, ворожнечі. І не образ, не метафора, Маріє, те, що я кажу, це страшна реальність. Скільки жерців, деспотів, тиранів, феодалів, інквізиторів, лихварів, мілітаристів, розбійників, паразитів, зрадників нікчем старанно мурували свій "порядок" на планеті. Цілий океан бруду, мерзоти, злоби, які хвилями віковичного прибою атакують серця людей. І лише окремі оази свідомого протистояння — генії слова, пісні, мистецтва, мислі, соціальної альтернативи. Їх нищили, калічили, перебріхували, викорчовували з пам'яті віків. Але ядро краси і єдності вижило, бо в ньому — запорука прийдешнього єдиного буття. Я відчув, що ваша революція змурувала монолітне підґрунтя альтернативної планети розуму й вільності — планети Лотоса, планети Квітки. Квітка для мене, Маріє, у вашому світі найк-раший образ єдності й краси. Ваша країна вартовий тієї квітки. Я навіть відчув дивне почуття заздрості до вас: ви починаєте той шлях, героїчний шлях, котрий давно пройшли ми. Яка буряна епоха, але і яка відповідальність! Кожен крок над безоднею.

— Ти все так глибоко збагнув, Променю, — прошепотіла Марія. — Ти бачиш реальність нашого світу краще, ніж я, хоч я й лікую жертви моторошної планети Аїда. Чому ж відмовляєшся стати поруч з нами, стати бійцем нашого світу?

— Навіть ти сумніваєшся в тому, що я говорив тобі, — зітхнув хлопець. — Навіть ти вважала та й нині вважаєш мене хворим... Не заперечуй, я ж бачу. Ти як човен серед бурі. А інші, вони просто не стануть задумуватися. Посміються, і все!

— А ти доведи... Доведи всім свою правоту! — не здавалась Марія.

— Чим? Чудом? Це злочинно. Навіщо вводити в сферу Землі енергії, що їй сьогодні не притаманні? Закон рівноваги покарає і планету й того, хто посмів порушувати космічне пра-во. Кожній сфері притаманні свої закономірності. Уяви собі, що якась людина почне регулярно годувати мурашник найвишуканішими делікатесами. Повністю візьме його на своє утримання. Буде це для мурашок чудом? Безумовно. А корисно буде це для них, як ти гадаєш?

Марія мовчала. Все було сном, приви́дом, маренням. Шепіт смerek, сиві пасма туманів, ранкова тиша Карпат і... розмови про глибинні тайни світів.

— Забудь про це, — вів далі Промінь. — Мій прорив до вас вилився у химерний факт, який кожен пояснить по-своєму. І це слушно. Бо прийняти те, що я кажу, означав одне: необхідність повної трансформації світу. Раптової.

Але чуда ніколи не буде. У вас свій, суверенний шлях гармонізації й саморозкриття. Ви — я знаю це! — переможете планету Аїда. І виростите квітку Єдності. Усе в свій час. Отже, мені не треба лишатися тут. Я міг би жити тут, тільки забувши, звідки я і хто.

— Тоді забудь, — палко прошепотіла Марія.

Промінь вражено замовк. Пильно дивився на неї, ніби вперше побачив. Читав у серці, мов у розкритій книзі, про її безсонні ночі, про хаотичні думки, про почуття, ще не сформоване, ще не висловлене, але вже бентежне, глибинне. Марія затамувала подих, ждала. Чого вона чекала?

— Це неможливо, — помовчавши, відповів Промінь. — Неможливо, Маріє. І неспівмірно. Уяви собі океанський корабель, що зупинився в невеликому потоці...

— Не говори далі. Я збагнула. Не треба, Променю... Роби, як знаєш.

— Тоді ходімо. Я дам тобі свої "докази".

— Я вже не хочу, — засумувала Марія.

— Ти повинна повірити. Ні, не повірити, а побачити, відчути.

Вони рушили до житлового корпусу. Чергові фельдшери й санітари з подивом спостерігали, як головлікар Зелена разом з дивним хворим ввійшли до її кімнати; презиралися, знизували плечима.

На столі лежав футляр зі скрипкою. Промінь підняв кришку, торкнувся пальцями деки, струн, знову закрит. Марія, ще не вірячи тому, що відбувалося, тривожно оглядалася, ніби шукала можливості затримати його.

— От бач, — засміявся Промінь, і його брови лукаво піднялися вгору. — Навіть ти не можеш сприйняти всю цю історію зі мною спокійно, врівноважено. Навіть для тебе все це мовби ілюзія, фокус, котрий повинен розтанути, щезнути.

Марія мовчала, груди її високо здіймалися, очі волого блищали.

— Ходімо, Маріє. Пора. Я беру скрипку. Ми підемо подалі від людей. Там буде моє прощання з тобою.

ПРОЩАННЯ

Все було дивно, нереально. Ніби вві сні. Марія відчувала якісь незвичайні погляди лікарів, санітарів. Але не звертала уваги. Хтось питав її про щось.

Вона невпопад відповідала. Десь у глибині свідомості майнула думка: ще вважатимуть її за божевільну. Та хан Усе це сниться. І лікарня, і гори, й ВІН, ясноокий, спокійний, коханий юнак з далеких світів, із світів мрії.

Вони минули дворище, алеї, зарості ялин і смerek над озером. Заглибились у нетрі, між скелі. Куди він її веде? Хай веде, куди хоче. Треба, щоб розвіявся кошмар, щоб знову повернулися ясність і розуміння довколишнього світу. А він? його не буде? Як же так? Як же без нього?

Він мовчки йшов попереду, тримаючи під пахвою футляр зі скрипкою. Шелестіли де-рева, дзвінко щебетали птахи в гушавині. А Марія знемагала у вихорі незбагнених почуттів. Де подівся здоровий глузд? Де розум — тверезий розум людини й лікаря?

Вони зійшли на високу скелю, що панувала над озером. Будівлі та люди лишалися вни-зу. Навколо сяяло небо, пливли хмаринки, хитали могутніми верхів'ями вікові смереки.

Промінь вийняв з футляра скрипку. Оглянув її. Торкнувся струн. Примірівся. Задумав-ся, ніби згадуючи щось. Усміхнувся, поглянувши на Марію.

— Давно я грав ось так. Багато циклів тому. Треба згадувати. У нас мелодія твориться безпосередньо: звучить простір, субстанція, відтворюючи пісенну волю виконавця, компози-тора. А тут потрібні проміжні інструменти, пристрої, медіатори. І все-таки я згадаю. Ти по-бачиш, що може творити музика, поєднана з енергією думки.

Він провів смичком по струнах. Ще раз, ще. Почулися звуки звичайної гами. Спочатку вони були навіть невмілі. Потім частішали, яснішали, наливалися якоюсь магичною, незри-мою силою, вібрацією, що потрясала душу. І ось уже Марія чує не гами, а переливи простої і такої чарівної мелодії, подібної до прадавніх народних пісень. Промінь припинив грати, сту-пив крок до куща шипшини й сказав:

— Поглянь, Маріє, на ось цей пуп'янок. Він розквітне сам собою лише за кілька днів. Я попросив його допомогти мені повернутися до свого світу, бо ваші квіти торкаються нашого всебуття. Дивися...

Мелодія полилася з новою силою. Марія відчула, що звуки пронизують її, будять якісь заснулі сили, тривожать їх, бентежать і закликають встати, розкритися. Серце билось сильно й болісно, виривалося з грудей і палахкотіло пекучим вогнем. Їй стало важко дихати. Але вона не зводила погляду з пуп'янка, який на її очах завібрував, заворушився і радісно роз-крився, ловлячи рожевими пелюстками сонячне проміння. Потім потягнувся до хлопця, ніби бажаючи обняти його. І не лише квітка шипшини, а й усі інші квіти і трави, листочки на ку-щах хиталися, танцювали в мелодійному ритмі, радіючи дивній, ніжній музиці.

"Я сплю, сплю, — шепотіло щось у душі дівчини. — Це чари. Мені сниться добрий, ве-селий чаклун із казок Андерсена. Хай продовжиться цей сон. Хай він триватиме завжди..."

Разом з нею сплять дерева, скелі, озеро. Заснуло небо, і хмарки на ньому завмерли, при-слухаючись до чарівної скрипки.

А мелодія вже міняється. Вона набуває нових тонів, вона викрешує з простору нове звучання, інші акорди. Марії відкриваються незліченні світи, далекі планети, покриті лісами й горами, океанами й пустелями. І в тих грандіозних, багатоліких світах виникає, вібує, прагне, шукає шляхів і гине болісне, тремтливе, чутливе життя. Воно — в міріадах форм, у безмірності прояву, воно стогне, плаче, падає в непосильному змаганні з небуттям, розчавле-не пресом часу, простору, тяжіння.

Та не вмирає імпульс життя. Він мерехтить безліччю вогників поміж сутінків мороку, в глибинах інертної матерії, в хаосі. Ті вогники, як естафета, передаються

новим і новим істотам. Вони поєднуються в потужніші багаття, осявають пільму, прагнуть у політ, заливають світлом космос. Мелодія вже не плаче, не стогне. Вона радіє, торжествує, виривається у надмірність, у океан всебуттєвості. Сяючі вогні зливаються у гігантське кільце розуму, і вже немає такої сили у світобудові, яка б зупинила їхній творчий політ, бо сила, краса й розум злилися воедино в потоці життя.

Марія не чула інших звуків, окрім чарівної мелодії. Сльози заливали їй щоки. Горіло в грудях, перехоплювало подих. Тиша. Все зникло. Нема космосу. Нема вогнів. Тільки остання нота, мов зірка, покотилася в блакитну безодню, відлунюючи в надмірності срібним дзвіночком.

— Пора, — сказав Промінь.

— Пора? Куди? Кому пора?

Хлопець поклав скрипку на камінь, наблизився до куша шипшини, торкнувся долонею розкритої квітки. Пелюстки мерехтіли ніжним полум'ям. Чи їй це лише здавалося?

— Що ти хочеш робити? — прошепотіла Марія.

— Я повертаюся додому, — просто відповів Промінь. — Гадаю, що ти переконалася: я — не хворий.

— Знаю, вірю, — задихалася Марія. — Але почекай. Як же так? Як же я?

— Ти? — перепитав Промінь.

Він помовчав, ніби вдумувався в її слова, в її палке запитання. Потім поглянув на неї блакитними очима й сказав тихо:

— Це дуже просто вирішити, Маріє.

— Як? — з надією запитала вона.

— Ходімо зі мною.

— Куди?

— У мій світ.

— Хіба я зможу?

— Кожен зможе. Хто силу віднайде в собі, у своєму серці. Хто повірить у власну всесильність. Хто вогнем самовідданості й самозречення очистить себе від тваринної спадщини віків, хто здолає тяжіння планети Аїда й прорветься у новий світ.

— Де ж він, Промінь? — простогнала Марія, простягаючи руки до нього.

— Недалеко. В нас. У тобі. Дивися сюди. Спостерігай...

Він завмер, зосередився. Очі його потемніли, обличчя змінилося. Це вже не був ніжний юнак, це була якась дивна істота, насичена могутньою енергією і вражаючою силою. Над Променем вився струмок світла, простір довкола нього завихрився, виникло гігантське сяюче коло.

— Що ти робиш? Що з тобою? — прошепотіла дівчина, нажахана небаченою трансформацією.

— Я гармонізував елементи Землі, з котрих сформовано мій організм, — почувся голос Променя. — Ти бачиш райдугу. Це — симфонія елементів. Найгармонійніше поєднання всіх часток. Симфонія звуків, симфонія часток, симфонія людей, народів,

симфонія планет, світів. На цьому шляху прийде радість синтезу, пізнання тайни життя, пізнання істини. Ти готова, Маріє?

— Що я повинна зробити?

— Стати поруч зі мною. Сфера райдуги захистить нас від хаотичних вібрацій цього світу. Але ти повинна твердо зважитись, бути сильною і певною. Жодного сумніву й хитан-ня, інакше дисгармонія розвіє тебе на частки, твоя власна дисгармонія. Ти зважилась, Маріє?..

Марія ступила крок до вібруючої сфери, безпорадно оглянулась. Внизу плюскотіло зе-ленкувате озеро, глухо шуміли ліси, щебетали птахи. Куди вона піде? Де той химерний світ? Що там її жде?

— Я чекаю, Маріє, — почувся приглушений голос.

— Я не можу... Я не знаю... Пожальй мене, — простогнала дівчина.

— Залишайся, Маріє, — лагідно озвався Промінь. — Тобі ще рано. Гартуй душу, наповнюй серце радістю і любов'ю. Допмагай своєму світові долати віковічну дисгармонію буття.

— Стій! Ще хвилиночку... Стій, Променю! Невже ми не побачимось ніколи? Невже навіки розлучаємось?

Сфера колихнулася, задрижала. Обриси Променя почали танути, переливатися в квітку, бліднути. Голос долинав, мов далека луна:

— Все залежить від тебе. Усе в тобі, Маріє... Я чекаю тебе скрізь, де розквітає краса...

Покотився гарячий вітер. Букет сліпучих райдужних іскор розсипався перед Марією. І зник. Дівчина, задихаючись, простягла руки до пишного куща, кликала, але відповіді вже не було.

Тоді Марія впала на гаряче каміння, заридала. Все тіло її здригалось від судорожного плачу. І довго лежала вона самотня — безпорадна, розчавлена, спустошена. А ясне сонце дивувалося на її горе, не могло зрозуміти, чому вона страждає. І небо чисте теж дивувалося. І дивувалася рожева квітка шипшини, яка зовсім недавно, тільки що, в ритмі його мелодії роз-крилася з маленького пуп'янка, прийняла дивного хлопця із таємничого світу в своє лоно.

Мелодія третя

ПАСТКА

ХИТКИ КРОКИ

Слухали Євгена уважно. Ніхто не втручався, не перебивав. Тільки в Романа на губах грала іронічна посмішка. Коли Євген закінчив читати, старший брат жалібно наморщив чоло, зітхнув:

— Бідний пришелець із всебуття! Нав'язав йому наш кобзар усе, навіть свої етимологічні фантазії. Адже захоплюєшся походженням слів, їхнім прихованим значенням?

— То й що? — здивувався Євген, згортаючи трубочкою рукописні аркуші. — Захоплююсь. Ти хочеш, щоб я пришельця з іншого світу малював хвостатим, рогатим, так? Я

пе-вен, що все життя у безмірності споріднене, має спільну материнську основу, як, наприклад, у організмі всі клітини мають універсальний код, хоч і дуже відрізняються формою одна від одної. У всякому разі, я так уявив, так і написав. Та й потім не про це річ.

— Зажди, — знову встряв Роман. — Зачекай. За твоєю казочкою смисл буття у якомусь там прагненні до злиття, до якогось всебуття. До ліквідації особи в ім'я якоїсь всеохопної індивідуальності, космічної свідомості. Все це містифікація. Абстракція найчистішої води. Наукове пізнання ґрунтується на конкретних фактах, на досвіді віків. Замість ясної, послідовної картини еволюції, просування вперед, ти напустив туману, приплів якісь пупо-вини, сфери і тому подібну ахінею. Що — не так?

— Не так! — загорівся Євген, стріпнувши кучерями. — Не так. Хіба самовідданість не факт? Хіба жертвенність в ім'я краси та гармонії не факт? Хіба масовий героїзм наших воїнів у минулій війні не факт? А вони ж віддавали свою особистість не для користі, не для, як ти кажеш, наукової картини світу? Вони віддавали себе для прийдешнього світу краси, спів'єдності. Проведи цю лінію далі, у прийдешність, і ти збагнеш мою притчу, мого при-шельця. Він — це наша ще не розкрита сутність.

— До чого тут жертвенність і наукове пізнання світу? — обурився Роман. — Фізика й етика?

— Якщо ти не розумієш єдності фізики й етики, то ти ще не доріс до вченого, — крик-нув Євген. — Наука твориться не лише синхрофазотронами, а й серцем.

— Ілюзія, — насмішкувато одрізав Роман, зиркнувши на Оксану.

Дівчина вже нічого не розуміла. В голові дзвеніло, перед очима пливли барвисті кола. Вона поглядала на найоршеного Євгена, на іронічне обличчя Романа, на розпашілих гостей. Чому вони так нестримно сперечаються? Навіщо? Чому Євген такий злий? На всіх нападає, не любить свого брата. А брат такий приємний, ласкавий, веселий.

— Це в тебе ілюзії! — гарячкував Євген. — Ти всунув носа у свої фазотрони і вважаєш це чимось постійним, вершиною пізнання. Ти вивчаєш лише плин ріки, що вічно міняється. Чи думав ти про те, що все, що б не сотворила людина, що б не вигадала, найпрекрасніше, найміцніше, все тимчасове, плинне. Це нам ясно підказує, що вся наша культура і цивілізація — не самоціль, не самодостатність. Тимчасове не може бути самоціллю. Мета не в явищі, не в речі, не у витворі. Мета всеосяжна. Життя, його пошуки, розкриття, розвій — лише віхи безмежної дороги буття. Коли людина збагне — не розумом, а чуттєзнанням — цю просту істину, тоді вона по-справжньому буде ставитися до речей, до матеріальної культури, до культурних пам'ятників. Цінність їхня естафетна, як вогняний знак минулих мандрівників, котрі залишили нам вість про свої шукання, знахідки, помилки, як і ми залишимо вість про себе прийдешнім поколінням, тим, котрі йдуть за нами.

— Ціла лекція, — проскрипів Роман. — Ти приспиш гостей, Євгене. Прості речі ти ро-биш складними. Усе просто. Речі нам потрібні. Вони нам приємні. Одні старіють, ми їх замінюємо іншими. Хто не жадає комфорту, затишку? Ти шукаєш смислу буття поза

буттям. І нагромаджуєш архікосмічні категорії. Але всі твої конструкції нежиттєві, вигадані. Треба шукати в житті. Наші фазотрони допомагають людям. Дають енергію, відкривають частки. А ти — пуповина, безмежність, всебуттєвість...

— А мені подобається, — замріяно сказала білява дівчина і зробила губи сердечком. — Пуповина між людиною й квіткою... між людиною й сонцем... Чудово! Це ж прекрасна ідея! Женька, ти — геній! Хіба не так, друзі?

Дівчина сплеснула руками, всі засміялися. Василько поправив окуляри, знову звично тицьнув пальцем у груди Євгенові.

— Ти лаєш технічну цивілізацію, хоч і користуєшся нею. Ти мрієш про всебуття, але як ти досягнеш його? Адже людина має вельми обмежені органи чуття. Ось вона й надолужує брак чуттів науково-технічними заміниками. Техніка допоможе людині, продовжить її політ у безмірність.

— От-от! Нещасна істота, оточена океаном машин. У шкаралупі з армії роботів та пристроїв. І ти вже не знаєш, як далеко завели тебе твої помічники від течії матерії природи. І ти вже деградуєш, бо обмежена форма не може існувати вічно. Щоб щось вічно існувало, треба щоб воно вічно розвивалося, розкривалося. Сама людина, а не її пристрої, машини. Отже, для людини лише дві дороги: або розкриття аж до всеєдності, всеповноти, або смерть, передача своєї волі техноеволюції.

— А як ти мислиш собі вічний розвиток? По яких напрямках? Де та потенціальна пупо-вина, куди можна вростати, щоб розширювати себе у безмірність?

— Таких напрямків безліч. Треба шукати їх. Фрагменти можливостей існують у снах, мріях, у психокультурі, у фізичній культурі, у розкритті таємниці нашого походження, в опануванні тим імпульсом еволюції, що привів нас від амеби до мислячої людини.

— Даремні ваші суперечки, — озвався Петрусь. — Гарні твої мрії, Євгене, але все це лише пунктири чогось далекого, ще нереального. Мені, правду кажучи, найбільше сподоба-лася твоя остання пісня-імпровізація. Зона страшенно актуальна. Які там у тебе слова? "Чо-му не сядуть ластівки в долоню нашої руки?" Ось де правда! Ми так далеко відійшли від природи, що тваринний світ жахається нас. Крім тих випадків, коли тварини потрапляють у заповідники, де їх люблять, еднаються з ними. А це ж можливо, щоб ластівки сіли в долоню нашої руки, йдеш по вулиці, а в тебе на плечі ластівка.

— Здорово! — скрикнула білява дівчина. — Геніально! І по-моєму, саме цим шляхом ми можемо прийти до об'єднання життя в цілість. Геніально!

Роман схилився до Оксани, прошепотів:

— Вам подобається суперечка!

— Я втомилася, — заплющила очі дівчина. — І нічого не розумію.

— Базікання, — згодився Роман. — Давайте я проведу вас додому. Хай собі сперечаються...

Вони тихенько вийшли в коридор, спустилися східцями на вулицю. П'янке повітря лип-ня трохи прояснило свідомість Оксани. Вона йшла Володимирською вулицею поряд з Рома-ном, мовчала, глибоко вдихала пахощі липового цвіту, що пливли в нічних

сутінках. Перехожі оглядалися. Долинула фраза:

— Чудова пара...

— Так ви скрипачка? — запитав Роман.

— Атож.

— Я краєм вуха чув. Жаль, що не заграли сьогодні. А все через Женьку. Він лише про себе думає. Про свої химери. А в нас є скрипка. Дідівська. Спеціалісти кажуть, що знамени-того майстра, італійця.

Оксані було приємно, що Роман говорить про неї. Євген же за цілий вечір не запитав нічого, не запропонував зіграти. Все про себе, про свої мрії, про свої вигадки. Самозакоха-ний!..

— Ви коли-небудь заграєте для мене? — Роман довірливо схилився до неї, зазирнув у вічі. Ніжно потиснув пальці. Дівчина не одняла руки. Прикрила вії, на щоках загравав рум'янець.

— Заграю...

Вулиця хвилями накочувала сміх і гомін, вогні й шум машин, таємниче похитувалися каштани, весело пливли люди, мов безмежна ріка. І розмови Євгена здалися їй мудрствуван-ням, одірваним від реальності. Як легко, як радісно жити. Хочеться летіти, хочеться грати, співати й бути щасливою.

Роман знадливо шепотів:

— Така, як ви, може потрясти серця сотень, тисяч людей. Ось де реальний шлях до тво-рення нової людини. Чаклунство музики й краси самого творця. Це така сила, якої не знай-деш у всьому космосі. Євген хіба збагне таку просту істину? Спілка ясного, тверезого розуму й геніального ніжного серця, така спілка може здійснити багато, дуже багато! Хіба треба уск-ладнювати прості речі? Життя, мов пінисте шампанське. Пий його, смакуй, доки воно грає. Невловима мить чарів кохання. Блискавиця!

Оксані здавалося, що його слова обплутують її, заколисують, тішать, обіцяють насоло-ду. Щось у ній протестувало, застерігало, але те щось було глибоке, далеке, мов у безкінечності, а голос юності, жаги нечутно просив: колихай, заколисуй. Приспи мене, не дай прокинутись. Хай буде мелодія, хай буде казка. Бажання легкості, доступності, простоти звучало орґаном, бентежило. Майнув у свідомості образ Євгена, його похмуре обличчя, й одразу ж пропав. Що їй Євген?

Вони зайшли у ворота Оксаниного будинку. Дівчина показала на темний отвір входу.

— Тут я... живу... З мамою...

— Така чарівна квітка — в сутінках? — здивувався він. — Вам потрібне сонце, добрий садівник, простір.

Вона глянула на нього. У відблисках ліхтарів обличчя Романове здавалося таємничим, прекрасним. Він важко дихав, чомусь тремтів. Та дрож передалася їй, серце дівчини застукало сильно й болісно. Він схилився, припав до її вуст. Вона стрепенулася, завмерла. Було со-лодко, гаряче, хвилююче. Розкрилася безодня. Оксана відсахнулася, притулилася до стіни.

— Зустрінемося завтра, — прошепотів Роман. — Ми будемо разом. Завжди. Оксано, я люблю вас. Я люблю тебе. Ти прийдеш?

Вона мовчала. Уривчасто дихала. Поволі пішла до дверей, спустилася східцями вниз. Завмерла білою плямою. Нарешті долинуло тихе, ледь чутне:

— Я прийду, Романе.

ОДИН

Гості почали прощатися. І лише тоді Євген отямився від чаду суперечки, побачив, що Оксани нема. Гера спостерегла, що іменинник побагровів од хвилювання, зловтішно засміялася і, фарбуючи губи біля дзеркала, їдко відзначила:

— Ти проспівав Оксану, лопух! Проспівав і продискутував! Ось ілюстрація до того твердження, що романтик ніщо супроти прагматика! Доки ти милуватимешся красою й грайливістю рибки, прагматик засмажить її на сковорідці і любенько схряпає. Затямив?

— Іди к бісу! — рявкнув Євген і кинувся на кухню, до матері. Вона глипнула на нього, злякалася.

— Що з тобою, синку? На тобі лиця нема.

— Де Оксана?

— Яка Оксана?

— Дівчина, з якою я прийшов.

— Я що, стережу твоїх дівчат?

Клава сердито бовкнула:

— Роман повів твою Оксану. Ще тоді, як ви там про щось кричали.

— Роман? Чому Роман? Як він смів? Чому вона пішла з ним?

— Нічого страшного! — проспівала мати заспокійливо. — Дівчина втомилася. Роман проведе її. Сам винен. Залишив її напризволяще. Дискусію розвів.

Євген махнув рукою, вибіг з квартири.

Роман, насвистуючи пісеньку, уже підіймався по сходах. Він побачив брата, підморгнув.

— Переживаєш? Не переживай, я одвів красуню додому. Спати захотіла.

Євген підступив до Романа:

— Ти... неетична худоба! Ось ти хто!

— Е, хлопче, — обурився Роман, і його гарне обличчя потемніло. — Знай міру! Сусіди почують.

— Хай чують, хай знають! А я не бажаю з тобою мати нічого спільного! Хіба ти брат?..

— Послухай, — знизав плечима Роман. — Що я таке вчинив? Ти захопився дискусією, поринув у хаші риторики, а вона попросила, щоб я провів її. Що тут неетичного? Хіба б ти так не зробив?

Євген, одвернувшись, мовчав.

— І потім, — вів далі старший брат, — ти її не купив на базарі. Вона вільна і може со-бою розпоряджатись, як хоче. Я йду спати, а ти, коли охота, шуруй до неї.

Євген сплюнув і побіг униз. Хряпнув дверима. Обурено попрошкував униз по

Толсто-го. Сівши на тролейбус, доїхав до Пролетарського саду. Ходив понад кручами, розвіював злість, образу. Злість на себе, образу на Романа, на Оксану.

Обурення потроху втишувалось. Але образа не проходила. Вона покинула його вечір, його іменини. Їй стало нудно. Їй чужі такі думки, такі розмови. Ну що ж, силою милий не будеш! Любові не нав'яжеш. Хай вона робить так, як хоче, як бажає її серце.

Тільки чому ж так болить у грудях? Чому так плаче душа? Що з тобою, серце?

Вітер налітав з Дніпра, грався віттям дерев. Зоряна ріка котилася до заходу. А Євген до пізньої ночі міряв кроками алеї і не міг заспокоїти ображеного серця.

НІЧ

Вони знову разом.

Позаду хвилювання, сумніви, терзання. Ніщо не допомогло. Нещадний вихор гнав Оксану назустріч невблаганності. Вона не знала, що це таке, як його позбутися. А може, й не хотіла.

Викликала в пам'яті образ Євгена, та він покривався туманом, відходив у небуття. Кар-тала сама себе за поспіх, за необачність, за легковажність, але думки були скоротечні, невагомі, безсилі.

Натомість перед внутрішнім зором поставав образ Романа — яскравий, бажаний, гарячий. Він переслідував, манив, як магніт. Вуста прагли ще й ще того жагучого відчуття. Вона летіла назустріч йому.

Вони прийшли до якихось знайомих у Десятинному провулку. Там було ще дві пари. Оксана познайомилася з хлопцями, дівчатами. Нічого особливого. Дівчата з нафарбованими віями, виліплені по кіновзірцях; банальні хлопці з грубуватим жаргоном. Та яке це має значення?

Роман був ввічливий, люб'язний. Він мало говорив, загадково дивився в очі Оксани, купав її в хвилях жаги. Вона вдячна була йому за те мовчання.

Крутився магнітофон, лунали мелодії фокстротів, танго, чарльстонів. Під ці мелодії можна танцювати, можна покласти руку йому на плече, відчувати жар, що так і пашиє від нього.

Оксана усміхалася комусь, відповідала на якісь запитання. "А ви читали Хемінгуея? Невже не читали? Так ви багато втратили!" "На виставку Реріха черга була зо два кілометри. Я стояла п'ять годин. І таки достояла". — "Ну й як?" — "Потрясно. Колір, екзотика, гори!" — "А мені більше до вподоби Пікассо. Чудо! Дивишся — голова обертом! Яка експресія, яка тайна! У Реріха все на поверхні. Потім холоднувато — сніги, гори. А Пікассо розчиняє тебе в складнощах світу, веде у хаос почуттів, у таємницю нашої заплутаності".

Й не згледілися, як хлопці й дівчата розійшлися. Роман і Оксана залишилися вдвох. На-стала тиша.

В кімнаті було порожньо. На столі об'їдки, забруднена скатертина, попільнички з недо-курками. І вони — віч-на-віч. Та шум машин за вікнами.

Оксана здивовано прислухалась. Поглянула на Романа, що сидів навпроти неї.

— А де ж усі?

— Розійшлися...

— А господиня?

— Її нема.

— А ми?..

— А ми... разом...

Він встав, повільно, дуже повільно наблизився до неї, взяв за руку.

— Ми завжди будемо разом, любов моя, вічна моя, радосте моя!

Вона заплющила очі, прошепотіла:

— Ще, ще говори...

Він підняв її зі стільця, поцілував. Забунтувало тіло, спалахнуло вогнем. Вона важко дихала, пливла у вирі жаги, ждала. Чого вона ждала?

Він поніс її, притиснув до себе. Золотиста коса розпустилася, Роман цілував крізь пасма волосся її губи, щоки, очі.

— Неси, неси! Цілуй мене. Пригортай мене. Я твоя, навіки твоя.

Він поклав її на ліжку. Прохолодні простирадла приємно обняли її. Спати, спати, спо-чинути, поринути в мрії, в небувале.

Він скидає з неї сукню, панчохи, пояс. Що він робить? Навіщо? Так... не можна... Так непристойно... її ще ніхто не торкав...

Вона хотіла щось сказати, заперечити, але тіло не слухалося, руки обважніли, повисли, як зламане віття.

Роман жадібно обнімав її, пестив тремтячими руками неціловані груди.

— Зажди... почекай!

Вона щось бурмотіла, опиралася. Та ніби обвал з гір покотив її вниз, вниз, до прірви, до мороку, до таємниці. Болем пройняло тіло. Блискавиця осяяла на мить свідомість. Оксана жахнулася, закричала, запротестувала, але вже нічого не могла вдіяти. Нічого.

Тіло безвладне, не належить їй. Воно розтерзане, змучене, принижене. Таке відчуття панувало лише хвилю. І відкотилося в далину. Безладно промайнули уривки думок: Марія... пришелець із всебуття... Євген... його сині дитячі очі... Сині чи сірі? Чому Євген? Звідки пришелець? Де вона, що з нею трапилося?

Вона розплющила очі.

Роман стояв біля вікна, хутко вдягався. За вікном блищали зірки. Оксана провела рука-ми по своєму тілу, жахнулася.

— Де я? Що зі мною? — простогнала.

Він кинувся до неї, став на коліна, припав вустами до руки, почав цілувати.

— Ти зі мною, голубонько, — ніжно прошепотів. — І завжди будеш зі мною. Так ти, виявляється, дівчина? Ти мене вбила! Чесно кажу! Ми одружимося. Я скажу мамі. Ти згодна, Ксеню? Ти любиш мене?

Темрява застинала Оксанині очі. Хвиля сорому котилася в свідомості. Що з нею трапи-лося? Яка сила кинула її в обійми цього хлопця? Така жага, такий порив... А потім — по-рожнеча, спустошеність і огида. Де ж кохання? Де божество тайни? Де

воно?

Вологі руки Романа, липкі вуста, осквернене тіло...

Ніч, ніч! Що ти наробила?

Мелодія четверта

ГОРЕ І РАДІСТЬ

ГОРЕ

Оксана вийшла з теплохода у гирлі Десни. Відділилась від гурту пасажирів, зняла чере-вики, поволі побрела по мілководдю. Понад лозами, понад плесом ріки з криком літали білі мартини. Вона задивилася на них, зітхнула. Потім вибрела з води, притулилася щокою до тонкого тремтливого стовбура верболозу. Замріяно оглянулася довкола. Як давно вона не була ось так, на самоті з красою. Як тут невимовно гарно, вільно, чудово. Звідки ж у серці тривога й біль?

Ніч, ніч... То все вона натворила. Буря зірвала пелюстки з ніжної квітки, і вже не по-вернеш незайманості душі, чистоти й легкості. Спалені крила серця... Євгене, химерний хлопча, навіщо ти написав мені марного листа? Навіщо покликав сюди, подалі від міського клекоту? Невже гадаєш, що луки деснянські відновлять те, що навіки вмерло? Що я скажу твоїй душі, твоїм ясним очам? Бурхлива ріка, сильна й жагуча, понесла мене на кам'яні пороги. Хто відає, що чекає мене там, у водокрутах?

Поміж кущами верболозу зненацька вигулькнула знайома постать. Почувся радісний вигук.

— Оксанонько! Ось де ви!

Євген біжить босоніж по піску, проміниться щастям, ніби птах, що повертається з вирію. Доле, що вона скаже йому, як подивиться у сяючі очі?

— Оксанонько, добрий день вам!

— Вітаю вас, Євгене.

— Вже кілька днів я вас шукаю, і все не можу зустрітися. Ви пробачте, що я написав листа і покликав вас сюди. Повірте, для мене це дуже важливо... Побачити вас — щастя!

— Хіба ви, Євгене, не знаєте...

— Мовчіть, мовчіть, Оксанонько. Тоді я захопився. Я дуже винен. Захопився суперечкою, а ви скучали. З мого боку неетично вийшло. Дуже неетично, грубо. Пробачте, Оксанонько!

— Євгене, та невже ви...

— Не виправдовуйте мене. Більше такого не буде. Якби ви знали, як мені радісно, що я знову бачу вас. Немов ще одне сонечко в небі засяяло.

— Мовчіть, Євгене...

— Ні, дайте мені сказати. В ці дні я багато передумав. Я був несміливим, гадав, що не-гарно одразу відкривати своє серце коханій дівчині. А тепер я знаю, це прекрасно. Квітка відкривається сонцю, вона його любить, бо сонце дає їй радість і життя.

— Я не можу вас слухати, Євгене!

— Хіба я сказав щось погане? Чому ви нахмурились? І обличчя змарніло, а в очах

сум. Оксанонько, може, у вас щось негаразд? Я допоможу, розраю...

— Євгене, мені боляче говорити вам... Я гадала, що він сказав...

— Хто він? Про що?

— Роман. Ваш брат.

— Роман? Я не розумію, до чого тут мій брат? Хіба ви з ним бачилися в ці дні?

— Євгене... Я не знала... Ну та скажу. Ми з Романом одружуємось.

— Як?! Заждіть! Що значить одружуєтесь? А як же я?

— Ви? Євгене... я не можу... ви мене мучите.

— Оксано, ви жартуєте?! Це недобрий жарт. Ну скажіть, що ви пожартували, Оксано.

— Я не жартую, друже, не жартую. І досить. Досить з мене, серце заболіло.

— Заждіть. Хвилиночку! Як же так? Роман? Хіба він вас кохає? Адже це я вас побачив, привів до нас. Пробачте. Я розумію, вас не можна не полюбити. Але Роман! Оксано, невже ви любите його?

— Не питайте мене, Євгене. Навіщо такі муки? Я належу йому... Вам досить цього?

— Ви належите? Оксанонько! Я не розумію. Хіба ви річ?

— Як страшно ви сказали.

— Я образив вас? Пробачте. Мені боляче чути таке. Ви не можете належати нікому. Ви вільна. Краса вільна. Вона належить тому, хто її кохає, нікому, нікому іншому в світі. Я розумію... Так просто...

— Євгене...

— Я не знав, що це так просто.

— Євгене, ви нічого не знаєте.

— Оксано, я не буду. Мені боляче. Пробачте, я піду геть.

— Голубчику, Євгене, зрозумійте ж мене.

— Я зрозумів, Оксано. Я смішний, наївний. Хіба таких, як я, кохають! Над такими ре-гочуть! Прощайте, Оксанонько.

— Зачекайте, Євгене! Євге-е-ене... Євгене...

ПЛАЧ ДУШІ

Оксано, що ти вробила?

Плачуть луки, плаче Дніпро, плаче небо, сповившись у сіру пелену хмар. Сонце почорніло, спопелилось від туги.

Жалібно стогнуть гудки теплоходів. Сумно шепоче віття верболозу. Співчутливо, скор-ботно кричить у небі, пролітаючи на північ, крук.

Оксано, що ти вчинила?

Вечір у серці, наступає ніч, безкрая туга тче павутину. Весь світ сповився жалобою, і не розвіється та жалоба ніколи. Сонце не вигляне з-за хмар, не заспівають весільної пісні птахи, не звучатиме в барвах нових світанків радісна мелодія.

Морок у душі.

Оксано, серце моє, чому ти це зробила? Що я тепер діятиму без тебе, чиї очі вигляда-тиму з прийдешніх днів?

Я хотів тобі принести своє кохання, як найцінніший скарб, як найдорожчу чашу, що належить лише тобі, тобі одній. Скарб лежить у пилюці затоптаний, розчавлений. Чаша роз-лита, порожня. І груди мої, ніби пуста, давно покинута людьми.

Оксано, життя моє! Я ж хотів повести тебе в чудовий сад моїх мрій, у сад Кохання. Я гадав, що ти мрієш про нього, прагнеш до нього, бодай передчуваєш. Оксано, хіба то любов те, що ти сказала мені? "Я належу йому..." Ти така прекрасна, осяйна, і належиш йому? А могла б належати казці. Я повів би тебе по стежині своїх мрій, показав би таємні дива. І ти б належала тій тайні, а вона тобі. Оксано, горе моє! Як сказати тобі, як передати тобі, щоб ти збагнула печаль мого серця, глибину моєї жури?

Ти належиш йому?

Це неправда! Бо твої очі — у небі, а уста — в багряних пелюстках троянд. Чоло твоє цнотливе понесли білі хмарини у безкраї простори. А коси твої проростають у колосі достиглої пшениці. А руки твої, пальці співучі твої! Навіть не скрипці належать вони, не зву-чанню чутливих струн. Не слухачам, котрі в залі ловлять жадібно сумні й веселі, трагедійні й пестливі акорди. Не їм! І не йому, не тому, хто цілував їх, хто обнімав та жадібно милував їх. Ох, не йому.

Вони належать незримим струнам землі, простору, мелодії далеких мерехтливих зірок, небесній пісні.

Оксано, муко моя! Ми подали б самому сонцю руки, зорі зіткали б нам нову, небувалу домівку. І ти б довіку була царівною в моєму королівстві, у краю мрії.

А ти пішла. Пішла заплутаними стежечками. У морок, в ніч. Що знайдеш там? Не знаю. Не бачу. А може, це сон? Може, ти лише привиділася, примарилася?

Оксано, що ж мені робити? Де я знайду тебе, де зустріну, за якими хребтами віків і просторів? Як без тебе пройду по цій землі, по спустошених садах, по збляклих полях, по квітниках, де пелюстки оббиті нещадним ураганом?

Знаю, що робити! Тебе нема й не було. Забуду все. Викину тебе з серця. Розвію по вітрах, розсиплю на життєвих стежках. Подарую іншим дівчатам те, що готував для тебе. Беріть, беріть, топчіть собі під ноги. Хай пропадає все — щирість, кохання. Думатиму про вічність, про музику, про прийдешнє і безмежність, про далекі світи і таємниці життя. Тільки не про тебе. Іди, куди хочеш, з ким хочеш. Тебе нема. Не було. Не буде... Що? Що ти посміло подумати, серце?

Оксано, Оксано, що ти наробила?

РОЗДУМИ

(З щоденника Євгена)

"...Скільки часу минуло відтоді, як я дізнався, що в он а... А втім, що це я пишу? Навіщо? Все переклекотіло. Здається, ніби минула вічність. І разом з тим одна мить.

Ураган пролетів, прокотився наді мною. Тиша. Чи, може, то лише здається? Може, то ілюзія? І в серці чатує звір, щоб прокинутися зненацька?

Ні, ні!

Я не гніваюсь, не ревную, не страждаю.

Але я люблю її.

Щось у глибині душі іронізує, насміхається, підбурює. Ти любиш, а хтось користується. Просто й звично, як рушником, як попільничкою, як... Стій, зупинися! Яке ганебне слово — користуватися, користь. Яким би я був сам перед своїм сумлінням, аби лю-бив лише для себе, для "користування"? Звичайнісінький єзуїт.

Так, так. З надрів підсвідомості, з сутінок "планети Аїда" пливе всяка атавістична, ящерна каламуть, бентежить, вимагає свого, для себе, ричить і погрожує. Та я не дамся тобі на підмову, древня рептиліє. Геть від мене, маро!

Вона вільна, вона має серце і вибирає свій шлях сама.

Нехай іде, шукає. Хай буде щаслива.

Роман зупинив мене сьогодні, намагався щось пояснити, довести, в чомусь переконати. Я спокійно дивився в його очі, намагався збагнути брата.

— Ти щасливий, Романе?

Він помовчав, дивлячись десь убік. Потім, скрививши губи, легковажно сказав:

— Бачиш, Женько, щастя така штука, що її не візьмеш у руки. Пурх, пурх, і полетіло воно. Та й що таке щастя, старик? Нащо нам залазити у хащі схоластики? Давай краще вирішимо наш конфлікт. Ти повинен мене зрозуміти.

Я не захотів з ним розмовляти. Та й "розуміти" його нема охоти. Навіщо? И так усе яс-но.

...Мама через знайомих "влаштувала" мене в симфонічний оркестр. Піаністом. Я не захотів. Був страшенний скандал. В ньому взяв участь батько. Мене умовляли, мені казали про честь сім'ї, про кар'єру, славу. Я твердо відмовився.

Чому?

По-перше, хоча б тому, що за мене "потурбувалися", що мене привезли на "місце при-значення" в колісці. Все одно, що альпініста доставити на вертольоті на Ельбрус. Хороший спортсмен буде з такого альпініста? По-друге, гидко, мерзотно! А по-третє, не бажаю я пра-цювати так, як багато мазунчиків, котрі бояться навіть мінімум сил докласти для досягнення власної мрії. Мені хочеться нового, буряного, таємничого.

Хай такі, як Роман, користуються послугами, проштовхуванням, блатом. Я не піду слизьким шляхом. Він уже кандидат фізико-математичних наук. Незабаром стане й докто-ром. У тридцять років. Але чиїм умінням, чиею силою? Батько. Все батько! Про це знають Романові колеги, друзі. А він навіть не червоніє. Чому він не відає докорів сумління? В кого він вдався? Адже ми з одного кореня. Одне виховання, але цілком протилежні запити, праг-нення, погляди. Ніби з різних планет.

Дивно, тривожно. Віковічна легенда про двох братів, котрі протистоять один одному.

І в головному він теж став на моєму шляху. Вкрав у мене її. Вкрав, підло, низько, підступно.

Що це я пишу? Навіщо? Я ж хотів не згадувати, не бентежити серця. А воно знову пла-че, стогне, вилива свій жаль. Інколи думаю: а може, я просто заздрю?

Ні, я чесний перед собою, перед своїм сумлінням. І моя зневага до братових вчинків, до його духовного убожества відбиток моїх поглядів.

Куди ж мені йти, до чого докласти руки, розум, серце?

Зустрів сьогодні Н. Один з Романових колег, котрий був на моїх іменинах. Але, на відміну від брата, чесний і порядний. Батько казав, що Н. надзвичайно здібний, що руки в нього золоті, кожен експеримент він проводить чітко, як робот. Така характеристика мені не по душі, але раз хвалять хлопця, отже, є за що. У всякому разі, з ним цікаво.

Ми з ним згадали мої іменини, фантастичне оповідання, яке я читав Н. того вечора сидів мовчки, лише посміхався, вислуховуючи наші суперечки. Тепер він сказав поблажли-во:

— А ти знаєш — непогано. Цікаво. Твоя фантазія викликає опір, а відтак загострює тве-резий розум, бажання утвердитися на звичному, реальному, надійному. А то, знаєш, якщо віддатися на волю твоїх вигадок, то можна пірнути у хаос, у безликість. Ти анархіст, недисциплінований фантазер! У тебе, як би це точніше сказати, своєрідне завихрення ума, схильність до гіпертрофії деяких абстрактних уявлень. Перенесення земних, чисто людських уявлень, в абсолютність, у безмірність. Ти буквально одухотворяєш безмежжя, бачиш його через безліч емоцій. Навіть вводиш поряд з нашим всесвітом, з меґасвітом сонць та планет, космос якогось всебуття, викінченості, абсолютності. А по якому праву?

— До чого тут право? — обурився я. — В кого я повинен питати права? Я так відчуваю, я так бачу, зрештою.

— Мало що ти бачиш, — засміявся Н. — Хіба природа рахується з нашими хотіннями? Вона є те, що є. І не більше. А те, що бажають подібні до тебе "філософи", — не більше, ніж міраж у пустелі. Скільки віків минуло, свідомих історичних віків, у які вже формувалася до-питлива думка, тривав пошук осмисленої відповіді на запитання, — звідки, чому, куди? А чого досягли всі ті "мудреці", святі, йоґи, аватари, месії, пророки? Чи вказали якусь альтер-нативу? Чи відкрили двері до інших світів, крім цього — єдиного?

Він сперечався зі мною спокійно, холоднувато. Той холод проглядав і в його криштале-во-прозорих, мов крижинки, насмішкуватих очах, в його іронічно стиснутих вустах.

— Не треба вигадок, — повчав він мене. — Не треба спекуляцій. У нас є почуття, дані нам природою. Є розум, щоб посилювати ці почуття з допомогою приладів та формул, ма-шин і експериментів. Усе у видимості. А те, що не сприймають наші почуття, наблизять нам прилади, чутливі помічники розуму. Все можна пізнати, змодельовати. Чому? Бо ми, люди, випадковість. Флуктуація стихій. Природа викинула на кон буття серію підходящих карт, що отримали здатність ідеально відображати реальність і самовідтворювати унікальне, щасливе поєднання часток, молекул. І ця здатність експонентою ринулася в безмірність, навіть уявила себе первісним станом буттєвості, ідеалізувала свою лотерейну випадковість. Та наука вже збагнула вікову "загадку" буття, відкинула всі містичні жупели. Самовідтворення в світі мо-лекул стало надпровідністю в інформаційних каналах біосфери. А раз виникла інформаційна

надпровідність, то вона невпинно посилюється, самонагромаджується, саморегулюється. Життя стало "сніговою бабою" інформаційної сфери, воно буде ліпити само себе, аж доки не вступить в дію закон рівноваги і зруйнує надмірну пухлину біовипадковості. Ясно? А ти вигадуєш пришельців з гармонійного світу, із глибин всеможливості.

— Не лише я. Багато мислителів думали про це, мріяли. Наприклад, Ціолковський, Ку-превич, Вернадський, Чижевський.

— Не нагромаджуй імен, — засміявся Н. — Не лякай мене авторитетами. Всі ті вчені, окрім того, що були прекрасними фахівцями в тій чи іншій галузі, мали ще й здатність до безконтрольного фантазування, таку собі рожеву мрійливість. Хто з нас не розчулюється, читаючи казку або дивлячись талановитий мультфільм? Усі ми — діти. Але, Євгене, протри очі розуму. Порівняй себе... і всесвіт. Безмірність — не жарти. Ми ніщо в океані безмірності. Ефемери. Наш вік, сімдесят чи навіть сто років, мить. Були — нема. Згадай минулі імперії, царства, цивілізації. Де вони? Де їхні картини, храми, будівлі, походи, знання, релігії, де їхня пиха і велич? Розвіяне вітрами історії, засипане землею, забуте. Так буде й з нами. Не треба ілюзій.

— Для чого ж ти живеш? — запитав я, холонучи від дивного почуття жалю до нього.

— Як то для чого? — здивувався Н. — Мене хіба питали — народити чи ні? Оскільки ж я все-таки з'явився по невблаганному закону необхідності, то тепер повинен жити і діяти, пливати в інформаційному потоці. І оскільки мій струмінь перебуває в певному поєднанні явищ, істот, які називаються суспільством, тобто складають якийсь соціальний організм, я повинен виконувати веління цього організму. Мені приємно жити.

— Для чого?

— Просто так. Приємно вудити рибу. Приємно складати прилади, розгадувати загадки природи. Приємно цілувати дівчат, кататись на лижах, дивитися на зорі в небі, купатися в Дніпрі чи в морі, приємно відчувати силу, міць, енергію, приємно бути.

Що ж, в його словах є маленька правда. Але ж це проживання, а не життя. І всі його "наукові" ідеї лише переспів прадавнього механіцизму, котрий проповідували ще Епікур, Лукрецій та їхні послідовники. Науці вже давно подаровано діалектику, цей крилатий погляд на антагоністичні складнощі світу. Чому ж такі здібні мислячі вчені ніяк не можуть подолати реліктової очевидності, ринутися у вільний політ мислі, щоб синтезувати інформаційну гору, сотворити з неї тонку, чутливу споруду нового розуміння, безстрашного, революційного? Адже саме життя, виникнувши, було незміряно сміливішим, ніж теперішній його "вінець" — людина. Життя легко долало бар'єри табу і заборон, мужньо самозаперечувалось, щоб сягнути небувалого вияву, а ми тепер дрижимо, самозберігаємося, боїмося пірнути в глибини власної тайни. Невже не розуміє він, що життя щось ЗОВСІМ ІНШЕ?

— Усе те, що тобі подобається, скоро й закінчується, — сказав я.

— Ну то й що? — легковажно перепитав він. — Інші продовжать моє відчуття.

— Але ж мільярди людей не т а к відчують. Є й голодні, ненавчені, нещасні, покриті брудом...

Н. розсердився.

— Для цього ми й творимо революцію. Спочатку в суспільстві, а потім у науці, в техніці, в біології, в сільському господарстві. Щоб дати радість життя всім. Щоб не було ні холоду, ні голоду.

— Цього мало, — сумно заперечив я. — Це лише зовнішнє. Коли людина добуває собі харчі й притулок, вона починає мислити вищими категоріями. Про це говорили й утопісти, і класики наукового комунізму.

— От коли нагодуємо всю Землю, — засміявся Н., — тоді й почнемо думати "вищими категоріями".

— Ситість не відкриває двері мудрості, — зітхнув я. — Треба вже тепер заохочувати дітей до тайни. Щоб тайна стала для них такою ж потребою, як хліб, повітря, більше, ніж повітря.

— Ти невинуватий мрійник, — поплескав мене по плечу Н. — У мене є для тебе цікава пропозиція. Чому б тобі не піти до нас працювати? Га?

— Топити груби? Чи розважати вас грою на бандурі?

— Та ні. Музично-фантастичним каталізатором. Щоб руйнувати, перемішувати нашу програму. А то ми, справді, не можемо інколи вискочити з колії, проробленої попередника-ми. Треба ж частіше вискакувати з цієї колії, шукати нових.

— Щоб знову вскочити в іншу колію? — пожартував я. — Що ж, твоя пропозиція заманлива. Подумаю. Тільки тоді в інституті фізики треба створювати ще один відділ.

— Відділ безвідповідальних експериментів, — підхопив Н.

Так, жартуючи, ми й розійшлися.

Сиджу самотній у своїй "келії". Всі вже сплять. Тільки Клава ще пореється на кухні. Я чую, як вона шарудить за стіною. По-моєму, найчуліша людина в нашій сім'ї. Я помічаю, що вона завжди стає на бік скривдженого. Мама на неї кричить, а вона не звертає на те уваги. Принципова і щира.

У вікні блимають зірки. Небо глибоке, таємниче. Між дахами будинків воно особливо кличне, захоплює. В ці хвилини відчуваєш убогість таких поглядів, як у Романа або навіть у Н.

Ні, ні, не лише очевидністю пізнається світобудова, наше материнське лоно. Воно глибинне, багатовимірне, всеосяжне. Космос — мов безмежний діамант з безліччю граней. Міниться, переливається, манить, обіцяє. Але здобуде його таємниці лише той, хто сміливо заглядає очима розуму у прірву незвичайного, небувалого, хто визнає поза всякою мірністю велику надмірність. І не лише пізнає, а й прийме її в серце, в чуття.

Я заплющую очі. Намагаюся охопити свідомістю безмежний простір.

...Поміж зірок, ґалактик, поміж грандіозних меґасистем безкінечності пливе наша Зем-ля. Наша домівка-планета. Мініатюрний кораблик, що обдувається сонячним вітром та ґалактичними ураганами, пробирається між рифами астероїдів та комет, долає міжзор'яні ту-мани і гравітаційні прірви.

Куди пливе цей кораблик? Хто відрядив його в плавання, де його чекають? Звідки взялися на ньому бунтівливі моряки — люди? Яка закономірність зачала їх серед вулканічних громів, грозових розрядів, у киплячих океанах планети? Хто скаже про це?

Поки що відсутня відповідь. Тисячі припущень, гіпотез, переконань. Але навіть все-сильна математика розводить руками перед загадкою виникнення життя: ймовірність випадкової появи, виникнення біосфери на планеті не ли ще мізерна, вона відсутня. Панспермія, ідея занесення життя з інших світів не розв'язує загадки, а лише відсуває відповідь у далечінь часу й простору. Те ж саме з ідеями "творення" життя деміургами інших сфер, ким би вони не виявилися, могутніми людьми, девами, богами чи навіть Абсо-лютом. Усі ці тисячолітні духовні спекуляції лише свідок безсилля незрілого розуму лю-дини, котрий жахається безмірності завдання і затуляє пробіни запитань фіговими листками наївних відповідей.

А може, відповідь дуже близько? Не треба заглядати у всеосяжність часу й простору, а розглянутись довкола, поцікавитись собою? Бо що ми побачимо в космічній масштабності, куди нас притягує зоряна безодня? Почуття очевидності, продовжені до нескінченності, при-водять нас до все нових і нових грандіозних покривал таємниці. Чутливі очі приладів загля-дають уже на мільярди світлових років, радіоастрономія, гамма та нейтриноастрономія роз-гортають перед нами сувої минулих тисячоліть, мільйонноліть, котрі зачалися від першоато-ма біля двадцяти мільярдів років тому. А до цього? Що було до цього? І формується нова наукова казочка: до моменту вибуху час не існував, простір теж. А що ж було? Страхітлива ущільнена сингулярність, якась суперщільна крапля субстанції, особливий стан матерії, кот-ра в певну мить "вибухнула". В яку мить, люди добрі, коли "митей" ще не було? Чи не міфотворять учені перед непосвяченими сучасниками, наводячи туманне покривало на суть проблеми? Можливо, пірнаючи у океани часів та просторів, простягаючи руки до гіпотетичних "першоатомів", намагаючись вирішити "загадки" космічних циклів "вибуху космояйця" чи його грядущого "злипання", ми нехтуємо простими й близькими природними можливостями розуміння себе й своєї місії, свого життєвого покликання.

Справді, парадоксі чим глибше ми пізнаємо закономірності меґасвіту, тим більше без-силля опановує аналітичним розумом. Досить взяти лише константи нашого руху в просторі, щоб збагнути абсурдність загальноприйнятого напрямку пізнання. З якою швидкістю рухається наша Земля? Тридцять кілометрів на секунду довкола Сонця, чи двісті разом з пла-нетами і Сонцем довкола ґалактичного центра, чи тисячі кілометрів разом з ґалактикою дов-кола метаґалактичного центру? Чи ще більше разом з метаґалактикою? Йдучи далі, ми дохо-димо до таких позавнмірних величин, за гранню яких речовина переходить у стан поля, де, згідно з нашими уявленнями, не може бути ні життя, ні взагалі світу форм. А знамените "червоне зміщення" ґалактичних спектрів, розбігання меґасвіту вусебіч, роздування "міхура" світобудови у таємничу безодню позабуттєвості? Куди розбігається наш світ? Куди він росте? Суцільні протиріччя, гора таємниць, яка вивищується разом з нагромадженням нової інформації.

Невже ми безсилі пізнати світобудову й себе? Невже Н. і такі, як він, висловлюють

істину, стверджуючи випадковість появи людини у космосі, а відтак обмеженість наших можливостей і чуттів? Невже даремні зусилля тисяч і тисяч учених, митців, великих творців, філософів і ми приречені вічно перебувати у світі форм, сковані ланцюгами міри, числа й ваги? І вогняний розум людини довіку буде в полоні у невблаганного Сатурна, володаря ча-су, котрий з давніх-давен пожирає дітей своїх? Хіба не здатен народитися з надрів матері-Геї новий титан, який покінчить із сваволею підступного бога?

Розум підказує, а серце стверджує: так не повинно бути. Вся історія планети, вся мільйоннолітня важка дорога живого світу до мислячої істоти лише перший крок на шляху великого пізнання, саморозкриття. І жахливі труднощі того шляху, муки й битви за істину лише запорука грядущих здійснень, свідоцтво славетної долі людини.

Взяти хоча б дивовижні, революційні ідеї Боголо — Гука в царині математики. Це ж наші сучасники вже впритул підходять до розуміння цільності природи, котра не може бути пізнана прадавнім математичним апаратом множинності. Може, саме ця концепція повноти, цілості допоможе побачити в іншому світлі наше місце у космосі, у житті. І виникнуть нові можливості пізнання, відкриються принципово інші стежки, канали сприйняття. Ми побачимо мости там, де були прірви, знаки розуму та життя там, де гриміли громовиці стихій та самими пустель.

А таємнича гіпотеза академіка Маркова, про яку я вже згадував? Хіба вона не дає дивну можливість віднайти потоки розуму в надрах мікросвітів, тобто практично в собі. Чи не виявиться суть відомого нам життя виявом життя глибин, життя міріадів огнистих часток, які зіткали наш всесвіт? Об'єднавши велике й мале, ми сформуємо живоносні пуповини в тканині універсуму, тоді впаде деспотія часу й простору.

Бо й справді, хіба не прихована в міфі про Кроноса-Сатурна віра прадавніх мудреців у остаточну перемогу над часом? Міф твердить, що Кронос лише до тих пір пожиратиме дітей своїх, тобто живих істот і все суще, доки вони не зуміють стати над ним, не збагнуть його ілюзорність. Доки не віддадуть йому замість живого дитяти камінь, загорнутий у пелюшки, тобто обманливий світ форм, його плинний вияв. А реальна людина, глибинна суть її, розум, котрий у міфі названо маленьким Зевсом, стане недосяжний для Кроноса, і час буде подола-но, його буде позбавлено звання володаря світу. Це й буде здійсненням моєї фантастичної мрії, осягненням світу всебуття, коли люди зможуть вільно міняти свої еволюційні форми, переходити з одного виміру в інший. Лише тоді вони стануть правдивими господарями безмірності. Я вірю, це буде! Багато мислителів мріяло про цей чудовий час. Хіба самотні ми в безмірності, в неосяжному космосі? Гарно колись казав Дарвін, що мертва мати не може породити живих дітей. Чому ж ми виводимо живе з мертвого? Чи не є ця думка відлунням давньої біблійної казочки про "творення з нічого". І ось з'являються, мов гриби після дощу, супернаукові твердження про унікальність земного життя, про "щасливість" випадку. Тобто ми присутні при формуванні якоїсь своєрідної наукової релігії, котра шукає доказів існування новоявленого деміурга.

Ціолковський давно намалював прекрасну картину безмежної еволюції, яка

обґрунтовано, науково, сміливо пояснює наше місце у космосі. Вічність треба прийняти як всеосяжний факт вселенського життя, котре було, єсть і буде. Лише подумати: минули незліченні еволюції в різних сферах і світах. Незліченні! Виникали світила, планети, мислячі істоти на них. Вдосконалювалися, оволодівали новими ступенями енергії та матерії, бороли-ся з хаосом, долали час. І, пізнавши закони єдності, цілості, сплітали свої зусилля в спільній ієрархічний ланцюг. Велике кільце!

Велике кільце — не химера, не мрія фантаста. Воно реальність. Воно основа еволюції, творчості, краси. Вогняні вихори думки й творчості не пропадають, не гинуть безслідно. Во-ни зберігаються в резервуарі інформаційної сфери, і той резервуар, та скарбниця безмежжя готові відкрити свої дарунки сміливим силам Землі, якщо вони приєднають свої сили й знан-ня до єдиної ріки всесвіту. Коли вони проломлять своє яйце самообмеження, відчуженості, проб'ють шкаралупу самотності...

А з глибин підсвідомості пливе єхидне запитання. Наш вічний демон сумнів жадає доказів для таких оптимістичних тверджень. Нам хочеться бачити пришельців з інших світів, говорити з ними.

Справді, правомірне запитання: чому вони не "доводять" нам своє існування? Чому не з'являються перед людьми, не допомагають їм, не проголосять того, що досягли самі?

Що ж, відповідь на такі закиди не однозначна. По-перше, вони вже могли допомагати людям Землі, а може, й нині допомагають. Якщо згадати древні перекази, легенди, то там можна віднайти безліч спогадів про контакти з "синами зірок", про наставників з Сиріуса, Плеяд, Оріона. Цілком ймовірно, що в далекому минулому на Землі були могутні мислячі істоти, які дали кілька еволюційних поштовхів юним людям планети. Але бути вічними няньками? Навіщо? Люди повинні самі наростити сильні м'язи науки, вигострити око розу-му, розвинути тонку інтуїцію світовідчуття, переконатися у тих чи інших істинах. Інакше це не стане нашим знанням. Це буде позичене знання, взяте без праці й зусиль. Страшно кори-стуватися скарбами інших світів, на які ми ще не маємо права по рівню свідомості. Ми ста-немо маріонетками чужої волі, а до того ще й паразитами іншопланетного розуму. А доля паразита — падіння й знищення. Будь-яка клітина космічного організму повинна бути актив-ною, давати своєму тілу силу, вміння, досвід, енергію. А якщо ні, така клітина загниває, викидається з організму.

Так, безумовно, є у всій меґасистемі буття. Я певен, переконаний.

А зустріч? Може, ми не там шукаємо? Ми націлюємо радіотелескопи чи нейтринотеле-скопи на далекі зірки, квазари, планети, слухаємо голоси простору. Ми хочемо бачити пришельців у незвичайному, у неймовірному, в громі ракетних двигунів, у польотах "тарілок", у космічних феноменах. А може, це і є дитяча очевидність, свідоцтво нашої незрілості й сліпоти. Можливо, шукати слід не там або не лише там? Успіх має прийти тоді, коли почнемо шукати в звичному, в найпростішому, в тому, що ми давно знаємо. В житті, в буденному, адже мати ніколи далеко не відходить від колиски своєї дитини. А ми ж ще в колисці земній, і я певен, що материнська сила,

котра породила нас, довкола планети, довкола кожної живої істоти, вона стукає в наші серця й розум, вона відкрита нам, лише ми не бачимо тієї сили, хоч і живемо нею, дихаємо нею, користуємося її дарунками.

Сонце, Земля, зорі, квіткове, рослинне царство, світи тварин, птахів, комах, риб, мікроістот. Все це з нами, в нас, все це формує нас, живить, дає основу буття, складає наше підґрунтя. І ось виникає проста думка: рослинний світ, котрий виник уже мільярди років то-му, котрий сплітає в сукупності зелену тканину спільної біосфери, котрий дає нам повітря, їжу для росту, матеріал для будов, для тепла, квіти — для розуміння краси й гармонії, котрий формував нас мільйонами років, захищав, плекав, давав плоди і мед, соки і затишок, — що він, цей найдивніший феномен буття, давно вже володіє глибоким, всеосяжним розумом, мудрим і сильним. Тільки той розум не слід порівнювати з людським. Ми індивідуалісти, егоїсти, ми старанно захищаємо свою відчуженість, а розум квітів, розум зеленого друга має планетарний вимір і навіть більше. Власне, планетарна квітка і є нашою матір'ю, бо хіба могли б ми виникнути і вижити без неї? А вся творчість народів хіба не використовує красу квітки? Досить проглянути всю гаму вишивок, килимів, візерунків, древніх символів, космогенезів, у яких боги народжуються з квітки, і нам стане ясно, що наші пращури знали, відчували примат квітки, її старшинство у містерії життя.

Тоді легко провести наступний штрих у розумінні нашого покликання. Квітка прискорила нашу появу на планеті, допомагала формувати нашу мисль, естетику, творчість. Для чого? Щоб зробити з нас космічних садівників, щоб вивести нас у безмірність, де ми зможемо засівати життям ще пустельні планети. Яке вражаюче покликання — стати космічним сіячем! Хто відмовиться бути другом квітки, її посланцем у безмір? Хто знехтує такою місією?

Може, це нерозкрита сторінка пізнання? Спробувати намацати можливості контакту з розумом рослин, серйозно поставитись до цього. Унікальність такого завдання та експерименту очевидна. А які можуть бути вражаючі результати! Якщо квітка СВІДОМО відповість нам, якщо вона відчує, збагне, що ми нарешті стали воедино з природою, тоді відкриються еволюційні криниці сили й могутності, які поки що приховані, до яких ми добираємося з громом, муками і насильницьким волюнтаризмом.

Народ передає легенди й казки про "мову трав і квітів", про людей, котрі відали тайнами контакту із зеленим покривалом матері природи.

Сьогодні в Інституті фізики відбулася цікава бесіда з хлопцями про можливості свідомого контакту з живим світом, з рослинами. Вони загорілися. Потім ми, жартуючи, пішли до начальства. І дарма. Бо в цій справі не слід жартувати, а діяти якнайсерйозніше. Академік М., вислухавши уважно й коректно, запитав:

— Чого ж ви власне хочете? Ви, як музикант? Що бачите спільного між мелосом і фізичними завданнями, які розв'язує наш інститут?

Я запропонував відкрити відділ вивчення взаємозв'язку рослин, людей, всього живого світу. Спробувати експериментувати по встановленню контакту, свідомого

контакту спочатку хоча б з допомогою музики, ритму, світла, слова, пісні.

— Гм, — сказав академік, похитуючи скептично головою. — Як у вас все це легко, по щучому велінню. Спалахнула архіфантастична думка про "розмову з квітами", а ви вже готові її пропагувати на міжнародних наукових форумах. Що за самодіяльність, що за прожектерство!

— Нам ніколи займатися прожектами, — сміючись, підхопив професор Колотенко, су-хорлявий, схожий на загострену сокиру, вчений, заступник директора. — Хочете — пишіть фантастичні твори. А у нас — план. Що? На добровільній основі? Без грошей? Знайдуться ентузіасти? Ще гірше. Самодіяльність, безплановість. І взагалі, це не наш профіль. Це зв'язано з людиною, рослиною, з життям. А в нас — фізика!

Професоре, шановний професоре! Навіщо ж тоді фізика, якщо вона не зв'язана з жит-тям?

Хлопці запропонували мені піти в Інститут біофізики. Ближче, мовляв, по профілю. Я вже був розігнаний, а потім по дорозі зустрів давнього знайомого Юрка Бондаренка. Він на-багато старший від мене, але закінчив консерваторію лише кілька років тому. Цікавий хло-пець. Ще підлітком був у партизанах. Тепер повернувся до рідного села Зеленьки, керує там Палацом культури, піднімає самодіяльність, пропагує народну пісню, творчість. І разом з тим палкий прихильник квітництва, закоханий у живу природу, в рослинний світ. Каже, що в селі тепер непочатий край роботи. Пропонує їхати з ним, знайти для себе місце в їхньому районі. Я розповів йому про свої фантастичні думки, про намір експериментувати з рослина-ми, квітами. Про глибинний вплив ритму пісні, музики на працю, настрій, на здоров'я люди-ни, ріст рослин. Юрко захопився моєю ідеєю, мов дитина.

— Я й сам інколи думав про таке, — сказав він. — Справді, вже давно відомо, що лю-дям навіть іти під марш веселіше, легше. Під пісню гарно й працюється, де й сили беруться. Дехто скаже, що це самогіпноз, що це вплив колективності, згуртованості. Але ж гармонійна музика збуджує в просторі, в організмі додаткові резонансні запаси енергії. Ти це здорово придумав, щоб експериментувати. Не лише теорія, а одразу й практика. Хто зна, що відкриється в результаті таких експериментів? Увесь світ — ритм. Гармонійний чи дисгармонійний. Від нас залежить, який вибрати.

— Прекрасно, що ти збагнув одразу мою думку, — зрадів я. — Звичайно, ніхто не ви-магатиме, щоб над полями, скажімо, звучали симфонії для активізації злаків. Але ж можна провести експерименти в оранжереї, на невеликій ділянці. Виростити квіти, помідори, яблука під музику і без неї, під мелодію Чайковського, Баха, Моцарта і під сучасний какофонічний джаз. І порівняти результати. Я певен, вони будуть різочі. А потім перейти до контакту лю-дей і рослин. Це ж лише початок пошуку взаємозв'язку мелодії, пісні з життям, з розумом. Пізніше можна буде перейти до складніших, таємничих явищ.

Юрко обняв мене.

— Слухай, їдь до нас. Все це можна робити в селі. Я допоможу, знайдуться розуміючі вчителі, агрономи, садівники. Хлопці й дівчата — орли! Вся земля наша

лабораторія. Їдьмо, брате, не пожалкуеш!..

Таки поїду. Їй-право, поїду.

В гостях у Юрка. Село Зеленьки на Правобережжі. Мені тут дуже подобається. На лівому березі блакитні пасма лісів, зелункувато-сіра стрічка Дніпра. А довкола села яруги, ниви, поля, золота стерня, сади з червонобокими яблуками, верби понад шляхом. Село розбудовується, багато сучасних будинків-котеджів, нова школа десятирічка, багатий кол-госп з розмаїтим господарством. І ще одне диво — унікальний меморіал, що вразив мене своєю легендарністю. Могила героя, який загинув у сорок першому, захищаючи підступи до села, до переправи. Напис на обеліску: "Солдат-композитор Микола Горенко". Біля Вічного вогню завжди квіти, навіть узимку, при найлютіших морозах, живі троянди нагадують лю-дям про невмирущість героїв. Юрко розповів мені історію цієї могили. Ціла повість. На тім боці, в селі Сміяни, досі живе вдова загиблого бійця, знаменита партизанка Олена Горенко, заслужена вчителька республіки. Треба буде провідати її, Юрко казав, вона щира, мудра і приязна жінка, може багато цікавого розповісти про солдата-композитора.

Думав цілу ніч, судив сам себе. Треба вчитися такій полум'яній вірі в життя, яку несуть Юрко, оці люди, котрі вирощують живі квіти на могилі. Треба бути таким, як цей воїн, цей співець-композитор, що став невмирущим у серцях людей. І відкинути геть печаль, сум, песимізм, сумніви. Живі квіти на могилі — ось достойний символ. Радість. Тільки радість треба нести в життя. Я віднині заперечую горе, його нема, не повинно бути. Справді, навіть найтяжче горе проходить, забувається, розвіюється в плині життя. Але доки воно гніздиться в серці і панує над людиною, скільки енергії воно пожирає, скільки найкращих сил?! Традиція дика, непотрібна. Відлуння моторошної планети Аїда. Скажуть, горе — це природ-но, це вияв ставлення людини до покійного, до втраченого. Хай так. Але радість оновлення, любові, творчості, радість продовження життя панує над епохами, над громами руїни і зане-паду, над втратами і смертями. Ті, хто загинув в ім'я життя, безумовно не хотіли б, щоб над їхніми могилами звучали одні плачі та голосіння.

Який урок для мене. Розкис, втративши прихильність милої дівчини. Атавізм. Віднині хай живе радість!

Дав Юркові згоду залишитися в селі. Поїду в район, домовлюся про роботу, познайом-люся з тутешніми інтелігентами, пошукаю помічників у моїх задумах, дослідях. Попереду нові світи, нові, легендарні краї.

Сьогодні прийшов лист від мами й Романа.

Мама плаче, бідкається, свариться. Називає мене білою вороною, пише, що я зрадив традиції роду, викинув на смітник усі її турботи про мене, про моє майбутнє.

Жаль мені її, але що я вдію, коли вона сліпа? Коли вона не розуміє, де моя доля.

Роман запрошує на весілля, чи то пак на заручини. Весілля буде в листопаді. Прийдуть академіки, доктори, всякі заслужені діячі. Буде, як пише Роман, "урочисто". І, звичайно, Ро-ману забезпечено новий східець. До доктора.

Що ж, поїду. Подивлюся ще раз в її очі, побажаю щастя. Яке воно в неї? В чому?

Я так і не встиг почути з її вуст, що таке щастя. Оксанонько, серце моє, що з нами ста-лося, чому? Що ти наробила?

Стій, зупинися, Євгене! Знову даєш волю атавізму. Ти забув, про що недавно писав? Радість, радість, радість".

Мелодія п'ята

"А ЩО ЛЮДИ СКАЖУТЬ"

СКРИПКА

Нема темного залу, що схожий на тривожну безодню. Нема сотень жадібних очей. Не-ма юпітерів, що нахабно мацають, обнімають, висвітлюють тоненьку постать у темній сукні. Все зникло, розтануло.

Оксана залишилася сама. Вона зрослася зі скрипкою, з мелодією. Неможливо роз'єднати їх, усе в поєднанні, в багатocвітному потоці музики, граціозних руках, блиску великих юних очей.

Вона пливе у просторі, серед дивного марева. Вона кидає на землю блискавиці, вражає ними людей, проливає на поля життєдайні дощі, вітром-ураганом котиться над темно-зеленими шатами лісів, жене грізні вали в океані. Вона заглиблюється в космос, обнімає тремтливі зірки, ронить звідти на нічне небо мерехтливі метеори.

Радіє скрипка, сумує і плаче. Плаче несказанною тужливою мелодією. За чим вона сумує? За ким?

Оксана заплющила очі. Прислухається до звуків, породжених її пальцями, її серцем і душею. Їй здається, що скрипка вже звучить помимо її волі. Що ж вона жадає сказати?

Щось втратила Оксана. Дороге, незабутнє, неповторне. Де воно? В яких краях його шу-кати? Якими стежками йти до нього? Скрипко, не завдавай мені болю! Скрипко, ти рвеш моє серце, розпанахуєш душу, і не відатимуть ті, хто слухає, чому зупинилося серце? І я не зна-тиму. А може, знатиму? Чий голос я чую, скрипко, в твоєму ніжному голосінні? Чиї очі ма-ряться мені, чий подих я відчуваю в твоєму затиханні?

Тихо, серце. Цить...

Пройдено ті стежини. Заросли вони хащами. Ти сама сіяла там зернята чортополоху, бур'янів, Оксано. Ніхто не винен.

Тихо, серце! Не край мені душу, скрипко!

Грім обвалюється на скрипачку. Стогне й вирує зал. Високо здіймаються її схвильовані груди. А очі напівзаплющені. Вуста не всміхаються.

Мовчить скрипка. Знову тиша в залі. Жадібна тиша.

Знову чекають невситимі слухачі твоїх чарів, Оксано. Але чому ж плач лунає в просторі, в серці? Чому? Адже скрипка мовчить?

КАТАСТРОФА

Євген тихенько зайшов у коридор, прислухався. В кімнатах звучала скрипка. Крізь прозорі двері миготіли синюваті тіні. Телевізор працює. Це грає вона, Оксана. Євген пізнає її поміж десятків інших скрипалів.

На вішалці плащі, пальта, капелюхи. Багато гостей, поважних, іменитих. Ясно.

Чекають Оксану. Будуть заручини.

Євген гірко всміхнувся, зітхнув. Що ж, він не спізнився. Поздоровити, проголосити тост. Загорлати "гірко!" Вони цілуватимуться. Боже, для чого я сюди приїхав? Радосте моя, пекучий біль, куди подіти тебе? Навіщо я ворущу лезо в серці, дивлюся в криницю, з якої мені не пити води? В селі було так гарно. Привітні сади, зажурені поля. Нові люди, чудова молодь. Я вже забув, затамував свій біль, а тепер мене знову покликано на глум, на терзання. Писав — радість, а одразу розкис! Чужу біду руками розведу, а свою? Тримай себе в руках, Євгене.

Постояв трохи перед дверима, подумав. Потім рішуче повернув на кухню.

Дві плити горіли синюватим полум'ям. На них смажилась і парилась усяка всячина. Клава стояла біля відчинених дверей і дивилася на екран телевізора, тримаючи в руках веле-тенського ножа, ніби списа.

Євген зупинився позаду Клави, слухав. Мелодія входила до серця, потрясала глибини єства, зворушувала душу. Оксано, Оксано, чарівнице моя, прекрасна чаклунко, яке бездонне у тебе серце.

Казково-граціозні руки, чутливі пальці, вся постать, ніби летючий птах. Феєрична по-стать. Променисті очі пронизують безмежність, хвилюють небокрай.

Зал заворожено слухає, хвилюється в унісон з мелодією. Музику, яка ти можуть. Мелодіє, нема межі твоєї творчій силі, твоєї благодаті.

Оксана летить на хвилях пісні у зоряні краї. Плачуть і радіють струни. Мелодія розкриває найпотаємніші глибини серця, де щастя й сум ідуть поруч. Чую, Оксанонько, ти неспокійна. Я відчуваю твій біль, радосте моя, мій заблуканий пташе.

Грім оплесків у залі. Аплодують і люди в кімнаті, біля екрана телевізора. Вони схожі на тіні у сутінках кімнати, нинішні гості. Сині тіні. Поміж ними десь там і Роман! Щасливий "суперник".

Знову піднімає скрипку Оксана, починає грати.

Клава відчула, що за нею хтось стоїть, обернулася. Уздріла Євгена, зраділа. Її повне добродушне обличчя всміхнулося.

— Голубчику, Євгене, — прошепотіла вона, — повернувся? Змарнів, схуд. Як я за тобою скучила. Де ти вієшся по світах?

— В селі працюю, — пошепки відповів Євген. — Вирішив приїхати... Привітати й назад...

— "Привітати", — передражнила Клава. — Герой! Таку дівчину випустив, царівну. Кому віддає? Не совісно?

— Клаво, що ти говориш?

— А те, що знаю. Пропаде дівка з Романом. Хіба ти не знаєш його?

— А що я можу вдіяти?

— Ото ж бо. Треба було раніше. Ех!

До кухні шаснула Поліна Михайлівна. Побачила на плиті димок, нюхнула, сплеснула долонями.

— Ой, Клаво, щось у тебе горить. Мабуть, знову слухала? Про плиту забула?

Клава кинулася до плити, помішала на сковороді, в духовці.

— Так гарно ж як, — виправдовувалась вона.

— "Гарно", — передражнила господиня. — Хай слухають ті, кому належить. А то на кухні смердява.

Вона побачила Євгена, кинулася до нього, обняла, сплакнула. Дивилася в змарніле обличчя.

— Повернувся, синку? Нарешті!

— Не повернувся, — вперто озвався Євген, — приїхав привітати.

— Ти здурів? — почала пошепки лаятись мати. — Ти в могилу мене заженеш своїми дурощами! Всі діти як діти, а ти завія якась.

— Не завія, а самостійний хлопець, — пробурчала Клава.

— А ти цить! — насварилася Поліна Михайлівна, страшно витріщивши очі, — Теж філософ знайшовся. Євгене, я з тебе не злізу, доки ти не пообіцяєш мені залишитись у місті! Ми все, що треба, полагодимо, влаштуємо тебе, чуєш?

— Мамо! Цього не буде! — Євген одвів її руки від себе. — У мене там робота, дуже цікаві експерименти, прекрасні люди. Будь ласка, не заважай слухати... Прекрасно грає Ок-сана.

— Геніально, — закивала головою мати. — Мені спеціалісти казали, що в Оксанки вик-лючний дар. Звідки б то?

Мати ж проста санітарка. Гарна пара буде. Дехто вже від заздрості, від злості кулаки кусає.

— Яка злість? — нахмурився Євген. — Радіти треба, коли хороша пара, а не злобитися.

— Ти наївний. Одному радість, а іншому — злість. Це закон.

Євген промовчав. Він знав філософію матері. З нею годі було сперечатися.

— Ходімо до кімнати, — сказала Поліна Михайлівна. — Чого тут стовбичиш? Там послухаєш. А приїде Оксанка — за стіл.

— Не хочу. Слухатиму звідси.

— Ну, як хочеш. Клаво, не можна разом слухати й готувати вечерю. Доведеться самій. От халепа.

— А чого ж, — знизала плечима Клава, — своя рука вірніша.

— Я знаю, ти рада, щоб менше робити.

— Та чого ви? Самі ж казали.

— Добре, добре, січи цибулю на вінегрет.

— Стукатиме ж, заважатиму слухати скрипку. Євген не чув того безладного діалогу. Оксанина скрипка царювала в його душі, вела у світ прекрасного, понад лісами, понад лука-ми дніпровськими, понад жовтіючими каштанами, в просторах між хмарами, між ясними зорями, між грізними блискавицями, понад багряними маками.

Мелодіє, царице ти всемогутня! Ось одна дівчина стоїть на сцені, і владарює над мільйонами, заворожує, пестить, вселяє надію, очищає... Чому ж ми так зрідка вводимо в життя цей потік прекрасного? Чому залишаємо його лише на час відпочинку, для

духовного "десерту"? Чому не вводимо чудові мелодійні звучання в працю, в школу, на поля, на стадіони? І не закриваємо туди шляху банальній мелодії, дисгармонійному звучанню.

У Євгенові роздуми вривається гостра розмова:

— Марш, Клаво, до "Кулінарії", там я замовила шампанське на льоду. Хай несуть.

— Дослухати б, — невдоволено пробубоніла Клава. — Музика ж яка — плакати хочеться.

— Біжи, біжи, — зверхньо кинула Поліна Михайлівна, обпалюючи над вогнем качку. — Музика нікуди не подінеться. Оксана тепер пилятиме свої гами вдень і вночі, ще наслухаєшся. Головне, щоб заручини вийшли на славу. Щоб люди довольні були.

Клава сердито кинула ножа на стіл, вийшла.

Незабаром до кухні завітав Кирило Степанович. Він навшпиньки пройшов до дверей, послухав музику. Потім потер долоні.

— Наче ще морозів нема, а надворі холодно.

Він підійшов до крана, почав мити руки.

— Полюшко, — усміхнувся він. — Я голодний.

Поліна Михайлівна кинула на нього невдоволений погляд.

— Ти б ще опівночі прийшов. Накликали повно гостей, такі імена, а він повіявся десь. Що люди скажуть?

"Імена, — всміхнувся Євген сам собі. — Не люди, одні імена!"

Кирило Степанович старанно витирає руки, добродушно всміхався.

— Полюшко, не гнівайся. У мене велика радість. Відкрито масу спокою у нейтрино. У всякому разі, експеримент проведено дуже коректно, і ми вважаємо, що наші колеги за кор-доном...

— Чію масу ви відкрили? — неуважно перепитала Поліна Михайлівна.

— Масу нейтрино. Це така елементарна частка, найдрібніша, але вона має велике значення. Раніше гадали, що вона, як і фотони світла, не має маси спокою, а тепер оце відкриття. Це ж епохально! Перевертає всі космогонічні уявлення. Хоч маса й невелика, всього кілька десятків електронівольт, але в масштабах всесвіту це дев'яносто дев'ять відсотків маси. Збагнула? Дев'яносто дев'ять! Те, що ми бачимо, вимірюємо, всі зорі, кваза-ри, ґалактики, метаґалактики, планети, ми з тобою — все це лише піна, а невидимий, ней-тринний всесвіт — глибинний океан, ніби основа буття. Одразу важко й сказати, який це пе-реворот! Але тобі по секрету скажу ще більше, — Кирило Степанович почав говорити голос-ним пошептом, — я підозрюю, що навіть фотони світла, кванти радіації мають масу спокою. От буде закусочка теоретикам. Мізерна маса фотона, я так гадаю, але в сукупності вона є підґрунтям всієї світобудови. Збагнула? Те світло, яке ми вивчаємо, яке мчить з шаленою швидкістю триста тисяч кілометрів на секунду, лише вібрація вакуумної світоносної мозаїки. Ага! Фізики вважають вакуум лише віртуальним океаном потенційних часток, але вони помиляються: вакуум — правдивий батько всієї матерії.

Сухорляве обличчя Кирила Степановича освітлювалося зсередини глибокою

радістю, зморшки на високому вузькому чолі розгладжувалися від задоволення. Євген зиркнув на нього, і йому стало жаль батька. Старий — щирий, хороший чоловік, але перед ким він розсипає перли? А втім, хай виливає свою радість, адже він робить надзвичайно важливе діло, а це головне.

— Дай мені перекусити, а то я вмираю, — попросив Кирило Степанович.

— Не вмреш, за столом поїси, — одрізала мати. — Так де вона та маса?

— Яка маса?

— Ну та, яку ви відкрили?

Кирило Степанович жахнувся.

— Полюшко, ти ж педінститут скінчила!

— А що я такого сказала? — образилася мати.

— Хіба маса спокою продукт якийсь? Чи банка з ікрою? Ми провели дослід, який дає право твердити, що у. нейтрино є маса спокою. І це дозволяє...

— Ти знаходиш масу спокою для якоїсь паршивої частки, і лише у мене однімаєш його.

Кирило Степанович з відчаєм махнув рукою. Євген ледве не зареготав.

— Махай, махай, — ображено вела далі Поліна Михайлівна, закладаючи качку в духовку. — Дорікаєш мені інститутом, ніби він мені заважає жити. Дають вам лауреатів за всякі там частки! їм видніше! І нам, грішним, приємно.

— Гаразд, гаразд, — скривився батько. — Покінчимо з цим. Здорово грає Оксана. Коли вона буде?

— Незабаром приїде.

— А це хто біля дверей? Женька?

— Атож! Каже, приїхав привітати. Балбес такий. Я вже просила, щоб залишився, де там! Може, тебе послухає?

Кирило Степанович обняв сина, поцілував. Пошепки запитав:

— Ну як там... що там у тебе?

Євген усміхнувся. Відповів йому завченою з дитинства формулою:

— Все благо, тату.

— Ну то й добре. Аби благо.

— Тобі все благо, — буркнула мати. — А що благо — не має значення.

— Так, — згодився батько. — Аби благо...

Мати махнула рукою з досадою.

А скрипка вела високу ноту, що тремтливо затихала у високості, заглушена шквалом оплесків.

Оксана завмерла на екрані. Очі її, ясні, великі, чисті, десь у інших світах. Отямилася, глянула на зал, кланяється ледь помітно.

Завіса. Загуркотіли в залі стільці. І в кімнаті теж почалася розмова. Спалахнуло світло. Кирило Степанович пішов до гостей. Почувся голос Романа:

— Доки наречена приїде — танці. Для бажаючих.

Зазвучав джаз. Дисонансом після скрипки прорізали повітря скажені акорди. Євген

жахнувся. Невже всі вони не розуміють, що це блюзнірство? Святотатство.

Метляють тіні на прозорих дверях. Гості танцюють. Ну що ж, хай танцюють. Хай тан-цюють, якщо можуть... Нехай!

Євген підійшов до вікна, вдихнув холодне повітря знадвору. Душно! Чому так душно?

До кухні зайшов Роман. Він тримав телефонну трубку в одній руці, в другій запалену сигарету. Причинив двері, і почав кричати в трубку:

— Ксана! Геніально! Неповторно! Ми всі мертві! Гості — покотом! Приїжджай! Чекаємо. Що? Голова болить? Нічого, пройде. Чао! Цілую!

Євген пересмикнувся від болю. Як він говорить з нею? Як він сміє? Чи, може, лише та-ка поведінка для нього характерна?

В двері прослизнула Гера, в'юнка, високогруда дівчина, з крутими стегнами, в короткій спідничці, що облипала її принадні форми. Євген добре знав її, доньку академіка Бабича, батькового товариша. Вона була й на іменинах того злочасного липневого вечора. Дівчина завжди зберігала на личку іронічний усміх, мовби підкреслюючи, що вона тонко розуміє делікатну ситуацію, яка склалася в стосунках між братами.

Гера піднялася навшпиньки, прикурила сигарету від Романової. Усміхнулася косувати-ми очима. Роман поклав руку на її стегно. Вона посварилася пальцем, затяглася димком.

— Заборонено! Треба було не поспішати. А тепер ні-ні!

— Любов не знає бар'єрів, — блудливо посміхнувся Роман. — Одне діло шлюб, а інше любов!

— А ти взагалі молоток, Ром, — проспівала Гера. — З тобою можна кашу варити.

— Не лише варити, — багатозначно відповів Роман. — І не тільки кашу.

— Ну що ж... Побачимо, побачимо, — захихикала дівчина, пускаючи кільця диму.

— Ну й худоба рогата ви, як я подивлюся! — сказав Євген, відступаючи від фіранки вікна.

Роман і Гера злякано розскачилися. Побачивши Євгена, засміялися. Старший брат зне-важливо скривився:

— А, це ти? Приїхав-таки, старик? Моралізуєш? Нічого, життя обкатає, збагнеш усе.

— Чого сваритеся? — гукнула мати, входячи до кухні. — Женько, Ромо, Герочко, ходіть до столу. Незабаром починаємо. Чого там Оксанка затримується? Ідіть до гостей, а то батько там заїсть усіх своїми частками та гіперонами з кварками. Люди їсти хочуть, а він їм про кварки та нейтрино базікає.

Гера засміялася.

— Не кварками одними буде сита людина!

— Еге! — підхопив Роман. — Переборщує старий, захоплюється.

— Фізик, а не любиш своєї науки, — обурився Євген. — Де ж твій дослідницький запал? Ти ж докторську готуєш!

— Мені ті кварки ось де, — провів Роман долонею по горлу, — стоять, ясно?

— Не треба було пхатися в фізику.

— А куди ж?

— Туди, де ти був би на місці.

Гера, пускаючи дим кільцями, грайливо запитала:

— Підкажи, де наше місце, Женько. Ти ж з пришельцями знаєшся — то, певно, все ба-чиш?

— На Лисій горі, — огризнувся Євген. — На чортячому шабаші!

— Юпітер, ти гніваєшся? — манірно скривилася дівчина, звабливо виставляючи ногу. — Не псуй Ромці вечора.

— Женько! — гукнула мати. — Не забувайся. Суперечку перервала Клава. Вона вбігла до кухні задихана, бліда, сама не своя. Припала до одвірка, не в силах промовити й слова. Стогін зривався з її вуст, по щоках текли сльози. Поліна Михайлівна кинулася до неї, як вітром знесена.

— Що? Шампанське розбила? Га?

— Оксанка... розбилася, — простогнала Клава.

Євген заммер, ніби громом вражений. Потім кинувся до неї.

— Що ти сказала? Ти мариш? Яка Оксанка?

— Та наша ж, — плакала Клава. — Боже ж мій! Машина об машину... Недалеко від нас. Швидка повезла її. Бо же ж ти мій!

Поліна Михайлівна сплеснула руками. Роман розгублено дивився на Клаву. Метнувся до дверей. Зупинився. Поліна Михайлівна, заломивши руки, причитувала:

— Ой, що ж це буде? Стільки людей накликали. Таке нещастя. Ромцю, ти куди?

— Та треба ж щось робити? Узнати, що і як.

— А люди? Що люди скажуть? Їм хіба приємно чути отаке? Приготувалися веселитися, а замість того — трагедія. Вечора одмінити не можна. Скажемо, що Оксанка затрималася... по важливій справі. Я сама подзвоню в швидку, все дізнаюся. А ти не кидай гостей! Не мож-на.

Євген схопився за голову. Де він? Що з ним? Чи справді чує він ці жахливі слова?

Метнувся до дверей, зацьковано оглянувся на матір, на брата.

— Хто ви? — крикнув він з болем. — Хто ви, нелюди?

Він вихопився з дверей, відштовхнув брата, вилетів на сходи, стрімголов пустився вниз. Де ти, птахо моя? Де ти, кохана Оксанонько? Оксано, Окса-а-но, Оксано-о-о-о!..

ПОРОЖНЕЧА

Євген вибіг на вулицю, розпатланий, задиханий. Перехожі здивовано оглядалися на нього. Він не звертав уваги на ті погляди, біг вулицею до найближчої зупинки таксі, на площу Толстого. Штовхав людей, натикався на стовпи, на дерева. Хтось лаявся, чулися крики:

— Держи злодія! Хапай його!

— Та то п'яний... нализався!

Таксі на зупинці не було. Стояла велика черга. Євген розпачливо оглянувся. Де

швид-ка? Здається, на Стрілецькій? Чи ні, десь біля Львівської площі... Як туди доїхати?

На тому боці вулиці стояв тролейбус. Євген метнувся до нього. Дверцята зачинилися перед самим носом. Машина рушила. Євген кричав, махав руками. Не зупинився. Він ледве не плакав. Тепер довго чекати.

Побіг. Через Шевченківський парк. Мимо колясок з дітьми, мимо багряних дерев, мимо суворого Тараса. Далі, далі! По Володимирській. Може, десь на дорозі підхопить якась ма-шина. Зупинився на розі Володимирської і бульвару Шевченка, голосував. Не зупиняються, не беруть. Міліціонер посварився пальцем з будочки.

Євген знову побіг. Задихаючись, мчав мимо байдужих людей. Мимо кам'яних екзотич-них будівель. Мимо розцяцькованої юрби біля оперного. Мимо гуркоту гігантського пус-тельного міста.

Ось і Золоті ворота. Вже недалечко. Вже зовсім близьенько. Я допоможу тобі, Оксано, горlichко моя. Я з тобою.

Він уже не пам'ятав, як добрався до станції швидкої допомоги, його відштовхували, не розуміли, про що він говорить.

— Оксана? Яка Оксана? Скрипачка? Не знаємо, документів не перевіряли. У нас багато нещасних випадків. Заждіть, запитаю. А хто ви такий? Хто ви їй?

— Не знаю, — з болем сказав Євген. — Яке це має значення? Вона — для мене найрідніша в світі.

— Це ще не причина, щоб так хвилюватись! Ну ось... знайшов... її відправляють до Жовтневої лікарні на операцію. Зараз на машину кладуть. Вона без пам'яті...

— Лікарю, я хочу її бачити. Лікарю, ви чуєте?

— Ви збожеволіли! Вона ж непритомна. Хто вас допустить?

Він вибіг надвір. Почав шукати машину. Не знайшов. Тривога заливала груди. Як же йому бути?

Оксано, я буду серцем, думкою охороняти тебе від смерті. Я не допущу, щоб ти пішла в морок, у небуття. Я закрию тебе від чорної безодні. Ми ще зустрінемося. Ти ще усміхнешся голубими, як незабудки, очима. Ти ще повіриш мені, зрозумієш, як я тебе кохаю, як бережу тебе в серці.

Він зупинився в невеликому скверіку біля Львівського майдану, сів під деревами. Зго-ри падало жовте листя, в небі купчилися грізні темні хмари. Євген плакав і не соромився сліз. Якесь дівча зупинилося перед ним, здивовано дивилося, кліпало великими, як у ляльки, очима.

Оксано, ти бачиш — доля розлучила тебе з ним. Ти інша, зовсім інша, ти випадково по-трапила у моторошну яму, чуєш? Чорна мара понесла тебе на крилах своїх у невідомі краї, та я дожену тебе, розжену мару й візьму тебе в серце своє, — оновлену, ясну й чисту. Я люблю тебе, Оксано...

Мелодія шоста

БУМЕРАНГ

ХОЛОД

Тиша. Чому така жахлива тиша? Не чути людських голосів. Не чути звучання

скрипки.

Де вона? Що з нею? Несила поворухнутись. Руки ніби чавунні. Гарячі струмені прони-зують тіло. Що це — сон?

Оксана спробувала розплющити очі. Повіки важкі-важенні. Тьмяне світло мерехтить крізь них. Все довкола сіре, невиразне. Зненацька до свідомості донісся страшний гуркіт, рев автомобільних сирен, крики людей, сліпучі спалахи. Вона все згадала. Концерт, заручини, поїздка на авто і... катастрофа.

Вона жива. Вона в лікарні. А як же Роман? Там же зібралися люди, вони ж чекають її і, мабуть, нічого не знають.

З сірої мряки виринуло чиєсь обличчя. Уважні добрі очі. На голові біла шапочка. Ма-буть, лікар.

— Прийшла до тями, — почувся голос. — Три дні без пам'яті. Довгенько...

"Три дні", — жахнулася подумки. Вже три дні в темряві. І не відала про це! А Роман? Що з ним? Стільки клопоту завдала вона йому. А мама? Бідна мама, вона, напевне, божеволіє з горя.

— Ви чуєте мене? — почулося запитання.

— Чую, — прошепотіла Оксана.

— Дуже добре. Чудово. Лежіть спокійно. Не втомлюйтесь. Очі хай будуть заплющені.

— Лікарю...

— Що ви бажаєте?

— Скрипка... де скрипка? Ціла?

— Ви бачили таке? — озвався здивований голос. — Про скрипку питає. Ніби той музик, що розрубав ногу, а бідкається про чобіт. Ціла ваша скрипка. Ціла.

— А хто-небудь питав... про мене?

— Не тільки питав, а життя не дає. Бігає три дні попід лікарнею, квіти тягає. Цілу ко-пицю приніс. Он стоять на тумбочці.

Оксана насилу повернула голову набік, усміхнулася. Хризантеми. Її улюблені квіти. Біле чудо. Ідеальний акорд.

— Передайте Роману, — прошепотіла вона, — хай прийде.

— Роман? — здивувався голос. — Не Роман... а, здається, зачекайте, я тут записав... Ага, Євген.

— Євген?

— Атож, Євген. А Роман по телефону дзвонив. Запитував про здоров'я, турбувався.

Що вони говорять? Дзвонив по телефону, турбувався? А Євген... бігає попід вікнами, попід лікарнею?.. Може, вона втратила пам'ять? Переплутала імена. Роман... Євген... Гарячі обійми, поцілунки, жагучий шепіт: "Навіки з тобою... до смерті з тобою..." Було чи присни-лося? Може, все марення? І наяву залишаються лише дитячі, ясні очі, білі кучері, тихий, несміливий голос, і тужливий крик мартинів над деснянськими луками. Знову пливе морок, накочується, колише її. Як боляче в серці. Розтоплюється тіло, мозок, свідомість. Знову ти-ша, небуття...

На другий день Оксана опритомніла цілком. Відчула, що до неї повертаються сили. Звелася на ліжку. В палаті лежала одна. На тумбочці знову стояли хризантеми. Оксана по-нюхала білі пелюстки. Тонкий полиновий запах п'янкою хмаринкою поплив у свідомість.

Оксана глянула на свої руки. Вони були обмотані бинтами, випростані вздовж тіла, ніби не свої. Вона поворушила пальцями. Чи хотіла поворушити? Жодної чутливості, ніби дерев'яні. Невже поранені? А як же скрипка?

Вона захвилювалась. Де лікар? Треба запитати лікаря. Що в неї з руками? Я пальцями? Підвелася з ліжка, похитнулася. Яка вона слаба. Що це на ній? Смішна довга сорочка. А на бильцях ліжка халат. Як його одягти? Поволі переступаючи ногами, підійшла до дверей, про-чинила їх. У коридорі чувся голос. Ага, вона згадала — це ж лікар. Визирнула в коридор. Постать у білому халаті стояла біля тумбочки з телефоном, чулися слова:

— Жаль. Руки для неї — головне. Розумію. Але життя важливіше. Ми рятували не скрипачку, а людину.

Що? Неповторне явище? Ну, знаєте, кожна людина унікальна.

Що він сказав? З ким він говорить? Це ж про неї. Руки... Чому про руки?..

— Сьогодні встане, — говорив лікар. — Може, покликати? Не треба? А коли? Не знаєте? Хм... А вона питала про вас. — Лікар обернувся, здивувався, побачивши Оксану, і радісно сказав у трубку: — Хвилиночку, вона якраз вийшла. Хвора, йдіть сюди. Передаю трубочку.

Оксана взяла трубку обома руками, притулила до вуха. Заплющила очі. Хвиля знемоги колисала її, несла, несла у далеч. А в тій хвилі котився, плив оксамитовий голос — м'який, ласкавий:

— Це ти, Ксана? Вітаю тебе. Як ми всі переживали за тебе! Таке горе! Як ти себе відчуваєш?

— Не знаю, — прошепотіла Оксана.

— Що? Що ти сказала? Я не розумію. Ти, мабуть, слаба? Я даремно турбую тебе. Що?

— Чому ти не приїдеш, Романе?

— Чому не приїду? — перепитав медовий голос. — Робота заїла. А оце збираюся у відрядження. Терміново. За кордон. В Гаагу, на міжнародний симпозіум. Здорово?

— Здорово, — ледве чутно промовила Оксана. — Ти хутко йдеш... вгору, Романе.

— Блискавично! — захоплено кричав у трубці Роман. — Думаю, що незабаром святкуватимемо доктора.

— Так, так. Я знаю... все буде саме так... А як же я?

— Ти, Ксана? Лікуватися треба.

— Як же... заручини, коли тепер?..

— Заручини? Розумієш... так же не можна... одразу. Треба, щоб ти вийшла. Поговори-мо, вирішимо разом. Ну, не буду тебе мучити, Ксано, спочивай, набирайся сили. Я їду за ти-ждень. Якщо до цього не побачимось, тоді після повернення.

Клацнуло в трубі, почулися часті сигнали. Оксана випустила трубку, похитнулася. Лікар підхопив її, поглянув у зблідле обличчя.

— Голубонько, та ви на себе не схожа. Негайно в ліжку!

— Нічого, нічого, лікарю, просто голова запаморочилась. Пройде. Проведіть мене.

Лікар повів її, підтримуючи, до палати. Допоміг лягти в ліжку. Ласкаво сказав:

— Не хвилюйтеся. Все буде добре. Спочивайте. Там вас знову запитує якийсь Євген. Пустити на побачення?

Безконтрольна лють хлюпнула в серце Оксани. Темна хмара оповила мозок. Євген? Чо-го йому треба? Чого треба всім їм? Геть! Геть!

— Передайте йому, — з гнівом прошепотіла вона, — щоб він не з'являвся сюди ніколи! Ніколи! Я не хочу його бачити, не хочу, не хочу!.. Чуєте?

Вона впала на подушки, заридала. Холод оповив серце, котився по тілу, гострими кри-жинами пронизував душу. Холод... холод... холод...

ЦИНІЗМ

Роман сидів з батьком на ворзельській дачі, грав у шахи. Недбало поглядав на боки, милувався осінніми квітами, жовтим опадаючим листом. Прислухався до звуків машин, на-сторожувався.

— Що це з тобою? — запитав батько, одриваючись від гри.

— Нічого. А хіба що?

— Та якийсь ти ніби зляканий.

— Хм... Це тобі здається. Краще ти бійся. Мат!

— Як мат? — здивувався Кирило Степанович, чухаючи кістляві груди, що виглядали з-під піжами. — Е ні, зажди. Я переходжу.

— Це проти правил, — ліниво озвався Роман. — У житті так не буває. Потерпів пораз-ку — не встанеш.

— Хм. В житті. А помагати хіба не слід? Виправляти помилки.

— Який тоді смисл у гри?

— Я кажу про життя, — поправив батько.

— Все одно, — запевнив Роман.

— Гм... Все одно? Дивно. Гра і життя — не все одно. Давай реванш.

— Який реванш, батьку? Ти ж програв п'ять партій. Жодної не виграв. Слабак!

— Ну-ну! "Слабак!" Я просто замислююсь, думаю про інше, от і попускаю тобі.

— Так уже й "попускаєш", — поблажливо всміхнувся син. — Давай краще до діла візьмемось.

— До якого діла?

— А про мою докторську дисертацію забув?

— Послухай, Ромо, — зітхнув батько, — а чи не здається тобі, що моя поміч, як би м'якше сказати, переходить за межі допустимого?

Роман витрусив сигарету, запалив, смачно затягнувся. Іронічно глянув на батька.

— Ким допустимого?

— Етикою, Ромо, — розсердився Кирило Степанович. — Науковою етикою.

Роман знизав плечима.

— До чого тут наукова етика? Що за химера? Ти говориш, немов старорежимний гімназист. Сам упхнув мене у теоретичну фізику, так би мовити, зліпив із мене кандидата. Не можу ж я зупинятись на цьому? Міняти кваліфікацію? Не випадає! Треба таранити далі. Док-тор, членкор, академік.

— Ого! Барвисте майбутнє.

— А чого ж! "Коль грозить, так не на шутку!" Доки є можливість, треба користуватися.

— Ким же це "користуватися"? — поцікавився батько. — Мною?

— Не чіпляйся до слів. Згодом кількість переросте в якість. Діалектика!

— Філософ! Я й не знав, що ти так глибоко вивчив закони діалектики, — іронічно відзначив батько. — Кількість у якість. З купи цегли не буде споруди, якщо не прийде архітектор.

— От і будь архітектором, — Роман перехилився через перила веранди і понюхав синенькі квіти морозу. — І потім, з тебе, батьку, не вийде Остапа Вишні. Кинь іронію.

— Є таке слово не наше, синку: цинізм.

— Є, таточку, — в тон йому відказав син, — й інше древнє слово: фарисейство.

Кирило Степанович скочив зі стільця, змів з дошки фігури.

— Добра в мене випала відпустка, спасибі тобі. Відпочинок, називається!

— Сам винен. Вічно все загострюєш. Як наш Євген...

— Еге, Євген, — похопився батько, забуваючи про образу. — Що з ним, де він?

— Знову поїхав у село. В якусь яму над Дніпром. Затіває там якісь фантазмагорії. Ду-рень. І ні гу-гу — мовчить. Слухай, батьку, я хотів з тобою дещо обговорити.

— Що таке?

— Розумієш... я не сам хочу їхати в Гаагу.

— Не сам? Розумію. Добре було б з Оксаною. Але ж вона хвора? Їй ще, мабуть, не можна. Ти провідував її? Що з нею?

— Одужала, — роздратувався Роман, — Здорова. Вже ходить. Але я не про неї.

— Як то не про неї?

— Ай, батьку, я зовсім не про те. Оксана не до діла тепер.

— Не розумію...

Бесіду перебив звук автомобільної сирени. Загавкав пес. Почувся грайливий голос: "Чомбе, любий мій! Чомбе, красунчику, здрастуй!" Від хвіртки бігла пишногруда Гера, у вузеньких штанах, вихиляла стегнами, сяяла сліпучою посмішкою. На ній все горіло. Оран-жева блузка з глибоким вирізом на грудях, нафарбоване руде волосся, закличні губи.

Кирило Степанович застібнув піжаму на грудях, хмикнув.

— Чого це вона? Дивна якась.

— Кириле Степановичу, вітаннячко! — крикнула Гера. — Ромцю, салют! Я прямо з Києва. У мене все готово.

— Здрастуй, Геро, — відповів здивований Кирило Степанович. — Що у тебе готове?

Дипломна робота?

— Помилуй боже, — засміялася Гера. — Нащо мені дипломна? Я вчора залишила інститут.

— Як то? Чому? Батько тебе з такими труднощами пропхнув.

Роман торкнувся рукою батькового плеча, кашлянув.

— Слухай, тату, я забув тобі сказати... Чи, може, не встиг... Справа в тому, що досить в сім'ї одного фізика. Я буду фізиком, а вона вдома. Вистачить клопоту і в сім'ї.

Кирило Степанович почухмарив напівлису голову, розвів руками.

— Не розумію, до чого тут — вона... і ти?

— Як то не розумієте? Ми одружилися! — радісно просяяла Гера.

Ці слова були для батька, ніби грім серед ясного неба.

— Од-ружилися? Коли?

— Вчора. Чому не сказали? Сюрприз! Здорово, еге?

Кирило Степанович стояв стовпом, кліпав очима.

— А як же...

— Заспокойся, батьку, — перебив Роман. — Все буде о'кей!

— Весілля сьогодні ввечері! — щебетала Гера. — В ресторані "Москва". Зал на сто персон. Всі запрошені, все замовлено. Я все взяла на себе — можете не турбуватися!

— А як же...

— Заспокойтесь, папочка, — погладила його по руці Гера, облесливо всміхаючись. — Нікого ми не забули. Всі ваші знайомі будуть. Ніхто не буде ображений.

— А рахунок ресторан пред'явить, — сказав Роман, — Я домовився. Ти, звичайно, за-платиш?

— Гм... Як же це? — бурмотів спантеличений Кирило Степанович. — Але я не збагну.

Гера цмокнула його в щоку, заспівала над вухом:

— Я сподіваюся, що ми добре житимемо. Київську квартиру можна переділити попо-лам. Там для нас припадає дві кімнати... з окремим ходом. А після постараємось. Ви з батьком постараетесь, щоб нам дали окрему квартиру.

— Геро, про це потім, — перебив Роман.

— Так, так. Це дрібниці, проза життя. Папочко, треба сказати Поліні Михайлівні. Для неї це теж буде сюрприз. Де вона?

— Здається, у флігелі. Хм... Але все-таки як же...

— Тоді я піду. Ромцю, готуйся! Папочка, чао!

Гера побігла поміж кущами бузку, зникла за котеджем. Кирило Степанович гостро гля-нув на Романа. Той одвів погляд.

— Що це означає, Романе? — запитав батько.

— Тату, — зітхнувши, розвів руками син, — я розумію, про кого ти турбуєшся. Оксана... Ну, що я можу зробити? Вона вже не скрипаль...

— Як то не скрипаль?

— Я розмовляв з лікарем. Справа кепська. Пошкоджена рука. Пальці покалічені.

Грати вона не буде.

— Зажди, зажди. Нехай так. Хай вона не буде грати. Але ж ти любиш її, а не скрипку. Ми готували заручини. Ти хотів одружитися.

— Ай, тату! До чого тут високі слова? Все тече, все міняється.

— Романе! — скрикнув батько. Серце в нього забилося, похолонули руки. — Романе! Єсть же якась межа.

— Батьку, не треба сцен. Ми не в театрі. Ось іде мама, поговори з нею.

Гера поверталася назад в обнімку з Поліною Михайлівною. Мати розквітала приязною посмішкою. Роман кинувся до неї:

— Мамо, поговори з татом. А то він не в курсі справи. Поясни йому.

— Кирюша, йди сюди.

Кирило Степанович, мов затурканий, поплентався до жінки. Вона давила на нього оком, шепотіла:

— Ти нетактовний. Хіба можна заїкатись про ту... Оксану... при Гері? Нема Оксани. Не було... Ясно? Наша невістка Гера. Невже ти не радий? Сват академік, твій товариш. Ім'я! Роман піде вгору. А та... Що вона тепер? Треба переучуватись. Хто зна, на що вона здібна? Кирюшо, треба мати розум.

Роман сміявся біля хвіртки:

— Розстроївся старик.

— Нічого, хай звикає, — вторила йому Гера. — Знаєш, на три тисячі потягло. Дехто лопне від заздрощів.

— А не багато? — засумнівався Роман. — Мама у нас скупенька.

— Ну, думаю, тато дасть половину, — підрахувала Гера. — Рахунок пред'явимо стари-кам. Бах — і все! Скажу своєму, хай приготує на вечір бабки.

— Так і зробимо.

— У тебе є сигарета? Я забула купити. Дай вогнику. Про яку це ти дисертацію з ним гомонів? Мені мама натякнула.

— Моя докторська, — похвалився Роман.

— Ого! Ти рекордсмен.

— А чого ж милитись? Раз — і в дамки.

— Це моя хватка. А яка тема?

— Модерна. "Схематика всесвіту в світлі сучасних релятивістських концепцій".

— Лади! А не заплутаєшся?

— Батько зварганить. А я одтарабаню. Тема дуже вдячна. На грані фантастики. Пер-спективна. Можна притягти архіінтригуючі факти з космофізики, з ядерної фізики. Розумієш? Симпозіуми, конгреси, з'їзди, крилата тема.

— Оце по-моєму! Я погуюторю зі своїм предком. Може, він стане твоїм науковим керівником. Тоді успіх забезпечено.

— Не можна, — засміявся Роман. — Скажуть, сімейщина.

— Тоді він поговорить, з ким треба.

— Ну, це інша справа.

Роман глянув на виріз блузки, мацнув очима пишні гру. ди, обняв Геру. Вона борони-лася, звабно сміялася, викручуючись вужом.

— Пусту. Незручно. Хіба нема місця? В губи не треба. Он батько йде.

Роман одступив убік, запалив сигарету. Гера припудрювалася, поглядаючи в дзеркаль-це. Роман махнув рукою батьку, крикнув:

— Ну, ми потопали, тату! Чекаємо. Ти ж дивись, не забудь. Не запізнуйтеся!

Вони вискочили за хвіртку. Завуркотіла машина. Загавкав пес. І все затихло. Кирило Степанович дивився їм услід, гірко шепотів:

— Що ж це? Гм... "Потопали"... "Світова схематика"... Так що ж це з тобою, Кириле? Сниться тобі чи що?

Він ніяк не міг заспокоїтись. Ходив по саду, розгублено розводив руками. Йому здава-лося, що він у чомусь дуже провинився. Когось образив, принизив, обплював. Кого ж?

Зненацька за парканом почувся м'який звук працюючого мотора машини. Стукнули дверцята. Хтось крикнув:

— Кириле Степановичу! Кириле Степановичу!

Кирило Степанович поглянув. Якась дівчина махає рукою. Хто ж це? Невже Оксана? Він підтюпцем підбіг до паркана, побачив змарніле обличчя дівчини, її забинтовані руки. Вона жалібно усміхнулася, кивнула йому.

— Добридень вам. Я проїздом до санаторної лікарні. Тут мені призначено якесь електролікування. Новий метод.

— Оксанонько, голубонько, заходьте.

Кирило Степанович розгубився, не знав, що діяти. Оксана заперечливо похитала голо-вою.

— Не можу. Машина чекає.

— Ну, як рука?

— Погано, — сумно мовила дівчина. — І якраз ліва.

— А як же тепер скрипка?

— Кінчилася моя скрипка, Кириле Степановичу, — похнюпилася Оксана. — Два пальці не згинаються. Та й кисть не та, що була.

— Гм... Так... Старий сухар. Ви пробачте, я не вмію висловлювати співчуття, але мені боляче.

— Не треба співчуття, — всміхнулася Оксана. — Нічого не вдієш, треба звикати.

— Гм. Що ж тепер? Може, переучитесь? На щось інше... Співачкою станете чи що?

— Що ви? Яка з мене співачка? Може, посередньою й була б. Але навіщо? Ви ж знаєте, як я грала на скрипці?

— Божественно!

— От бачте! Треба скрізь творити так. Інакше не варто жити.

— Це ви гарно сказали. Хвалю. Але не всі ж можуть.

— Нічого. Десь працюватиму. Ось з мамою погано. Як почула, що зі мною нещастя, паралізувало її.

— Що ви кажете?!

— Так. Тепер на пенсії. Послухайте, Кириле Степановичу, я чула, що Роман їде в Гаагу днями. Я б хотіла побачити його.

— Його зараз... гм... тут нема...

— Я буду тут на електролікуванні кілька днів. Хай навідається завтра.

— Я скажу, Оксанонько. Скажу.

— Ну, прощайте, Кириле Степановичу!

— Щастя вам, Оксанко. І не журіться! Не переживайте. Все тече, все міняється...

— Я не журюся, — всміхнулася Оксана, вже йдучи до машини. — Я ж народилася не скрипалем, а людиною.

Машина рушила. Закурів пил.

Кирило Степанович одступив від паркана, замислився. Лице в нього просвітліло. Яка чарівна дівчина! Хто зна, може, воно й добре, що Роман не одружився з нею. Він і вона — це ж антагоністи. Як вона сказала: "Я народилася людиною, а не скрипалем". І вона залишиться людиною. Неодмінно. Але... як же бути? Вона хоче бачити Романа. Горе моє, а не син. Що вийде з цієї зустрічі після того, що сталося? Вона ж, бідненька, не відає нічого. Доле, доле, яка ти заплутана.

ПОРАНЕНА СКРИПКА

У вікно лікарні зазирали могутні віти сосни. Так приємно дивитися на них знизу вгору. Нічого нема — ні стін, ні ліжка, ні людей. Є лише небо, ясне дивоколо, і на ньому ласкаві віти. Шшш... шшш... Тихо шумлять вони, ніжно, заспокійливо. Пливе вічність. У безвість, у небуття. Нічого не треба, нічого не хочеться.

Оксана зітхає, зводиться з ліжка. Не так просто забути про життя, про сувору реальність, про сіру повсякденність. Небо залишається для серця, як недосяжна мрія, як ди-тяча казка.

Сонце падає між сосон, багрянить вікна, куші за верандою. Гаряче проміння хвилює дівчину, будить у грудях тривогу. Що це з нею, чому так боляче в душі? Все, що відбулося, мов тяжкий сон. Чому це сталося? Чим вона завинила перед долею, звідки ударив по ній бумеранг карми, як про це кажуть індуси? Коли вона кинула в простір той бумеранг? Зовсім недавно... така радість, тріумф... заручини... любов... Ясні обрії діянь і мрій. А потім падіння. Страшне падіння.

А втім, що це вона розкисла? Сором так думати. Скільки випадковостей трапляється в світі, але мільйони людей продовжують жити просто, весело, щасливо. Мільйони не вміють грати й співати, а чи вони нещасливі від цього? Адже й вона могла б народитися безталан-ною до музики. Аби співала душа. Душа! Це головне.

Вона поглянула на перев'язану руку, сумно всміхнулася. Чого вона позбавлена? Повноцінної руки? Ну то й що? Рука лише інструмент. А творцем була я. Я! Творець не знищений, не вбитий, не покалічений. Душа, як і раніше, співає, творить. Ось, я починаю...

Дівчина, заплющивши очі, зосередилась. Ледве похитуючись, почала грати в уяві. Ніжно, тонко, проникливо заспівала скрипка. Звуки заглиблювались у недосяжні,

високі сфери, краяли серце почуттями тривоги й радощів, надії і неясного сподівання. Хто сказав, що без руки не можна грати? Хіба музика народжується струнами, деревом, смичком? Вона звучить у природі, в серці, в душі. І ніколи не замовкне, доки я живу. Жаль тільки, що відсутнє ще вміння передати те звучання іншим людям. А може, коли-небудь вона знову знайде стежку до нового вияву і зуміє навчати інших.

Оксана підійшла до тумбочки, де лежав футляр із скрипкою. Вона відкрила його, торкнулася струни. На оці в неї затремтіла сльоза, в грудях покотилася тепла хвиля зворушення. Пробач мені, скрипко, пробач, подруго. Я не зрадила тебе. Не моя вина. І ніколи братиму тебе, гратиму для себе. Тільки не для інших. Знайду, зустріну достойного хлопця чи дівчину, передам їм серце своє, чуття своє. Тоді ти, подруго, знову вийдеш у великий світ. І я радітиму разом з тобою.

Оксанині думи обірвалися. Хтось ввійшов до кімнати. Вона оглянулася. Це був лікар. Він мовчки запропонував сісти, сам опустився на стілець. Обличчя його було втомлене, збентежене.

— Я хочу поговорити з вами серйозно.

— Я слухаю, лікарю.

Чому він такий дивний? Ніби щось хоче сказати і не зважається. Що ж таке? Хіба вона й так не знає свого лиха.

— Я проглянув знімки. Кілька разів.

— Ну й що? — спокійно запитала Оксана.

Лікар встав, нервово заходив по палаті. Зупинився біля вікна.

— Що це у вас? Скрипка?

— Скрипка. Хіба ви не знаєте, що я...

— Знаю, знаю. Слухав ваш останній концерт. М-да... Дуже прикро.

— Що?

— Розумієте, знімки не дуже вдалі.

— Ви хочете сказати, не знімки, а...

— Ммм... Ви вгадали.

Оксана торкнулася лікаревої руки. Заспокоїливо хитнула головою.

— Лікарю, не хвилюйтеся. Я давно знаю. Хіба я сліпа? Краще знати правду, ніж надіятись на чудо.

— Так, так. Чуда не буде.

— І навіть ваше електролікування?

Лікар махнув рукою.

— Пусте. Це ж не м'язи, не нерви навіть, кістки. Ніякий хірург не допоможе. Згодом, може, розробиться, але віртуозності такої, як була, навряд чи ви набудете. Я хоч і дилетант, але скрипка...

Оксана підняла забинтовані руки перед собою, сумно поглянула на них.

— Так, лікарю, для скрипки вони вже не годяться. Тоді, може, не варто вам морочити голову? Випишіть мене одразу.

— Навіщо ж? Слід зробити все, що залежить від нас.

— Але ж від вас нічого не залежить.

— Відпочиньте, подумайте, — сказав лікар. — Вам треба добре подумати, осмислити все, що відбулося. Я розумію, це ніби нове народження, новий шлях. Не так-то просто...

Лікар попрощався, вийшов. Оксана похилила голову. Новий шлях. Цілком новий шлях з-за такої дрібниці. Удар машини об машину, і нове народження. Трагізм, але в ньому якийсь чорний гумор.

Вона розмотала бинти, поглянула на багрові рубці, чорні струпи. Невже це її рука? По-ворушила пальцями. Гострий біль різонув десь аж біля серця. Вона скрикнула. Почала замо-тувати знову. І від цього залежить щастя? Не може бути. Не повинно бути! От якби винайти якийсь засіб, щоб можна було музику передавати з душі в душу через якийсь апарат. Що з того, що рука покалічена чи голосу нема? Серце співає, і люди чують його. Ніяка випадковість не заглушить пісні, жодне нещастя не вб'є її. Скільки на світі людей з пісенним серцем, у яких відсутня можливість висловити себе в звучанні.

За дверима почувся знайомий голос:

— Сюди? Дякую. Вона сама? Добре.

В палату пролізла Поліна Михайлівна. Вона оглянула приміщення, ступила кілька кроків до Оксани.

— Це ти, Ксаночко? Чому тут темно? Ага, ось вмикач. Я зараз.

Спалахнуло світло. Поліна Михайлівна приклала руки до грудей, зітхнула. Витерла сльозу. Кинулася до дівчини, обняла її за плечі.

— Як мені боляче! Як мені тяжко!

— Здрастуйте, Поліно Михайлівно, — Оксана опустила погляд донизу. — З чим завітали?

— А я почула, що ти тут, у Ворзелі, вирішила провідати. Ху, душно. Мабуть, опади бу-дуть. А мені старий сказав. Ну, я й вирішила сьогодні провідати. Боже, яке нещастя! А ми тоді ждали, ждали, раділи. А тут — на тобі! Добре, що щасливо все закінчилося.

— Ну, не зовсім щасливо.

— Добре, що жива-здорова.

— Я теж так думаю. Дехто вважає, що я пропала. Ніби все щастя в тому чи іншому фа-ху. А якби я вчилася на ткалю чи на агронома? Тоді аварія не розбила б щастя? Смішно.

Поліна Михайлівна зробила губи сердечком, задоволено кивнула.

— Я рада, що ти не сумуєш. Бачу скрипку. Ти що, вже граєш?

— Де там граю. Так, пробувала. Лікарі кажуть, що вже награлася.

— Ти гадаєш, що вже... назовсім?

— Атож. На жаль — це так.

— Як же тепер? Ти звикла до слави, до оплесків. Попереду були такі перспективи... а тепер?

— Що таке слава? Я її ще не бачила. Тільки чула звуки скрипки, мелодію. Я

відчувала, що потрібна людям, що вони слухають мене і їм радісно. І мені теж було радісно. Як це чу-дово, нести людям радість! Жодна сила не зрівняється з цим.

— Так, так, — поважно сказала Поліна Михайлівна. — Це чудово.

— А потім — аварія, — похилила голову дівчина, і на її чистому чолі лягла тінь скорботи. — Темрява, відчай. Та ненадовго. Я збагнула — вірте мені! — що радість не в таланті, не в професії. Радість у нашій душі. В серці. Її не може вбити жодне нещастя. І я все одно зможу передавати її людям. Правда, доведеться шукати іншого вияву, але я знайду, знайду неодмінно.

Поліна Михайлівна кашлянула, потай глянула на годинника.

— Так, так, ти слушно міркуєш. Треба знайти свою стежку. Безумовно, у тебе тепер бу-де інша дорога.

Оксана подивилася в очі Поліні Михайлівні.

— Ви теж розумієте це? Я щаслива. Знаю, він теж повинен збагнути. Я дуже вдячна вам.

— Оксано, — раптом рішуче підняла голову Поліна Михайлівна. — Я хочу поговорити з тобою відверто.

Зіниці у неї були гострі, мов два буравчики. Дівчина закліпала повіками, розвела рука-ми.

— Не розумію. Я завжди була відвертою. Нічого не приховувала. Ось лише з мамою моєю. З нею нещастя. Паралізувало, як почула про горе моє. Це лягає на мене. Але ви не тур-буйтеся, ми удвох з ним вирішимо, як нам бути.

— Пробач... е-е... з ким це, з ним?

— З Романом, ясна річ.

Поліна Михайлівна напружилась, як тятива.

— Ось що, Оксано! Я прийшла сказати, що Роман одружується, тобто одружився. Вчо-ра було весілля.

Оксана заклала від удару. По тілу поповзли незримі мурашки, холодом війнуло в ду-шу. Вона дивилася на Поліну Михайлівну, ще не в силі збагнути, чула вона ті слова чи їй вони здалися.

— Одружився? Вчора? Ви жартуєте? Ні, бачу, що не жартуєте... Так швидко? Так про-сто? Навіть двох тижнів не минуло.

"Так швидко?" Де вона чула ці слова? "Так просто?" Так запитував Євген, коли зустрів її після... Після чого? Чому знову впливли ці слова? Бумеранг! Вона сама послала його в простір. Він повернувся. Як боляче! Як страшно!

— У Роми велике майбутнє, — ковтаючи слова, швиденько затарабанила Поліна Михайлівна. — У нього зв'язки, перспективи. Чим ти йому допоможеш тепер? Хто ти, Ок-санко? Баласт. Домашня жінка. Мати твоя — хто? Каліка, у неї мізерна пенсія. Пробачте, я щира. У вас все попереду. Вибирайте новий шлях. Я бажаю, щоб він був чудовим. А Роман хай іде своїм шляхом. Жінка має бути каталізатором, помічником, так би мовити. Ну, от, я все сказала. Прощай, прощайте, Оксано! Тут, за дверима Рома. Він теж попрощається з ва-ми... з тобою... Ну, я пішла.

Як? І він тут? Стояв, доки мене готували до цього удару? Боже, за що така наруга?

Роман з'явився в палаті. На елегантному костюмі білий халат. Він не дивився в очі, тонкі випещені пальці дрижали.

— Оксано, пробач. Так вийшло. Ти розумієш — життя. У нього свої закони. Се ля ві, як кажуть французи.

Оксана нелюдським зусиллям опанувала себе, загнала в глибину серця шалений клу-бок, холодно поглянула на Романа. Ледве розліплюючи вуста, запитала:

— Ти все сказав, Романе?

— Оксано!.. В тебе такі очі... якісь незвичайні... Я не бачив таких. Ти повинна зрозуміти...

— Я все зрозуміла, Романе!

— Ні, ти оцінюєш мене з якихось там позицій лжегуманних, власницьких чи що. А так не треба! Не треба! Я ж все-таки вчений. Моя робота належить людям. Отже, і я не належу собі. Треба, щоб ніщо не заважало науковій роботі, кар'єрі, сімейне становище теж. Ти тепер була б тягарем для мене... і для себе... Ну, ти мене зрозуміла. І потім, може, все на краще. Я втрутився, перейшов дорогу Євгенові... Він любить тебе. Чого ти так дивишся на мене? Я щось не так сказав?

Оксана обпекла Романа гнівним поглядом, прошепотіла:

— Перепродуєш товар?

— Оксано, ти мене не так зрозуміла! Я по щирості. Я від усього серця. Коротше, я ска-зав, у мене є дружина.

— Геть!

— Що ти, почують. Тихенько.

— Геть, нікчемо, — повторила Оксана рівним голосом. — Я не знала вас. Я була в калюжі, в багнюці. Я забруднилася. Але я обмию своє серце. Ви чуєте?

— Ну, це вже, знаєте!

Хряснули двері. Голоси в коридорі. Затихли кроки. Все.

Вона вимкнула світло. В душі ніби роздерлася якась завіса. Заголосила скрипка, наче поранена чайка над дніпровськими луками. А в унісон з мелодією чийсь голос, такий рідний, знайомий, навіки втрачений, речитативом нашіптував ніжні, болісні слова. Де вона чула ці рядки?

Так далеко, далеко Відійшли дні ясної розради... Сніжно-білі лелеки Та блакитні легенди позаду...

Вона підійшла до вікна. Пусто. Порожньо в цілому світі. Одна за одною рвуться струни душі. Стогнуть, віддаються луною, завмирають у просторі.

Темрява змикалася довкола неї. Вона повзла в очі, в тіло, наливала свинцем руки, сти-скувала серце. Не можна здаватися мороку, не можна.

Оксана відкрила футляр, дістала скрипку, провела смичком по струнах. Прозвучала різка дисгармонійна нота. Одна, друга. Пливе якась трагічна мелодія, а в неї вплітається щось руйнівне, хиже, потворне. Швидше, швидше ходить смичок. Невже вона не зуміє вибратися з цього мороку, яким обплутала її доля?

Все навальніше потік дисгармонійних, хаотичних акордів. Чудова мелодія душі вмирає, заглушена ураганом руїни. Простір, серце у сум'ятті, в хаосі. Оксана зупинилась, кинула скрипку на постіль. Жалібно дзенькнули струни. І в душі дівчини теж щось обірвалось. Навіки, назавжди.

Що це обірвалось? Може, зв'язок з лихим минулим? Може, то рушиться темне, похму-ре підземелля її легковажної юності? Чи, навпаки, змикається над її головою стеля нової фортеці, нової таємниці?

Хто допоможе зруйнувати її?

Мелодія сьома

БІЙ У ЛАБІРИНТІ

(З щоденника Євгена)

"...Довго я не писав. Не міг отямитися від удару. Ніби якась павутина обснувала мене. Ніяк не міг примиритися з тим, що люди діють так жорстоко, непослідовно, нелогічно. Що промовляє в їхньому серці? Які голоси? Чому вони кружляють у якомусь зачарованому колі, жалібно стогнучи? Хто зіткнувся для них павутину? Тільки самі собі. Більше ніхто.

Роману не дивуюсь. Його суть — підлість, можливо, неусвідомлена підлість. Але навіть від нього я не чекав такої архіпідлоти. Ну та хай. Не хочу навіть ворухити минулого. Оксан-ки жаль. Я люблю її. Не можу забути. Але просити любові не буду. Я збагнув, насильно ми-лим не будеш. Треба, щоб усе було ясно й радісно, просто, щиро. Хай іде в життя, хай шукає нової дороги. Якщо знову наші стежки зійдуться, я так, як і раніше, віддам їй серце своє. Бо не можу не віддати. Воно належить їй.

У нас уже гуртується ядро майбутнього оркестру. Чудові юнаки й дівчата. Починаємо вчитися, вчити. Придбали інструменти, пожвавилася самодіяльність. Збирається великий хор. Яка це дивовижна сила — хоровий спів, злагоджений, об'єднаний, здружений. Я відчував не раз, як під час гармонійного співу зі мною відбувається щось надзвичайне: по-взуть мурашки поза спиною, ворухиться волосся, явно відчувається, що тебе обмиває якась лавина енергії. Яка невивчена ділянка життя для наукових експериментів! Мелодія, ритміка — і буття. Зв'язати їх єдиною ланкою, показати взаємозв'язок людини і космосу, людини й просторового ритму, людини й тонких творчих психоенергій.

Юрко познайомив мене з учительським колективом тутешньої школи. Є серед них чудові люди зі сміливим еволюційним мисленням, з ясним розумінням необхідності реформ у школі, таких реформ, що допомагали б якнайповніше формувати тип нової людини, безстрашної, оптимістичної, трудящої, щирої, динамічної, талановитої, людини — предтечі комуністичного суспільства.

Недавно я бесідував у школі про велику силу пісні, мелодики, ритму. Виклав свої фантастичні ідеї з приводу цього. Було багато суперечок, навіть дещо гумористичних, але загалом зрозуміли мене правильно і вчителі, і учні. Та й не лише зрозуміли, а приступили до дії: учитель співів запропонував уранці робити не просто фізичну, а й пісенно-ритмічну за-рядку. Всі схвалили цю пропозицію з радістю. Вже й тутешні

сільські люди звикли до того, що кожного ранку з дворища школи чується потужний урочистий спів. Так звикли до оновлюючої, омиваючої дії пісні, що без неї не можуть. Кажуть, чогось не вистачає без пісенного ритму, без цієї щоденної духовної зарядки.

Учителі звернули увагу, що після цього кожен клас стає мов дружнє ядро, загострюється увага, посилюється сприйняття нового матеріалу.

Радісно, що життя стверджує мої мрії. Та чому мої? Силу гармонії народ уже давно збагнув і застосував у житті. Вечорниці, толока, де кілька десятків людей з піснями, весело-щами, жартами за день вивершують хату своєму односельчанину. Згадаймо "Дубинушку", пісні в жнива, коли найтяжча польова робота виконується легко, без виснажливої втоми, похідні козацькі пісні чи теперішні солдатські. Пісня, мелодія — невивчений резервуар енергії. Це лише початок, найпростіша форма вияву динаміки ритму. А скільки в цій проблемі прихованого, втаємниченого, недослідженого?

Ми з Юрком ходили до голови колгоспу. Це прославлений ветеран війни, Герой Радянського Союзу Корінь, знаменитий партизан "Агроном". Спокійний, розумний чоловіча, сивий, як голуб. Мовчазний і мудрий. Він вислухав нашу пропозицію про необхідність ек-сперименту по вивченню впливу мелодії, пісні на рослинний і тваринний світ. Трохи подумав, засміявся. Потім сказав:

— І вас, і мене назвуть божевільними, факт. Але я розумію слушність вашої пропозиції, її наукову обґрунтованість... і навіть її перспективність. Зробимо, хлопці, в оранжереях ек-сперимент, а потім побачимо. З посміху люди бувають.

Надворі зима, снігу навалило гори, позамітало деякі хати до стріх. А ми з Юрком готуємося до здійснення свого божевільного проекту, підбираємо мелодії, монтуємо в оранжереї стереофонічні магнітофонні вузли. Побачимо, що з цього вийде. Вірю в успіх, але все-таки тривога в душі залишається.

Які чудові можливості розсіяні довкола нас у житті, скільки цікавого не лише в просто-рах космосу чи в надрах атома, а довкола кожної людини, в повсякденності, в кожній рослині, в кожному камінчику. Тільки нагнись, поглянь, загостри думку, запали серце.

Оксано, Оксано... Моя далека, моя загублена мріє. Чому ти не разом зі мною? Нам бу-ло б так добре, так чудово на спільній стежині. Куди повела твоя стежина, чи зійдеться вона коли-небудь з моєю?

Були у Сміянах, на тім боці Дніпра. Юрко запропонував лижну прогулянку; вирішено було познайомитись з вдовою нашого героя Горенка, з його дідом. Я вражений нісля цих відвідин, навіть розгублююсь, про що перш за все написати. Які дивовижні люди! На перший погляд прості, але сповнені внутрішньої сили, певності, щирості, спокою і втаємниченої радості, крізь яку проглядає елегійний сум великих втрат у минулому.

Дідові Сміянові вже сімдесят вісім років, але він ще міцний дідуган. Сива грива, сива борода й вуса, цілий ліс сивини, а з-під брів-стріх іскряться гострі допитливі очі. Його невістка Олена Мусіївна справила на мене надзвичайне враження. Хоч їй вже за сорок, але вона мені спочатку здалася зовсім молодого жінкою дивної краси. Лише при

ближчому погляді примічаєш глибинну життєву втому, якусь ледь помітну душевну тугу, котра ще сильніше підкреслює її вроду. Ми дізналися про складну сімейну драму цієї родини. Олена Мусіївна удочерила дитя загиблої під час війни юної циганки-розвідниці, виховала його, да-ла освіту. Ту дівчинку врятував дід Сміян, вигодував її, оберігав у мандрах. Назвав її Русалією, бо ж була вона дніпровським дитям, народженим серед верболозу, рогози, під спів річкової хвилі.

Бачив я фотографії Русалії. Екзотична буйнокоса дівчина з огненними чорними очима. Кілька зображень в індійському сарі, в танцювальних позах. Олена Мусіївна розповіла, що Русалію з дитячого віку потягло до східних легенд, казок, пісень, танців. Вона п'ятнадцять разів дивилася кінофільм "Бродяга", їздила навіть у райцентр і в Київ, щоб знову й знову переглядати його. Віддали її вчитися в Москву на факультет східних мов. Вивчає вона гінді, бенгалі, санскрит. Збирається їхати до Індії, бо одружилася з індійським студентом і подарувала своїй прийомній матері донечку, теж викапану Русалію, тому й назвали її тим же таки ім'ям. А тепер маленька Русалія перевертає все догори дном, грається з сивезною бородою прадіда Сміяна, проти чого він аж ніяк не заперечує. Коли старий кобзар бере до рук банду-ру, маленька розбійниця замовкає і віддано дивиться йому в рота, очікуючи пісенних звуків якоїсь нової думи чи імпровізації. Я записав таку пісню, присвячену нашим славним космо-навтам, їхнім подвигам. В ній відзначено не лише велич подвигу космонавтів, але й проглядає засторога для нащадків, щоб не захопилися надмірно зоряними масштабами, щоб не забули тих джерел, звідки самі вийшли, де зростали і набиралися сил:

Із полонин земної матері
Ідемо в зоряні ліси,
Вже в галактичному фарватері
Лунають наші голоси.
Але дороги поміж зорями
Замків не знімуть — не проси!
Зростають між земними горами
Сади любові і краси...
Встає за обрієм примарами
Ілюзій віковична мла.
Та правда дивними Стожарами
У власнім серці розцвіла...
І прагнучи у хашу зоряну,
Не щезне дума хай свята
Про ниву батьківську незорану,
Де треба сіяти жита.
Так просто все — і сили множаться,
І крила в простори несуть,
Та серце все-таки тривожиться —
Чи в істину проляже путь?

Не забувай колиски давньої,
Не забувай старих могил,
Де таїна дороги славної.
Де джерело одвічних сил!..

Як просто й пісенно він висловив тісний зв'язок минулого й прийдешнього, народного кореня і грядущих космічних осягнень. Треба в Сміяна перейняти тайну магічного впливу на слухачів.

Нові друзі познайомили нас із музеєм, розташованим у приміщенні колишнього дитбу-динку. Експозиція багата, зібрані документальні факти про минулу війну, про звірства окупантів, а особливо про подвиг дітей-партизан та їхнього вчителя Громограя — вражаючі, страшні. Ім'ям партизанського загону "КЕЦ" названо тутешню школу, діти знають про кожного учасника героїчного подвигу, співають пісні Толі Вогника, обговорюють шкільні твори юних партизанів, що їх пощастило розкопати на місці останнього бою.

Ми сходили на лижах до "Таємничого Острова". Там уже побудовано меморіал. Школярі спорудили над братською могилою учнів та учителя прозоре накриття, під яким вічно мерехтить невеличкий язичок Вічного вогню, нагадуючи про невмирущість героїв. По-вертаючись увечері від меморіалу до села, ми довго оглядалися назад, на блискучу зірку, що тривожно вітала нас з гушавини лісу, ніби передавала братерське вітання тих, далеких, котрі пройшли тут поперед нас серед гуркоту бою, під ураганними вітрами руїни і смерті".

КОРІННЯ ВІРНОСТІ

Шурхаючи валянками в заметах, Оленка наблизилася до старого в'яза. Сміяни затуманилися, танули в метелиці. Біла запона вкрила Правобережжя, Дивич-гору, луки, ріку. Підійшла до в'яза. Притулилася "щогою до його шорсткої вузлуватої кори. Вітаю тебе, віковичний друже. Здрастуй, вартовий нашої любові!

Два десятки років відпливло в океан вічності рікою часу. Багато це чи мало? В серці ніби одна мить. Мов політ стріли. Вже не одна зграйка її вихованців вилетіла зі школи на неосяжні простори життя, вже й вони мають свої сім'ї, дітей, вже й вони старіють, зріліють, вже її прийомна донечка стала матір'ю, і в хаті дзвенить веселий, щасливий сміх малесенької Русалії, а вона мовби й не відчуває часу. Чому?

Ніби вчора, ніби ось тут, поруч, за тоненькою плівкою буття, звучить голос Миколи, глухуватий, рідний голос, чується задумлива розповідь діда Василя, сяють ласкаві очі матері Миколиної, колишеться в мареві весняному, виблискує повними грудьми Дніпро.

Невмируща ти, пам'ять моя, серце моє. Не подінусь я від вас нікуди. Не забуду ні мрії дівочої, ні ночей весняних, ні битви кривавої, ні крику останнього донечки моєї незнаної.

Тихо, тихо... Не буди минулого. Не тривож печалі. Хай мирно сплять дні колишні, не-хай спочивають у рідній землі тіла героїв. Живі йдуть поряд. Про них турбота, про них думи. Для них — любов.

Оленка заплющила очі, слухала, як свистить завірюха в рідному гіллі в'яза, думала. Для чого вона жила? В чому смисл її страждань? Її горючих мук, її сумнівів, хитань, її трагічного кохання? Хто скаже їй про це, хто відповідь?

І здалося їй, що в надрах віковичного дерева ожило, запульсувало втаємничене, затужавіле серце. Штовхнуло заморожену кров, розтопило її, покотило по незримих артеріях. Забриніли слова, відлунюючись у глибинах свідомості, набуваючи певного змісту. Оленка згадала ті далекі весняні дні, коли Микола розповідав їй про мову дерев, і тепер вона знову зосередилася, забула себе, свою окремість, ввійшла чуттями в студену сутність прадавнього дерева, намагалася сприйняти його мову, його прагнення, його життєвий ритм. Може, воно, в ім'я давньої дружби, дасть відповідь — навіщо я жила, для кого, для чого?

"Ніхто не дасть відповіді, — шелестіло дерево. — Ніхто, — свистів вітер у гіллі. — Лише ти. Тільки серце твоє".

Тільки я? Що ж, це правда, друже мій. Я розумію. Але не так просто відповісти самій собі. Не так просто. Ще з давніх-давен лунає над світом заповіт — пізнай самого себе. Мудрий еллін усміхається, дивлячись в наші очі, чекає, як ми здійснимо його заповідь. Та чи не є це завдання безмежно складним? А як я бажаю почути просте, ясне слово.

"Зречий збагне, — шелестіло віття. — Ширий відчує, — скрипіло дерево. — Дихайте вітром надій", — завивала хурделиця.

Знову те саме, що й тоді, чверть віку тому. Дихайте вітром надій. Що це? Насмішка? На що мені надіятися, сподіватися? На кого? Учні, школа, друзі, мій ветхий друг дід Василь, малесенька Русалія. Все це дає радість, насажує новими силами, забирає весь час творчого діяння і життєвого клопоту. Нові дороги пізнання, космічна ера, неосяжні обрії поступу. Знаю, все знаю. Сама про це кажу дітям, навчаю їх зливатися з пульсом сучасності. Але ж у мене є серце, малесеньке, не помітне людям. Воно стукає щоднини, болить і болить. Чому воно болить? Чому ніщо його не заспокоїть?

Кора в'яза холодила щоку, але той холод обпікав, пульсував, шепотів дивні слова. З надрів дерева долинали зітхання, чулася тривожна відповідь.

"Живе за живим болить, — мов із сновидіння долинав шелест. — Живе за живим..."

Оленчине серце забилося, затріпотіло болісно. Знову те саме — дивне, нез'ясоване, неймовірне. Те, що сниться їй десятиліттями. Те, що не дає спокою. Віра діда Василя в те, що Микола живий. Жив и й! Звідки в ньому та віра? Часто Оленка заставляла його на самоті, коли старий Сміян про щось бесідував із своїм загиблим онуком, про щось розпитував, співав йо-му свої пісні. І ще згадує Оленка дитинство старшої Русалії, коли їй було десь п'ять рочків: вона якось розглядала старі фотографії, довго вдивлялася в зображення Миколи, наспівуючи: "Татко, татко, татко, сів на лебедятко, полетів до гаю, до бабусі в хатку..." А потім запитала Оленку: "Мамцю, а чому татко не приходить? Він розгнівався на нас?" Вона тоді відповіла дитині, що татко загинув під час війни, що на тім. боці Дніпра височіє його могила. А Русалія з якоюсь фанатичною певністю гостро заперечила: "Татко живий! Татко наш жи-вий". Ні, так можна збожеволіти! Досить.

Навіщо так жартувати? Я не хочу втіхи й прекрасного обману. Я хочу лише ясності.

"Любов вічна, — співало їй нечутну пісню старезне дерево. — Любов не вмирає. І не вмирають кохані. Не вмирають. Бережіть любов. Перед нею все відступає — смерть, холод, знемога... Час — велика мара ілюзії, ворог живого — відступає перед любов'ю. Бережіть любов..."

Теплий клубок підступив до серця Оленки. Незбагненно, але як радісно. Звідки ця радість. Чому? І слова давньої пісні... "Чи у бурі, чи під ураганом, під дощами, під промінням зір, в серці радість з'явиться неждано, то мій добрий вісник, ти йому повір..."

Вісник радості. З якого краю ти примчався? Не знаю, не хочу розгадувати. Добре, що ти не забуваєш мене. Хай буде радість, нехай вона хлюпає в кригу мого смутку, розмиває її. Я буду дітям, я слухатиму прадавні казки вікового дерева. І це буде моєю найвищою мудрістю.

А тепер — пора. Сьогодні новорічний вечір. Мене чекають у школі. Мене ждуть. Там буде радісно й весело. І я теж впиватимусь дитячою радістю. Так треба, друже. Так треба. До зустрічі, до нової зустрічі. Я незабаром знову прийду до тебе. Приготуй мені, друже, добрі слова, а я прошепочу тобі своє слово вдячності й любові, слово щирості й розуміння за ласку твою, за велику й просту мудрість. Наша тайна залишиться з нами.

Оленка закуталася у вовняну хустку, рушила до села.

А вслід їй старезний в'яз скрипів: "Радістю перейдемо горе. Радістю і любов'ю. Мудрість у власному серці. Слухайте серце... слухайте серце..."

ВІДГОМІН МИНУЛОГО

Два класи перетворено в зал. Посередині ялинка.

Пливуть хвилюючі звуки вальсу. Вихором кружляють у мелодійному потоці хлопці, дівчата із старших класів, учителі, гості з села, з району, зі столиці. Згори падає, сіється конфетті, звивається змійками серпантин. Блимають, казково переливаються розмаїті ліхтарики. Феєрично, дивно, святково у школі.

Дитячий хоровод оточив ялинку, заспівав грайливу пісеньку.

Потім з'явився Дід Мороз, і всі учні та дорослі радісно зустріли його, пізнавши в ньому старого Сміяна. Він зняв з плеча велетенський лантух, повільно розв'язав. Присутні з нетерпінням чекали, які ж подарунки приніс бажаний гість? З лантуха вистрибнула мале-сенька Русалія, радісно защебетала, танцюючи довкола Діда Мороза. Всі щасливо засміялися, а коли старий Сміян добув з торби ще й кобзу, зал сповнився оплесками. Кобзар підняв руку, закликаючи до тиші.

— У всі віки найкращим подарунком під Новий рік вважалася пісня. Ще задовго до введення християнства на Русі дива Мороза кликали кутю їсти, співали йому величальні пісні, раділи його приходу, як запоруці врожаю та добробуту. Див Мороз — могутній покровитель зими. Це вже пізніше візантійці перейменували дива на діда. Так от сьогодні я знову наречуся своїм давнім ім'ям дива Мороза і заспіваю всім вам, любі діти, свою пісню. Слу-хайте.

Сміян ударив по струнах кобзи, і срібний передзвін сповнив святковий зал, а за ним

по-чулися урочисті слова:

Див Мороз ударив понад краєм
У холодний кришталевий дзвін,
Легіони зимові збирає
У веселі хороводи він.
І могутні ринулись стихії
На простори неба і землі,
Заспівали пісню сніговії,
Закружляли танець у імлі...

А потім зненацька веселий, вихровий, динамічний приспів, що змушує притупувати на місці, закликає до полум'яного танцю:

Туп-туп! Веселіш
Під хорали завірюхи!
Сипле а неба білий ківш
Мерехтливу потеруху!
Гей, гей, потанцюй
Під цимбали заметілі,
На морозі не сумуй,
Запали вогонь у тілі...

І знову парадоксальні, несподівані слова, дивні для володаря зими:

Я укрию ніжним покривалом
У землиці зораній зерно,
Під акорди дивного хоралу
Хай рости готується воно...

Вдячні оплески вітали пісню, потім Мороза-дива підхопили під руки дівчатка-сніжинки, закужляли з ним у танці.

Оленка дивилася на всі ті веселощі, ніби спостерігала дивне об'ємне кіно. Заплющивши очі, прослухала пісню діда Василя. Туга танула в глибині серця, в свідомості розквітав свят-ковий настрій. Оленчине обличчя прояснилося, темп танцю почав хвилювати її. Деся з кори-дору неждано з'явився Сергій, схилювся через плече, прошепотів:

— Потанцюємо?

Оленчині вуста відкрилися, блиснули усміхом перламутрові зуби. Вона тріпнула ко-сою, провела долонею по очах, ніби знімаючи павутину суму. Сергій радісно підхопив її, і вони приєдналися до виру танцюючих.

Чудова мелодія новорічного вальсу — в ній надії на прийдешнє, радість минулого, ба-жання здійсненої любові. У кожного своє. А що для неї.

Сергій веде її серед пружного кола, закоханим поглядом дивиться в очі. Він любить її, Оленка давно знає про це. Але що, що вона може йому сказати, що пообіцяти?

Він чесний, щирий, хороший, він уже понад двадцять літ обожнює її, ще від того дня, коли вони сиділи поруч за весільним столом, коли він по-дружньому заздрив

своєму товаришеві Миколі. Але й досі Сергій не може зрозуміти Оленки, не збагне її вірності не-зримому, тому, до якого не можна торкнутися. Як пояснити, як показати серце? Це неможливо. Серце друга треба бачити очима серця.

Сергій торкається стану Оленки, ніби до найціннішого скарбу. Вона плине, плине над підлогою, заплющивши очі, і їй здається, що вони вже не в школі, а десь у небесних просто-рах, довкола — зірки, сніжинки спадають згори, вкривають землю, плечі, волосся, тануть на віях.

— Хороше, Оленонько? — шепоче Сергій.

— Так, — відповідає вона одними іскрами з-під вій.

Оленка дивиться вгору, на ялинку, на розмаїті ліхтарики. Все те зливається в барвисту суцільну смугу, що рікою оточує їх, сповиває в мерехтливу спіраль. Як приємно плисти на хвилях цієї ріки, на хвилях музики й забуття...

Та що це?

Усмішка тане на обличчі Оленки. Холодом проймає серце. Вона не зводить погляду з червоної зірки, що вінчає ялинку. Зірка то розпливається, то знову набирає реальних обрисів. Та це вже не ялинка, а щось інше. З сяючого хаосу вимальовується обеліск, а на ньому червона зірка. Знову ялинка... Знову обеліск... І на червонуватому граніті чіткий напис:

Микола Горенко

Очі в Оленки — немов скляні. Вона танцює, не усвідомлюючи, де вона, що з нею. Перед нею лише одне — обеліск і зірка над ним. Застогнала, похитнулася, схопилася рукою за груди. Сергій підхопив її, непомітно вивів із танцю, вивів у коридор.

— Що з тобою?

— Нічого... Нічого, Сергію... Паморочиться в голові.

Дивиться, дивиться Сергій у глибину її душі, все розуміє, все бачить, і хвиля співстраждання заливає його серце, хлюпає через край.

Розійшлися діти. Замовкла музика. В залі тиша.

Чується голос:

— Друзі, запрошуємо до столу. Зустрінемо Новий рік.

Столики невеликі. На них пироги, цукерки. З динаміка пролунав переспів курантів. А потім — удари годинника.

Сергій сидів поряд Оленки. Вона підняла погляд на нього, зітхнула. Дивилася в обличчя Сергія, думала з ніжністю, щирістю, з ласкою: "Ти вірний, ти щирий, мій друже! Ти гарний і мужній. Чому, навіщо так довго затримуєшся біля мене? Навіщо двадцять років чекаєш? Може, доля твоя десь недалеко, поруч, а ти захопився ілюзією і втрачаєш ту, свою долю..."

Сергій торкнувся Оленчиного плеча:

— З Новим роком, Оленонько, — щиро всміхнувся він. — З новим щастям...

— Щастям, — прошепотіла Оленка. — Щастям...

Очі її затуманилися, вона встала й швидко пішла до дверей. Ніхто в гомоні веселощів не звернув на те уваги. Сергій кинувся за нею. Схопив у коридорі своє та її

пальта, догнав її надворі, між засніжених дерев. Накинув пальто на худенькі плечі. Вона мовчала, йшла, ніби поспішала кудись. На небі сяяв повний місяць, навколо нього сріблилися гігантські кола. Іскрився інею на деревах, рипів сніг під ногами.

Що з ними діється, куди вони йдуть?

Сергій обігнав Оленку, схопив за руки, зупинив. Вона підняла обличчя, хмаринка пари з її вуст торкнулася його щоки. Чорні провалля очей завмерли.

— Чого тобі, Сергію?

— Оленко, так не можна. Не можна... Ти мучиш себе, ти мучиш інших, мене... Доки можна жити химеричним життям? Доки? Ми — людський рід. Ми клітини землі. Зникає од-на, виникає інша. Ті, що вмерли, не бажають нашого суму. Невже не ясно тобі?

— А любов? — прошепотіла Оленка.

— Їхня любов лишається тут, на землі. Любов з живими. Вона не вмирає. Вона не в могили.

— Він не мертвий, — в очах Оленки блиснули місячні іскри. — Він живий, він зі мною. Я бачу його в снах, у серці, чую в подиху вітру, в шепоті листя. Ні, не мертві ті, що пішли від нас. Не вмруть, якщо ми не розрубаємо нитки єдності. Це треба розуміти серцем.

— Оленко, прости мені, але це вже якась містика. Ти з'явилася на цій землі, ти — жінка. Зрештою це навіть обов'язок — бути матір'ю. Хіба в тобі не звучить поклик материнства?

— Сергію, Сергію... Невже ти не розумієш, що людина не може бути простим продовжувачем роду. Навіть звірі паруються з розбором... навіть деякі птахи кінчають самогубством, коли суджена пара зникає, вмирає. А я ж людина... Хіба тяжко збагнути мій стан?

Сергій взяв Оленчині руки в свої широкі долоні, стиснув їх:

— Саме людина... Тому й дивно. Розуміння в людини ширше, ніж у птаха. Людина — суспільна істота. В неї є обов'язок.

Оленка заплющила очі, мов прислухалася до нечутного голосу. Ледь помітно похитала заперечливо головою.

— Нема обов'язку вищого від обов'язку любові. Я не відкидаю суспільного обов'язку, Сергію, ти знаєш це. Я віддаю йому всі сили. Я виховала чужу дитину, вона стала рідною мені. Але душа... Вона належить іншому. Сергію, друже мій! Як я розумію тебе. Я люблю тебе...

— Оленко, — аж застогнав Сергій, почувши те слово.

— Зажди, зачекай! Я люблю тебе, як брата, як друга. Я б навіть стала твоєю дружиною, якби...

— Якби, — мов луна, повторив Сергій, завмираючи від неясної надії.

— ...якби не моє сподівання... моя віра...

— У що?

— В те, що він живий.

— Хто?

— Микола... Мені здається, що я його... зустріну.

— Оленко, — з острахом сказав Сергій. — Не треба. Це...

— Божевілья? Сама знаю. Ми ж разом ходимо на могилу. Але я нічого не можу з собою подіяти.

— Оленко!

— Не бійся, Сергію. Я спокійна. Ти зажди до весни. А потім...

— Потім...

— Я стану твоєю.

Він схилився до її руки, торкнувся долоні гарячими вустами. І Оленка встигла помітити блиск сльози в його очах.

БІЛЬ РОЗ'ЄДНАННЯ

(З щоденника Євгена]

"...Весна. В саду тьохкають солов'ї. Село засинає. Тільки десь на Лівобережжі співають закохані дівчата.

А я сиджу біля столу, перечитую космогонічну статтю про походження світу. Та ж таки ідея про першоатом, про надважку ядерну краплю, що розірвалася на частки, початок розлітатися, створюючи з тих уламків галактики, метagalactики, всю багатомірність світів.

Згадую древні міфи. Там уже давно було сказано те саме: народження світу з вогняно-го, золотого яйця. Хіба не повна подібність? Може, древні вже мали таку схематику?

Один з основних еллінських космогонічних міфів стверджує, що Уран — найдревніший коханий Геї-Землі — породив титана Крона (Кронос — Час). А син, не довго думаючи, скинув батька з трону, позбавив його дітородної можливості і став володарювати сам. І щоб ніхто не повторив його батьколюбного експерименту, Крон почав ретельно пожирати своїх чад.

Яка страшна алегорія! Ось де початок роз'єднаності світу, а відтак болю роз'єднання, розділеності, множинності. Це те, що відзначав у своїй "математиці повноти" Боголо і його співавтор Гук.

Ур-ан. Це слово складається з двох глибинних понять. Ан — першоатом, нероздільний у древній етимології. Ур — вогонь, світло. Отже, вогняний першоатом. І коли яйце буття розкололося на частки, воно породило час, тобто Кроноса-Сатурна. Єдність була розірвана, стала множинністю. А разом з тим виник і біль, як результат відчуженості, розсипаності, розірваності буття. І вже будь-яка форма життя виникала під знаком цього болю, цієї дискретності, передавала його в генетичні глибини наступних циклів. Мені здається, що на-ша революція була у великій мірі повстанням проти розділеності світу, проти віковичного болю, щоб людство змогло досягнути нову єдність, радість співтворчості, щастя віднайденого братерства, — коли всі архаїчні суспільні формації деспотизму, експлуатації, рабства, ненависті будуть трансформовані гармонізацією і творчим очищенням планети.

Я розповів про свої ідеї новим друзям — учителеві Зеленьківської школи фізику Сашкові Яремі, лікареві Пилипу Терену і Юркові. Ярема висловив думку з приводу виник-нення та розвою світу. Ось вона в основних рисах: — Наша еволюція, пізнання, прагнення єднання, польоти в космос, розвиток у природі і все інше — відбиток самоусвідомлення, са-мозростання якоїсь меґаїстоти, в тіло, в субстанцію якої ми входимо. А чому б і ні? Адже наші тіла теж тримають у собі міріади мікросвітів? Але тут слід розуміти такі аналогії якісно, а не кількісно. Механічна модель не може мати сенсу, бо навіть порівняння нашого світу й світу атомного виявляють інші закономірності. Кожен щабель якісно інший. Але суть одна — безупинне прагнення до самовідтворення, до ліквідації роз'єднання, до спроби синтезувати дискретні частки, ввести їх у спільноту. І біль, про який ти згадав, то є біль відтворення, боротьба за цілість, боротьба супроти розділення, війни, занепаду. І цей творчий біль пронизує всі світи — мікро і макро. Він є свідоцтвом творчого горіння і боріння.

— Не завжди, не завжди, — задумливо озвався Пилип. — Багато медиків та біологів уже не вважають феномен болю повністю еволюційним явищем. Він багато в чому штучно вихований в останніх тисячоліттях людської історії, він старанно плекався деспотами, інквізиторами, катами, жерцями в психосфері людства, формувався, як страшний дамоклів меч нашого фізіологічного апарату. Справді, чому звичайний сигнал попередження, неполадків, аварії, порушення став страховиськом? Це ж треба пояснити. Біль у природі помірний і не перевершує певної норми. А в людському суспільстві культ болю сягнув так глибоко, що породжує лавину самогубств, спонукає до формування релігійних концепцій виходу з цього буття. Виробилися генетичні алгоритми історичного страху, лише такими алгоритмами можна пояснити підпорядкування мільйонів людей волі деспотів, царів, диктаторів. Страх болю не притаманний тілу в певних катастрофічних ситуаціях, він став відчуженою сутністю, ідолом, марою. І нам, лікарям, стає ясно, що боротьба з болем не лише завдання фармакопеї, але завдання соціальне й космічне.

— Як ти мислиш розв'язати це? — поцікавився я, вражений його аргументацією.

— Вихованням соціального оптимізму, битвою супроти війни, новими зусиллями для утвердження міжнародної спів'єдності, тобто вихованням людей в атмосфері певності, надії на краще прийдешнє. Це і є боротьба з болем. Треба виховувати прийдешні покоління в дусі творчої радості, щастя, братерства, співробітництва. Тоді біль як спадок древнього дракона роз'єднаності буде щезати. Біль самотності, бідності, ущербності, біль безглуздості буття, котрий так плекається західними екзистенціалістами та східними песимістами. Я вважаю, що наша країна стає bastіоном супроти світового болю.

— Проблем перед наукою, перед творчим духом людини безліч, — задумливо озвався Сашко. — І одна з головних — проблема часу. Ти правильно торкнувся ідей, пов'язаних з міфом про Кроноса. Мені здається, що десь у далекому минулому було вчинено диверсію проти правильного розуміння часу, його суті, його спрямованості. Наші далекі предки інтуїтивно відчували спів'єдність усіх фаз часу — минулого,

сучасного, прийдешнього, тоб-то розуміли суть вічності як цілості буття. А пізніше хитрі й підступні жерці, щоб застрахати свідомість народу, розпанахали моноліт вічності. Минуле безслідно тоне, сучасне ковзається на гребені щезаючої миті "тепер", а майбутнє ніколи не наступає, бо враз стає минулим. Ми звузили своє розуміння часу до мізерної щілинки сьогоденної актуальності. Це дозволило володарям світу маніпулювати свідомістю мас. Пам'ять минулого викреслювалася з ноосфе-ри віку, як несуттєва, ветха, марна, навіки зникаюча, а, отже, древо прабатьків не входило в життя сучасників як життєдайна потреба, як реальність буття. Обрій часу часто звужувався до кількох днів або навіть годин. Як колись — ще зовсім недавно — ми уявляли "залізні сто-впи" за просторовим обрієм, так у часовій сфері ми ще й досі оточені "обрієм сьогодення". Особливо в цьому плані стараються апологети буржуазного способу життя. Вони бояться зазирнути за "залізні стовпи" прийдешнього і минулого і жадають заразити наш соціум та-ким же страхом перед грядущим. Згадаймо революцію коперніканства, коли було зруйнова-но статичну сферу небес. Пора й з часом вчинити те саме. Виховувати відчуття вічності всіх його фаз — минулого, сучасного й прийдешнього. Зупинити час, як пожирателя всього, що народжується в його потоці, відкрити його наново як вічність, як єдиний океан буттєвості".

"Перечитую записи про наші розмови, радію. Як добре, що є в моєму житті вірні й мудрі друзі, з якими можна гори звернути. Треба тільки не падати в знемозі, не опускати рук, а думати, думати, творити, діяти. Думати широко, глибоко, всеосяжно. Не можна жити про-сто так, бездумно, по-рослинному. Та що я кажу, адже рослина дає чудові квіти, смачні пло-ди, дає основу нам і всьому живому. Так і людина, кожна людина повинна сотворити свій плід, плід розуму, краси, плід завершення.

Ой і далекий він, який далекий! Коли так тяжко знайти ключа до серця коханої, то що тоді казати про цілу планету?

Прийшов лист від Клави. Кілька рядків, тривожних, дивних:

"Євгене, драстуй!

З Оксанкою погано. У неї нікого нема, окрім тебе. Чого ж ти покинув її?

Я не надіялася, що ти так зробиш. Хай Роман познущався, йому не диво. А ти... ти ж не такий.

Євгене, дитятко, приїжджай, а то буде пізно.

Цілую тебе. Клава.

Роман з своєю повернувся з заграниці. Приїжджай, Євгене".

З Оксанкою погано? Хвора? Мабуть, не те. Невже щось знову?

Ні, ні, я не допущу цього. Я йду, моя кохана. Я врятую тебе".

Мелодія восьма

ПОЛОН ЗАБУТТЯ

ЧИ ПОТРІБЕН ДОЗВІЛ

Марія подивилася ще раз в обличчя присутніх, ніби оцінювала їх. Хотіла заглянути в душу, в серце, прочитати в свідомості. Даремна справа. Не так просто. Тільки життя, лише практика дасть відповідь.

Насторожене лице завідуючого райвно. Він дивиться на свої пещені руки, складені на столі, але прислухається до кожного слова, до кожного нюансу думки. Для таких треба гово-рити гранично ясно, інакше нічого не збагнуть, усе перекрутять, відкинуть ще й обвинува-тять у еклектиці. Не раз таке бувало.

Бадьорий, веселий кореспондент із райгазети. Базіка й реготун. Він гострить олівця, приготував блокнота. Скажеш слово, допише до нього ще двадцять. Потім і сам не впізнаєш того, про що говорив.

Інспектор з облвно. Поважний, серйозний чоловік. Йому нудно. Якщо треба, значить треба. Він посидить, послухає, яка там ще виникає ініціатива знизу, скаже слово. Та чи відчує серцем? Чи підтримає? Чи передасть далі, по інстанції, своє живе враження, а не про-токольний переказ бесіди?

Вчителі, піонервожаті, друзі, колеги, старші учні. Ще не всі знають про те, що має тут бути, про що говоритиметься. Ті, що знають, схвильовані, тривожні.

Марія згадала війну. Ранню весну. Холодний світанок у березняку, вогку темну землянку. Розмову "Артиста" з партизанами. Ніби наяву Марія побачила знову розгублене об-личчя Стецюка, почула його хрипкий голос. А потім... бій. І після нього розповідь Миколи. Як вони слухали його! Як линули серцем у казкові краї прийдешнього. Невже тепер, коли є можливість не лише мріяти, а творити, здійснювати, — неville тепер не зрозуміють?..

— Маріє Панасівно, ми слухаємо, — запросив до розмови завідуючий райвно.

Марія кивнула головою. Провела поглядом понад присутніми, ніби зазірала у невиди-ме.

— Ми мріємо про комуністичне прийдешнє, — почала вона. — Ми готуємо для нього економічні та духовні підвалини. На моє переконання, комуністичну свідомість людині треба прищеплювати вже тепер, готувати її до життя в комуністичних умовах. Широку ниву хіба виплекаєш, доки не виореш поле, не звільниш його від чортополоху? Отже, йдеться не про окремі зерна, не про окремих людей, першопроходців, талантів, геніїв, ентузіастів, йдеться про весь народ, про нове покоління, про прийдешнє, котре владно стукає в наші серця. Ми говоримо про громадянську свідомість, а виховуємо інколи в сім'ях прагнення до свого, до приватного. "Моє", "чуже", "наше", "ваше". Ми говоримо про шкоду й злочинність алкого-лю, ми в школі агітуємо учнів не вживати алкогольних напоїв, а вони вдома привчаються до цього підлого зілля. "Діди пили і нам заповіли!" А скільки протиріч між впливом школи й батьків, особливо, коли батьки шахраї, міщани, сектанти чи політично недалекоглядні люди. Школа в'яже, а батьки розв'язують. Школа будує, а вулиця, сім'я, буває, руйнує. Ви розумієте, про що я кажу? Але не це головне. Або не лише це. Я хочу сказати взагалі про систему навчання, про стосунки учителя — учня, про становище вчителя в суспільстві, про програму навчання і багато інших проблем. Але спочатку головне. Подробиці я виклала у проспекті, котрий вручу всім після дискусії.

Завідуючий райвно тривожно заворушився на стільці, непевним поглядом окинув учителів, гостей, учнів. Кашлянув.

— Е-е... Маріє Панасівно, пробачте. Чи не здається вам, що ці питання цілком... е-е... теоретичні. І належать вони до компетенції міністерства, наукових організацій. При чому тут ми, учителі, учні? Я гадав, що йдеться про підвищення ефективності навчання, про трудове виховання... А ви...

— Йосипе Макаровичу. Нічого в нашій розмові не буде теоретичного. Все цілком конкретне, практичне. Досить нам порожньої балаканини. Тільки вислухайте мене уважно. — Марія зітхнула, пригладила долонями сивіючі пасма біля скронь. — Школа повинна стати більш самостійною, більш оперативною, динамічнішою, пластичнішою. Програма не повинна бути консервативною, однаковою для всіх учнів, для всіх років. Школа виховує юних громадян, отже, вона творить, формує майбутнє, завтрашню реальність. Школа — це пульс прийдешнього. Кожна зміна в теорії, в практиці, в науці, в душах людських, у літературі, в світових зрушеннях повинна одразу ж відбиватися на школі, змінювати її тонус, вплітатися у навчання, ставати складовим чинником програми. А ми? Як діємо ми? Ось один вельми наочний приклад. Донині астрономія вивчається лише в десятому класі. Чому? Чому наука про всесвіт, про нашу зоряну домівку, наука, що підвела погляд роду людського до світоносного безмежжя, вивела мислячу істоту у космос, чому ця наука десь на задвірках? Та куца, обмежена примітивна програма, що її ми пропонуємо десятикласникам, убога, ретроградна порівняно з блискавичним розвитком науки, техніки, пізнання. Є дисципліни, котрі учні за-своюють знехотя, під натиском. До зоряної науки прагнуть усі, від найменших до найстарших, цей факт вельми красномовний. Він змушує задуматися над тим, хто і як формує навчальні програми для наших шкіл? Які критерії беруться за основу? Де передумова таких критеріїв? Щодо астрономії, то я вважаю, що цю науку треба ввести вже з перших класів, навіть з дитячих садків, якщо вже на те пішло. Громадянин, котрий з дитячих літ буде напоєний із зоряної ріки пізнання, виростатиме крилатим, великодушним, мужнім, матиме масштабне, космічне мислення, діятиме у всіх сферах життя не дріб'язково, а еволюційно, відповідально, розуміючи вселенське значення кожного свого вчинку.

— Правильно, Маріє Панасівно! — заплескали в долоні десятикласники. Марія глянула на їхні схвильовані лиця, на сяючі оченята, моргнула підбадьорливо. Знаю, мовляв, що ви згодні.

— Але це лише окремі натяки, — вела вона далі. — Таких недоречностей повно, я про це детально міркую в проспекті. Багато в програмах зайвого, багато традиційного. У викладанні літератури, історії, математики, співів, праці, географії. Треба дати школі, вчителям більше свободи, більше вибору. І не зв'язувати їх дріб'язковою бюрократичною звітністю. Звітність може бути лише одна — результат, реальні знання учня, його морально-етичне обличчя, той здобуток, що він має від шкільного джерела. Напрямок для всіх шкіл, для всіх учителів єдиний: формування людини комуністичного суспільства, але вирощування крил для польоту кожного птаха індивідуальне, унікальне, неповторне. Стереотипу для крил нема і не може бути. Отже, назріває необхідність реформ у школі, у всій сфері освіти. І тут я скажу з усією відвертістю: без

докорінної зміни становища школи, її статусу в суспільстві неможлива серйозна реформа. Ми говорили з учителями, з учнями, з батьками, і готові за-пропонувати таке.

Марія замовкла.

Мовчали вчителі, учні. Не можна було відчувати настрою гостей. Марія притисла доло-нею листочка з тезами.

— Ми пропонуємо створити школу-сім'ю. Це не школа-інтернат, як дехто подумав би, я це бачу по виразу обличчя. Не заперечуйте з ходу, а вислухайте. Учні після навчання біжать додому, гуляють, працюють чи ледарюють. Усе це безконтрольно, безсистемно, хао-тично. Всі зусилля школи розлітаються вщент. Лише окремі батьки мають педагогічні здібності, розуміють значення кожного слова, кожного погляду, власної поведінки, прикладу тощо. А більшість батьків діють, впливають на власних дітей антипедагогічно, антиеволюційно. І цьому не зарадиш. Ми не можемо добути для наших учнів ідеальних батьків: маємо те, що є, те, що сформоване складним минулим, те, що виростає під урагана-ми сьогодення, під пропагандистськими, ідеологічними залпами наших недругів. Який же вихід? Відділити дітей від батьків? Абсурдно. Сім'я була, є й лишається основним складовим чинником держави, підґрунтям нашої вірності Вітчизні, рідному краю, традиціям революційного минулого. Але разом з тим нове покоління повинне рішуче поривати з тяжінням учорашнього дня, з міщанством, забобонами, пересудами батьків. Я не пропоную відділити дітей у якийсь табір, де вони будуть під наглядом наставників. Це не так. Але ми хочемо, щоб школа стала не лише інформаторієм, де учні здобувають певну суму знань, а сім'єю, братерством, де повністю формуватиметься душа й розум майбутнього громадянина. Нова школа має приносити радість не лише учням, але й батькам.

— Про що ж ідеться? Йдеться про життєве, органічне проростання, взаємопроростання школи й сім'ї учня, учительської громади і суспільства, котре практично формується цим творчим учительським колективом країни. Батьки не усуваються від виховання своїх дітей, а, навпаки, їхня відповідальність посилюється. Треба, щоб усі вони збагнули: завдання батьків не лише народити дитя, не лише вигодувати його чи влаштувати йому сите, забезпечене жит-тя, а головним чином у тому, щоб допомогти дитині самореалізуватись, саморозкритись, знайти своє, неповторне, унікальне призначення. Стати собою — це не просто фраза, а головне призначення людини. Якщо учень не стане собою в школі, якщо батьки й учителі не допоможуть йому сформувати цю унікальну особистість, тоді ми матимемо лише модний стереотип, можливо, й ефектний, але порожній, хвальковитий, мізерний, марний для нашого суспільства. Як намагається західний світ по безлічі каналів розмити нашу революційну цільність, нашу певність, нашу віру в революційні ідеали, як прагне втягти нас у свій алгоритм приреченості та ветхості, прищепити нашому поколінню культ вседозволеності, цинізму, байдужості до високого призначення людини! А ми... Чи стаємо ми супроти цієї атаки всією силою, так, як у дні Жовтня чи в роки Великої Вітчизняної війни?

Я трохи захопилася риторикою, друзі, вибачте! Для мене це не слова, а біль душі.

Про що ідеться? Про школу-сім'ю, в якій будуть злютовані душі й серця учнів, учителів, батьків. Батьки теж повинні вважати себе учасниками творчого, педагогічного процесу, брати на себе повну відповідальність за те, хто виходить з їхньої хати на творче поле Вітчизни. Сім'ї, які збагнуть, про що тут мовиться, стануть ядром нового, прийдешнього суспільства, нової свідомості, нових традицій, нового ставлення до речей, до суспільних явищ, до грядущого. Те, що я пропоную, має будуватися на певних економічно-суспільних передумовах. Школа повинна мати шмат землі, ферму, сад, поле, город, майстерні. Школа має бути первісним комуністичним ядром грядущого. І вчителі стануть не службовцями, не інформаторами, котрі працюють за таку-то зарплату в місяць, а старшими друзями, лідерами радісного походу в країну тайни, пізнання, творчих дерзаних, формування нового світу людяності й краси. Учителі теж повинні невпинно вчитися, бути вічними учнями, рухатися вперед, інакше вони перетворяться на роботів, що рік за роком передають учням одні і ті ж завчені колись формули. Бо в такому випадку вони рано чи пізно стануть гальмом творчого учбового процесу, ворогами нового, сміливого, дерзавого. Так воно тепер часто і є. А не повинно бути! Школа має стати своєрідною лабораторією, лабораторією еволюції, лабораторією революційних експериментів. Весь час у пошуках, у пізнанні, в творчості, в праці. Треба звільнити учителів від сліпого слідування програмі. Хай програма стане лише кісткою навчально-творчого процесу. Учні слід вирізняти за їхніми здібностями, за їхнім глибинним покликанням. Може, хтось чудово сприймає математичні закони, — хай іде скоріше на математичні вершини, йому треба допомогти. Інший має задатки композитора, механіка, піаніста, будівника, архітектора, садівника, біолога, педагога — у кожному треба відкривати його заповітне. Тоді щезне обридження до праці, тоді кожен матиме радість від життя й творчості, бо ототожнить свою життєву стежку з саморозкриттям. Це й буде тим, про що мріяли творці наукового комунізму, — стрибком із царства необхідності в царство свободи. Разом з тим слід подбати про те, щоб у кожного складалося синтетичне мислення, всебічні смаки. Спеціалізація не-припустима для прийдешнього. Такий підхід до навчання можливий лише у школі-сім'ї. Там, де шляхи батьків, учителів, учнів не розходяться після навчального процесу.

— У школи згодом будуть музеї, картинна галерея, музичні класи, свої машини, майстерні, лабораторії. Це буде сильна соціально-господарська система. Там, де села малочисленні, можна об'єднувати в школу-сім'ю кілька населених пунктів. Я певна, що школи-сім'ї дуже швидко стануть цілком рентабельними і не братимуть від держави коштів, ставши ядрами грядущого комуністичного самоврядування. Я пропоную створити таку школу у нас. Як директор школи і педагог, стверджую, що час наступив. Батьки, більшість батьків, учні, вчителі підтримують цей проект. Зупинка за районними та обласними органами. Прошу висловлюватись, товариші, по основних тезах пропозиції. — Марія сіла. Прошелестіла якимись папірцями на столі, додала: — Це лише натяк, те, що я сказала.

Детальний план передамо окремо. Головне тенденція. Ми хотіли б знати, що

думають наші гості.

Завідуючий райвно облизнув губи, цмокнув, розвів руками. Поглянув за вікно, де роз-пускалися, весняно сміялися гнучкі віти верболозу, і поважно сказав:

— Фантастика — це гарно. Я теж люблю фантастику. Читав Єфремова. Як воно... "Туманність Андромеди". Далеко заглядає письменник. На тисячі років! На ти-ся-чі! Малює прекрасних, величних, ясних людей, можна сказати, титанічних людей. Аж страшно подума-ти, що такі люди колись будуть. А таки будуть же?! Але то в прийдешньому. А ви, Маріє Панасівно, в сучасність бажаєте... е-е... перенести майбутнє... Несерйозно.

— Товаришу завідуючий! — озвалася бойова піонервожата з кирпатим носом, пишною зачіскою і блискучими чорними очима. — Єфремов мріяв про радіопередачі між зірками че-рез тисячі років, а вчені взяли та й почали здійснювати його мрію тепер.

Вона одтарабанила свою тираду, ніби боялася, що її переб'ють. Завідуючий райвно ліниво всміхнувся, одна брова його поповзла вгору, друга скептично примружилася.

— Зірки — то одне, а школа — інше. І потім, прошу не перебивати. Ви не враховуєте... е-е... безлічі обставин. Отже, для вас потрібні спеціальні звіти для міністерства. Потім, зар-плата. Учителі у вашій школі матимуть незміряно більше навантаження, отже, й зарплата у них має бути вищою, а це...

— Пробачте, — сказала Марія, — там, у проспекті, я відзначила, що школа матиме ко-лективний рахунок, і розумні потреби кожного вчителя, учня і батьків, задовольнятимуться природно, просто, як це відбувається у кожній сім'ї.

— Хм, — здивувався завідуючий. — Самообслуговування? Хм... Це економічний во-лонтаризм. В одному селі гроші будуть отримувати, в іншому — колективний рахунок. Не-розбериха. І ще... Коли вашому вчителю, чи вам, чи учневі треба кудись поїхати чи придба-ти щось, тоді як?

— Дуже просто, — відповіла Марія. — Так, як буває у всіх порядних сім'ях: людина бере, скільки треба, їде на вокзал, її проводжають друзі, вчителі, батьки.

— Бере, скільки хоче? — здивувався завідуючий.

— Не скільки хоче, а скільки треба.

— А зловживання?

— Навіть у нормальній сім'ї зловживання, я вже не кажу про крадіжки — виняток, — зауважила Марія. — А школа-сім'я? Для чого ж ми творимо її? Невже нас мають зупинити рептилії далекого минулого — недовір'я до людей, заздрість, жадібність, зловживання?

— Гм, гм... Цікаво. Ну що ж, може, й так! Але ж програми, система навчання. Дати свободу вчителям, це, знаєте, ризиковано.

— Чому ризиковано? А Макаренко? Він навіть з вуличними, зіпсованими дітьми ство-рював комуни, братські колонії, і коли? Тоді, коли ще не було й сотої долі того, що наявне тепер. У нас є змога мати машини, чудові прилади, лабораторне обладнання, наукові та художні кінофільми, телевізори, механізовані ферми, оранжереї.

— Заждіть, заждіть. Ви захоплюєтесь. Ви хочете одібрати від учителя особисте життя, прикувати його навіки до учбового процесу, до учнів.

Учителі презирнулися, в їхніх очах замерехтіли іскорки сміху. Марія дала відповідь і на цей аргумент.

— Ніхто нічого однімати не буде. Навпаки, вчитель отримає все, якщо він учитель, а не службовець. А особисте життя? Воно належить особі, людині. Ні учителі, ні учні, ні хто інший не втрутиться в нього. Ні тепер, ні у найвіддаленішому майбутньому. Суверенність особи священна!.. І ще одне. Те, що ми пропонуємо, є лише один з можливих варіантів ре-форми, що визріла.

— "Гладко было на бумаге, да забыли про овраги", — раптом продекламував інспектор облвно. Він поклав руба долоню на стіл, гостро зиркнув на Марію. — Мріяти легко. Важко діяти. Ось так. Життя не папір. Не книга. Життя — це життя. Ви не можете врахувати безлічі несподіванок. По-перше. А по-друге. Що це за партизанщина? Хто вам дозволив?

— А хіба на пошук потрібен... дозвіл? — зробила здивовані очі піонервожата. — Щоб мріяти?

Інспектор махнув з досадою рукою.

— Мрійте на здоров'я. Мріяти можна про що завгодно.

Піонервожата схвильовано заперечила:

— Але ж мрія й життя нероздільні! Так нас учив Ілліч. Так нас учить партія. Треба шу-кати нове, прогресивне, вводити його в життя. Партія закликає нас до активної і дійової участі у розв'язанні питань державного і суспільного життя, до дедалі повнішого здійснення соціалістичного самоврядування народу.

— Бачу, бачу. Вивчаєш, знаєш партійні документи. Хвалю. Сідай, Але все повинно перевірятися життям, практикою. А то так, волюнтарно. Необхідно досвід...

— От ми й бажаємо практики. Хочемо добути досвід, передати іншим. Де ж візьметься практика, якщо хтось її не реалізує!

— Треба зачекати. Є школи серйозніші, сильніші. І потім — село.

— Саме в селі починати й треба, — зауважила Марія. — Тут, серед природи, вільніше. Ширші можливості для праці, для вивчення краю, для створення рентабельного господарст-ва.

— Все одно, не можна так поспішати. Треба подумати. Розглянути. Ув'язати. Узгодити. Напишіть проект, обґрунтуйте.

— Вже є.

— От і добре. Подайте його вгору. Там і вирішать. Дадуть дозвіл. А так, нашвидкуруч, не годиться. Анархія. А взагалі, мені подобається: барвисто, приємно, мрійливо. Навіть тала-новито придумано. Та, знаєте...

Всі розійшлися. Марія залишилась сама. Невдалою була зустріч. Гадалося, що завариться суперечка, дискусія, спалахне вогонь мрії, а воно щось не те. Зашкварчало, зашипіло, ніби у вогонь вилили води. Ну що ж, хай буде так! Пошлемо проект, пошлемо листа. Все одно доб'ємося. Майбутнє не втримаєш на місці, як не втримаєш вогню у

паперовому ящик-ку. Те, що стукає в двері часу, народиться неодмінно.

Марія навстіж відчинила вікна. Цвірінчання горобців сповнило учительську. В груди ввійшло свіже повітря, насичене духом хвої. Весна. Її сорок друга весна. Старенька. Де поділися чорні коси, рожеві вуста, гладенька шкіра? Біля очей зморшки, сивина на скронях. Тільки очі палахкотять невидимим вогнем. Очі, як і тоді, коли вона ще була юною дівчиною.

Вона примружила повіки. Ось так не видно зморщок. І здається, що повернулося мину-ле. Гримить, реве воєнними бурями, котить життєвими ураганами. Час пливе, летить, мчить. Часі Невблаганний, таємничий.

Ніби вчора вирувала війна. Ліс, рідне село, партизани, палка розповідь "Артиста". А потім трагедія. Літак на Велику землю. Лікарня. І страшна хвороба Миколи.

Багато місяців лікували його лікарі. Він одужав почав ходити. Але все забув. Усе. Він забув, як його звати, яке в нього прізвище, де він жив, який фах мав. Коротше, він випав з потоку життя у якийсь інший вимір, у позабуттєвий світ.

Марія влаштувалася в госпіталь санітаркою, ходила за Миколою, як нянька, як мати. Вона не могла, не сміла віддати його марі забуття. Після того, що було, після тих страхітливих років, після рятунку з могили, отак упасти в транс, в протрацію... Ні, це не-справедливо, неприпустимо!..

Минали дні. Не допомагали жодні ліки. Микола не впізнавав Марії, але при звичаївся до неї, полюбив. А потім настав вирішальний день. Марія навіки запам'ятала його. Був він по-хмурий, сірий. Лікар сумно сказав їй:

— Ми нічого більше не можемо зробити, нічим нам зарадити цій недузії. Лише сильне потрясіння, відповідне перенесеному, могло б пробудити його. Могло б! Але діяти навпо-мацки не можемо. Ми нічого не знаємо, що відбулося в глибинах його свідомості. Медицина йде в цих ділянках пізнання в тумані. Людина — це ж цілий космос. Є в ньому дивовижні тайни, є якесь ядро, осередок, центр. Але центр виявляється через периферію. Це можна уподібнити атому; ми ж маємо справу сьогодні ще не з ядром атома, а з електронними оболонками. Можливо, і в людини є своєрідне психодро, котре творить свої історичні, суспільні, творчі, динамічні, життєві оболонки, які й складають особу. А потім, ви ж знаєте, що відбувається, коли електронна оболонка насичується раптовим імпульсом енергії або коли віддає енергію? Електрон перескакує на іншу орбіту. Розумієте, на іншу. Чи не так і з людиною? Раптові потрясіння, враження, інформація, поринання в сновидіння, з самозаглиб-лення; з трансу, навіть з йогоїчного самадгі є повернення на попередню психоорбіту свідомості, а тут... Такий страхітливий енергоімпульс, такий психоудар, що, можливо, нормальна, актуальна психоорбіта нашого хворого повністю розгромлена, вся площина свідомості загнана десь за кілька "орбіт". Ви тепер розумієте, який енергоімпульс потрібний, щоб відновити попередній, притаманний йому стан? Випадковість тут не допоможе, треба знати точно. Отож, Маріє, вибирайте собі свій шлях. Ви вчителька. Завершите освіту, підете в школу. А він... Хай залишається у нас. Може, станеться чудо й тоді...

— Чудес не буває, — похитала головою Марія. — Чудо творять люди. Їхня любов. Я заберу його з собою, лікарю.

— Хто він вам, Маріє? Чому ви так бідкаєтесь за ним?

Марія не відповіла одразу. Вона дивилася в очі лікареві, мовчала, ніби хотіла, щоб він зрозумів її не зі слів, а просто зі струн серця. Лікар зітхнув, розвів руками. Невідомо, що він збагнув, але після паузи сказав:

— Беріть. Хай щастить вам. Дивні ви, жінки.

І Марія з Миколою повернулася на Україну.

За вікнами вагона пропливали сади, поля, ліси. І пропливали по Миколиному обличчі тіні. Він байдуже дивився у вікно, мовчав, заглиблений у якусь таємничу безмовність. Він здавався будиночком, у якому погасили вікна, і його залишили люди. Марія дивилася на ньо-го, сумувала. Де ти; друже? Де твоя бунтівлива, чудова душа, де твій буряний, мрійливий розум? Куди поділися вони, на які надзоряні орбіти втекли? Яка в'язниця оточила твою свідомість, ким вона змурована?

Інколи в Миколиних очах спалахували іскорки. Здавалося, що неясні спогади триво-жать поверхню його психовідчуття. Напружувалося чоло в намаганні осмислити навколишнє. Та втомлено заплющувалися повіки, вираз байдужості знову лягав на лице.

Було нестерпно тяжко. Кровоточило серце Марії, боліла душа. Сідала навпроти Мико-ли, дивилася в очі, торкалася його руки. Микола прозоро дивився на неї.

— Що тобі, Марійко?

— Невже не згадаєш, хто ти? Хто ти, Миколо?

Микола по-дитячому усміхається.

— Я — це я... Хіба цього не досить, Марійко? Забув... забув, болить голова.

— Може, згадаєш прізвище, може, ім'я якесь, вулицю, село.

— Не знаю, Марійко. Очі ріже світло. Дай я сяду сюди. Хіба що... очі пам'ятаю.

— Які очі? — похопилась Марія. — Кажі, кажі!

— Очі... сині очі...

Повіки Миколи заплющилися, і Марії здалося, що він марить.

— Сині очі, — прошепотіла вона. — Може, кохана, може, мати, хто скаже?

А потім — повернення до рідної землі. Вона відвідала своє село, вірніше, згарище. Руд-ки були спалені дощенту, десятки сімей розстріляно, вивезено до Німеччини. Ті, що поверта-лися з фашистської каторги, не знаходили ні рідної оселі, ні родини, ні знайомих. Тож і Марія не знайшла навіть віддалених родичів, тому й згодилася на пропозицію Міністерства освіти очолити школу у великому селі над Прип'яттю. Тут росли густі ліси, біля села протікала повновода ріка, усе довкола нагадувало рідні місця.

Почалася робота. Кропітка, довголітня, тяжка й водночас приємна, вдячна, далекосяж-на. Скільки думок, мрій, сподівань, здійснень! Скільки юних доль, котрим треба було допо-могти віднайти стежку поміж чагарями життя.

В той повоєнний рік Марія взяла собі перший клас, бо розуміла — тут закладається

підвалина всього душевного строю майбутньої людини. І щоб споруда психічної будівлі сформувалася надійно, нерушимо, треба учителеві зважувати кожен свій крок і дію, кожне слово й думку. Помилка педагога щодо юного серця обертається в зрілому віці страшною катастрофою.

Марія п'є спогади про золоте дитинство своїх вихованців, ніби втопаючий хапає ковток живлючого повітря. Вона тоді одразу відійшла від загальноприйнятих правил виховання й навчання, хоч дехто з учителів і не схвалював її кроків. Проте не можна сказати, що це сталося одразу. Ще тоді, коли вона слухала дивну розповідь Миколи про його видіння прийдешнього світу, в ній майнула думка про необхідність рішуче змінити виховання та навчання дітей. Особливо переконалася в правильності тієї миттєвої думки тепер, прийнявши першокласників. Чи правильно діють ті учителі, що тримають діток багато годин підряд у класах, і першокласники раптово переходять від дитячої стихійної волі до суворой дисципліни. Жодних порушень. Жодних відхилень. Нівелювання особистостей, суворі оцінки. Дитина інстинктивно починає ненавидіти навчання, котре одібрало у неї можливість вільно гратися й діяти відповідно до настрою. Добре, коли трапляється щирий і мудрий учитель. А коли просто сухий інформатор, службовець? Тоді маленький школяр, зітхаючи, підкориться невблаганності, але ніколи не вважатиме школу рідною, близькою.

Марія давно знала цю закономірність, тому наполягала на вільній динамічній програмі аж до четвертого класу. Обсяг знань не мінявся, але методи, час навчання, відпочинок, вибір і подача матеріалу, все це мало бути в розпорядженні педагога. Радісна гра — ось ключ навчання. Марійчині товариші не завжди схвалювали такі ідеї: по-перше, це спричиняло зайві клопоти, загрожувало неприємностями від начальства, котре при будь-яких умовах вимагало звіту, цифр успішності, по-друге, для такої "гри" потрібне не сюсюкання, а щирість, легкість, невимушеність.

Згадується перший день.

Клас пронизано скісним променем сонця, що заглядає у широке вікно. За партами тридцятьо голівок. На якусь мить залягає тиша. Всі очі уп'ялися в неї. Неповторний момент у житті кожного вчителя: перша зустріч. Треба мати уяву і збагнути, що відбувається? ЗУСТРІЛИСЯ РІЗНІ СВІТИ, РІЗНІ ПЛАНЕТИ. Юні, казкові, котрі лише формуються, наби-раються сили, прагнуть поглинуті" все найцікавіше, засвоїти його, зробити своїм; і старший, досвідчений, сповнений болем життєвих ударів і втомою осяянь та осягнень. Що він зуміє передати? Чи спроможний зацікавити? Чи стане своїм, любим, бажаним?

Вона обнімала кожного щирим поглядом, цілувала у думці, знаходила для всіх своє, неповторне слово. Хлопці, ніби будяки на колючих бадиллях (вони пам'ятають грозові дні страшної війни), готові кожної хвилини нагороїжитись і стати в опозицію; дівчатка — пуп'янки безмежної ніжності, океан грядущого материнства, котрий дрімає під покровом дитячості. Як важливо дати вихід тій сокровенній основі в доброму напрямку, бо інакше скарби сховаються від ока, підуть у землю, як прозоре джерело в палючій пустелі.

Привітавшись, Марія сказала їм тоді просто, як мати:

— Багато літ ми будемо йти спільним шляхом, любі діти. Далека путь і тяжка, але цікава. Будуть у нас і невдачі, але радість здобутків перевершить будь-які втрати. Все звідаємо разом — ви і я. Рушимо в гори й ліси великого людського знання. Знайдемо на кам'янистих стежках скарби, поділимо їх на всіх, щоб кожен був щасливий і багатий розумом і душею. Ті скарби — знання, уміння, мужність, краса. Хтось назбирає хмизу, хтось викреше вогню. Сядемо біля багаття, зігріємось. Я оповім казку про подвиги наших пращурів та батьків, про їхні заповіді нам. Ви відкриєте мені те, що побачите на стежині пошуку. Разом заспіваємо пісню, і нам буде весело. Що є в світі прекрасніше побратимства, коли навіть життя не жаль віддати в ім'я друзів своїх? Будьмо такими побратимами, друзі!

Дивляться в душу полум'яними, іскристими оченятами, намагаються збагнути, оцінити. Бояться фальші, обману, бо вже бачили велике лихоліття смерті, звідали ненависть ворога і обман зрадливих душ, самоту і зневіру сирітства. Щирість незрима, ти пропонуєш те, що можна побачити лише оком серця. Якщо відчують, приймуть твій подарунок, матимеш довічних друзів, бо незримий зв'язок — навіки. А не відчують, станеш для них духовним блазнем, котрий жадає привернути увагу глядачів дешевими фокусами й штукарством.

У той вересневий день була чудова погода. Марія запропонувала дітям погуляти в лісі, щоб там продовжити невимушену бесіду з ними.

Вони з радістю рушили за нею. Проте вона промовляла сама собі в думці — обережність. Зловживати прагненням дітей до простору й розкутості не слід. Поступово треба привчати їх до зосередженості, до праці й творчості. Але дуже поступово, зацікавлюючи незвичайністю завдань, їхньою цілковитою необхідністю, важливістю.

Який незабутній, унікальний день! Ніби мить вічності. Вони йшли горбами, посадкою. Ліс розчиняв перед ними величну браму, шепотів одвічну казку. Осики, берези вже накидали на свої плечі осінні святкові шати, прощалися з літом. Кружляли в повітрі багряні, золотисті кораблики, лягали під ноги, ткали багатоцвітний килим матері землі.

Вони розмовляли про хмари, дерева, сизі мохи, покручені корені вікових дубів, про задумливе плесо болота, яке устелялося розмаїтим листям, що опало з дерев. І Марія в легенду свого першого уроку вводила прості, знайомі, звичні образи рідної землі, які входили до дитячих душ вільно, приязно, сплітаючи мережку тонкого світовідчуття, де поселиться вічна любов до природи, першооснови всього суцього на землі.

Вже тоді зароджувалися в свідомості Марії думки про грандіозну реформу ніколи, таку реформу, яка відповідала б революційним перспективам комуністичного майбуття. Проте скільки літ мало промайнути, щоб ті пунктири мислі стали ясними начертаннями, щоб визріли життєві умови, щоб вона обросла соратниками й побратимами, котрі допомогли б вистояти супроти ураганів долі та утвердити суджене.

Тим часом треба було займатися щоденною рутинною працею, турбуватися про

побут учителів, про шкільне господарство, навчальні засоби, про долю кожного школяра зокрема.

А Микола? Микола був біля неї. Жив поряд, як брат, як друг. Як дитя. Він братом був для Марії, навіть по документах. А як же інакше? Палке кохання Марії перейшло в ніжну любов. Згодом він оговтався, звик до свого нового стану, наново навчився читати, писати, але минулого згадати не міг. Найбільше йому подобалося в саду, біля дерев і квітів. Він цілими днями прищеплював, підрізував, садив, поливав. У такі дні обличчя Миколине було ясным, одухотвореним. Так і вважався він садівником при школі. Приохотився читати казки, легенди, міфи. Зачитувався ними до глибокої ночі. Любив розповідати фантастичні історії дітям, своїм постійним гостям, для котрих у нього завжди були в курені, якщо влітку, або в теплій кімнатці садової сторожки взимку, смачні гостинці — цукерки, кавуни, яблука, груші, горіхи.

А недавно з'явилася в Миколи несподівана пристрасть. Він розповів Марії про свій дивний сон, в якому він був древнім співцем-бояном і грав на гусях.

— Де ти бачив гуслі? — з надією запитала Марія. Може, це почало пробиватися джере-ло, котре колись замулилось?

— Читав у книзі, — смиренно відповів Микола. — А ось тепер побачив у сні. Допомо-жи мені зробити їх.

Марія шукала спеціальну літературу, написала в Спілку композиторів до Києва, але так нічого й не добилася. Книг не знайшлося, а з Києва відповіли, що гуслі тепер екзотичний інструмент і треба з цим питанням звертатися в Москву. Тим часом Микола сам почав май-струвати те, що йому приснилося. Сільські столяри допомагали йому, хоч тихцем і піджартовували. Учителі співів та музики, якому Марія оповіла про Миколину химеру, поцікавився роботою садівника і, зустрівшись знову з директором школи, висловив зачуду-вання тим, що побачив. Сказав, що такого музичного інструмента ще не бачив, навіть у спеціальній літературі не зустрічав і таких зображень чи опису. Деко гуслів видовбане з вив'яленої липи, верх з сосни, форма — рівносторонній трикутник. Струни натягнуті в два поверхи, руки музиканта можуть бігати по струнах одна над одною. Та це ще не все: стрій гуслів незвичайний, гама багатомірна, багатотонава, музичний спектр складається з п'ятої і навіть восьмої частки тону. Як він до цього додумався? Каже, що приснилося, і все. Тут є якась таємниця.

Марія потай плекала віру в одужання Миколи. Згадала його фантастичну розповідь в час війни. Адже тоді теж йому привиділося чи приснилося прийдешнє. Може, таким чином повернеться до нього і повна, притаманна свідомість. Вона розповідала йому про ті далекі тривожні роки, про його бесіду з партизанами, про прийдешнє, що марилося йому. Він посміхався, хитав головою.

— Не знаю, Марійко. Не пам'ятаю. Гарна казка. Але до чого тут я?

Та впадати в розпач їй було ніколи. Бо думка, котра народилася ще в буремні роки війни, — втілити в життя мрію про школу-сім'ю, почала обростати ентузіастами, здобувала живих прихильників. Вона говорила з батьками, учителями, учнями. Було

багато дискусій, палких розмов, мрій, дружніх бесід. Майбутнє стукало в серце. Воно розкривало сталі, звичні форми, бунтувало, просилося в життя. Буде спілка сердець, буде школа-сім'я, і не десь, у туманному прийдешньому, не в книгах, а тут, на землі, в наших душах, у рідному краю народиться славне майбуття.

Марія отямилася від спогадів, ще раз усміхнулася своєму зображенню у дзеркалі. Пли-ви, котись у потоці часу, моя плоть, моє тіло. А розум, душа моя воюватимуть з тобою, пе-ремагатимуть тебе, твоє старіння, твою смертність.

Треба йти до Миколи. До друга. Навчальний рік завершено, почалися канікули. Треба подумати про нього.

РАПТОВЕ РІШЕННЯ

Марія йшла стежкою саду. Біла повінь квітів пливла довкола неї, в повітрі котилися тонкі хвилі запахів весни, життя й радощів. Легкий вітрець збивав пелюстки з яблунь, вони встилали землю оксамитно-білим килимом.

Там, біля старої груші, він. Довкола нього кілька вуликів. Він любить бджіл. І квіти. Миколо, Миколо, ти як зірвана квітка. Зникло буяння, ріст, прагнення, залишилася тільки ніжна, безпорадна краса.

Марія зупинилася, задивилася на його постать, на буйну гриву сивого волосся. Не відрізниш тої барви від цвіту. А обличчя молодече, гладеньке, і на чолі майже нема зморщок.

Миколин погляд блукав десь понад деревами. Одна рука його була піднята вгору. Він нею помахував у такт нечутному ритму. Що він робить? Марія здивувалася, прислухалася.

Сонце сідало за обрій, скісні промені його золотили квітучий сад. Над яблунями роїлися бджоли, переливалися бурштиновими краплями на тлі чистого неба. І вдалося Марії, що вони ткали своїм польотом, своєю грою якусь ніжну, ледь вловиму мелодію. А Микола диригував їм. Чому? Звідки це в нього? Марія ніколи не бачила такого. Може... Думка схвильовано забилася в серці, завирувала. Може, він мав колись зв'язки з музикою? Адже недарма приснилося йому гуслі, недарма ще партизани називали його "Артистом", а тепер хіба випадково він диригує мелодією весняного вечора? Ось він метнувся до куреня, підняв гуслі, що лежали на траві, почепив собі на шию стрічку, прикріплену до деки інструмента. Схилився до грядочки маків, що росли довкола куреня, щось шепоче до них. Потім розігнувся, поклав тонкі пальці на струни. Забриніло дивне, ніжне, срібнотонне співзвуччя. Таке казкове, таке нечуване. А потім глухим, несміливим голосом Микола заспівав:

Маки червоні,
Маки багряні,
Білії маки, мов сніг.
Крила-пелюсткн —
дрімаючі птахи —
Тихо спадають до ніг.

І замовк, ніби прислухався до власного співу, мовби ще не вірив, що це з його вуст

зірвалися несподівані слова. Марія ронила радісні сльози, не витираючи їх. Невже воскресає, неville повертається до життя її друг, її улюблений брат? А Микола, передихнувши, знову заспівав. Тепер уже впевненіше, сильніше, звучніше:

Та не піддайся дрімоті знемоги,
Друже захоплений мій,
Зернята маків, мов стяг перемоги,
В серце гаряче посій!

Сталося, сталося! Марія відчула, що прийшла якась відповідальна пора в житті Миколи. Треба повезти його до Києва. В театри, філармонію, в оперу, в консерваторію. Може, там він згадає, хто він, ким був, як його звати, де його рідні.

— Миколо!

Він завмер. Опустив руки на гуслі. Ясні дитячі очі глянули на Марію, радо всміхнулися.

— Марійко, я опилив ще десять яблуньок. А оце почув, як співають маки. І заграв.

— Я чула, Миколо. Чула.

— Тобі подобається?

— Прекрасно, Миколо...

І рішуче, щоб не згубити нитку своєї думки, свого рішення, вона запитала:

— Хочеш у Київ, Миколо?

— У Київ? — він лагідно повторив її слова, подумав. — У Київ... А навіщо, Марійко, сестричко? Мені тут любо, з тобою.

— Ти любиш музику, Миколо?

— Музику? Не знаю. Я чув її. Мені ось приснилося. А тепер я зробив... Бачиш — грає. Я люблю тебе.

— Миколо, — з болем і надією озвалася Марія. — Ти тільки що чув якісь звуки, ти диригував. Може, ти був музикантом? Диригентом? Згадай, друже.

Він болісно зсунув до купи сивіючі брови, в очах промайнули тіні. Потім дитячий знай-омий усміх осяяв чоло.

— Не знаю, Марійко, не пам'ятаю. Я краще слухатиму бджілок. У них така чудова пісня. Я тобі її заграю пізніше.

— Миколо, я хочу, щоб ти поїхав зі мною до Києва. На канікули. Мені без тебе одній буде сумно.

— А сад, Маріє? Хто його доглядатиме?

— Попрошу учнів. У тебе багато помічників, не бійся, Миколо. Сад не пропаде.

Микола подумав, зітхнув, провів пальцями по струнах. Схилився до Марійчної руки, поцілував її.

— Добре, поїду, Марійко, щоб тобі не було сумно.

Мелодія дев'ята

АРМАГЕДДОН

КОМЕДІАНТИ

Роман крутився перед дзеркалом, приміряв закордонного костюма. Гера й мати

огляда-ли його, задоволено цмокали. Репетирували вихід у день захисту докторської дисертації. Поліна Михайлівна аж промінилася від щастя.

— По-моєму, солідно.

— Шик! — підспівувала Гера.

— Головне — зовнішній вигляд, — запевняла мати. — Це справляє на членів ради хо-роше враження.

— А дисертація? — сміялася Гера.

— То другорядна справа. Вигляд людини перш за все показує, яка вона, хто вона.

— Мамо, не говори дурниць, — спохмурнів Роман, погладжуючи плечі.

— Я кажу дурниці? — образилася мати. — Хіба я хоч раз помилялася? Як говорила, так і виходило.

Гаразд, гаразд, — заспокоїв її син, цілючи в щоку. — Не гнівайся. Ти мій ангел-хранитель.

Гера засміялася. Поліна Михайлівна ображено зиркнула на неї.

— Ти чого смієшся?

— У Ромки дуже ризиковані епітети.

Мати глянула на свій пишний стан.

— Хочеш сказати, що я не дуже подібна до ангела?

— Мамочко, Геро, не одволікайтеся, краще продовжимо обговорення. Пошито вдало... Тепер — поза.

— По-моєму, — роздумувала Гера, — треба триматися, гордо, активно наступати на опонентів!

— Захоплюєшся, — скривився Роман.

— Правильно, Ромцю, — підхопила Поліна Михайлівна. — Ніяких нападів. Жодної агресивності. Ми нічого ще не зробили важливого. Ми лише йдемо шляхом, що його прокла-ли ви, старші товариші. Ми сподіваємося, що наші думки не будуть у розбіжності з думками старших товаришів, котрі...

— Фе, суцільне плазування, — іронічно фиркнула Гера. — Адже успіх забезпечено. Папа сказав, що дисертація дуже сподобалася, кому слід.

— Не можна зариватися. Обережність про всяк випадок не завадить. Все може бути. Скромність, скромність і ще раз скромність. Ось як вилізе Роман на вершину, тоді.

— Мамочко! Не заглядай так далеко вперед. Треба спочатку доктора осідлати! А взагалі, я з тобою згоден: скромність — насамперед.

— І вдячність. Не забудь подякувати керівникам. Усім, хто там сидітиме. Опонентам.

— Ну, це я не забуду.

— Не дивися нахабно на присутніх. У тебе буває погляд... як би тобі сказати...

— Цинічний, — вставила Гера.

— Геро! — невдоволено бликнув на неї Роман.

— Так, так, — підтвердила мати. — Вона вірно підмітила. Опускай погляд вниз.

— Ти хочеш з мене якогось ченця зробити?

— Ну, до монаха тобі далеко, — засміялася Гера, закотивши очі під лоба.

— Гаразд, — махнув рукою Роман. — Будемо дивитися вниз. Не тяжко потерпіти кілька годин. Отже, як ми почнемо... — Він став у позу, зітхнув. — "Останні досягнення вітчизняної науки, велетенські успіхи в освоєнні космічного простору, блискавичний розвиток кібернетики, електроніки та космофізики дозволяють по-новому підійти до проблем космогонії".

До кімнати зайшла Клава, скоса подивилася на господарів, включила пилосос, почала чистити килими.

— Комедіанти, — буркнула собі під ніс.

— Чудово, — гукнула Гера, запалюючи сигарету.

— По-моєму — теж, — згодилася мати. — Чудова поза.

— Ще вранці потренуюся.

— А тепер скидай костюма.

— А може, в ньому до "Куренів"? Га? Герочко, як ти?

— Я — за!

— Ти що? — злякалася мати. — Заллеш вином. Захистиш дисертацію — тоді хоч по асфальту качайся в ньому.

— А по-моєму, — їдко озвалася Клава, — все одно, в якому костюмі. Як чоловік розумний, то він і голий розумний. А як дурень, то й у шовках дурень. Сказано ж, по одязі стрічають...

— Клаво! — прикрикнула Поліна Михайлівна. — Чого сунеш носа, куди не слід?

— Дотепно! — розреготалася Гера. — Дотепно сказала.

Уявляєте — Ромка голий захищає дисертацію. Ха-ха-ха! А всі члени ученої ради теж голяком. Ха-ха-ха!

— А чого ж, — засміявся й собі Роман, — на пляжі можна й голому. Треба буде запропонувати захищати дисертації на пляжі. Пиво, раки, закусон.

— Опоненти не так нападтимуть, — веселилася Гера, — А розсердився — у воду!

— Дурносміхи, — пробурчала Клава.

— Клаво!

— А чого ж вони? Пальця покажи — сміються.

— Клава у нас філософ, — знизала плечима Гера.

— Краще йди на кухню, — звеліла Поліна Михайлівна.

— Я вже там усе зробила. Треба почистити килими.

— Біжи краще в "Кулінарію". Забереш морожених індиків. Завтра, знаєш, скільки ротів треба нагодувати?

— Надійло мені вже бігати, — зітхнула Клава, виходячи. — Де ви на мою голову взялися?

Зайшовши за ширму, Роман почав перевдягатися. Закричав звідти:

— Герочко, перед завтрашнім днем не гріх би і гульнути... Щоб не так переживати.

Поліна Михайлівна зробила великі очі.

— Ти що, синку? В тебе ж голова болітиме!

Гера пустила кільце диму під стелю, закинула ногу на ногу.

— Дубова голова не болить.

— Геро!

— Яв позитивному розумінні, Ромцю. Дубова — себто міцна.

— Знаємо твоє "позитивне розуміння", — сказав Роман, виходячи з-за ширми у весня-ному зеленкуватому костюмі. Поглянув хапливо на годинника, кинувся до телевізора. — Ми з тобою прогавили. Вже почалося.

— Ну?

— Точно!

Роман включив телевізора. Спалахнув блакитний екран. У кімнату ринувся гвалт, кри-ки, удари. Передачу вели з рингу. Змагалися якісь міжнародні команди. Гера й Роман прису-нули крісла до телевізора, захоплено поринули в боротьбу. Вони тіпалися від напруження, скрикували.

— Так його!

— Бий, бий!

— Ех, роззява!

Вони не помітили, як до кімнати ввійшов Євген. Постоявши кілька хвилин мовчки, він почепив на вішалку пальника, кинув у куток чемоданчика. Гера почула стук, озирнулася.

— Мордобій дивитеся? — запитав Євген.

— А, старик прийшов, — озвався не оглядаючись, Роман. — Здорової Не встиг ще привітатись, а вже повело на моралізування. Тонконервний.

— Та ні, — сказав Євген, сідаючи в крісло. — Не тонконервний. А дивитися узаконений мордобій не бажаю, та й іншим не раджу.

— Сам не бажаєш, — хмикнула Гера, — не заважай іншим. Ого! Оце так вліпив. Нок-даун!

— Соромно на вас дивитися! — жовчно озвався Євген. — Вчені, освічені люди, а нерви свої тішите, мов дикуни печерні!

— Що за муха тебе вкусила? — скривилася Гера.

— Хижацький ваш азарт! — пояснив Євген.

У дверях з'явилася Поліна Михайлівна, побачила молодшого сина, здивувалася.

— Женька? З'явився? Чому кричиш?

— Та ось причепився, дурник, — образився Роман. — Не встиг переступити поріг, як уже обізвав нас троглодитами й таке подібне...

— Євгене! — сплеснула мати долонями. — Як можна?

— Ех, мамо, — сумно зітхнув Євген. — І ти на мене?

— Що це з тобою? — взялася за голову мати. — Цілу зиму не показувався, а тут не встиг порогу перескочити й на тобі.

— Наче чужий у нашому роду, — покрутив головою Роман.

— Ну, ти вже заїхав! Чужий...

— Треба дивитись тверезо на факти, мамо. Герочко! Збирайся! Рвонемо до "Куренів".

— Я блискавично, Ромочко.

Вони почали збиратися, чепуритися біля дзеркала, а Поліна Михайлівна дошукуватися причин розладу між братами.

— Це все почалося з тієї, з Оксани.

— Це й до неї було, — ліниво констатував Роман, пов'язуючи галстука.

До кімнати зайшов Кирило Степанович. Він був сяючий, веселий, на худих щоках грав рум'янець. Кинувши портфеля на диван, крикнув бадьоро:

— Добрий день, Полюшко! Ромо, Герочко, вітаю вас.

— Салют, — не обертаючись від дзеркала, помахав рукою син. — Чого це ти такий веселий? Наче аж помолодшав.

— Великий успіх! — засяяв батько промінцями зморщок, потираючи руки.

— Знову якесь нейтрино спіймав? — поцікавилась мати.

— Тримай вище!

— Вечеряти будеш?

— Неси. Знаєш, що ми відкрили?

— Сідай, я зараз принесу. Клава, здається, повернулася. Ми готуємося до вечора. Завтра ж буде ціла армія гостей. Ну, я побігла.

Кирило Степанович сів до столу, розгорнув папку, поглянув на Романа, поманив його пальцем.

— Вражаючий експеримент. Ми спіймали кварка за хвіст.

— Що ти кажеш, тату? — виявив удавану цікавість син. — Кварка ж ніхто не бачив. То лише фантом, теоретична модель, котра дозволяє якось звести кінці з кінцями.

— Багато ти розумієш! — гаряче заперечив батько. — Ми збагнули, що таке кварк. Це не елементарна частка, це нить, кваркова нить! Ти уловлюєш?

— Ще нічого не вловлюю.

— Слухай. Кварк виявляється тим же самим нейтрино. Ми збагнули, що нейтрино перебуває в безлічі станів енергозбудження, від кількох електрон-вольт до безмежності. Так, так! І та безмежна збудженість може бути навіть цілим всесвітом. Першоатом, котрий став прабатьком нашого меґасвіту, може виявитись всього-на-всього нейтрино, безмежно збуд-женим. Та й це ще не все, Ром цю, слухай далі. Що ж таке кварк? Це нейтринна нитка, котра пронизує речовинні структури крізь час і простір, формуючи те, що ми називаємо елементарними частками. Ці частки — вузли збудження. Наприклад, протон чи нейтрон — результат збудження потрійного кваркового шнура. Ми вивчаємо сам енергоречовинний пакет, але кваркова нитка втікає з нашого поля зору, розпливається за межі нашого сприйняття у "вчора" або "завтра". Га? Ти збагнув? Це — початок побудови нової механіки, механіки цільності. Боголо й Гук були праві. На нас рухається лавина нових, небувалих інформаційних комплексів, котрі осмислити в старих категоріях неможливо. Замість квантової механіки йде механіка цілості. Попередні уявлення будуть лише фрагментами нової

картини світу. Може виявитись, що реальність сягає далеко за межі актуального "сьогодні". Минуле, сучасне, майбутнє можуть співіснувати. Які перспективи для нового космогенезу, Ромо! Ти повинен зацікавитися цим відкриттям. Можеш згадати про це завтра в захисті.

— Як то, тату? — злякався Роман — Я запарюся!..

— Не бійся. Це ж дуже просто. Дивися сюди. Ми розділили кварковий вузол протона, кварки розходяться, потім знову зближаються, миттю відновлюють попередню цілість. Таке враження, що відбувається самовідтворення монолітного понадчасового шнура. Ми його намагаємося "розсукати" в цій часовій хвилі, але в наступній або в попередній вона вже ціла. Тому й неможливо виділити кварк з цього безмежного шнура, як, скажімо, видалити одну хвилю з гряди хвиль на морі.

— Рома, — примхливо дала знати про себе Гера. — Ти готовий?

— Геро, не заважай, — махнув їй рукою вчений. — Ромо, це все дуже елементарно, якщо вдумаєшся. І виявиться, що всесвіт зіткано у всеосяжній цілості часу, простору, інформації нейтринно-кварковими пасмами, а ми сприймаємо лише "кадри" часового зрізу цих ниток, називаючи ті фрагменти елементарними частками. Ось де собака заритий, ось де біда наших обмежених чуттів. Наступає нова революція у пізнанні. Присядь, синку, я тобі все це деталізую.

— Тату, у нас нема часу. Ми поспішаємо. Дуже важлива зустріч.

Гера поцілувала Кирила Степановича в чоло.

— Пробачте, папочка, ми вас залишаємо. Кожна хвилина дорога. Ромо!

Вже від дверей Роман гукнув:

— Іншим разом, тату. Ти молодець! До побачення!

Розгублений батько почав складати папку, зітхнув, почухав потилицю.

— М-да... Щось важливе? Ну що ж, нічого не вдієш.

Клава внесла тацю з вечерею. Поліна Михайлівна чимчикувала за нею, ставлячи на стіл.

— Що це за важлива зустріч у Романа? — поцікавився батько.

— Яка там важлива, — спохмурніла Клава. — В "Курені" поперлися.

— Клаво! — верескнула Поліна Михайлівна. — Як ти смієш?

— А чого ж, я правду сказала.

— Ходімо, Кирюшо, — смикнула чоловіка Поліна Михайлівна, — помиєш руки. Теж мені, правдолюб знайшовся.

Кирило Степанович глянув на Клаву, на дружину, закліпав очима.

— Гм... Кхм... Так... — і покірно пішов услід за Поліною Михайлівною.

— Зовсім прибили людину, — сумно похитала головою Клава. — А який хлопець героїський був колись. Голова яка золота!

З внутрішніх покоїв вийшов Євген, зрадів, побачивши Клаву. Обняв її, поцілував у зморшкувату щоку.

— Здрастуй, Клаво. Що трапилося з Оксаною? Я отримав твого листа й одразу ж сюди.

Клава осудливо глянула на нього.

— Євгене, Євгене, а раніше не міг? Там тепер таке твориться...

— Говори, не муч мене.

— Вона поступила на роботу. Десь секретарем, чи що. Начальник там вхажує за нею. Дівка ж видна.

— Далі, далі...

— Не підганяй. Невже не збагнув? Тисне на неї. Оце тільки що бачила, з ресторану повів її.

— З ресторану?

— Атож.

— Оксанку?

— Не Горпину ж, — пробурчала Клава. — А той гороїжиться коло неї. Потягнуть твою Оксанку в болото. Роман почав, інші докінчать. Таку дівку згубили!

— Клаво! — з боєм скрикнув Євген. — Куди вони пішли?

— Додому, мабуть, до матері, — зітхнула Клава.

З кухні вийшов Кирило Степанович, побачив сина, зрадів.

— О, Женько! Давно ми не бачилися, синку! Дай, я тебе поцілую. Ну, що там у тебе? Почав уже свої експерименти? Ще ні? А ми, знаєш, зрозуміли суть кварка. Страшенно цікавий дослід. Ходи сюди, я тобі розкажу. Епохальне відкриття!

Євген не відповів батькові. Якусь мить дивився у простір, нічого не бачачи, не чуючи. Потім зірвався з місця і вихором вилетів у двері.

Кирило Степанович розвів руками, з подивом глянув на Клаву.

— Що це з ним? Нічого не розумію. Всі якісь божевільні.

Клава підійшла до вікна, поглянула на вулицю, на буйну зелень каштанів, на барвистий потік людей. Сумно всміхнулася.

— Не турбуйтеся за нього, Кириле Степановичу. Він, справді, по важному ділу побіг, йому тепер це діло, може, набагато важніше, ніж тищі всяких там ваших... круків... чи крюків... чи кряків...

ПОЄДИНОК

До напівпідвалу з вулиці проникало сіре світло. На фіранках миготіли тіні людей, що проходили мимо — сюди й туди. Інколи чулися сигнали машин, сміх дітей.

Оксанина мати Софія Гаврилівна лежала непорушно на ліжку, дивилася у вікно. Її запалі очі блищали хворобливим вогнем. Тіло майже не рухалося, а душа прагнула виявити себе, діяти, кудись поспішати, щось робити. І недобре почуття до навколишнього світу на-роджувалось у серці, отруювало мозок, серце, тіло, кожну мить свідомого життя.

Дядя Митя, далекий родич, сидів поряд на стільчику, читав Біблію. Обличчя в нього було строге, серйозне. Палець, яким він відзначав прочитані місця, був подібний до списа архангела, котрий нагадував про неминучу розплату.

Спасибі дяді Миті, не забував він останнім часом її, покинуту, залишену всіма. Розважав, підтримував у нещасті, нагадував про неминучу смерть. І тепер слова з

Біблії, які він вичитує, перегукуються з настроєм Софії Гаврилівни:

— "Яка користь людині від всіх трудів її, якими трудиться вона під сонцем? Рід проходить, і рід приходить, а земля перебуває повік. Сходить сонце, і заходить сонце, і поспішає до місця свого, де воно сходить. Іде вітер до полудня і переходить до полуночі, кружляє, кружляє в ході своїй, і повертається вітер на круги свої..."

Дядя Митя підвів голову від книги, довгий хрящуватий ніс його ворухнувся, очі пронизливо зупинилися на обличчі хворої.

— Так-то, Софіє Гаврилівно! Ще тищі років тому люди які мудрі були. Мали всякі багатства, і рабів, і розваги, і золото, а зрозуміли, що все це — марнота, прах, ніщо. Ось так прямо й сказано: "Бачив я і діла, які творяться під сонцем, і ось все це — марнота і томління духу".

— Правда, правда! — простогнала Софія Гаврилівна. — Все мара. Скоріше б, скоріше б кінець настав...

— Прийде, — кивнув головою дядя Митя. — Прийде грізний день суда, змете Єгова з лиця землі всіх прихильників Сатани, згорять вони в огні праведному. Лише ми, свідки бога Єгови, тільки обрані, залишимося, щоб веселитися і святкувати з богом во віки вічні.

— А чи довго ще ждати?

— Терпіти треба, Софіє, — сказав проповідник. — Думаю, що вже незабаром...

— Якби зараз, — зітхнула жінка.

— Все в руці Єгови. Наповнюється чаша мерзоти. Встає народ на народ, царство на царство. Син проти батька, батько проти енна. І сказано, що сидітимуть друзі за одним сто-лом і готуватимуть меча один на одного, і вуста їхні будуть брехливі, зміїні.

— Ой, правда, правда! — заворушилася на ліжку Софія Гаврилівна. — Обман кругом один. Нема людей... Ось хоч би й у нас...

— Правильно, — схвально прогук дядя Митя. — У твоїй сім'ї це дуже виявилось. Ти ясно побачила, що все земне — марнота, прах, ніщо. Чим була твоя дочка? Знаменитість! Слава, почот на весь Союз, на весь світ! А ти теж під її крилом загордилася, забула бога.

— Ой правда! Гординя обуяла. За те й покарана.

— Щоб не забувала бога! — підняв угору пальця дядя Митя. — Щоб знала, що все в його руці. І ти уздріла тепер, які люди довкола, яке у них нутро.

— І не кажіть. Всі одцуралися, хто раніше ходив, бував.

— Отож-бо! Доки ти славен, годен, — як мухи біля меду будуть витися. А впав — одвернуться, не простягнуть і руки. Тільки справжні друзі, свідки бога Єгови, приходять до нещасних у лиху годину.

— Спасибі вам, дядю Митю.

— Не мені дякуй — богові. Він знає, коли й кому потрібна поміч. І доньці твоїй слід урозуміти, що пора ставати на нову дорогу. Час грізний, уже недовго чекати приходу бога Єгови.

— Я не вмію говорити про це, — зітхнула мати. — Ви вже самі з нею.

— Добре. Це для нас велике діло: з такої висоти — і до нас. Дуже наглядно. До речі, де вона тепер?

— Деся гуляє з новим знайомим.

— Жених? — строго запитав дядя Митя.

— Хто їх знає. Начальник. Вона в нього секретаркою. Помогли їй по знайомству. Робота нібито неважка, зарплатня нічого, та, каже, нудно. Ой, нудно, каже, мамочко, ой, тяжко. Сумує за музикою. Та переживає, мабуть, за колишнім знайомством.

— А що, покинули?

— Де й поділися. То вже заручини готували, приїжджали сюди, не гидували підвалом. А потім врозтіч.

— А жених?

— Нема й сліду! Кажуть, одружився з іншою. Мов шкідливий пес, нагидив і пропав. А цей... начальник її... теж має блудливі очі. Але треба терпіти. Я їй кажу — терпи. Жити якось треба. Я не годна, пенсії моєї на двох не вистачить, заробляй, кажу, дочко. А вона прийде інколи додому, залетється сльозами, плаче: мамочко, що мені робити? Не витерплю, несила жити так безглуздо.

— Один шлях — до бога, — задоволено підхопив дядя Митя. — Тільки там рятунок від сатанинського світу. І душу, і тіло, і все майно треба віддати йому, богу Єгови. І тоді, в час приходу, опинишся в ряду обраних.

— Скоріше б, скоріше, — стогнала мати.

У двері хтось постукав. Дядя Митя насторожився, закрив Біблію.

— Подивіться, хто там? — попросила мати.

Дядя Митя вийшов до кухні, відкрив двері у коридорчик. Побачив білоголового плечи-стого хлопця, його ясні очі були тривожні й розгублені. Він якусь мить стояв мовчки, здивовано дивлячись на незнайомого чоловіка.

— Хто? Чого? — суворо запитав.

Хлопець ступив у кухню.

— Я Євген. Де Оксана?

— Вітатися не завадило б.

— Добрий день. Пробачте. Я хвилююсь. А де Оксана?

— Запитайте у матері, у Софії Гаврилівни.

— Дядю Митю, хто там? — почувся слабкий голос матері.

— Та прийшов якийсь Євген, каже.

Дядя Митя повернувся до хворої, сів. Євген вступив за ним до кімнати, привітався:

— Здрастуйте, Софіє Гаврилівно!

Мати підвелася на ліктях, суворо запитала:

— За чим прийшов?

— Я хотів би бачити Оксанку.

— Нема для тебе Оксани! Нема для вас усіх! Чого вам від неї треба? Це ж ти перший повів її до своїх? А потім братик твій її підхопив.

— Ви нічого не знаєте! І потім... не про це річ! Мені треба побачити її. Казали, що її

бачили... в ресторані.

— А тобі яке діло? — гнівно запитала мати. — Хто ти їй? Чи знову голову крутити зібрався? Не втручайся в чуже життя. Покинули дівчину в біді, а тепер прийшов, латати... Для чого?

— Я не покинув! — гаряче заперечив Євген. — Мені тільки вона потрібна. Тільки вона!

— "Тільки вона", — похмуро передражнила мати. — Хіба вона іграшка? Не нагналися? Хочете знову в яму зіпхнути?

— Тьотю Софіє! — з відчаєм скрикнув Євген. — Невже ви гадаєте, що я зла хочу Оксанці? Я хочу допомогти їй.

— Не знаю. — Мати втомлено заплющила очі. — Все зло, все розпуста... Все йде до кінця...

— До якого кінця? — здивувався Євген.

— До кінця світу. І таким, як ти, не завадило б подумати.

— Тьотю Софіє, хто це вам таких дурниць наговорив?

— Як ти смієш, — посварилася вона пальцем, — ображати людей, котрих не знаєш.

Дядя Митя взяв руку хворої, м'яко поклав її на постіль. Глянув на Євгена.

— Заспокойся, сестро. Хлопець молодий, гарячий. Нічого дивного. Слухай, хлопче, не дурниці те, що сказала Софія Гаврилівна, а велика істина. Хіба ти не чув коли-небудь про грядуще пришествя бога?

— Чув, — знизавши плечима, сказав Євген. — Навіть читав Біблію, коли вивчав історію релігій. То й що?

— Гм. Навіть читав. Тоді нам легше говорити.

— Я не розумію, до чого тут Софія Гаврилівна, Оксанка... і майбутнє пришествя бога?

— Їхнє нещастя, хлопче, то ілюстрація, так би мовити, до древніх пророцтв. Сідай, сідай. Отам, на стільчик. Бог показує на прикладі таких, як вони, що все на світі прах, суєта, ніщо. І єдине, чому треба служити, — це богіві.

— Якому? — поцікавився Євген.

— Єгові, — строго сказав дядя Митя. — Єдиному богові, котрий сотворив нас усіх, землю, небо, все видиме й невидиме. І який прийде судити живих і мертвих, коли виповниться міра мерзоти...

— Дозвольте... Навіщо ж він нас сотворив, якщо тепер вирішив судити? І за що?

— Він нас сотворив чистими, непорочними, — пояснив проповідник. — А ми живемо в світі, обплутаному сітями Сатани. І замість того, щоб іти шляхом божим, щоб чекати його приходу й славити його, вірити в нього, допомагаємо Сатані, тішимо його, стаємо пособниками лукавого.

— Гм, — іронічно мугикнув Євген. — А Сатану хто ж сотворив?

— І Сатану бог сотворив, — підняв пальця вгору проповідник. — Сотворив його, як першого ангела — чистого, сяючого. А той возгордився, захотів стати рівним богові. І був скинутий на землю. Тепер він тягне і нас, людей, за собою.

— Є ще дурні, що вірять у ці казочки? — не стримався від різкого тону Євген. — Який же немічний ваш бог, якщо він творить такий хаотичний світ. Найкращий його ангел стає Сатаною! Пускає в світ людей, а вони опиняються в сітках диявола. Виходить, що Сатана сильніший за бога?

— До пори, до пори, хлопче, — грізно заявив дядя Митя. — Та настане Армагеддон, і бог Єгова пошле сина свого, щоб змести вогнем праведним у останній битві світла й пільми Сатану та його полчища. І тоді горе буде тим, котрі насміхаються над пророцтвами бога Єгови.

— А хто ж, пробачте, врятується?

Тільки той, хто вірить в Єгову, хто жде його приходу...

А далі що буде?

— Чудовий світ. Тисячолітнє царство. Хто у нім сподобиться бути, той ніколи не зна-тимає ані горя, ані сліз...

— А всі інші?

— Загинуть. І вже на віки вічні.

— І вам не жаль їх?

— А нащо їх жаліти? Адже кликали їх — вони не захотіли.

— То чому ж неодмінно потрібна загибель людей? Кому від цього радість? Невже ваш Єгова такий деспотичний, ревнивий, жорстокий, що прирікає на смерть мільярди добрих і гарних людей? Адже у більшості з них прекрасне серце, згадайте історію Землі. Полум'яний Спартак, мудрі Архімед і Платон, мужня Жанна, вогняний Джордано, наш бунтар Кобзар, нескорений Петєфі, ясний співець Шота Руставелі, безстрашний Махтумкулі, великий Ганді, сучасні вчені, космонавти, наша молодь! Це ж легіони, це мрія пошуку та дерзання! Вони приносять на Землю жар душі та серця, засівають планету дивними ділами. Невже ви хочете спопелити їх? В ім'я чого? В ім'я того, щоб купка "обраних" раювала над залишками спо-пеленого світу?

Євген аж палахкотів, кидаючи в обличчя проповідника свої докази. Той одвів погляд убік, гнівно проричав:

— Ви одвернулися од Єгови! Упали у безвір'я! За це він прирік Землю на пожар.

— А хто ж залишиться у тому ефемерному світі? Ваші бруклінські провокатори? Або такі, як ви, лицеміри й ханжі, котрі жадають ядерного вихору? Страшне ж буде у вас небо, де Єгова назбирає з усього світу нелюдів, що не зуміли вберегти свою прекрасну планету.

Обличчя дяді Миті налилося буряковим тоном, очі потемніли під навислими бровами, ніс хижо заворушився.

— Він же насміхається над нами, — обурено прохрипіла Софія Гаврилівна. — Чого ви його слухаєте?

— Та ні, хай говорить! — просичав дядя Митя. — Хай скаже, яке у нього небо? Де во-но?

— А чого ж, скажу, — суворо озвався Євген. — Небо любові, творчості й краси! Ми мріємо, щоб під тим небом жили прекрасні, вічно юні, величні люди, щедрі серцем і

могутні розумом. Нащо боги, коли людина здатна сягнути богоподібних сил?

— Ти син Сатани, — озлобився дядя Митя, — богом величаєш нікчемну людину?!

— Погано знаєте священне писання, — засміявся Євген. — Там же сказано: "Ви — бо-ги!" І ще: "Царство боже внутрі вас!" Не знаю, який там зміст вкладається у це поняття, але я згоден з цим твердженням. У серці людини все — і світло, і темрява, в ньому народжують-ся і боги, і дияволи. Що людина захоче, те з себе й зробить!

— Воно й не дивно: доки було добре — ходили в гості до Оксанки, залицялися, не гордували, а як грім ударив — тоді в куші. Отакий-то ваш бог, сатаністи, безвірники!

Євген похилив голову, мовчав.

— Що ж, це правда. Я тяжко винен, бо не догледів, не захистив Оксанку. Та повернувся знову, щоб врятувати беззахисне серце. І бачу — вчасно. Бо вже повзуть блощиці з щілин і смокчуть живу кров. Обплутують людей страхами, щоб влізти в душу.

— Це ти про мене?

— Догадайтесь самі.

— Це ми обплутуємо? — здивувався проповідник. — Ми на поміч прийшли, не такі, як ви — лицеміри, сатаністи!

— В чому ж ваша поміч? Жахаєте людей останньою битвою, Армагеддоном. Страхаєте приходом Єгови. Остання битва вже кипить у всьому світі — в державах, на полі ідей, у кни-гах, у серцях. Світ розділився на світло й морок, невже не бачите? Хто ж ви, що проповідуєте руїну, розбрат, остаточне знищення? Ви — проповідники хаосу й мороку, а не життя, не світла. Але не сподівайтесь на перемогу, бо сама суть життя супроти вас. І битва скінчиться нашою перемогою, і прихід буде — чуєте? — тільки не хитрий, підступний Єгова, повели-тель всіх реакційних сил, прийде, а новий світ, світ краси й радості. Цілий безмежний космос відкритий буде для людини. І не ханжі, не лицеміри, не духовні зайди Єгови чи будь-яких інших богів ввійдуть до нового світу, а звичайні люди, котрі вміли страждати, любити, сіяти красу. Коли ж вони і помилялися, то виправляли свої помилки та невдачі, очищали власне життя від бруду, викривлень та забобонів.

Євген випалив усе це з якимсь натхненним запалом. Йому було навіть приємно дивити-ся, як чорніє обличчя проповідника, як надуваються жили на його скронях. Не встиг він закінчити, як мати застогнала:

— Доки ти будеш мучити нас? Чого напав на людину? Не віриш у бога — не заважай нам. Облиш нас у спокої. Йди геть!

— Мені Оксану треба, — вперто стояв на своєму Євген.

— Я тобі покажу Оксану, — посварилася мати. — Не чіпай її! Не розбивай їй життя. У неї є жених. У неї своя стежка.

— Стежка? По ресторанах ходити?

— А через кого вона туди потрапила? — гукнула мати. — Що ви всі їй принесли? Одні нещастя.

— Тьотю Софіє! Раз так трапилося, треба щось робити. Я прийшов, щоб...

— Без тебе зробимо, що треба, без тебе.

— Але ж я...

— Тобі ж ясно сказали, — злорадно озвався дядя Митя. — Без тебе!

— Все одно я діждуся її.

— Гоніть його, гоніть! — застогнала мати.

— Сам вийду, — похмуро сказав Євген.

Стукнули двері. Дядя Митя набрав води на кухні, приніс кухоль Софії Гаврилівні. Вона судорожно випила кілька ковтків, заплакала.

— Боже мій, боже мій! За що така напасть? Коли тон кінець?

Проповідник поставив кухля на тумбочку, запевнив:

— Прийде, сестро. Прийде! Сама бачиш, що діється. Отаке молоде, жовтороте, а вже справжній вилупок Сатани. Ти бач, гординя яка обуяла? Людина — бог!

— Горе, горе, — квила хвора.

— Горе і суєта! — вторив дядя Митя. — Як сказано: "Бо що матиме чоловік від всієї праці своєї і клопоту серця свого, що трудиться він під сонцем? Тому всі дні його — скорбо-та, і його праця — неспокій; навіть вночі серце його не знає спокою. І це — марнота!"

— Ой, правда, правда.

Знову на кухні стукнули двері. Мати поглянула на дядю Митю.

— Може, знову той халамидник? Хто там?

У кімнату зазирнуло широке веселе обличчя. Примружені вузькі очі посміхалися, щоки пашіли, губи масно блищали.

— Це ми, Софіє Гаврилівно. Погуляли й вернулися.

— То заходьте ж сюди.

— Та ми тут, у цій кімнатці... погломимо.

— Ну, як бажаєте.

Обличчя зникло. Проповідник пошепки запитав:

— Начальство її?

— Еге ж. Ниденко Василь Павлович... Бог з ним. Коли жениться, то я не проти.

— Ну, хай собі, — сказав дядя Митя, — а ми почитаємо далі.

Оксана, повернувшись додому, впала, не роздягаючись, на канапу, заплющила очі. Не хотілося думати, дивитися, говорити. В голові дзвеніло, думки плуталися. Вона була огидна сама собі, ненавиділа себе, розуміла, що робить щось не те.

Павутина, незрима павутина обплутала її з усіх боків. І кожен її рух, кожне незначне зусилля ще більше додавало тих павутин. Приходила байдужість, нехіть до дії. Минали дні. Зникали колишні знайомі. Скрипка лежала неторкана. Грубіла душа. Тільки серце плакало ночами, кликало когось, жадало музики, радості...

Та не було й просвітку — банальні люди, настирливе обхожування нового начальника. Чому вона не прогнала його? Чому пішла з ним до ресторану? І пила... і танцювала...

Щось зашамотіло поряд. Почувся вкрадливий голос:

— Ти якась дивна, Ксаночко.

— Чому дивна? — не розплющуючи очей, байдуже запитала дівчина.

— В ресторан зі мною ходиш, — шепотів Ниденко, — додому мене приводиш, а остаточної відповіді не даєш?

— Хіба ви мене про щось запитували, Василю Павловичу?

— Як то? Весь час у ресторані я тобі шепотів на вухо.

— Не пам'ятаю, — зітхнула дівчина. — Не пам'ятаю. Якись пусті слова...

— Чому ж пусті? — образився Ниденко.

— Ви що, пропонували мені свою руку? Не пам'ятаю.

Ниденко кашлянув, помовчав. Потім знову шепнув:

— Навіщо ж так прямолінійно? Ми ще не знаємо одне одного. Треба взнати поближче. Шлюб — це важливий крок, і треба...

Його рука поповзла поза спиною дівчини, жадібно, ніби спрут, обвила стан, сягнула грудей. Почувся тремтливий голос:

— Я люблю тебе, Оксанко. Я...

— Залиште мене в спокої, — простогнала Оксана, — навіщо все це?

— Тихше, — важко дихав Ниденко. — Почують. Як то навіщо? Невже ти кам'яна, нічого не відчуваєш?

— Тільки порожнечу в грудях, — болісно скривилася дівчина. — Тоскно мені, гидко. І страшно. Страшно!..

— Чому ж страшно? — тулився до неї Ниденко. — Ти все за минулим переживаєш? Чим тобі погано тепер? Будь розумною — все буде о'кей!

— О'кей? — гірко прошепотіла Оксана, — Буде о'кей...

— Будь певна! — умлівав Ниденко, обнімаючи її. Вона зіщулилась, руки безсило повисли. Не пручалась, ніби зацікавлена. — Та що з тобою? Чому ти така дивна?

Він підсунувся до її обличчя, хотів поцілувати, повалив на канапу. Вона запраждалась.

— Пустіть мене, пустіть...

— Тихо, Ксаночко, ну тихше ж, почують. Ксано... я... я...

У коридорі почулися швидкі кроки. Хтось смикнув двері. Ниденко, мов ошпарений, схопився з канапи. До кухні вскочив Євген, побачив дівчину, гостя, миттю оцінив ситуацію. Обличчя в нього побагровіло. Він метнув гнівний погляд на Ниденка, потім з жалем подивився на Оксану.

— Оксанко, — тихо покликав він.

Вона кинулася, мов зі сну, розплющила очі, побачила Євгена. Скрикнула. Ниденко дістав сигарету, тремтячими руками запалив.

— Хто ти? — запитав він хлопця. — Чому вриваєшся без стуку?

Євген навіть не глянув на нього. Підступив до канапи, вдивлявся в змарніле обличчя. Перемагаючи сльози, що підступали до горла, шепотів:

— Оксанко, я прийшов. Що з тобою?

Дівчина сиділа, мов кам'яна. Обличчя її зблідло, очі нерухомо дивилися в простір.

— Прийшов? — прошепотіла вона. — Чого тобі?

— Оксанко, чому оцей тип тут? Хто він тобі?

— Ей, ти! — гримнув Ниденко. — Знай, з ким говориш!

— Бачу, — обурився Євген. — Проспіться, приведіть себе до людської подобі.

— Ксано, що це за хам? — захлинувся від образи Ниденко. — Вломився до твоєї квар-тири, ще й ображає! Це що, твоя давня любов?

— Облиште мене, — застогнала дівчина, — облиште мене всі!

— Оксанко, тікай звідси! Тікай з цієї ями.

— Ану, мерзотнику, забирайся звідси! — гримнув Ниденко, синіючи від злості. — Хіба не чуєш, тебе виганяють?

— Оксанко!

— Іди, йди, Євгене, — заплакала Оксана. — Я не можу, не можу...

— Хто там? — почувся з сусідньої кімнати голос матері. — Хто кричить?

— Софіє Гаврилівно! — Ниденко просунув голову в двері. — Тут прийшов якийсь хам, пристає до Оксанки.

— Той самий, — пробубонів дядя Митя.

— Проженіть його. Доки він буде мучити нас?

— Оксаночко! — наполягав Євген. — Чому ти мовчиш?

— Ану марш звідси! — схопив Ниденко хлопця за руку.

— Забирайся сам, слизняк!

— Ах, так! — Ниденко розмахнувся і вдарив Євгена по щоці.

— Наволоч! — Євген коротким ударом у щелепу повалив напасника на підлогу. Полетіли врізнобіч склянки, табуретки, миски. Дядя Митя злякано зіщулювся в дверях, скрикнув.

— Що ви робите? — плакала Оксана. — Що ви робите?

Ниденко підхопився з підлоги, тримаючись за розпухлий ніс.

— Битися? Я тобі покажу, як битися!

Він побіг до дверей, обернувся з коридору, погрозив пальцем.

— Ти у мене одсидиш п'ятнадцять! Я тобі покажу, хто я такий!..

Мати, шкандибаючи на костурі, вивалилася з сусідньої кімнати, заголосила:

— Як ти смієш хуліганити в моєму домі?

— Оксанко! — простягнув руки до дівчини Євген. — Чому ти мовчиш? Тікаймо звідси.

— Куди? — крізь сльози озвалася вона. — Що мені робити? Довкола одне болото.

— Гони його, дочко! — причитала мати. — Щоб і духу його не було! Покайся! Вже во-ни одного разу тебе повели з дому. Покайся!

Дядя Митя виступив з-за матеріної спини, показав пальцем на Євгена.

— Одречися від нього, дочко, побійся бога! Не слухай облудних слів.

— Замовкніть ви, божий шахраю! — крикнув Євген. — Хіба не бачите, до чого ви до-вели дівчину? Замість того, щоб допомогти, заплутуєте її в густу павутину.

Двері з коридору рвучко відчинилися. До кухні зайшов міліціонер. За ним ішов торже-ствуючий Ниденко, тримаючи хустинку біля носа.

— Ось він, — вказав Ниденко на Євгена. — Бачте, що наробив?

— Громадянине, ваші документи, — суворо звернувся міліціонер, міряючи очима Євгена.

— Нема при собі, — похмуро відповів хлопець.

— Тоді пройдемо до відділення, будь ласка. Ви, товаришу... еее...

— Ниденко...

— Ви, громадянине Ниденко, теж. А до вас я зайду пізніше, складемо протокола. Ходімо.

— Нічого, нічого, — зловтішно примовляв Ниденко, — там тобі дадуть прикурити. Хуліган нещасний!

— Громадянине! — попередив міліціонер. — Прошу не виражатись. Прошу за мною. Євген рушив до дверей, на мить зупинився, тихо покликав:

— Оксанонько!

Дівчина мов пробудилася, погляд її сповнився мукою, надією. Вона простягла руки до хлопця:

— Євгене...

— Оксано, покайся! — стукнула мати костуром об підлогу.

Двері зачинилися. Дівчина впала на канапу, забилася в риданні:

— Євгене, вернися... Євгене!.. Євгене!..

А мати стояла над нею, мов страшний привид, істерично вигукуючи:

— Покайся!.. Покайся!.. Покайся!..

ПРОМІНЬ СОНЦЯ

Вже кілька днів минуло. Кілька днів... І вже вона сама в кімнаті. Самотня. Нема ліжка. Нема матері. Нема. Назавжди...

Якимсь маренням промайнуло над Оксаною потрясіння останніх днів. У свідомості зву-чать слова останньої розмови. Мати злобно й настирливо вимагала, щоб Оксана стала свідком Єгови, кричала, що іншого шляху нема, що сама доля підштовхує її до цього рішення. Що перед смертю вона хоче знати, любить її дочка чи ні.

Оксана спалахнула, й різко відповіла, що для неї досить. Досить насилля, посміху, зне-ваги, покори і облуди. Вона людина й воліє вибирати свій шлях сама.

Мати тіпалася в істеричних конвульсіях. Оксана злякано металася біля неї, заспокою-вала. Софія Гаврилівна дивилася в стелю невидючими очима, гостро й жовчно говорила:

— Нічого не вдієш, чужа кістка... Скільки вовка не годуй, його до лісу тягне.

— Чужа? — стрепенулася Оксана. — Як чужа?

— Кажу те, що є, — холодно відповіла мати. — Я мовчала все життя, думала, що ти будеш вдячна. А ти віддячила он які Знай же... не я породила тебе. Я тільки виростила.

Світ потьмарився в Оксаниних очах. Похололи руки й ноги.

— Хто ж? Хто? — прошепотіла вона.

— Горенко прізвище. Оксана Миколаївна Горенко.

— А де... батьки?

— Нема, — одвернулася мати до стіни. — Загинули. Батько десь над Дніпром, а матір бомбою пошматувало... В степу, під Харковом. Я прийняла роди в ямі. І одразу ж бахнуло. Її вбило, мене контузило. Солдати підібрали мене з тобою. Записочка з твоїм прізвищем, клу-ночок з білизнаю — і все... От і все.

Софія Гаврилівна вже, мабуть, жалкувала, що сказала правду. По її сухих змарнілих щоках текли скупі сльози. Та вона й сама була спустошена, розбита, німа. Дивилася в простір незмигним поглядом, щось шепотіла сухими вустами.

А вночі наступила агонія.

Оксана поховала матір. На цвинтарі співали солов'ї. Неподалік старі жінки продавали квіти у вазончиках. Оксана купила три вазончики з фіалками, поставила в узголів'я. Постоя-ла біля могили, подякувала покійній за її турботи, за клопоти, за жертву, котру вона принес-ла ради неї, попросила пробачення за муки, що їх завдала, не бажаючи цього. Не бажаючи... І пішла додому.

І тепер вона стоїть біля вікна, дивиться на фіранку. Думає, думає, думає. Світанок надворі. У вікні проходять тіні людей. Лише їхніх ніг. Сіре світло.

Тіні в кімнаті, сумно.

Тепер вона одна, мов хмарина в небі. Куди її понесуть вітри? В які пустелі упадуть до-щами її самотні сльози? Чи знайдуться квіти, що спрагло вип'ють її сльози, обернуть їх у красу пелюсток? Так порожньо, так самотньо. Вона одна та ще люба скрипка, зраджена й покинута подруга.

Вона відкрила футляр. Як давно не звучали твої струни, скрипко! Як давно не відповідали твоїм радісним звукам чийсь любі очі. Лише відлуння голосу, тихого голосу, кот-рий шепче ніжні слова.

Вони попливли хмаринкою в далеч і розтали в безодні.

Спробувала грати на скрипці. Крізь сум і безнадію почали пробиватися несміливі по-клики любові, сподівання, віри. Але як тяжко, невимовно тяжко їм вибиратися з-під запони мороку, із світу скорботи.

Вона опустила смичка. Куди їй тепер іти? Де та рука, що не здригнеться, не покине у найтяжчому горі?

Зненацька крізь щілину в фіранці впав на чоло дівчини перший світанковий промінь. Оксана здригнулася. Ніби небо засміялося. Та крапля світла забриніла в її душі мелодією радості, луна від неї урочисто покотилася в безмежність.

Дівчина відхилила фіранку. Розтанули тіні в підвалі. Вона всміхнулася. Дякую тобі, сонечко. Ти даєш мені відповідь. І сумніви тануть, немов нічна мара. Вічна правда — в сонячній промінні. Воно завжди в праці, в творенні, в неспокої, в прагненні, в любові до всього живого. На небі хмари — а сонечко не гасне. І ніколи не згасне. Треба йти до людей. До їхніх успіхів і невдач. До радощів, трагедій і неспокою. Найбільша трагедія проходить, сонячний промінь вічно нагадує про невмирущу радість. Спасибі тобі, сонечко. Я збагнула тебе, я йду тобі назустріч.

Оксана закрила футляр зі скрипкою. Метнулася по кімнаті, почала збирати в чемодан книги, вбрання, білизну. Рухи її ставали жвавіші, бадьоріші. На якусь мить

вона завмирала, щось думала, потім знову продовжувала свої похапливі збори.

У двері постукали. Дівчина завмерла. До кімнати зайшов дядя Митя, обличчя в нього було пісне й скорботне. Він скинув картуза, кивнув головою.

— Здрастуй, Оксано.

Дівчина стримано привіталася, очікувально подивилася на нього, не запрошуючи сідати.

— Я прийшов, щоб висловити тобі свою печаль, дівчино, — сказав дядя Митя. — Я знаю, тобі дуже тяжко після смерті матері, і я б хотів поговорити...

— Про що?

— Про тебе. Останніми днями ми з покійницею — царство їй небесне! — ми з нею час-то бесідували про тебе, про твою долю. Дозволь, я сяду? Дякую. На твоєму прикладі можна бачити, що все в руці божій. Скільки ударів за короткий час! Де шукати рятунку? Куди йти? Суцільна пітьма. Судьба указує шлях, Оксанко.

— І ви її посланець? — запитала дівчина.

— Так, Оксано, — не помічаючи іронії, підхопив дядя Митя. — Ми щиро бажаємо до-помогти всякому, хто блукає в цій пустелі земній, для кого щезли радість і щастя.

— Хто вам сказав, що в мене щезла радість? — перебила його Оксана.

— Невже ти можеш радіти після таких нещасть?

Оксана помовчала, глянула на вікно, на залиту сонцем фіранку.

— Я ще не радію. Але я хочу радіти. Інакше не варто й жити. Дядю Митю! Я хочу вне-сти повну ясність, щоб у вас не було жодних ілюзій. Між нами нема нічого спільного. Маму ви заплутали. Ну, то все — її справа, я не могла нічого зробити, та й не до того мені було. А до моєї душі вам зась.

— Легковажно говориш, дівчино, — сумно похитав головою проповідник, — Не подумавши. Гряде грізний час, і чим ти думаєш зустріти прихід бога Єгови?

Оксана стріпнула головою, сміливо глянула в очі проповіднику.

— Я не жахаюсь ніяких приходів. Чуєте? Чого мені боятися? Що я вчинила, щоб мені тремтіти? Вчилася, працювала, несла радість людям своєю піснею. Спіткало мене нещастя — переживу. І знову буду радіти. Пробачте, дядю Митю. Я не бажаю печалі. Не хочу грізних приходів. Треба уміти в найскрутнішу годину зберегти краплину радощів. І тоді не страшно нічого. Сьогодні я збагнула, що після ночі настає світання, після зими — весна, розквітають квіти після морозів. Так повинна жити й людина.

— Гординя тебе обуяла. — Дядя Митя встав зі стільця. — Не навчило тебе нещастя. Ой, не навчило.

— Навчило, — усміхнулася дівчина. — Ще й як навчило. А тепер — попрощаємось. Я не хочу робити вам боляче. Бувайте здорові.

Дядя Митя мовчки рушив до дверей, при виході натягнув картуза на голову, буркнув через плече:

— Покаєшся, та буде пізно. Прощай.

Він вийшов. Стало тихо.

Оксана засміялася. Що він каже? Пізно? Пізно для чого? Для каяття? В чому

каятися? В помилках? Так вона сама осудила себе за свої падіння й помилки. Найжорстокіший і найправедніший суд у своєму серці.

Сонячний промінь на стінах посилювався, мерехтів розмаїтими іскрами. За вікнами пе-реливалося, грало зелене марево весняного дня, співали машини, раділи діти. Оксана похап-цем склала останні книги до чемодана, почала одягати сукню. Постояла перед дзеркалом, глянула на свої очі. Кивнула сама собі.

— Що, сестро, боляче? Перетерпимо!

Взяла чемодан, винесла на кухню. Накинула на плечі легке пальто.

Хтось постукав у двері.

— Хто там?

Не відповівши, в двері зайшов Ниденко. Він зняв капелюха, пригладив рідке волосся на голові, зітхнув:

— Здрастуй, Ксано.

— Здрастуйте, — холодно відповіла дівчина, не дивлячись на нього.

— Я здивований, — розвів руками Ниденко, — тому й зайшов. — Уже більше тижня, як померла Софія Гаврилівна, а ти не виходиш на роботу. Як це розуміти? Ти знаєш, що я тебе люблю, і можу приховати такий прояв недисциплінованості, але ж...

— Чого вам треба? — спокійно глянула йому в очі Оксана.

— Ксано, — забурмотів він, усміхаючись масляними очицями, — навіщо ти так дивишся? Я вже все забув. Я не буду говорити, як начальник. Я твій друг. Ти тепер самотня... і я...

Він простягнув до неї руку. Оксана відступила.

— Василю Павловичу, ви не доторкнетесь до мене...

— Ксаночко, ну як же можна? Ну дозволь.

— Ви огидний мені, — скривилася дівчина. — Невже не розумієте?

— Як? — розгубився Ниденко. — Як ти сказала? Я... не дочув...

— Та ні, дочули! — твердо відповіла вона. — Я не можу більше мовчати. Ви ніколи не були приємний мені — розтлінний, лицемірний! Від вас тхне розпустою. Ви нечистоплот-ний, як блощиця.

Ниденко обурено надувся, побагровів:

— Дівчисько! Та після такого я не потерплю тебе й хвилини! Вижену!

— Не біснуйтеся, — заспокоїла його дівчина. — Я вже подала заяву про звільнення. Я йду від вас.

— Пропадеш під парканом! — крикнув від дверей Ниденко. — Загинеш у болоті!

— Ви забули, в якій країні ми живемо, — докірливо мовила дівчина. — Ви забули, що крім вас є мільйони хороших людей. Чому б я мала пропасти поміж них? Ой! — Дівчина скрикнула від несподіванки, побачивши в дверях Євгена. А Ниденко, ображений, розлюче-ний, не помічаючи нікого, погрожував:

— Ти ображаєш мене?! Ти поплатишся!

— Гаразд, поплачусь! — нетерпляче обірвала його Оксана. — А тепер ідіть геть!

— Ти смієш мене виганяти?

— Котись, котись ковбасою! — несподівано для Ниденка втрутився Євген.

Ниденко злякано оглянувся, зіщулився. Євген обпік його нищівним поглядом.

— Чого витріщився? Тебе ж попросили лагідно, культурно, дівчина попросила. Чи, може, повторити прийом?

Він почав засукувати рукав піджака. Ниденко метнувся в коридор, крикнув звідти:

— Ви в мене наплачетесь! Уже одсидів п'ятнадцять? Ще попадеш!

— Давай, давай! — засміявся Євген. — Включай четверту швидкість!

Оксані здалося, що в підвалі заграла райдуга. Стало радісно й сумно. Хлопець стояв перед нею спокійний і ясний. В білій сорочці, у світлому костюмі, високий, плечистий. Він мовчки дивився на неї, мовчав.

— Ти прийшов, — здивувалася дівчина.

— Прийшов, Оксанко...

— Навіщо?

— За тобою...

— З жалості? — прошелестіло запитання. І погляд дівчини — синій, гострий, як блискавка, — пропік душу Євгена. Він мовчки заперечливо похитав головою.

— Я люблю тебе, Оксаночко. Ти мені приснилася сьогодні вночі. Ми йшли альпійськими луками, довкола квіти, хмари, ти — і я. Ми одні. І сонце вгорі. І я співав тобі дивну пісню. Я кохаю тебе, Оксанко.

— Після того, що сталося? — прошепотіла вражена дівчина. — Я зрадила тебе, любов твою...

— Ти чиста. Ти не зрадила. Ти, засліплена, кинулася на чорний вогонь. І обпалила крила. Вони одростуть — лебедині крила. Ти чиста, любов моя. Лебедя не можна забруднити.

— Що ти кажеш? — щаслива, задихана, сп'яніла від його слів, ледве могла прийти до тями. — Я помру від щастя. Ти прощаєш мене?

— Хто має право прощати? — спитав Євген. — Я люблю тебе, я чекав тебе все життя. І коли ти спіткнулась, коли тебе штовхнули в трясовину, я маю кинути тебе? Тебе, мою одвічну наречену? Ким би я був, коли б таке допустив? Усе лихе промайнуло, ми знову по-руч. Помилки й непорозуміння позаду. Підемо далі разом. Може, ще не раз впадемо, може, ще стане нам і боляче, але ми будемо сміятися. "За воротами печалі жде нас дівка Огневиця", — так я співав тобі уві сні. Чуєш, Любов моя?

Оксана припала до грудей Євгена, заплакала радісними сльозами й не соромилася їх. Минуле щезало, тануло в пітьмі. А життя, справжня любов починалися тільки тепер.

Мелодія десята

ПЕРЕМОГА. 1965

Срібним вогнем пломеніли в сяйві місяця свічки каштанів. Неонові ліхтарі кидали мерехтливе сяйво на постать князя Володимира, біля постаменту якого пливла весела юрба. Над київськими горами лунала багатозвучна пісня: дитячий хор давав на літній естраді концерт для закордонних туристів. Люди зупинялися, прислухалися до ніжних, грайливих переливів мелодії.

Марія, прослухавши пісню, зітхнула. З надією й тривогою глянула на Миколу. З ним щось діється. Він щось згадує! Довгі, худі пальці його стисли металеве пруття бар'єру. По-гляд заглиблений у простір, туди, де на Лівобережжі мерехтять густі вогні нових міських кварталів. Микола прислухається, чогось жде. Тонке обличчя міниться. Щось хоче пробити-ся з нього, народитися в цей світ.

Чорні очі Марії горять надією. Згадуй, згадуй, друже. Хай прийде до тебе радість оду-жання. Ти заслужив її великим стражданням, довголітнім мовчанням у своєму забутті.

Завмер Микола. В його очах відбилися дніпровські вогні, згасли. Піднялися груди і впа-ли. І обличчя помарніло.

Марія витерла сльозу на щоці. Тяжко зітхнула. Знову те саме. Знову її надія вмирає. Два тижні вона водить Миколу по Києву. Були в театрах, у консерваторії, в філармонії, на багатьох концертах. Скрізь Микола ставав напруженим, тривожним. Готувався до чогось незвичайного, ніби намагався щось згадати. Тепер Марія знала напевне, що він тут уже був, учився, жив. Але як узнати? До кого звернутися? Ходити навмання? Сміятимуться, пошлють до психіатрів. Може, опублікувати фотографію Миколи в газеті? Може, його впізнали б якісь родичі, колишні бійці, ветерани?

— Ходімо, Миколо, — ніжно взяла його під руку. — Ходімо, друже. Ти ніби щось згадував? Щось чув?

Микола притулив долоню до чола, по-дитячому усміхнувся, жалібно й ласкаво прошепотів:

— Щось літає в повітрі. Знайоме, дивне. Якби мої гуслі, я б спіймав ту мелодію. Гаряче в голові.

Вони пішли алеєю. Зустрічні з подивом оглядалися на дивну пару. Строга чорноока жінка вела високого худого чоловіка з дитинним виразом обличчя. Здавалося, що він не ба-чить нічого, лише прислухається до не чутних нікому звуків.

Вони спустилися вниз, перейшли площу Ленінського Комсомолу, піднялися в Першо-травневий парк. Повільно рушили алеєю. З Дніпра дихав прохолодний вітерець. Прозорі хма-ринки купали в своєму потоці повновидого місяця. Хиталися каштани, шелестіли липи.

Раптом Марія відчула, що Микола напружився, затремтів. Вона аж злякалася:

— Що з тобою?

Не відповів. Похитнувся. Обличчя стало мертвенно-блідим, широко відкриті очі диви-лися в одну точку. Марія розгублено оглянулася. До них наближалася пара — високий білоголовий хлопець і юна дівчина, вродлива, русокоса. Микола дивився на неї, щось шепотів, задихався.

Спалахнули видіння: місяць на небі, вітер, каштани... і Оленка...

Вдарив дзвін, і гребля забуття впала, рухнула.

— Оленко! — закричав Микола, і луна покотилася над дніпровськими кручами. Він по-хитнувся, почав падати. Марія не втримала його, і він упав на асфальт. Білоголовий хлопець підскочив до Марії, допоміг перенести Миколу на лавку. Дівчина з тривожним

занепокоєнням звернулася до Марії:

— Що з ним? Він хворий?

— Ні, ні, — плакала зворушена Марія. — Він щось згадав. Він довгі роки, ще від війни, впав у безпам'ять. Друзі, треба негайно машину. Допоможіть знайти машину.

— Я миттю! — схопився хлопець. — Швидко допомогу?

— Звичайне таксі. Мені до готелю. Там я викличу лікаря. Це не страшно.

Дівчина слухала судорожне бурмотіння Марії, нічого не розуміючи. Хлопець побіг до вулиці. Там він стояв біля будинку Верховної Ради, розмахуючи руками. Незабаром під'їхала машина з зеленим вогником. Водій вислухав хлопця, визирнув з віконця, сказав:

— Несіть хворого сюди. В алею я не можу заїхати.

Миколу посадили в машину. Обличчя його осяяне дивним виразом радості й болю. Марія схопила дівчину за руку, благально попросила:

— Я не повинна загубити вас. Скажіть, як вас звати? Прізвище? Де ви живете? Я тепер нічого не можу пояснити. Потім, потім.

— Ім'я? — здивувалася дівчина. — Навіщо це? А втім... — Вона глянула на хлопця. — Звати мене Оксаною. А прізвище — Кремінь. Ось мій чоловік — Євген...

— Живемо ми недалеко звідси, — сказав привітно хлопець, — у селі Зеленьки, південніше Києва. Це на Правобережжі. Я запишу вам адресу.

— Не треба, я запам'ятаю, — втираючи вдячні сльози, відповіла Марія. — Я знаю це село... Моє село Рудки трохи нижче. Ми ще зустрінемося, мої хороші, мої добрі...

Машина рушила. Молода пара залишилася в саду, здивована, стривожена.

Марія, ніби в тумані, привезла Миколу до готелю "Україна", де вони зупинилися. Викликала лікаря. Той оглянув Миколу, заспокоїв. Сказав, що в нього сильне нервеве потрясіння. Спокій, спокій, і все буде гаразд.

За кілька годин Микола отямився. Марія з надією очікувала, дивилася, як тріпочуть його-го вії, як відкриваються очі.

— Музика, — прошепотів він. — Блакитна музика. Срібні акорди радості. Хороше як! Оленко, Маріє, де ви?

Марія схилилася над його обличчям. Він дивився в її очі пробудженим поглядом, дивно усміхався. Шепотів:

— Я все згадав, Маріє. Все знаю: ніч над Дніпром... розстріл... дивне видіння... І потім ти... Ти врятувала мене. Партизани. Я командир "Артист". Артист... Бій... А потім вона...

— Хто вона? — тривожно перепитала Марія.

— Оленка. Моя дружина. Її тоді вішали. Ти принесла страшну вістку. І ми побігли. Пам'ятаєш? Її вбив офіцер. Тоді мене охопила п'ятьма. І все... все далі, як сон... Сад, квіти... І ти, моя подруга, колисала мене на грудях своїх. Я був твоїм дитям. Бджоли, квіти, струни, дивні прадавні струни, і пісня маків, пісня багряних маків... А тепер — я прокинувся. Що сталося? Мені приснилася Оленка, моя дружина. Я ніби зустрів її в саду.

Марія радісно плакала. Вона пестила сиві кучері Миколи, щасливо примовляла:

— Все не так, не так, мій брате, мій друже. Якби ж я знала! Якби знала... Вона не вби-та, Миколо. Вона жива.

— Хто? Хто... не вбитий?

— Та жінка, про яку ти згадав. Оленка. Її, тяжко поранену, відправили на Велику землю разом з нами. Вона лежала поряд з тобою. А я не знала.

— Вона... жива? — запитав Микола приглушеним голосом. Руки його похололи, очі знову затьмарилися.

— Що з тобою? — злякалася Марія. — Ми знайдемо її. Чуєш — адже вона жива!

— Знайдемо, — мов луна, повторив Микола.

— А та дівчина, яку ми зустріли, — прошепотіла Марія, — її звати Оксаною. Ось, я за-писала. Вона живе в Зеленьках, над Дніпром.

— Оксана? — Погляд Миколи знову замерехтів вогнями надії. — Оксана... Ми хотіли назвати так свою доньку. Зеленьки... Це село, де мене... де я був розстріляний, Маріє. Поїдемо до неї. Чуєш?

На світанку Марія з Миколою виїхали легковою машиною на південь, у придніпрянське село Зеленьки...

ОСТАННЯ ЗАПОНА

У вікно світить місяць. На підлозі пливуть срібні тіні. Марево. Все ніби вві сні.

Оленка сидить біля вікна, не спить. Хоче щось вирішити, на щось зважитися, але свідомість порожня, мов хатина, де вмерла жива істота. Що їй робити, як їй діяти? Дала сло-во, а тепер сама себе карає, вимучує, дорікає. Здалася перед лавиною кохання. Згодилася віддати руку... Їй уже несила дивитися, як Сергій знемагає у боротьбі з самим собою. Як марніє від нерозділеної любові.

Розум вирішив: хай буде так. Серце замкнене, серце поховане там, над Дніпром. Ново-му супутникові належатиме щира людська дружба і спільна доля.

Тягнеться... тягнеться час. Незабаром він зайде за нею, щоб разом піти до сільської Ра-ди, де вони офіційно стануть подружжям. Подружжям? Це вже було колись... Було.

Нестримні сльози підступають до очей. Оленко, доки ти будеш у полоні сентиментальної юності? Глянь у дзеркало, ти вже сива жінка.

Вона схопилася зі стільця, заходила по кімнаті. З ким порадитися, у кого запитати, де пролягла єдина її стежина. Чому, чому вона так тяжко страждає, вона, котра навіть у найтяжчі часи не губилася?

Зупинилася над ліжечком Русалії, прислухалася до тихого подиху дитини. Онука... Во-на вже бабуса... Це ж і її Оксаночка могла б уже стати матір'ю. Могла б. А вона все ще грається у давні, забуті ігри.

Тихо, навшпиньки, щоб не розбудити Русалії, вийшла у передсвітанкову ніч. Місяць котився до обрію. В селі співали півні. Віконце у землянці діда світилося. Він теж не спить. Чому, чому він не сказав жодного слова, коли Оленка повідомила його про своє рішення? Ніби й не чув. Лише усміхнувся спокійно, лагідно, доброзичливо. І трохи з жалем.

Оленка підійшла до дверей землянки. Звідти чулися тихі перебори струн кобзи, хрип-кий старечий голос.

Оленка відчинила двері. Старий Сміян сидів перед відкритими челюстями печі, звідти лилося ніжне проміння танцюючого вогню, старечі пальці перебирали струни кобзи, ніби щось запитували в них. Він не обернувся на скрип дверей, не глянув на Оленку.

Вона зупинилася, помовчала, ніби очікуючи, що він сам збагне, щось запитає, розрадить. Мовчання пливло між ними, ніби віки. І струни рокотали прибоєм далеких юнацьких спогадів. Нарешті, відчувши її німий запит, дід Василь тихо, повагом заспівав:

Повернутись до себе, у країну любові,
Всі питання розтануть, ніби роси ранкові,
Повернутись до себе, ніжну юність згадати,
Там, де квіти пахучі біля рідної хати...
О, навіщо ці мандри у розгублені роки,
В пащу давнього часу, в марнослів'я потоки?
Повернутись до себе, там де тиша й кохання,
Народитися знову у правічне світання...

— Навіщо ви мучите мене? — крізь сльози запитала Оленка. — Чому говорите натяка-ми? Ви щось відаєте? Звідки ваша певність, котрою катується моє серце? Я вже стара баба, а все ще вірю в казку, в небувалість. Невже можливе чудо в цьому світі?

— Хто вийшов з казки, — зітхнув дід Василь, не оглядаючись на неї, — той і далі понесе її, щоб утвердити в новому житті.

Оленка зі стогоном сахнулася від нього, вискочила за двері. Почула, як навздогін їй старий Сміян сказав:

— Сьогодні я попливу на той бік, до Миколиної могили. Може, й ти зважишся? Разом з Сергієм?

Вона не відповіла, побігла до будинку, де вже в світанковій імлі бовваніла постать Сергія з квітами в руках. Він простяг до неї руки, обняв за плечі, несміливо заглядаючи у сині, змучені очі, наповнені сльозами.

Його долоні торкнулися Оленчиних щік. Вона здригнулася, напружилася, мов тятива лука.

Вдарила блискавиця. Зникли дерева довкола, Сергій, будинок, хмари в світанковому небі. Зникло все.

Зашуміли київські каштани, заспівав нічний вітер, далекий вітер юності, срібно забриніли струни місячної ночі...

"Якщо зраджу — хай мене покарає клятва вірності!" — прозвучав урочистий голос. Вогняна хвиля залила тіло, зірвала запону часу, оголила серце. Рідні очі наблизилися, заглянули в душу. Кликали... Звали... Очікували...

— Ні! — скрикнула вона, відсахнувшись від Сергія. — Ні!

— Оленко, що з тобою? Оленко?

Вона відштовхнула його, кинулася бігти до Дніпра.

— Оленко, вернися!

Сергій метнувся за нею, кликав розпачливо:

— Оленко! Оле-е-енко!

Вона бігла, не чуючи ніг під собою. Босі підшви холодив пісок, в обличчя хльоскали віти верболозів. Добігла до старезного в'яза, задихаючись, обняла його. Плакала, обмиваючи сльозами кору віковичного друга.

— Я не можу, не можу... Краще вмерти... Вмерти! Порадь мені, друже, скажи хоч сло-вечко.

"Розвій хмари душі, — скрипіло дерево, — відкинь примари..."

"Як, як? — ридала Оленка. — Як мені вийти з кола примар? Де моя стежка?"

"Рідне серце — стежка твоя, — заспокоював в'яз. — Рідне серце, котре чекає вже вічність..."

Оленка впала на землю, цілувала коріння в'яза, знесилено шепотіла...

— Я божеволію... Так не можна... не можна...

Сергій підбіг до неї, підвів із землі — холодну, задубілу. Обігривав її руки своїм подихом, плакав скупими чоловічими сльозами:

— Оленко, що ти робиш зі мною, з собою? Оленко, що ж нам діяти?

— Він живий, Сергійку, — шепотіла вона. — Він живий.

— Оленко, ти ж маєш розум...

— Сергійку, сьогодні попливемо на його могилу. Попрощаємось. Я попрощаюся з юністю своєю, з казкою, а потім — я твоя. Я забуду...

Сергій повів її додому, загорнувши в плащ. Мовчав. Мовчали верболози довкола. Мов-чало світанкове небо, тривожно багряніючи над лісом. Тільки широкий Дніпро вирував, сміявся, плюскотів у береги, кликав до моря. Він щось знав, передчував, обіцяв.

ДЕВ'ЯТИЙ ВАЛ

Вони залишили човна внизу, зійшли на кручу вузькою стежечкою, по якій пастухи ганяли корів до Дніпра. Оленка поспішала, незнана сила несла її вперед. Серце одірвалося від тіла, у неї було таке відчуття, що воно летіло десь перед нею, ніби клубочок вируючого полум'я.

Глинисті яри. Ріденькі кущі. Бур'яни. Недалеко уже й верхів'я кручі, могила на ній, його-го вічний спочинок. Там його розстріляли. Там він востаннє дивився на Лівобережжя і, може, посилав їй останнє вітання.

Дід Василь із Сергієм відстали, залишилися далеко позаду. Оленка вийшла на гору, по-бачила обеліск. Біля нього стояла група людей. Вона стишила крок, приклала долоню до гру-дей, намагаючись стримати стук серця.

Люди оглядалися на неї. Вражено подивилася на Оленку висока чорноока жінка з си-вим пасмом у косі, завмерла молода дівчина, яка тримала в руках букет польових квітів. Кого вона нагадує, на кого схожа?

Пшеничні коси, блакитні очі, брови зрослися на перенісці, ніби крила птаха. Поруч

з нею плечистий білоголовий хлопець, котрий щасливо й розгублено усміхається їй.

— Олено Мусіївно?

— Євгене! Хто це?.. Хто це з тобою?

З гурту людей виступила висока худа постать, простягла до неї руки. Прозорі очі, такі, як і чверть віку тому, пронизали її, сколихнули всесвіт...

— Оле-е-енко!

— Миколо-о-о! Доню! Оксанко-о-о!

Здається, у безмежності прокотилися ці слова, відлунюючись у далеких світах. Троє обнялися, з'єдналися, завмерли...

Мовчазно стояли люди довкола. Не соромилась сліз Марія, усміхався радісно зворуше-ний Євген. Вони відчували, що стали учасниками таємничої містерії життя, великої тайни любові.

А на граніті тріпотіли в променях новонародженого дня червоні, багряні і білі троян-ди...

Апофеоз

ПІСНЯ ВІЧНОГО ВОГНЮ

ЛІТО 1985 РОКУ

До Вічного вогню вийшли і стали півкільцем три кобзарі. Фон Шварц жахнувся, глянувши на них, на їхні урочисті обличчя. Хто це? Звідки вони взяли тут?

Василь Сміян, якому незабаром сповниться сто років, сивий-пресивий, ніби древній Боян. Микола Горенко, шістдесятилітній кобзар і композитор, воскреслий з могили, пробуд-жений з полону забуття, в прозорих очах його навіки поєднано минуле й прийдешнє, живі, і мертві, і ненароджені. Євген Кремінь, обпалений вогнем любові й зради, зачарований племе-нем болісного пошуку, тривожної мислі й вірного почуття. Які сили плекали їх і зберегли понад смертями, розлуками і безоднями небуття?

"Сили життя, — урочисто палахкотів вогонь. — Того праведного життя, на яке ви всі, ти і ті, хто стояв і стоїть за тобою, підняли руйнівну руку..."

Три кобзарі вдарили по струнах. І здалося фон Шварцеві, що разом з ними загравав Толя Вогник. І заспівало кільце побратимів, злютованих вічними обіймами. І підхопив урочисту, величну мелодію хор учнів, учителів, селян, гостей. Співала посивіла, спокійна, мов мадон-на, Оленка, співала її донька Оксана, співали ніжні, дзвінкоголосі жовтенята, співали птахи й ліси, навіть хмарини в небі. Фон Шварцеві здалося раптом, що на нього звертаються погляди всіх присутніх, і він спробував заховатися за спину своїх колег — делегатів конгресу, та від слів пісні де сховаєшся? Вони наздоганяли, мимохіть збурювали душу, пекли, мучили:

Палає небокрай,

Світанкова пора!

Вставай, вставай, вставай!

Горить нова зоря!

І хто б де не умер —

Від зради чи в борні, —

Воскресніте тепер

У Вічному вогні!

"У Вічному вогні... У Вічному вогні..." — клекотіли слова у знемагаючій свідомості фон Шварца. Він відчував, що в тих словах пісні — вічна правда, і та вічна правда веде цих людей понад віками й епохами. Вони якось просто пізнають одне одного, де б хто не був, де б хто не народився. У них один пароль — пароль творчості, невпинного будування, будуван-ня на тому місці, де тільки що прокотилося колесо руїни, де тільки що пройшли нещадні легіони мороку, як би вони не називалися, — ордами Чингіза, полчищами рицарів-хрестоносців чи дивізіями фюрера. І відчув фон Шварц, відчув усім своїм глибинним еством, понад логікою раціонального розуму, що вся потуга старого світу, всі сили мороку безсилі перед ніжними, відкритими серцями дітей нового світу, котрі оволоділи тайною вічного по-чатку. Освенціми, Дахау, Лідіце, Кортеліси, Хіросіми, будь-які грядущі розбої та нищення, будь-які хитрощі різних злочинців, чорних лож, вікових лихварів — усе поникає перед во-гнем творящого вічного початку... Перед Вічним вогнем, що бере силу з великої жертви попередників, мужніх і безстрашних бійців, надвирущих бійців.

Як ми зможемо протистояти їм? З чим вийдемо у космічний простір, коли не змогли зламати беззахисні серця дітей, які мали тільки одну зброю — щирість і впевненість у своєму людському покликанні. То як же управитися з тією надмірною силою, якої вони досягли сьогодні? І чи можливий контакт для порозуміння на крилі лазерного променя?

Клубиться чорний дим,

Планета у вогні,

Над обрієм земним

Потвори навісні,

Та повстають сини,

Щоб подолати лють!

На вічний мир вони

Всім руки подають... —

лунало довкола віще слово дітей.

Вони стверджують вічний мир, вони відкривають своїм ключем браму у зоряні світи. А він? Невже його ключ — нульовий аркан, де лиш пустеля, і спека, і прірва попереду, і безжальні потвори довкола. І блазнівський ковпак та вбрання на ньому, на його господарях, і кожен їхній рух збуджує лише дзеленчання дзвіночків, нашитих у минулі віки — віки обма-ну, знущань, лихварства, інквізицій, нищення. І вже нема чистої гармонії сфер, голосу вели-кого мовчання. І відчув фон Шварц, як він щезає у наступаючому потоці великої сили, котра має оновити світ мудрістю, любов'ю і творчим всеохопленням, а в тій силі гримить урочи-стий консонанс збратаних душ, співзвуччя оновленої й захищеної природи, яка зуміла про-будити людей — тривожних, бунтівливих та все ж таки мудрих дітей своїх, — до рятівної дії, до вічного й радісного миру...

1960-1986 pp.